

STUDIA HISTORICA JYVÄSKYLÄENSIA 28

JORMA KERÄNEN

KAINUUN ASUTTAMINEN

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO, JYVÄSKYLÄ 1984

STUDIA HISTORICA JYVÄSKYLÄENSIA

Editor: Mauno Jokipii, Professor, Ph.D.

**Institute of History
University of Jyväskylä**

**URN:ISBN:978-951-39-8424-3
ISBN 978-951-39-8424-3 (PDF)
ISSN 0081-6523**

**ISBN 951-679-041-0
ISSN 0081-6523
COPYRIGHT © 1984,
by University of Jyväskylä**

***Jakaja
Distributor***

***Jyväskylän yliopiston kirjasto
Jyväskylä University Library***

***40100 JYVÄSKYLÄ 10
SF-40100 JYVÄSKYLÄ 10 FINLAND***

KAINUUN ASUTTAMINEN

STUDIA HISTORICA JYVÄSKYLÄENSIA 28

JORMA KERÄNEN

KAINUUN ASUTTAMINEN

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO, JYVÄSKYLÄ 1984

Kainuun asuttaminen/Jorma Keränen
Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 1984. 282 s.
(Studia Historica Jyväskyläensia, ISSN 0081-6523, 28)
(ISBN 951-679-041-0)
The settling of Kainuu

THE SETTLING OF KAINUU

A Lapp population and hunting and fishing from both the east and the west preceded a steady population and made the wilderness more suitable for living. The settling of Kainuu was an essential part of East-Finnish, mainly Savo, settling expansion, which started spontaneously as early as the end of the 15th century, but did not achieve its climax until the middle of the 16th century through the activity of the central government.

Kainuu was settled twice: the first time towards the end of the 16th century, almost solely by the efforts of Savo people. As the 25 war years with Russia (1570–1595) had destroyed the whole settlement, the area began to be resettled from the end of the 16th century, again principally by Savo people. The role of the Ostrobothnians, who were the last hunters and fishers in Kainuu, was, however, remarkably bigger in resettling than in the 16th century. The earliest settling places were mostly chosen near waterways, which served as traffic channels and gave food. In the second settling era a tendency began to move to supra-aquatic hills because of their fertility and often also very cultivable soil and the suitability of local climate factors. Paying attention to climate factors was of great importance to the settlers in areas which were much farther north than the earlier ones and could be critically northern as far as farming was concerned. The fact that the so-called Minor Ice Age took place in the 17th century underscored the importance of the climate. The settling of Kainuu was part of Sweden-Finland's tendencies towards expansion and provided the remarkably enlarged population of Savo with more living space. Kainuu was the largest and also the most uniform Savo colony in Finland outside Savo.

Lapp population, hunting and fishing, Finnish (Savo) expansion, settling, adapting.

ISSN 0081-6523
ISBN 951-679-041-0

Ladonta ja taitto: СІЛАТОВИЧ /Rauno Liimatainen
Painatus: Keurusprint Oy
Keuruu 1984

ALKUSANAT

Vuosikymmen on vierähtänyt, kun nuorena opiskelijana esitin apulaisprofessori Erkki Lehtiselle ainesseminaarin aiheeksi kotiseutuni Kainuun asuttamiseen liittyvää aihetta. Tuon seminaarin innostamana rohkenin esittää professori Mauno Jokipiille pro gradu-työni aiheeksi Kainuun emäpitäjän Paltamon asutushistoriaa. Pro graduni tarkastajien professori Mauno Jokipiin ja silloisen dosentti Jussi T. Lappalaisen kehotuksesta laajensin tutkimusalueen koko Kainuun maakunnan kattavaksi. Nelisen vuotta suunnitelmat saivat hautua ennen kuin sain täysipainoisesti ryhtyä toteuttamaan haavettani. Tähän loi mahdollisuuden Suomen Akatemian humanistinen toimikunta, jonka 'suojissa' olen siitä lähtien saanut työskennellä.

Työni edistyessä minulla on ollut koko ajan harvinaisen hyvä tilaisuus kysellä neuvoja todellisilta 'vanhan pään' asiantuntijoilta professori Mauno Jokipiiltä ja apulaisprofessori Erkki Lehtiseltä, jotka ovat aina olleet kiireiltään valmiita uhraamaan aikaansa oppipojan, välillä hölmöihinkin kysymyksiin. He toimivat myös lisensiaatintyöni tarkastajina antaen paljon arvokkaita neuvoja jatkoa ajatellen. Ei ole syytä unohtaa myöskään kolmatta tutkimani ajan 'eksperttiä', apulaisprofessori Jussi T. Lappalaista, joka perehdytti minut Tukholman arkistojen saloihin ja jonka savolaisen huumorin höystämät vihjeet historiantutkijan ohdakkeisella polulla olen tarkasti kätkenyt sydämeeni. Nöyrä kiitos siis heille. Väitöskirjani toiseksi esitarkastajaksi sain asutushistorian asiantuntijan professori Veijo Saloheimon, jonka monista neuvoista olen hyvin kiitollinen.

Tutkijaveljilleni ja -sisarilleni Jyväskylän yliopiston historian laitoksella olen myös monesta kiitollinen. Heiltä olen saanut pitkän työni aikana lukuisia neuvoja ja 'vinkkejä', jotka ovat myös osaltaan auttaneet minua tutkimustyöni eri vaiheissa.

Haluan myös muistaa niitä monia Kainuun, joskus nälkämaaksikin sanotun synnyinkontuni ystäviä ja omaisiani, joiden kautta olen päässyt, niin uskon, ymmärtämään tuon isänmaamme kolkan menneisyyttä pintaa syvemmältä.

Vielä haluan kiittää niitä ystäviäni, joiden avulla olen saanut nauttia tutkimuksen valmistumisen kannalta aivan ratkaisevaa taloudellista tukea Kainuun Maakuntaliitolta, Suomen Kulttuurirahastolta, Jyväskylän yliopiston julkaisutoimikunnalta ja ennen kaikkea Suomen Akatemialta.

Sydämellisen kiitoksen haluan lausua sisarelleni lehtori Elsa Keräselle, joka on ison siskon ottein johdattanut harhailijaa suomen kielen poluille. Suunnista-

jaystävääni Rauno Liimataista kiitän ripeästä painatustyöstä ja maisteri Tuula Rantatupaa englanninkielisten referaattien kääntämisestä.

Vaimoni Ritva ja lapseni Sonja, Teemu ja Eveliina ansaitsevat kauneimmat kiitokseni, koska ovat kestäneet ja kannustaneet miestä ja isää, joka on koettanut tulla töiltään kotiin kohtuuajassa, mutta jonka ajatukset ovat jääneet luvattoman usein vuosisatojen ja kymmenien peninkulmien päähän.

Jyväskylän Tikassa Viattomien lasten päivänä 1983

Jorma Keränen

SISÄLLYS

1. JOHDANTO	11
1.1. Kainuun asuttaminen aikaisemman tutkimuksen kohteena	11
1.2. Tutkimusalue ja -aika	15
1.3. Tutkimustehtävä	20
1.4. Lähteet ja tutkimusmetodi	21
1.5. Autio-ongelma	25
1.6. Asutuksen yleiset edellytykset	27
1.6.1. Kainuun poliittismaantieteellinen sijainti	27
1.6.2. Kainuun luonnonmaantieteellinen sijainti	31
1.6.3. Luonnonvarat	37
1.6.4. Liikennesuhteet	39
2. LAPPALAISET KAINUUN ASUKKAINA	46
3. ERÄNKÄYNTI KIINTEÄN ASUTUKSEN TIENRAIVAANA	54
3.1. Karjalaisten eränautinnat	54
3.2. Pohjalaisten eräomistukset	60
3.3. Oliko savolaisilla eräsijoja Oulujärvellä?	72
4. ENSIMMÄINEN UUDISASUTUSKAUSI (1530–1585)	74
4.1. Uudisasutuksen alkamisen tausta	74
4.1.1. Uudisasukkaiden lähtöseutujen talous- ja väestökehitys	74
4.1.2. Turvallisuustekijä	77
4.1.3. Keskushallinnon tuki uudisasutukselle	77
4.2. Hallinnolliset järjestelyt asutuksen tueksi	80
4.2.1. Paikallishallinnon perustaminen	80
4.2.2. Verotus	83
4.3. Asutuksen alkuperä	89
4.3.1. Henkilönnimet lähtöpaikan viitoittajina	89
4.3.2. Uudisasukkaiden lähtöpaikat Savon näkökulmasta	96
4.3.3. Naapurit Savosta naapureiksi Kainuuseen	100
4.4. Asutuskehitys ennen Täyssinän rauhaa	102
4.4.1. Suuri savolaisekspansio 1550-luvulla ja sitä edeltänyt asutus	102
4.4.2. Kustaa Vaasan Venäjän-sota ja Kainuun asutus	105
4.4.3. Hitaan kehityksen kausi (1560–1575)	107
4.4.4. Kainuun asutus rappasodan jaloissa	110
4.4.4.1. Asutuksen vahvistuminen sodan alussa	110
4.4.4.2. Asutuksen tuhoutuminen	113
4.4.4.3. Autiona	123

4.5. Ensimmäisen uudisasutuskauden väestö	125
4.5.1. Uudisasukkaiden sosioekonominen tausta	125
4.5.2. Uudisasukasyksikkö	126
4.5.3. Väkiluku	127
4.6. Asutuksen sijoittuminen	128
4.6.1. Luonnonolot	128
4.6.1.1. Maaperän viljelykelpoisuus	128
4.6.1.2. Muut luonnonvarat	132
4.6.1.3. Paikallisilmasto	134
4.6.2. Kulttuuri	136
4.6.2.1. Uudisasukkaiden lähtöseutujen asutusmuoto	136
4.6.2.2. Uudisasutusalueen asutusperinne	137
4.6.2.3. Tekninen taitavuus	137
– Liikkuminen	138
– Kalastus	139
– Metsästys	140
– Kaskeaminen	142
4.6.2.4. Maan ja kalaveden omistus	145
4.6.2.5. Inhimilliset tarpeet	148
4.6.3. Vesistöjen varsilla	148
4.6.4. Piilopirteillä	153
4.6.5. Rannoilla	155

5. ASUTTAMISEN TOINEN VAIHE – TÄYSSINÄN

RAUHASTA KAJAANIN VAPAAHERRAKUNTAAN	157
5.1. Hallinto ja verotus	157
5.1.1. Paikallishallinnon elvyttäminen	157
5.1.2. Sotilaalliset tukitoimet	158
5.1.3. Verotus	159
5.2. Asutuksen alkuperä	168
5.3. Asutuskehitys Täyssinän rauhasta	
Kajaanin vapaaherrakuntaan	178
5.3.1. 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alun asutustoiminta	178
5.3.2. Karkuvuosi 1611 ja sen seuraukset	179
5.3.3. Asutuksen nousukausi kameraalisen sekasorron aikana (1610–1620-luvulla)	183
5.3.4. 30-vuotinen sota ja nälkä runtelemassa asutusta	188
5.3.5. Autioiden asuttaminen	193
5.4. Toisen uudisasutuskauden väestö	195
5.4.1. Väkiluku	195
5.4.2. Väestön rakenne	198
5.5. Toisen uudisasutuskauden asutusmuoto	201
5.5.1. Koko Kainuu asutetaan	201
5.5.2. Alkavaa vaara-asutusta	205

6. TIIVISTELMÄ	219
LIITTEET	221
<i>Liite 1.</i> Sukujen sijoittuminen ja alkuperä 1570-luvulla	221
<i>Liite 2.</i> Sukujen sijoittuminen ja alkuperä 1620-luvulla	228
<i>Liite 3.</i> Rappasodan jäljet Kainuun asutuksessa	235
<i>Liite 4.</i> Kainuun asutus 5-vuotiskausittain ja kylittäin ensimmäisellä uudisasutuskaudella	236
<i>Liite 5.</i> Kainuun asutus 5-vuotiskausittain ja kylittäin 1600-luvun alkupuolella	237
<i>Liite 6.</i> Vuoden 1654 henkikirjan kyläkohtainen tiivistelmä . . .	238
<i>Liite 7.</i> Kainuun asutus ja sääolot (dendroklimatologisen tutkimuksen mukaan) v. 1530–1654	239
<i>Liite 8.</i> Kainuun asutus vuonna 1650 – Kuntakohtaiset kartat ja taloluettelot kylittäin	240
<i>Liite 9.</i> Siitepölyanalyysi Melalahden Horkanlammesta	260
LÄHTEET	262
SUMMARY	279

1. Johdanto

1.1. Kainuun asuttaminen aikaisemman tutkimuksen kohteena

Sisä-Suomen erämaihin voimakkaana 1500-luvulla ja myös vielä 1600-luvulla suuntautunut uudisasutus on ollut historiantutkijoiden mielenkiinnon kohteena ainakin jo 1800-luvun puolivälistä lähtien. Kainuun asutuksen vanhimmista vaiheista kertovia kirjoituksia on kuitenkin julkaistu jo paljon aikaisemmin.

Ensimmäisenä on mainittava Paltamon kirkkoherran ja omana aikanaan merkittävän kirkonmiehen JOHANNES CAJANUKSEN vuonna 1663 piispa Johannes Terseruksen ensimmäistä Kainuuseen tekemää piispantarkastusta varten laatima pitäjänkuvaus *Anno 1663 d. 1 Febr. ... hölts den aldräforsta Visitation uti Paldamo...* Kirjoitus julkaistiin Åbo Tidningarissa vuonna 1777.¹ CAJANUKSEN kertomus perustuu pääasiassa muistitietoon, mutta etäisyys tässä tutkimuksessa käsiteltävään aikaan ei ole kovin suuri. Luonnollisesti CAJANUKSELLA oli käytössään seurakunnallinen kirjanpito ja mikä tärkeintä oiva paikallistuntemus, sillä hän oli syntyään kainuulainen ja hänen sukunsa paikallista virkamiesdynastiaa, isänsä seudun nimismies ja myöhemmin Kajaanin vapaherrakunnan vouti.² CAJANUS osaa jo kertoa mm. Kainuun asukkaiden savolaisesta alkuperästä.³

Paltamon nimismiehen Matias CASTRÉNIN pojan ERIKIN Pehr Kalmin johdolla tekemä väitöskirja *Historisk och oeconomisk beskrifning öfwer Cajanaborgs-län* vuodelta 1754 on ensimmäinen varsinainen tutkimus Kainuun oloista. Vaikka CASTRÉN keskittyy kuvaamaan Kainuun, tuolloisen Kajaanin läänin taloudellisia oloja 1700-luvun alkupuolelta, hän luo kirjan alussa katsauksen seudun asutukseen. Hän esittää tietoja Kainuun lappalaisasutuksesta, ja hän otaksuu uudisasutuksen olleen alkuperältään savolaista ja karjalaista. Asutuksen savolaisperäisyyden CASTRÉN näyttää havainneen tuolloin vielä eläneen perimätiedon sekä em. CAJANUKSEN kuvauksen perusteella. Hän päätyi otaksumaan väestön osittaisesta karjalaisperäisyydestä Kainuussa havaitsemiensa karjalaisten vaikutteiden perusteella.⁴ Tämän tutkimuksen kannalta arvokkaita ovat myös CASTRÉNIN huomiot seudun luonnonolojen vaikutuksista elinkeinoin.⁵

Laajemmin Sisä-Suomen asuttamiseen paneutui ensimmäisenä J.J. TENGSTROM vuonna 1853 ilmestyneessä teoksessaan *Några blad ur Finlands häfder för k. Gustaf I:s regeringstid*.⁶ Tengströmillä oli käytössään jo A.I. ARWIDSSONIN lähdejulkaisuksi kokoama Kustaa Vaasan kirjeenvaihto, jonka perusteella hän

1. *Cajanus* 1663, s. 126–143; tarkastuksesta *Jokipi* 1960, s. 141.

2. *Vallenius* 1706, s. 59–65; *Salonen* 1926, s. 363; *Lukko* 1946, s. 27–28.

3. *Cajanus* 1663, s. 133.

4. *Castrén* 1754, s. 8–9, 14.

5. *Castrén* 1754, s. 45–64.

6. *Tengström* 1853, s. 212–224.

korostaa kruunun keskeistä osuutta erämaiden asuttamisessa. Kovin tarkkaan ei TENGSTROM näytä kirjeenvaihtoa tutkineen, koska hän kytkee asutuksen alkuperän eräomistuksiin toteamalla, että samaan aikaan kun savolaisia siirtyi Pohjois-Savon erämaihin, siirtyi pohjalaisia Oulujärven tienoille.

Kainuun asutuksen savolaiseen alkuperään kiinnittää jo voimakkaampaa huomiota YRJÖ KOSKINEN vuonna 1857 ilmestyneissä teoksissaan *Nuijasota, sen syyt ja tapaukset I* ja *Pohjanmaan asuttamisesta*. TENGSTROMIÄ painokkaammin KOSKINEN korostaa kuninkaan merkitystä asutustoiminnan alkuunpanevana voimana.⁷ Käsitöksensä KOSKINEN toisti *Nuijasodan toisessa uudistuksessa painoksessa* vuonna 1877 ja *Suomen kansan historiassa* vuonna 1881.⁸ KOSKINEN käytti TENGSTROMIÄ monipuolisemmin ARWIDSSONIN lähdejulkaisua, jonka perusteella hän päätteli Sisä-Suomen asutustoiminnan alkamisen syyksi valtionjohdon tarpeen vahvistaa kaukaisia rajaseutuja Venäjän pyrkiä vastaan.

A.K. CASTRÉN ei vuonna 1867 ilmestyneessä tutkimuksessaan *Kertoelmia Kajaanin läänin vaiheista ww. 1650–1750* tuo mitään varsinaisesti uutta asutusasioihin. Hän nojaa tietonsa lähinnä aikaisempiin julkaisuihin (Cajanus 1663, Castrén 1754, Tengström 1853, Yrjö-Koskinen 1857) sekä tuomiokirjoihin.⁹

Kainuun ja Pohjois-Pohjanmaan asutuksen vaiheista 25-vuotisen Venäjän sodan (1570–1595) aikana kirjoitti varsin seikkaperäisen tutkimuksen *En blick på Österbottens tillstånd år 1571 samt gränsfejden 1573–1585* A.G. FONTELL vuonna 1881. Asutuskysymyksissä, joita FONTELL myös hieman sivuaa, hän omaksui YRJÖ KOSKISEN kannan.¹⁰

Ensimmäisenä erikoistutkimuksena, joka keskittyy Kainuun asuttamiseen, on pidettävä HANNES GEBHARDIN vuonna 1887 julkaisemaa artikkelia *Mitä vanhat asiakirjat kertovat Oulujärven pitäjästä*.¹¹ Itse asutustapahtuman alkamisen syyt ovat samat, jotka YRJÖ KOSKINEN esittää. GEBHARD tuo kuitenkin Savonlinnan voudin Kustaa Fincken osuuden entistä selvemmin esiin. Asutuksen alkuperän selvittämisessä GEBHARD viittaa ERIK CASTRÉNIN tapaan, tosin tutkimusta tuntematta, esimerkiksi Kainuun murteessa oleviin karjalaisiin vaikutteisiin. Asutuksen osittaista karjalaisperäisyyttä GEBHARD piti suorastaan luonnollisena.¹² Pari vuotta myöhemmin ilmestyneessä väitöskirjassaan *Savon linnaläänin oloista vuoteen 1571* pysyy GEBHARD edelleen samoilla linjoilla. On tosin huomattava, että hän mainitsee eräänä uudisasutuksen alkamisen syynä uudisasukkaiden lähtöseudun, Savon väestökehityksen. Hän toteaa myös savolaisten erinomaisen sopivuuden uudisasukkaiksi.¹³

O.A.F. MUSTOSEN (Lönnbohmin) laaja, lähes 1000-sivuinen käsikirjoituksen asteelle jäänyt *Kajaanin kihlakunta. Tietoja seudun muinaisuudesta* (1892) pyr-

7. Yrjö-Koskinen 1857 A, s. 37–38; Yrjö-Koskinen 1857 B, s. 148.

8. Yrjö-Koskinen 1877, s. 32–34; Yrjö-Koskinen 1881, s. 140.

9. Castrén 1867, s. 6–11.

10. Fontell 1881, s. 5–7.

11. Ensimmäiset viittaukset Kainuun asuttamisesta muuolostaneeseen näkemykseensä Gebhard julkaisi tosin jo vuonna 1885 kirjasessaan ”Kuvaelmia Kajaanin kaupungista v. 1651–1700 ja 1723–1809”. (Gebhard 1885, s. 1–2)

12. Gebhard 1887, s. 349.

13. Gebhard 1889, s. 37–47.

kii selvittämään pitäjittäin, kylittäin ja jopa taloittain Kainuun asutuksen ikää ja alkuperää lähinnä perimätiedon, mutta myös hajanaisten arkistolähdetietojen perusteella. Käsikirjoituksen satakunta vuotta sitten koottu muistitieto antaa korvaamatonta tietoa yksittäisten talojen sijainnista, nimien muutoksista yms.¹⁴

Samoilla linjoilla GEBHARDIN kanssa liikkuu K.J. JALKANEN vuonna 1892 julkaisemassaan väitöskirjassa *Pohjois-Hämeen erämaat, asutus ja olot vuoteen 1620*.¹⁵

Edellisten tapaan kruunun osuutta erämaiden asuttamisessa korostaa KUSTAVI GROTFELT vuonna 1902 ilmestyneessä yleisteoksessaan *Suomen historia uskonpuhdistuksen aikakaudella*. Uutuutena hän esittelee Kustaa Fincken edeltäjän Klemetti Kirjurin (Klemetti Henrikinpoika Krookin) toiminnan asutuksen alkuunpanevana voimana Savossa.¹⁶

Selvästi edellisistä poikkeavan käsityksen savolaisesta asutusliikkeestä esitti 1920-luvulla ANTERO PELKONEN. Tutkimuksessaan *Savolaiset asuttivat vakituisesti Pohjois-Savon* PELKONEN sanoo Pohjois-Savon asuttamisen alkaneen jo paljon ennen 1540-lukua. Tämän hän näki tapahtuneen talonpoikien omasta harrastuksesta ja tarpeesta ilman valtiovallan vaikutusta. Samaa asiaa hän sivusi jo 1900-luvun alussa teoksessaan *Entisajan muistoja Rantasalmen kihlakunnasta*.¹⁷

Kainuun asuttamishistoriaan kiinnitti GEBHARDIN jälkeen huomiota A. VARTIAINEN 1930-luvun alussa. Teoksessaan *Kajaanin kaupungin historia I* (1931) ja artikkelissaan *Piirteitä Kajaanin seutujen asutuksesta ja taloudellisista oloista 16:nnella ja 17:nnellä vuosisadalla* (1933) VARTIAINEN korostaa kruunun, etenkin Kustaa Fincken voimakasta osuutta Oulujärven seutujen asuttamisessa, mutta ei syrjäytä kokonaan asukkaiden lähtöseuduilla Savossa tapahtunutta väestö- ja talouskehitystä. Vaikka VARTIAINEN ei tuntenutkaan PELKOSEN tutkimuksia, hän vie aivan oikein Kainuun asutuksen alkamisen 1530-luvun alkuun.¹⁸ VARTIAINEN ei tyydy alkuperän selvittämisessäkään enää harvoihin asiakirjamainintoihin, vaan todistelee asukkaiden sukunimiä vertailemalla asutuksen savolaisen alkuperän. VARTIAINEN tutki myös sangen seikkaperäisesti Oulujärven seutujen verollepanoa ja hallinnon perustamista.¹⁹

PENTTI RENVALL kumosi lopullisesti alunperin TENGSTROMIN esittämän ajatuksen Kustaa Vaasan alullepanevista vaikutuksista Sisä-Suomen erämaita asutettaessa. Tutkimuksessaan *Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita Vaasa-ajan Suomessa* (1949) RENVALL todistaa vakuuttavasti Klemetti kirjurin ansiot savolaisten spontaanisti aloittaman asutustoiminnan johtamisessa ja ohjaamisessa. Kuningas joutui hyväksymään, vieläpä epäröiden, hänen jo suorittamansa toimet. Klemetti kirjurilla ei tosin ollut suoranaista tekemistä Kainuun asuttamisessa, mutta Kustaa Finckellä oli Klemetin jälkeen tavallaan valmis toimin-

14. MV Mustosen kokoelma.

15. *Jalkanen* 1892, s. 36–37.

16. *Grotfelt* 1902, s. 87.

17. *Pelkonen* 1925, s. 33–49; *Pelkonen* 1902, s. 15–58.

18. *Vartiainen* 1931, s. 10–20; *Vartiainen* 1933, s. 3–5.

19. *Vartiainen* 1931, s. 10–43; *Vartiainen* 1933, s. 9–20.

tamalli toteutettavanaan.²⁰

ARMAS LUUKKO tutki ensimmäisenä seikkaperäisesti Pohjanmaan rannikon asukkaiden eränkävintä Kainuuseen uudenajan alussa teoksessaan *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika ja 1500-luku* (1954). Asutuksen syitä ja alkuperää koskeviin tietoihin hän ei tuo varsinaisesti mitään uutta. Asutuskehityksen seuraamisen ja siihen vaikuttaneiden tekijöiden selvittämisen johdosta on LUUKON teos kuitenkin tärkein lähdetutkimus tämän työn 1500-lukua käsittelevässä osuudessa.

Pohjois-Savon asuttamisesta on tähän mennessä viimeisen sanan sanonut ARVO M. SOININEN vuonna 1961 ilmestyneessä väitöskirjassaan *Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa*. SOININEN esittää savolaisen asutusliikkeen alkuvaiheista Pohjois-Savossa käytännöllisesti katsoen kaiken oleellisen, mikä perinteisin historiantutkimuksen metodein on mahdollista. Näkökulmaa laajentaa vielä varsin vahva kansatieteellinen näkemys.²¹ SOININEN teos on varsinkin metodisesti ollut arvokas apu.

Alueellisesti Kainuuseen rajoittuu myös VEIJO SALOHEIMON väitöskirja *Pohjois-Karjalan asutusmuodot 1600-luvulla* (1971). Nimestään huolimatta SALOHEIMON tutkimus on Pohjois-Karjalan asuttamishistoriaa, vaikkakin teoksen päätarkoitus on ollut selvittää asutuksen sijoittuminen. Myöhemmissä tutkimuksissaan SALOHEIMO on laajentanut tutkimusotettaan monitieteelliseen suuntaan ja näin antanut arvokkaita metodisia viitteitä.²²

Laajan kehyskertomuksen Kainuun asutuksesta ja oloista 1600-luvulla tarjoaa PENTTI VIRRANKOSKI teoksessaan *Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1600-luvulla* (1973). Samoin kuin LUUKON teos 1500-luvun osuudessa on VIRRANKOSKEN teos ollut tämän tutkimuksen kirjallisena lähderunkona 1600-luvun osalta.

Kainuun vanhin asutus on ensiksi sijoitettu kartalle Pohjoismaisen autiotilä-tutkimuksen Suomen jaoston vuonna 1973 julkaisemassa kartastossa *Suomen asutus 1560-luvulla*. Perinteisin historiantutkimuksen metodein on kartassa voitu Kainuun asutus sijoittaa vain viitteellisesti kylien nimien mukaan, koska vanhin asutus tuhoutui 1500-luvun loppupuolen sotien aikana.²³

Merkittävänä, uutena savolaisasutusta käsittelevänä tutkimuksena on mainittava JOUKO VAHTOLAN vuonna 1980 ilmestynyt väitöskirja *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty*. Teos on nimistötieteellinen tutkimus, jonka laajasta nimistöaineeksesta on ollut hyötyä myös tälle tutkimukselle. VAHTOLAN metodi on kuitenkin niin korostetun nimistötieteellinen historiallis-maan-tieteellisestä lähtökohdastaan huolimatta, että siihen on suhtauduttava varauksin. Näin ollen se ei ole ratkaisevasti metodisesti hyödyttänyt tätä tutkimusta.²⁴

20. Renvall 1949, s. 13–29.

21. Soininen 1961, passim. Osan perusajatuksestaan Soininen esittää jo vuonna 1957 ilmestyneessä artikkelissaan ”Erämaiden asuttaminen”, jossa hän käsittelee Pohjois-Hämeen erämaiden asuttamista (Soininen 1957).

22. Esim. Saloheimo 1977 A ja B; Saloheimo 1976, passim.

23. Suomen asutus 1560-luvulla, kartasto, kartta 7.

24. Vrt. esim. Virrankoski 1981, s. 261–266, Kiviniemi 1981, s. 255–259; Luukko s. 248–250.

Tämän tutkimuksen esitarkastusvaiheessa ilmestyi KAUKO PIRISEN laaja tutkimus *Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena* (Savon historia II:1, 1982). Teoksen asutushistoriallisen osuuden ja laajojen sukunimiliitteiden avulla on asutuksen alkuperää selvittelevät luvut saatu ajantasalle. Muutenkin teos on tarjonnut luotettavaa ennen julkaisematonta tietoa Kainuun asutuksen päälähtökohdan historiasta juuri tämän tutkimuksen kattamalta ajalta.

1.2. Tutkimusalue ja -aika

Kainuu, maakunta Oulun läänin kaakkoisosassa, on ollut yhtenäinen hallinnollinen kokonaisuus muutamia pieniä alueliitoksia ja rajantarkistuksia lukuunottamatta vuodesta 1599. Silloin alue itsenäistyi Oulujärven eli Kajaanin pitäjäksi. Maakunnan ydinseutu Oulujärven ympärillä oli perustettu omaksi Oulujärven erämaan pitäjäksi jo 1550-luvun puolimaissa, mutta alueen asutuksen tuhouduttua 25-vuotisen Venäjän-sodan, ns. rappasodan tai -sotien aikana (1570–1595)²⁵ se liitettiin takaisin Liminkaan, josta se oli alunperin erotettu.

Kainuu oli suurpitäjä keskuksenaan aluksi Paltamon kylä Paltaniemellä, mutta vuodesta 1651 keskuksena oli läheinen Kajaanin kaupunki. Pitäjän jakaannuttua kahtia vuonna 1647 ja myöhemmin vähitellen kymmeneksi pitäjäksi alue säilyi koko ajan niin maallisesti kuin hengellisesti yhtenä hallinnollisena kokonaisuutena. Alueesta muodostui pian myös kiinteä talousalue keskuksenaan Kajaanin kaupunki. Hallinnollinen ja taloudellinen yhtenäisyys on edelleen Kainuulle luonteenomaista.

Hallinnollisen ja taloudellisen yhtenäisyyden perustana on luonnonmaantieteellinen yhtenäisyys. (luku 1.6.2.) Kainuuta käsitellään sellaisena kuin se oli vuoden 1953 lopussa, jolloin Niskan kylä Utajärven kunnasta liitettiin Säräisniemeen ja kunnan nimi muutettiin Vaalaksi. Säräisniemen lisäksi alueeseen kuuluivat Paltamon, Kajaanin, Sotkamon, Kuhmon, Hyrynsalmen, Suomusalmen, Puolangan, Ristijärven ja Vuolijoen kunnat, joiden kokonaispinta-ala oli noin 22800 km² ja asukasluku 110000.

Kainuu on siis ollut lähes muuttumaton kokonaisuus 1500-luvun lopusta lähtien. Itsenäisyytensä ensimmäisellä jaksolla Oulujärven erämaan pitäjä ei ollut rajoiltaan vielä selvästi hahmottunut, mikä johtui osaksi siitä, että alue sijaitsi kiistanalaisella rajaseudulla. Voidaan sanoa Oulujärven erämaan ulottuneen kullakin suunnalla sinne, minne sen etäisin asutus (kartta 15 s. 152). Oulujärven erämaan entisten haltijain, Limingan suurpitäjän talonpoikien eräkalastus

25. Tuosta pitkällisestä sodasta tai oikeammin useiden lyhyiden sotien kaudesta käytetään tässä tutkimuksessa siitä Kainuussa ja Pohjois-Pohjanmaalla yleisesti tunnettua nimitystä rappasota (esim. Nykysuomen sanakirja, rappasota; Suomen etymologinen sanakirja, rapata, rappari). Sota tunnetaan myös Pohjoismaiden viisikolmattavuotisen sodan (*Tawaststjerna* 1918–1920; *Tawaststjerna* 1929), pitkänvihan (*Jutikkala & Pirinen*) ja vanhanvihan (esim. *Virrankoski* 1962, s. 53) nimillä.

On huomautettava, että rappareiksi (=rosvoiksi, ryöstäjiksi) nimitettiin rajantakaisia hyökkäjiä myös myöhemmin käytyjen sotien aikana. Onpa rappasodan nimeä kansa käyttänyt joistakin isonvihan tapahtumista esim. sarkasodasta vuonna 1712 (Nykysuomen sanakirja, rappasota).

sai nimittäin jatkua uudisasutuksen alkamisen jälkeen niillä Kainuun vesillä, jotka eivät olleet asutuksen välittömässä läheisyydessä.²⁶ Uudisasukkaiden nautinta lienee tosin mennyt ainakin osittain päällekkäin liminkalaisten nautinnan kanssa, mutta sen tiukka rajaaminen on mahdotonta.

Kun Kainuusta vuonna 1599 muodostettiin uudelleen itsenäinen alueellinen kokonaisuus, se sai itä- ja kaakkoisrajakseen pari vuotta aikaisemmin käydyin Täyssinän rauhan mukaisen rajalinjan. Tuo vedenjakajia pitkin vedetty raja on muuttunut vain parissa kohdin. Kun Käkisalmen lääni oli liitetty Suomeen ja kun se oli saanut suomalaisen asutuksen, syntyi Kainuun eteläisen, Nurmeksen-vastaisen rajan kulusta kiistoja. Jo vuonna 1650 ilmoitetaan rajalinjan kahden rajamerkin kadonneen. Tipasvaaran rajamerkin (mahdollisesti puun) tiedetään palaneen vaaraa kasketessa.²⁷ Sotkamon ja Pielisjärven asukkaiden kaskeamisoikeuksista riideltiin vuosikymmeniä. Vasta kun raja vuonna 1684 saatiin käydyksi ja kun kruunu oli vahvistanut sen vuoden 1690 tienoilla, se vakiintui. Vanha Täyssinän rauhan raja siirtyi etelään siten, että Sotkamoon liitettiin noin 55 kilometrin pituinen ja 0–6 kilometrin levyinen kaistale asumattomaa erämaata (kartta 1 s. 18).²⁸

Maanselkää noudatellut Venäjän-vastainen raja oli myös merkitty niin huonosti, että sen kulusta aiheutui varsinkin 1600-luvun lopulla jatkuvia kiistoja rajan molemmin puolin asuneiden talonpoikien kesken. Milloin korpisalmelaiset, lammasjärveläiset, lentualaiset tai vuokkilaiset valittivat rajantakaisten Kolvasjärven, Repolan, Roukkulan, Miinoan, Akonlahden, Luvajärven ja Vuokkiniemen miesten varastaneen tai tuhonneen heidän kaskistaan viljan, milloin muuta omaisuutta.²⁹ Toisinaan syytettiin venäläisiä puihin piirrettyjen rajamerkkien polttamisesta näkymättömiin.³⁰ Välillä kävi asioita käräjillä tutkittaessa niinkin, että kainuulaisten todettiin rosvoonneen rajantakaisten karjalaisten kaskista viljaa.³¹ Todettiin myös, että eräs rajan takaa Kainuuseen ryöstöretkiä tehnyt rosvo oli Kainuusta Venäjälle karannut.³²

Kiihat alistettiin yleensä maaherralle ja joskus niistä valitettiin kuninkaalle asti.³³ Varsin perusteellisesti puitiin rajan molemmin puolin Vuokissa tapahtuneita rajanloukkauksia (kaskiviljelyä) Kajaanin konventissa vuonna 1675.³⁴ Sotkamon talvikäräjillä vuonna 1692 saatiin lopulta asetetuksi komissio, joka yhdessä venäläisten viranomaisten kanssa tarkasti rajan.³⁵ Rajakiistat vähenivät tämän jälkeen huomattavasti, mutta yksittäisiä vihanpurkauksia tapahtui

26. Esim. VA 4647: 910.

27. *Virrankoski* 1973, s. 505.

28. VA MH 107/2D3/1, selitykset K ja L.

29. *Schybergson* 1889, s. 43. Samantapaisesta epäselvyydestä tai vakiintumattomuudesta ja vanhojen karjalaisten nautinto-oikeuksien kiinnittämisestä on merkkejä myös Pielisjärveltä, jossa Stolbovan rauhan raja erotti monien karjalaisten nautinta-alueet kuulumaan Ruotsi-Suomeen (*Jokipii* 1956, s. 234–235).

30. Esim. Sotkamon käräjät 1685 rr 22: 1–2; Paltamon käräjät 1686 rr 23: 382–385; Sotk. tk 1681 rr 18: 36, 42.

31. Esim. Sotk. tk 1688 rr 25: 88.

32. Sotk. tk 1688 rr 25: 96–98; myös *Virrankoski* 1973, s. 498–500.

33. *Virrankoski* 1973, s. 499.

34. *Schybergson* 1889, s. 48–52.

35. Sotk. tk 1692 rr 29: 155–157; *Virrankoski* 1973, s. 499–500.

edelleen.³⁶

Virallisia muutoksia Kainuun itärajan kulkuun ei kuitenkaan tehty Ruotsin vallan aikana. Vasta 1830–1840-luvun rajankäynnissä oikaistiin Kainuun kaakkoiskulmauksessa valtakuntien välistä rajaa. Täyssinän rauhan rajalinja kulki jokseenkin suoraan itään Jonkerinjärven pohjoispuolitse Saunajärventaipaleen³⁷ kautta Rajakankaankiveen. Jonkerinjärven itäpuolisella alueella linja säilyi Stolbovan rauhan jälkeen edelleen valtakunnan rajana, sillä raja vedettiin Jonkerinjärven pohjoispäähän eteläkaakosta Obroslammesta Kiverysjärvien kautta.³⁸ Samalla rajaan tuli kuitenkin jyrkkä mutka. Asutus levisi sekä Kuhmon että Nurmeksen suunnilta näitä seutuja kohti. 1830–1840-luvun tarkastuksessa voitiin todeta rajan kulun olleen niin epäselvä, että nurmeslaiset olivat ehtineet perustaa rajantakaiselle alueelle jo puolikymmentä taloa ja myös Kuhmon itäisimpien talojen niittyjä sijaitsi seudulla. Rajalinja oikaistiin siten, ettei suomalaisten taloja ja tiluksia jäänyt rajan taakse.³⁹

Nykyisen muotonsa Kainuun ja Pohjois-Karjalan välinen raja sai, kun Nurmekseen kuulunut Jonkerin alue liitettiin Kuhmoon vuoden 1903 alussa. Kirkollisesti liitos oli tehty jo vuonna 1864.⁴⁰ Maanselän eteläpuolisen alueen liitos näyttää suoritetun siksi, että hyvin syrjäisen Jonkerin kylän yhteydet Kuhmoon tulivat 1860-luvulla ratkaisevasti paremmiksi kuin Jonkerin entiseen ”emäpitäjään” Nurmekseen. Juuri vuonna 1864 aloitettiin nimittäin Kuhmon – Jonkerin (– Lieksan) maantien rakentaminen (kartta 1 s. 18).⁴¹

Kainuun ja Savon välistä rajaa muutettiin vuonna 1649, jolloin Iisalmen pitäjään kuuluneet Älänteenjärven seutu ja Raudanveden sekä Laakajärven pohjoispuoliset alueet liitettiin vastaperustettuun Sotkamon pitäjään.⁴² Uuden rajalinjan suunta ei kaikilta osin saanut heti molemminpuolista hyväksyntää, sillä vielä 1660-luvulla iisalmelaiset ja sotkamolaiset esittivät rajasta erilaisia näkemyksiä.⁴³ Syytä alueliitokseen ei lähteissä mainita ja se tuntuu hieman oudolta, koska tuo erämaakolkka sijaitsee Kainuusta katsoen Maanselän takana.

Kainuun läntinen ja luoteinen raja Siikajokea, Liminkaa, Oulua ja Iitä vasten oli ainakin osittain peräisin jo rappasotia edeltäneeltä ajalta. Raja Iin ja Oulujärven pitäjien välillä tosin käytiin vuonna 1603, mutta kyseessä lienee ollut vanhan sotien aikana unohtuneen rajalinjan uudistaminen.⁴⁴

Kainuun pohjoisen, Kuusamon vastaisen rajan itäinen päätepiste siirtyi 1600-luvun jälkipuoliskolla voimakkaasti etelään. KLAUS KLAUNPOJAN vuonna 1650 piirtämän kartan mukaan päätepiste oli Iivaaralla.⁴⁵ KYÖS-

36. Sotk. k 1698 rr 35: 519–527; *Virrankoski* 1973, s. 500–501.

37. VA MH 107/2D3/1, selitys G.

38. *Korhonen* 1938, s. 268, rajakartta 6.

39. *Osmonsalo* 1933, s. 87–99.

40. *Pfaler* 1909, s. 27, 35; Suomenmaa 1929 IX 1, s. 237.

41. Senaatin kirje Oulun läänin kuvernöörille 17.3.1902; MH MK 1905 Kaj. kihlak. s. 44; *Pfaler* 1909, s. 27, 35; Suomenmaa IX 1, s. 237.

42. Paltamon ja Sotkamon tk. 1653 tt 1: 130–131; *Jokipii* 1956, s. 226–227; *Virrankoski* 1973, s. 504–505.

43. RA Skoklostersamlingen II vol. 26: 77–78, 80–81, Johannes Curnovius Pietari Brahelle 20.8.1963 (FR 476).

44. *Virrankoski* 1973, s. 183.

45. VA HM 107/2D3/1.

KARTTA 1.
Tutkimusalue

— Kainuu vuoden 1953 lopussa

- - - - - 1649 Alueuutokset ja niiden tapahtuma-aika

TI JULKUN mukaan täksi pisteeksi osoitettiin Sompion lapinkäräjillä vuonna 1687 Iivaarasta noin 17 kilometriä etelään sijaitseva Närängänvaara.⁴⁶ Vuonna 1738 sen tulkittiin sijaitsevan suunnilleen saman matkan päässä Närängänvaarasta etelään, kuin Iivaara sijaitsee pohjoiseen eli Sarvitaipaleella. Lautakunta selitti, että vuoden 1687 rajakirja osoitti tämän (kartta 1 s. 18).⁴⁷ Vuoden 1738 virhetulkinta johtui ehkä siitä, että lautakunta selitti vuoden 1687 rajakirjaa muistinvaraisesti. Rajakokousten väliin jääneen puolen vuosisadan aikana oli asutuspainne rajaseudulla voimakkaampi Kuusamosta kuin Kainuusta. Näin linja työntyi itäisiltä osiltaan etelään. Rajan itäiseksi päätepisteeksi vakiintui jo mainittu Sarvitaival.

Alunperin Kainuu tunnettiin Oulujärven erämaan, Oulujärven tai Kajaanin pitäjän nimellä. Pitäjän jakaannuttua Paltamoon ja Sotkamoon alettiin siitä käyttää Kajaanin läänin tai Kajaanin kihlakunnan nimeä. Kainuu -nimellä tarkoitettiin maantieteellisesti keskiajalla ja usein vielä uuden ajan alussa Perämeren alavaa rannikkoseutua ja Kainuun merellä Perämerta.⁴⁸ Ensimmäinen maininta siitä, että Kainuu -nimellä tarkoitettiin juuri nykyistä Kainuuta on jo vuodelta 1663, jolloin Paltamon rovasti JOHANNES CAJANUS kirjoitti pitäjänkertomuksessaan Cainoasta ja cainolaisista tarkoittaen senaikaisen Paltamon ja Sotkamon pitäjien muodostamaa aluekokonaisuutta ja sen asukkaita.⁴⁹ Laajemmassa käytössä Kainuu -nimi alkoi esiintyä vasta 1800-luvulla ja lopullisesti se vakiintui alueen nimeksi 1900-luvun alussa.⁵⁰

Tutkimuksen aikajaksona on Kainuun asuttamiskausi, jolla tarkoitetaan aikaa kiinteän asutuksen alkamisesta 1500-luvun puolivälistä 1600-luvun puoliväliin. Asutuksen taustan selvittämisessä joudutaan paneutumaan myös keskiajan lopun⁵¹ asutukseen. Tämä on perusteltua siksi, että tuo ns. eräkausi toimi myös Kainuussa asutuksen tienraivaajana. 1600-luvun puoliväli on valittu tutkimuksen päätepisteeksi useista eri syistä. Kainuu koki kehityksessään melkoisen harppauksen, kun se joutui osaksi Pietari Brahen Kajaanin vapaaherrakuntaa ja kun samalla alueen keskuksiksi perustettiin Kajaanin kaupunki, josta uskottiin tulevan suuri ja vilkas kauppakaupunki Venäjän yhteyksien ja liikenteen solmukohtana olemisen takia.⁵² Samoihin aikoihin (1647) Kajaanin pitäjä jakaantui Paltamoon ja Sotkamoon. Vuodelta 1650 on säilynyt myös

46. *Julku* 1968 A, s. 16; *Virrankoski* 1973, s. 507–510.

47. *Ervasti* 1978, s. 190.

48. Esim. *Vilkuna* 1957, s. 17–22; *Vilkuna* 1959, s. 17; *Kirkinen* 1964, s. 144; *Julku* 1969 B; *Vahtola* 1980, s. 469–471. *Rostislav Holthoer* tosin tulkitsee 1300-luvun novgorodilaisissa lähteissä mainitun Kajaanien meren (Kajano more) tarkoittavan Oulujärveä tai Pielavettä ja tuon Kajaanin meren ympäristön asukkailla kajaaneilla (kajanetšamo) nyk. Kajaanin kaupungin läheisyydessä asuneita ihmisiä (*Holthoer* 1981, s. 162–163).

49. *Cajanus* 1663, s. 133; *Lagus* 1853, s. 1–14; *Korhonen* 1969; *Julku* 1969 B.

50. *Kukkonen* 1968, s. 49–50; *Keränen* 1978 A, s. 2541.

51. Keskiajan lopulla tarkoitetaan tässä aikaa 1400-luvun lopulta ensimmäisten talokohtaisten veroluetteloiden ilmaantumiseen 1500-luvun puolivälissä (*Virrankoski* 1968, s. 47).

52. VA Yksityiskokeelmat, Nymanssonin kertomukset s. 76–77.

alueen ensimmäinen talokohtaisesti seudun asutusta kuvaava kartta.⁵³ Samalta vuodelta on myös ensimmäinen talonnimet sisältävä veroluettelo.⁵⁴ Vuodelta 1654 on peräisin alueen ensimmäinen edes jotenkin luotettavaksi katsottava henkikirja, joka esimerkiksi väestön rakennetta tutkittaessa on välttämätön. Erääksi tutkimuksen päätekohtaan kriteeriksi on katsottava myös se, että 1600-luvun puoliväliin tultaessa oli Kainuuseen sen ulkopuolelta suuntautunut uudisasutus supistunut hyvin pieneksi.

1.3. Tutkimustehtävä

Sisä-Suomen erämaiden asuttamista on käsitelty nykyaikaisissa historian erikoistutkimuksissa Pohjois-Savon, Pohjois-Karjalan sekä Tornionjoki- ja Kemijokilaakson osalta. Kainuun asuttamishistorian erikoistutkimus alueen suuresta poliittisesta merkityksestä huolimatta on kuitenkin jäänyt suorittamatta. Tarkoitus on nyt täyttää tämä aukko.

Tutkittaessa jonkin alueen pysyvän asutuksen alkamista on otettava huomioon mahdollinen aikaisempi, väliaikainen inhimillinen toiminta alueella. Näin ollen on tutkimuksen alkuun liitetty katsauksenomaiset selvitykset välittömästi uudisasutuskautta edeltäneeseen toimintaan, lappalaisasutukseen ja alueen ulkopuolelta sinne suuntautuneeseen eränkäyntiin. Vaikka lappalais- ja eräasukituksen selvittämisessä joudutaan sivuamaan arkeologiaa, pysytään periaatteissa historiallisella ajalla.

Kainuun asuttamisen kaksijakoisuus ja pitkäkestoisuus ovat aiheuttaneet sen, että asutuskehityksen seuraamiseen on jouduttu käyttämään varsin paljon tilaa. Tämä referoiva osuus on kuitenkin tarkoitettu tavallaan kehyskertomukseksi analyttisille osille, joita ovat ennen kaikkea asutuksen alkuperän ja sijoittumisen selvittäminen. Välttämättömänä edellytyksenä analyysin läpiviemiselle on katsottu olevan myös hallinnon, verotuksen ja väestön määrän sekä rakenteen selvittäminen, koska esivallan toimenpiteet ja väestökysymykset ohjaavat usein ratkaisevasti asutuskehitystä.

Kainuun asuttamisen liittyminen savolaisekspansioon uuden ajan alussa on ollut kauan selviö. Asutuksen alkuperän selvittämisessä onkin kiinnitetty päähuomio Kainuun asutuksen savolaisuusasteeseen ja asutuksen entistä tarkempaan lähtöpaikkaan. Poismuuton systemaattiseen tutkimukseen lähteet eivät ennen 1600-luvun puoliväliä anna paljon mahdollisuuksia. Vain joitakin hajanaisia mainintoja muutoista esimerkiksi Venäjälle tai Pohjois-Karjalaan on saatavissa.

Asutuksen sijoittumista tutkittaessa on vaikeimpana ongelmana edellä mainittu asutuksen kaksijakoisuus. Ensimmäisen kauden uudisasutus tuhoutui

53. Tästä maanmittari Klaus Klaunpojan vuonna 1650 piirtämästä kartasta on säilynyt kaksi alkuperäiskappaletta (VA MH 107/2D3/1 ja KrA Finska handritade kartor 154: 2) sekä ainakin kymmenkunta jäljennöstä (VA MH 108/2D3/1; KrA Fhk 154: 3–8; Tabella Geographica Caimaniae, kuparipiirros vuodelta 1651).

54. RA Grev- och friherreskap – Kajana (FR 314). Vuosilta 1645 ja 1647 on tosin talonnimet sisältävät autioluettelot (VA 9120: 259–261; 9125: 279–279 v.).

täysin ainakin kirjanpidollisesti. Koska uuden asutuksen sijoittumisesta vuosikymmenen välikauden jälkeen entisille paikoille ei ole takeita, on tähän asti tyydytty esittämään talojen sijainti perinteisin historiantutkimuksen metodein vain epämääräisesti kylännimien mukaan rajoitetuille alueille.⁵⁵ Nyt on pyritty pääsemään astetta tarkempaan lopputulokseen. On asetettu kysymys ”Mikä oli asutuksen maastollinen sijainti?” Kriteerinä on asutuksen sijainnin korkeustaso verrattuna lähimpään vesistöön:⁵⁶ ala-asutus (0–20 m lähimmän vesistön yläpuolella), väliasutus (20–40 m) ja yläasutus (yli 40 m lähimmän vesistön yläp.). Samaa menetelmää on sovellettu myös toisen kauden uudisasutuksen sijainnin tutkimisessa. Näin lähinnä siksi, että on voitu selvittää, oliko Kainuun alkuperäinen asutusmuoto perinteisen käsityksen mukainen itäsuomalainen ylhäällä sijainnut haja-asutus, tai jos näin ei ollut, milloin se kehittyi niin vallitsevaksi, että sitä voitiin pitää Kainuulle tyypillisenä.⁵⁷ Tämän takia asutuksen sijoittumisen selvittämisessä on jouduttu ylittämään tutkimuksessa muutoin ajallisena takarajana pidetty 1600-luvun puoliväli. Toissijaisesti on tutkittu kylämuotoja eli talojen sijaintia naapureihin nähden.

1.4. Lähteet ja tutkimusmetodi

Kainuun uudisasutus voimistui ratkaisevasti 1550-luvulla, aikana, jolta on olemassa talokohtainen verokirjanpito. Ensimmäiset talot perustettiin kuitenkin viimeistään vanhimpien verokirjojen ilmaantumisen aikaan 1530-luvun alussa.

Voudin- ja läänintilien laajasta lähdemateriaalista ovat tälle tutkimukselle olleet tärkeimpiä talokohtaiset veroluettelot: maakirjat, kymmenyluettelot (1500-luvun osalta) sekä 1600-luvulta edellisten lisäksi myllytulli- ja karjaveroluettelot sekä vuodesta 1641 lähtien henkikirjat. Näiden lisäksi on käytetty tileihin sisältyviä satunnaisia erikoisluetteloita kuten sakko-, itsellis- (vain 1500-luvulta), aviopari- ja autioluetteloita. Arvokkaita tietoja on saatu myös tileihin liittyvistä käskykirjeistä, hallintoalueen kuvauksista, veroperusteselvityksistä ja kuiteista.

Maakirjat ovat 1500-luvulta käytettävissä heti vuodesta 1555 lähtien, jolloin Oulujärven seutujen uudisasutusta ensi kerran verotettiin omana kokonaisuutenaan. Ensimmäisen uudisasutuskauden veroluettelot ovat säilyneet niin hyvin, että kokonaan puuttuvat vain vuosien 1561 ja 1568 tilit. Maakirjojen perusteella voidaan seurata asutuskehitystä, mutta asutuksen sijoittumista tutkitessa niiden tiedot osoittautuvat liian väljiksi. Tämä ilmenee kymmenyluetteloiden laadinnan aloittamisen myötä. Maakirjojen kyläjaot ovat suurpiirteisiä ja teoreettisia, kylät olivat useimmiten selviä kirjanpidollisia, verottajan harkinnan mukaan kirjattuja talojoukkoja, ns. maakirja-, huuto- eli seutukylä.⁵⁸

55. Esim. Suomen asutus 1560-luvulla, kartasto, kartta 7.

56. Vesistöillä tarkoitetaan tässä jokea tai vähintään kilometrin laajuista järvenselkää.

57. Vrt. esim. *Granö* 1936, s. 459–462; *Rikkinen* 1977, s. 55–58; *Leimu T.* 1980, s. 188.

58. Vrt. esim. *Saloheimo* 1972, s. 259; *Pirinen* 1982, s. 51.

Kymmenysluetteloiden tekijöillä näyttää myös Kainuussa olleen selvästi parempi paikallistuntemus kuin maakirjojen laatijoilla.⁵⁹ Kymmenyksiä alettiin Oulujärven erämaasta kantaa vasta vuonna 1576. Aikaisemmin papinkymmenykset lienevät menneet suoraan pitäjän oman kirkkoherran käyttöön.⁶⁰ Ensimmäisenä vuonna kymmenysluettelo toisti kylien ja talonpoikien nimissä ja lukumäärissä saman vuoden maakirjoja. Seuraavana vuonna kymmenysluetelloon tuli jo uusia, maakirjassa esiintymättömiä kyliä, mikä ei johtunut niinkään piilopirttiasutuksen perustamisesta, kuten ARMAS LUUKKO arvelee,⁶¹ vaan talojen aikaisempaa tarkemmasta sijoittamisesta maantieteellisiin kokonaisuuksiin. Kymmenysluettelot reagoivat maakirjoja tarkemmin myös asutuksen määrän vaihteluihin, mikä näkyy hyvin rappasodan tuhojen yltäessä Oulujärven seuduille 1570-luvun jälkipuoliskolla.

Sakkoluetteloiden satunnaiset tiedot asuinpaikoista ja eräässä tapauksessa myös asukkaiden määrästä todistavat niiden käyttökelpoisuuden varsinkin tilanteissa, joissa muiden lähderyhmien tiedot ovat ristiriitaisia tai suorastaan epäilyttäviä.

Toiselta uudisasutuskaudelta puuttuvat kokonaan asutusta kuvaavat tilit vuosilta 1621, 1624, 1628, 1631–1632, 1638–1640 ja 1646. 1600-luvun alku oli kameraalisesti sekavaa aikaa. Näin ollen eri luetteloiden asutustiedot saattavat poiketa toisistaan melkoisesti. Verotusta yritettiin saada järjestykseen useilla tarkastuksilla, mutta kun verokirjanpito saatiin jollakin tavalla ajan tasalle, iskivät asutuksen kimppuun ulkonaiset vaikeudet kuten nälkä, rajantakainen vainolainen tai sota. 1600-luvun alkupuolen asutuskehityksen seuraaminen ja varsinkin asutuksen sijoittumisen selvittäminen ovat mahdollisia vain kaikkien säilyneiden veroluetteloiden jatkuvan vertailun avulla. Jatkuva vertaileva metodi onkin tilikirja-aineiston tutkimisessa keskeistä.⁶²

Tuomiokirjojen anti on ollut lähinnä siinä, että niissä sakkoluetteloiden tapaan mainitaan joskus taloja tarkemmin maantieteellisin määrein kuin tileissä. Autiotilojen asuttamisprosessin selvittäminen ei olisi käytännössä mahdollista ilman tuomiokirjoja, sillä tilan uudelleenasettamista käsiteltiin käräjillä. Tuomiokirjoista on saatu tietoja myös erämaan valtaukseseen ja yleensä toimeentuloon liittyvistä seikoista, kuten teknisestä osaamisesta.

Asutustutkimuksen tarkkuuden kannalta ovat *kartat* tietenkin ratkaisevia. Ensimmäiseltä uudisasutuskaudelta ei ole säilynyt Kainuun asutusta kuvaavia karttoja. Toiselta kaudelta tämän kipeän puutteen korvaa osittain em. vuonna 1650 piirretty kartta. Kartan topografinen yleiskuva on yllättävän todenmukainen. Näin ollen voidaan myös kartan talokohtaisia asutusmerkkejä pitää ainakin suuntaa-antavana.⁶³

Seuraavat Kainuun asutusta kuvaavat kartat ovat säilyneet vasta 1700-luvun puolivälistä KLAUS KLAUNPOJAN kartan tapaista koko Kainuun kattavaa

59. Renvall 1947, s. 178, 193.

60. Luukko 1954, s. 628.

61. Luukko 1954, s. 370.

62. Renvall 1947, s. 193–196.

63. VA MH 107/2D3/1; VA MH 108/2D3/1; KrA Fhk 154: 2–8; Kartoituksesta Nordmann 1904, s. 288–290 ja Jokipii 1956, s. 243–245.

karttaa ei tosin ole, mutta useiden eri karttojen ja karttasarjojen avulla voidaan kattaa koko alue lukuunottamatta Sotkamon eteläisintä kolkkaa ja Kuhmon pohjoisosia. Noista kartoista antoisimman kokonaisuuden muodostavat mittakaavaltaan noin 1:20000 olevat tiedustelukartat (Finska rekognoseringsverk -sarja).⁶⁴ Sarjaa täydentävät hyvin Hermelinska samlingen ja Finska handritade kartor -sarjoihin sisältyvät kartat⁶⁵ sekä muutamat yksittäiset kartat.⁶⁶ Aukot Sotkamon ja Kuhmon syrjäkulmilta voidaan täydentää vasta 1800-luvun kartoilla.⁶⁷

Myöhemmästä kartta-aineistosta on tässä vielä mainittava 1800-luvun puolivälissä laaditut isojakokartat.⁶⁸ Samasta ajankohdasta on myös HERMELININ kartan (1798) jälkeen seuraava talokohtaista asutusta kuvaava painettu kartta ”Karta öfver Storfurstendömet Finland”.⁶⁹

Tutkimuksessa käytetään yleensä historiallis-kvalitatiivista tutkimustapaa, joka vanhojen vähälähteisten vuosisatojen osalta on normaalia. Kvantitatiivisia vertailuja tehdään kuitenkin sellaisissa kysymyksissä, joissa lähteet niitä sallivat. Näin pyritään ainakin esimerkein kontrolloimaan niitä tuloksia, joihin kvalitatiivisen tutkimuksen avulla on päädytty.

Metodisesti ongelmallisin osa-alue on asutuksen sijoittumisen selvittäminen, johon puututaan tässä muutamalla sanalla. Tällaisen tutkimuksen luonteeseen kuuluu myös, että välillä kesken tekstiä joudutaan metodisiin pohdintoihin.

Kainuun ensimmäisen uudisasutuskauden asutuksella ei ollut selvää jatkuvuutta toiselle kaudelle. Varmoja takeita siitä, että talot olisi rakennettu samoille paikoille kuin aikaisemmin, ei myöskään ole. Monien kylien kohdalla voidaan kuitenkin olla jokseenkin vakuuttuneita siitä, ettei toisen kauden asutus sijoittunut kauaksi jo kerran kesytetystä seudusta. Kainuun oloissa on ratkaisevaa, missä maastokohdassa asutus sijaitisi – alhaalla vaiko ylhäällä. Jos tämä voidaan selvittää, ollaan jo askel pitemmällä siitä, mihin pelkkien kylännimien perusteella voidaan päästä.

Toisen uudisasutuskauden talojen sijoittamista helpottavat ajanjakson lopulta oleva kartta, talonnimet sisältävä taloluettelo vuodelta 1650 sekä autioluettelot vuosilta 1645 ja 1647.⁷⁰

Kartan pienestä mittakaavasta johtuen ei voida kuitenkaan olla varmoja kaikkien asutusmerkkien sijainnista ratkaisevassa ylä-, väli- vai ala-asutusta -suhteessa. Talonnimet sisältävät veroluettelot eivät myöskään aina ratkaise ongelmaa, sillä niiden nimistö on osin sellaista, ettei sitä voi enää tarkoin pai-

64. KrA, Finska rekognoseringsverk (Fr), portfölj 39/1, 40/1 a ja b, 40/3, 41/4, 6, 42/2, 3; VA MH 124/2D6/1.

65. KrA esim. Hermelinska samlingen (Hs), vol. nr. 2 Finland, Ule)borgs Höfdingedöme: 11, 14, 15, 17, 17; Fhk. 155: 9, 156: 1.

66. Esim. Riksarkivet (RA), Skrivelser till Kungl. Maj:t Landsh. i Österbottens län 1762 3/2; Paltamon kirkon arkisto (PKA), Paltamon pitäjän kinkerikuntakartta v. 1786.

67. VA MH 156/2D4/3; MH Isojakokartat, Sotkamo, Kuhmo.

68. Oulun läänin maanmittauskonttorin arkisto (OLMA) ja Maanmittaushallituksen arkisto (MH), Kainuun kuntien isojakokartat.

69. Karta öfver Storfurstendömet Finland, sektioner 4C ja D, 3D ja 5D.

70. VA MH 107/2D3/1; Grev- och friherrskap: Kajana (FR 314); VA 9120: 259–261; 9125: 279–279 v.

kantaa. Luettelot ovat kuitenkin hyvin merkittäviä, sillä seuraavan kerran talonnimiä esiintyy vasta isonvihan jälkeen. 1600-luvun puolivälin talonnimet (gårds namn) ovat usein vain kylää tarkempia maantieteellisiä määrittäjiä, mutta niiden perusteella voidaan tavallisesti todeta talon maastollinen sijainti.

Monien talojen sijoittamisessa on kuitenkin jouduttu turvautumaan aikaa-vievään takautuvaan kartta- ja tilikirjatyöskentelyyn. Lähtökohtana ovat mahdollisimman tarkoin maastoa kuvaavat peruskartat, joista taloudellisten, isojako-, esimerkiksi 1700-luvun karttojen sekä tilitietojen kautta päädytään KLAUS-KLAUNPOJAN karttaan ja vuoden 1650 taloluetteloon vain tärkeimmät etapit mainiten. Tämänkään menetelmän avulla ei voida selvittää kaikkien talojen sijaintia, sillä osa taloista katosi jo ennen 1700-luvun puoliväliä tai siirtyi eri paikkoihin ja vaihtoi nimeään monta kertaa. Ongelmaa on koetettu selvittää 1800-luvun puolivälin maakirjojen ja varsinkin vuoden 1905 maakirjan sekä perimätiedon avulla. Etenkin tuo viimeinen maakirja on mainio apu, koska siinä usein mainitaan talojen entiset, isoajakoa edeltäneet maakirjanumerot ja -nimet.

O.A.F. MUSTOSEN käsikirjoitus *Kajaanin kihlakunta. Tietoja seudun muinaisuudesta* antaa monien talojen sijoittamisesta hyvin valaisevaa ja useimmiten myös luotettavaa tietoa (vertailu arkistoainekseen). Vain Sotkamon ja etenkin Kuhmon asutus on MUSTOSELTA jäänyt lähes tutkimatta. Edelleen jääneitä aukkoja on pyritty täyttämään ja epävarmoja tarkistamaan kunnittain kenttätyöllä. On pidetty esitelmiä ja kirjoitettu artikkeleita paikallisiin lehtiin kunkin kunnan asutuksesta taloittain. Paikallisilta asianharrastajilta saatu palaute on osoittautunut usein paremmaksi kuin tarkintaan kartta. Vaikka näin on päästy jo sangen pitkälle, ei voida varmistua vielä kaikkien talojen maastollisesta sijainnista 1600-luvun alkupuolella. Luonnonolojen ja elinkeinorakenteen muuttua ovat monet talot siirtyneet aikaisempaa sopivampaan maasto-kohtaan. Tämän takia sovelletaan osittain myös toisen kauden asutuksen sijoittamisessa seuraavassa tarkemmin esiteltävää menetelmää.

Nykyinen Paltamon kunta on valittu esimerkkialueeksi, jossa talojen sijaintia tutkitaan tarkemmin. Paltamossa esiintyi nimittäin kaikkia Kainuussa uudisasutuskaudella tavattavia asutusmuotoja. Yhdellä Paltamon osa-alueella, Mieslahdessa, sovelletaan vielä pitemmälle menevää tarkkuutta esimerkiksi maaperätutkimukseen nojautuen. Näin asutuksen sijoittumisen selvittämisessä on tavallaan kolme eri tasoa. Koko Kainuun jokaisen osa-alueen paikallisen asutusmuodon perinpohjainen selvittäminen ei tällä tavalla näissä puitteissa ole mahdollista, sillä Kainuussa 1600-luvun alkupuolella oli enimmillään yli 400 savua ja 30 kylää.

Asutusmuodon ongelmaa tarkastellaan kulttuuriekologisesta näkökulmasta. Asutustutkimuksessa on yleensä korostettu luonnonolojen merkitystä, sorruttu usein pelkkään maantieteelliseen determinismiin. Kuitenkin puhtaat luonnonolot ovat harvoin määräävinä syinä asutuksen sijoittumiselle, vaan kysymys on pikemminkin kulttuurin luomien edellytysten ja luonnon asettamien vaatimusten vuorovaikutuksesta. Tarkasteltaessa uudisasutuskohteen valintaa se voidaan nähdä – niin kuin mikä asustustoiminta tahansa – mielekkäiden motiivien aiheuttamaksi. Luonnonolot käsitetään ennen kaikkea kehityksen puit-

teiksi, jotka ovat määränneet rajat, joissa inhimillinen toiminta – asutusmuodon valinta – on voinut tapahtua. On kuitenkin huomautettava, että tutkittavan alueen maantieteellinen sijainti ja tarkasteltavan kulttuurin kehitystaso vaikuttavat jomman kumman osatekijän painottumiseen.⁷¹

Edellä esitetyn perusteella on tässä tutkimuksessa jouduttu selvittämään varsin laajasti sekä luonnon että kulttuurin asettamat edellytykset asutusmuodon valinnalle. Näiden edellytysten huomioon ottamista on kokeenomaisesti mitattu vielä koko pitäjää tarkemmin ja ns. ekolokeromenetelmää soveltaen Paltamon Kiehimänsuun kylässä, jossa esiintyi selvästi sekä ylä- että ala-asutusta jo 1600-luvulla. Vertailtavina muuttujina ovat eri veroluetteloiden tiedot: manttaaliluku, kymmenysviljan määrä ja laatu, talojen autioitumisaste sekä se, miten taloluku kehittyi kullakin kylän maantieteellisesti erilaisella osaluueella. Muuttujien avulla seurataan talojen toimeentulotason vaihtelua. 1500-luvulta ei vertailua voida suorittaa, koska silloin perityt verot muutamina vuosina kannettua kymmenysviljaa lukuunottamatta olivat yleensä savukoh- taisia eivätkä näin ollen kuvaa toimeentulotasoa.⁷² Toisella uudisasutuskaudel- la vertailua on jatkettu aina isoonvihaan asti, koska pelkkä 1600-luvun alku- puolisko osoittautuu liian lyhyeksi ajanjaksoksi. 1600-luvun alkupuolella tutki- musta vielä häiritsee kameraalisten olojen sekavuus.

Varsinaista asutusta edeltävän, hyvin vähälähteisen ajan ihmisten vaikutusta Kainuussa on pyritty hahmottamaan myös järvilustotutkimuksen avulla. Ti- laustyönä teetettiin v. 1981–1982 Oulun yliopiston Kasvitieteen laitoksella (Huttunen & Huttunen) siitepölyanalyysi Paltamon Melalahden Horkanlammes- ta. Tutkimuskohteeksi valittiin luonnonolojen (maaperä ja paikallisilmasto) ja liikennesuhteiden kannalta edullinen asuinpaikka, joka on myös historiallisten lähteiden mukaan ensimmäiseksi asutettuja. Vuosilustojen puuttumisesta ja maan kalkkipitoisuudesta (estää radiohiili C 14 ajoituksen) huolimatta on ana- lyysi voitu sitoa aikaan varsin tarkoin. Paitsi maanviljelyskulttuurin vaiheita voidaan analyysillä seurata myös ilmaston muutoksia.

1.5. Auto-ongelma

Monenlaiset olivat ne vaikeudet, joissa Kainuun asuttajat joutuivat vuodesta toiseen kamppailemaan. Suurin vastustaja oli tietenkin luonto, kainuulainen korpi, mutta heti perässä tuli kruunu monenlaisine rasituksineen.

Uudisasukkaiden taidot tai käytettävissä ollut työpanos eivät aina riittäneet luonnon taltuttamiseen. Lisävaikeutena saattoi olla uudistilan epäedullinen si- jainti, sairaus tms., joka asetti ylivoimaisia esteitä uudisasukkaan ennestään- kin raskaalle tielle. Kun luonto heittäytyi todella kitsaaksi, tulivat hallavuodet ja niiden myötä alituinen puute jokapäiväisestä leivästä. Kun samaan aikaan

71. Vrt. *Leiviskä* 1943 ja *Kaukiainen* 1980, s. 44–46.

72. Esim. *Daun & Löfgren* 1971.

saattoivat koittaa kalliit ajat sodan vuoksi,⁷³ monet uudistilat kokivat traagisen kohtalon. Vaikeuksien kasaannuttua kruunun saatavien maksaminen kävi vähitellen ylivoimaiseksi, verot jäivät rästiin. Talosta tuli verohylky, kameraalisesesti autio. Tähän tilanteeseen voitiin toki päätyä nopeastikin. Esimerkiksi tulipalo, paha katovuosi, kulkutauti tai vihollisen hyökkäys saattoivat hetkessä muuttaa hyvin toimeentulleen talon verohylkyksi, jolla oli kuitenkin toivoa toimeentulomahdollisuuksien paranemisesta ja rästien maksetuksi tulemisesta. Talo oli vain veroteknisesti autio.⁷⁴

Autioitumisen seuraava vaihe, talon asumattomaksi jääminen (demografisen autioituminen)⁷⁵, lienee useimmiten tapahtunut hiljaisesti siten, että omistaja, jos oli säilynyt hengissä, lähti matkoihinsa, tuonaikaisen termin mukaan karkasi ja jätti murheellisen tapahtuman kruunun viranomaisten todettavaksi. Joskus talonpoika saattoi julkisestikin sanoutua irti talostaan.⁷⁶

Nimellisesti asumattomalla tilalla, jos siinä oli edes jonkinlaisia rakennuksia, majaili melkein aina joku, jolla ei ollut omasta takaa kattoa päänsä päällä. Siellä saattoi asustella entisten asukkaiden sukulaisia, kodittomia irtolaisia tai sotilaskarkureita yms. Esimerkiksi Sotkamosta kerrotaan vuonna 1642 tilasta, joka oli ollut autiona yhdeksän vuotta, mutta siinä oli viisi vuotta asunut Erkki Klemetinpoika -niminen karannut sotilas, joka oli jonkin verran myös viljellyt tilan maita.⁷⁷ Ristijärvellä oli 10 vuotta autiona olleella tilalla asustellut spitaalinen vaimo⁷⁸ ja Vuokin perukalla myös vuosikymmenen autiona ollut Hyryn taloa tiedetään irtolaisten asustelleen ja jonkin verran viljelleenkin.⁷⁹ Tietenkin, jos tila oli pitkään autiona tai siitä oli esimerkiksi tuli tuhonnut rakennukset, se jäi kokonaan asumattomaksi. Asumattoman aution tilan viljelyksiä voitiin myös hyödyntää, varsinkin jos talo sijaitsi lähellä muuta asutusta. Irtolaiset, huonemiehet ja sairaat voivat kasvattaa aution pelloilla vähän viljaa. Ainakin he voivat niitellä pelloilta heinää lehmilleen talvirehuksi ja laiduntaa niillä kesäisin vähäistä karjaansa. Verottaja ei tavallisesti puuttunut tämänkaltaiseen aution hyödyntämiseen. Mutta jos tilaton itsellinen tai vaikkapa irtolainen alkoi runsaammin hyödyntää autiota tai jos naapuri alkoi viljellä tilan peltoja oli asia toinen (luku 5.3.5.).

Autioitumisen viimeisen asteen, taloudellisen tai agraarisen autioitumisen, talo saavutti vasta, kun asumattoman talon pellotkin jäivät metsittymään.⁸⁰

Autiusasteen selvittäminen ei ole verokirjanpidon perusteella kuitenkaan aivan yksinkertaista. 1500-luvun lähteissä tunnetaan vain yksi autio-sana (öde), jolla merkittiin jokainen talo tai muu verotettava yksikkö, jolta kruunun saatavat jäivät perimättä. Tutkijan tehtäväksi jää selvittää minkä asteisesta autiosta oli kulloinkin kysymys.

73. Valtakunnan joutuminen sotaan oli usein autioitumisen alku, sillä juuri yksityisiin taloihin kohonneet vero- ja väenottorasitukset koskivat eniten (*Jutikkala* 1958, s. 116; *Lehtinen* 1962, s. 245).

74. Esim. VA 9196: 1330-1357; *Melander* 1926, s. 16; *Jutikkala* 1958, s. 115-118; *Lehtinen* 1961 A, s. 123, 131-132.

75. *Mäkelä* 1981, s. 14.

76. Esim. Kaj. kk 1645 rr 6: 18; 1646 rr 6: 103; *Jutikkala* 1958, s. 115; *Virrankoski* 1973, s. 59-60.

77. Kaj. tk 1646 rr 6: 84 v.

78. Kaj. kk 1646 rr 6: 84 v.

79. Kaj. kk 1649 rr 6: 439 v.

80. *Mäkelä* 1979, s. 14.

1600-luvulla autius alettiin määritellä jo tarkemmin. Kameraalisesti autiona olleen talon verokyvyttömyyttä selitettiin tavallisesti köyhyydellä (rutiköyhä), sairaudella (esim. spitaalinen, sokea), tulipalolla jne. Älvsborgin toisten lunnaiden kantoluetteloissa mentiin muutamina vuosina niin pitkälle, että joidenkin talojen verokyvyttömyyttä todisteltiin kolmellakin eri termillä (rutiköyhä, loinen, maksukyvytön).⁸¹ Asumaton autius määriteltiin tavallisimmin termillä 'täysin autio', mutta asumattomuus voitiin todeta joissakin yhteyksissä myös sanoilla 'karannut' tai 'ei löydy'. Taloudellisesti autoitunut tila jätettiin usein kokonaan pois veroluetteloista.⁸² Kainuun asutuksen tutkimisessa aiheuttaa erityistä hankaluutta se, ettei joinakin kriisiaikoina tileihin merkitty muita kuin verokykyiset talot.⁸³

Erityiset autoveroluettelot ovat tarkasti laadittuina hyviä autiuden luonteen selvittäjiä. Joinakin vuosina niihin on merkitty, mitä tiloja hyödynnetään taloudellisesti autoveroa vastaan tai millä tilalla asutaan – pidetään savua.⁸⁴

1.6. Asutuksen yleiset edellytykset

1.6.1. Kainuun poliittismaantieteellinen sijainti

Kainuu kuului ainakin jo viikinkiajalta lähtien Vienanmeren rantamilla asuneiden suomensukuisten bjarmien nautintapiiriin. Heidän kauppateitään kulki Kainuun kautta ja heidän turkisriistamaitaan sijaitsi Kainuussa. Bjarmien mahdin vähitellen heikennyttyä pysyi Kainuun alue edelleen itäisten heimojen, lähinnä vienankarjalaisten nautinnassa ja läpikulkupaikkana.⁸⁵ Viime aikoina on esitetty todisteita myös laatokankarjalaisten liikkumisesta Oulujokilinjalta jo 1100-luvulta lähtien.⁸⁶

Kun Ruotsin ja Novgorodin välille vedettiin ensimmäinen virallinen raja Pähkinäsaaren rauhan jälkeen 1320-luvulla, jäi nykyinen Kainuu kokonaisuudessaan Ruotsin rajojen ulkopuolelle. Pähkinäsaaren rauhan rajanhan on osoitettu kulkeneen Pähkinälinnasta Karjalan kannaksen halki Savoan ja edelleen Pohjanlahden rannikolle.⁸⁷ Kainuu jäi siis rajan taakse kymmenien peninkulmien päähän. Raja sulki laatokankarjalaisten vanhat kulkuväylät Savon läpi Pohjanlahdelle. Ainoa yhteys oli Pielisen ja Oulujärven kautta. Näin Kainuu tuli entistä selvemmin myös Laatokan-Karjalan vaikutuspiiriin. Pähkinäsaaren rauhan rajalinjan sijainti oli seurausta karjalaisten valta-aseman vahvis-

81. Esim. VA 483 Fh: 17–20.

82. Esim. *Renvall* 1965, s. 206–207.

83. Ainakin kymmenysveron perimisessä näin on menetelty muuallakin (esim. *Lehtinen* 1961 A, s. 116–117).

84. VA 9113: 212–212 v; VA 9115: 188–189 v.

85. *Haavio* 1965, passim.; *Kirkinen* 1979.

86. *Vahtola* 1977, s. 90; *Vahtola* 1980, s. 384–385.

87. Pähkinäsaaren rauhan rajan päätepiste Pohjanmaan rannikolla on jo pitkään ollut tutkijoiden kiistelyn kohteena. Aikaisemmin pidettiin tuona pisteenä Pyhäjoen suun tienoota, mutta myöhemmin on päädytty yleisemmin tulokseen, jonka mukaan raja noudatteli Pattijokea ja päättyi sen suulle (vrt. esim. *Virkkunen* 1919, s. 9; *Jaakkola* 1925, s. 66–92; *Luukko* 1954, s. 78–79; *Jaakkola* 1960 A ja B; *Vilkuna* 1960; *Pirinen* 1965, s. 2–3; *Gallén* 1968, s. 67–166; *Kirkinen* 1976, s. 24–26). Viimeisin tulkinta vetää rajan niin etelään kuin Himanganjokeen (Pöhejokeen), Oulun ja Vaasan läänin rajalla (*Alopaeus* 1982).

tumisesta Pohjois-Pohjanmaan rannikolle.⁸⁸

Pähkinäsaaren rauhan rajalinja osoittautui kuitenkin kestävämmäksi. Suomalaisen eränkäynti ja sitä seurannut kiinteä asutus oli niin voimakasta, etteivät karjalaiset hiljentyvän kaupan ja löyhän eränavaintansa turvin pystyneet pitämään puoliaan. Suomalaisen asutuksen entistä voimakkaampi työntyminen Pohjois-Pohjanmaan jokien suuseuduille 1300-luvulta lähtien ja tämän asutuksen tihentyminen keskijän loppuun tultaessa aiheutti jatkuvaa painetta rajalinjan siirtämiseksi. Pohjalainen asutus ja etenkin eränkäynti olivat niin voimakkaita, että 1540-luvulle tultaessa käytännön rajalinjan voidaan katsoa kulkeneen jo Oulujärven kautta (kartta 5 s. 43).⁸⁹

Käytännön rajalinjan siirtymisestä Oulujärven tienoille viimeistään 1540-luvulla kertoo hyvin Pohjanlahden rannikkopitäjien asukkaiden noina levottomina aikoina pitämä vartio Oulujärvellä. Iin talvikäräjillä vuonna 1549 kello-laista Heikki Olavinpoikaa (Rautiaista) sakotettiin kolme markkaa kieltäytymisestä lähteä yhdessä naapureidensa kanssa vartioon Oulujärvelle.⁹⁰ Jonkinlaisesta tiedotustoiminnasta tai ainakin jatkuvasta varuillaanolosta kertoo jo edellisen vuoden Limingan talvikäräjien tuomio, jossa sakotettiin laitsaarelaisia Paavo ja Antti Kerästä väärästä hälytyksestä, jonka mukaan venäläiset olivat tulossa polttamaan Limingan kirkonkylää.⁹¹ Kerästen suorittama hälytys ei ollut täysin perätön, vain hieman ennenaikainen, sillä jo saman vuoden myöhäiskevällä vihollinen tunkeutui hävittämään Pohjanmaata (ks. s. 103).⁹²

Suomalaisten vuoden 1550 yksipuolisessa rajankäynnissä raja vedettiin jo Maanselälle eli melko tarkoin samoille seuduille kuin Täyssinän rauhan jälkeen. Epäviralliseksi jäänyt raja noudatteli pohjalaisten eränavaintannan kaakkois- ja itärajaa. Vaikka venäläiset eivät tuohon rajankäyntiin osallistuneetkaan eivätkä yksipuolisesti käytyä rajaa hyväksyneet, rajalla oli merkitystä sikäli, että käsitys rajan suunnasta tuli suomalaisten puolella yhä selvemmäksi. Kainuun asuttamista edeltäneellä rajankäynnillä haluttiin osoittaa, että kruunu piti Oulujärven erämaita Maanselkää myöten Ruotsin valtakuntaan kuuluvina. Lähettämällä sotaväkeä ensimmäisten uudisasukkaiden suojaksi kesällä 1552 kruunu takasi, että aluetta puolustettaisiin karjalaisten hyökkäyksiä vastaan.⁹³ Kainuun asutus oli näin ollen tarkoitettu aluevaltauksen takeeksi ja mahdollisessa sodassa hyökkäysten suojamuuriksi tai ainakin iskunvaimentajaksi.

Tämä oli tietenkin yksipuolista ja myös provosoivaa toimintaa. Karjalaiset katsoivat heiltä asuttamalla vallatut erämaat edelleen omikseen, vaikka heidän nautintansa oli joutunut osittain väistymään pohjalaisten nautinnan tieltä. Karjalaiset yrittivät tosin perustella oikeuksiaan Kainuun erämaihin vähäisellä asutustoiminnalla (luku 3.1.).⁹⁴

Väkivaltaisuuksia esiintyi rajaseudulla pitkin 1500-luvun alkupuoliskoa.

88. Jaakko Teitin valitusluettelo, s. 154–160; *Vahtola* 1977, s. 90.

89. *Wallin* 1893, liite; *Pirinen* 1966, s. 7–9; *Gallén* 1968, s. 103–122; *Kirkinen* 1976, s. 25–38.

90. VA 4537: 6v; *Luukko* 1954, s. 720.

91. VA 4534 b: 6v; *Luukko* 1954, s. 719.

92. Gustaf I:s registr. XIX, s. 267–268, Kustaa Vaasa Erik Flemingille Uppsalasta 2.6.1548; myös *Arwidsson VII*, s. 243.

93. *Luukko* 1954, s. 722; *Pirinen* 1966, s. 14–15; *Kirkinen* 1976, s. 92–93.

94. *Luukko* 1954, s. 716–717; *Kirkinen* 1976, s. 88.

Vuosisadan puolivälissä tilanne yhä kärjistyi. Lukuisten neuvottelujen ja rajankäyntien lykkäämisen jälkeen pyrittiin rajaa lopulta piirtämään keihäiden kärjillä. Kustaa Vaasan Venäjän-sota vuosina 1555–1557 ei tuonut kuitenkaan ratkaisua.⁹⁵ Venäläiset pitivät kiinni entisestä tulkinnastaan Pähkinäsaaren rauhan rajalinjan suunnasta. Elokuussa 1559 venäläiset yksityiskohtaisessa rajaloukkauksia koskevassa valituksessaan kertoivat ruotsalaisten rakentavan taloja keisarin ja suuriruhtinaan maalle Oulujärven ympärille. Venäläiset tiesivät Oulujärven ”ruotsalaisilla” asuttajilla olleen valtakuntansa johdon lupa seudun asuttamiseen.⁹⁶

Rappasotien kausi vuosina 1570–1595 ratkaisi lopulta Kainuun kuulumisen Ruotsi-Suomeen. Vuoden 1595 Täyssinän sopimuksen jälkeisellä rajankäynnillä erotettiin koko nykyinen Kainuu lukuunottamatta sivulla 17 mainittua pientä erämaakaistaa kuulumaan Ruotsi-Suomeen. Voidaan sanoa, että Kainuu vallattiin ja liitettiin Ruotsi-Suomeen rauhanomaisen asutustoiminnan avulla, mutta valtaus sai Venäjän hyväksymisen vasta hyvin raskaan sodan jälkeen.

Täyssinän rauhan raja osoittautui vuoden 1550 nautintarajaa pitkin vedettynä onnistuneeksi. Rajantakaisten karjalaisten katkeruus menetettyjen nautintamaidensa takia purkautui oikeastaan vain kerran laajamittaisena Kainuuseen tehtynä hyökkäyksenä, joka tapahtui vuonna 1611 Kaarle IX:n Jäämeren retken yhteydessä.⁹⁷ Kainuun itärajan turvallisuutta lisäsi vielä huomattavasti Käkisalmen läänin liittäminen Ruotsi-Suomeen vuonna 1617, minkä jälkeen Kainuu ei ollut enää valtakunnasta itään työntyvä uloke.⁹⁸

Kainuun itärajasta ei tosin tullut rauhanrajaa, vaan jännitys ja varovaisuus säilyivät molemmin puolin. Varsinkin jatkuvat huhut venäläisten tulosta nostattivat pelkoa, vaikka todellisia hyökkäyksiä Kainuuseen tehtiin 1600-luvulla vuoden 1611 jälkeen oikeastaan vain kerran, jos vuoden 1620 vianalaisten talonpoikien ryöstöretkeä voidaan hyökkäyksenä pitää.⁹⁹ Vähitellen rauha kuitenkin vakiintui, ja siitä tulivat myös asukkaat entistä vakuuttuneemmiksi. Myös valtakunnan edun mukaista oli säilyttää rauha itärajalla.

Kaarle X Kustaan Venäjän-sodan on väitetty ulottuneen Kainuuseen useita kertoja,¹⁰⁰ mutta tämä johtuu selvästi lähteiden epätarkasta tulkinnasta. Hyökkäykset ulottuivat Kajaanin vapaaherrakunnan alueelle Pohjois-Karjalaan ja Pohjois-Savoon, ja vihollisen torjuntaan osallistui Kajaanin rakuunoi-ta, mutta Kainuun alueelle ei vihollinen kertaakaan uskaltanut.¹⁰¹ Sodan pelko oli tosin Kainuussa suuri ja ainakin osa rajaseudun väestä pakeni länteen päin.¹⁰²

95. *Viljanti* 1957, passim.

96. *Hausen III*, s. 458, Venäläisten valitus ruotsalaisten tekemistä rajaloukkauksista, Viipurissa elokuussa 1559.

97. VA 4890: 42; *Ingman* 1890, s. 42; *Sveriges krig I*, s. 349; *Palme* 1942, s. 557.

98. Vrt. esim. *Voionmaa* 1917.

99. *Korhonen* 1938, s. 189; *Virrankoski* 1973, s. 496.

100. Esim. *Vartiainen* 1931, s. 386–400; *Jokipii* 1960, s. 97.

101. RA Rydboholms samlingen vol. 13, Zacharias Palmbaumin kirjeet Pietari Brahelle vuosina 1656–1657 (FR 214); *Nordmann* 1904, s. 509–520; *Lappalainen J.* 1972, s. 126, 224; *Virrankoski* 1973, s. 498.

102. *Lappalainen J.* 1972, s. 126; *Virrankoski* 1973, s. 497–498.

Asukkaat Kainuun itärajan molemmin puolin näyttävät halunneen elää keskenään rauhassa. Jo 1600-luvun puolimaista on tietoja talonpoikien keskinäisistä rajarauhansopimuksista, joita myöhemmin jatkoivat Kainuun ja Vienan paikalliset viranomaiset.¹⁰³ Tällaisista rauhanpyrkimyksistä on säilynyt mielenkiintoinen todiste Kaarle X:n Kustaan Venäjän-sodan ajalta vuodelta 1657. Tuo kirje kannattaa siteerata kokonaan myös siksi, että se on suomenkielinen.¹⁰⁴

”Rauha ja armo jumalalta

ja myös nyt käui wenäian kemistä colmet miestä Raila jotka olit wienasta tullet kemist wten linnan heidhän isäntänsä ei wuskonu muita sanoma miehiä ennen kuin hänen oma wäkens käuit minaias ja cutzuit meitä heidhän puheillensa on niin luia Rauha kuin sanoma miehet sanouat ja me antoima heille wastuon ettei meidhän puolest Rauha Rikota ja te tahdhot pitää yhtä meidhän kansa niin he ihastuit ja annoit palian kätens ettei millän muoto meidhän puolest Raha Riikota entiset sanoma miehet käykän sillä liitolla kuin tehty on Mikulan päiuällä eii mitän muta kuin jumala antakon meidhän esi wallalle hyuän lykyn onnen Ruhan ja teruehydhen aiian märeä 22 nouemer anno 1657.

Minä walljtaan köhä mies tätä waiua ettie yxikän auita jos tuota kirehempi asia tule sanoma miehiä”

Kainuun poliittismaantieteellinen asema Ruotsi-Suomen ekspansio-politiikassa oli hyvin merkittävä 1500-luvun jälkipuoliskolla, jolloin se toimi pohjoisessa eräänlaisena kärkenä itään suuntautuneessa ekspansiossa. Tämä näkyy selvästi Täyssinän rauhan rajalinjan jyrkkänä mutkana itään. 1600-luvun alussa Kainuu oli vielä ekspansio-politiikan tukikohtana. Myöhemmin 1600-luvulla valloituspolitiikan painopisteen siirryttyä etelään päin tilanne rauhoittui defensiivisen politiikan asteelle ja Kainuu vakiintui kiistattomaksi osaksi Ruotsi-Suomea.

Kainuun itärajusta, vaikka se vedettiin verellä, ei tullut muuria, joka olisi erottanut rajan molemmin puolin asuvat sukulaiskansat toisistaan. Rajalinja oli niin huonosti merkitty maastoon, että sitä voitiin tulkita miten milloinkin parhaaksi nähtiin. Raja oli myös käytännössä hyvin avoin aina Suomen itenäistymiseen asti. Ehkä selvimpänä rajamerkinä oli uskonnon ja tapojen erillaisuus.¹⁰⁵

103. Esim. RA Rydboholms samlingen vol. 13, Zacharias Palmbaum Pietari Brahelle Kajaanista 3.3.1658 (FR 214); *Luukko* 1946, s. 28; *Virrankoski* 1973, s. 498.

104. RA Rydboholms samlingen vol. 13, Zacharias Palmbaum Pietari Brahelle Nurmeksesta 27.11. 1657, liite (FR 214). Julkaistu aikaisemmin ainakin *Nordmann* 1904, s. 518; *Grottenfelt* 1912, s. 105; *Vartiainen* 1931, s. 397. Näissä kaikissa on kuitenkin litterointi useissa kohdin virheellinen.

105. Esim. *Castrén* 1867, s. 11–12; *Vartiainen* 1938, s. 160–164.

1.6.2. Kainuun luonnonmaantieteellinen sijainti

Kainuu sijaitsee 26°4'–30°4' itäistä pituutta ja 63°40'–65°31' pohjoista leveyttä olevalla alueella.

Kainuun kallioperä muodostuu pääosaltaan gneissigraniittialueesta, jonka katkaisevat etelä-pohjoissuunnassa Kuhmosta Suomussalmelle sekä Sotkamosta Paltamon ja Ristijärven kautta Puolangalle ja Hyrynsalmelle kulkevat liuskevyöhykkeet. Ensinmainittu vyöhyke koostuu pääasiassa anfiboliitista ja metabasaltista. Viimeksi mainittu sisältää fylliittia, kiilleliusketta sekä laajoja kvartsiittiesiintymiä (kartta 2 s. 32).¹⁰⁶ Kvartsiittiesiintymien sijaitseminen liuskevyöhykkeellä on tehnyt alueen kallioperän kovaksi kestäväksi eroosiota. Siitä syystä Kainuun vaaravyöhyke noudattaa Sotkamon – Puolangan liuskevyöhykkeen kulkua.¹⁰⁷

Maaperän pintaosat, irtonaiset maalajit, ovat lähes kaikkialla Kainuussa moreenia. Moreenialueita rikkovat tasaisesti kaakko-luode- ja alueen pohjoisosissa itä-länsi -suuntaiset harjujonot, jotka useimmiten sijaitsevat vesistöjen varsilla tai ainakin niiden lähistöllä. Harjujen reuna-alueilta sekä rannoilta tavataan hiekka- ja hietakerrostumia. Savi- ja hiesuesiintymiä on Kainuussa vähän. Näistä merkittävimmät ovat Oulujärven etelärannalla Vuottolahden ja Vuolijoen seuduilla sekä järven pohjoisrannalla Mieslahdessa ja Kiehimänsuussa. Fluviaalisia eli jokikerrostumia esiintyy vähäisinä joidenkin jokien varsilla ja suistoissa. Irtonaisia maalajeja peittää alueen länsiosissa sekä vesireitien vedenjakajaseuduilla tavallisimmin 1–2 metriä paksut turvekerrostumat (kartta 3 s. 33).¹⁰⁸

Pinnanmuodostukseltaan koko Kainuu voidaan jakaa kolmeen osa-alueeseen. Länsiosat muodostavat lännestä itään tasaisesti kohoavan 100–150 m meren pinnan yläpuolella olevan tasankoalueen, jota hallitsevat laajat suot. Merkittävin poikkeus tuolla alueella on Rokuan vaaravyöhyke, joka tosiasiansa on laaja harjumuodostelma. Sotkamosta Paltamon ja Ristijärven kautta Puolangalle ja Hyrynsalmelle ulottuva liuskevyöhyke muodostaa karkean reliefin alueen, Kainuun vaaravyöhykkeen, joka on yleensä 150–390 m m.p.y. Kainuun itäosat ovat jälleen alavampaa loivasti kumpuilevaa 150–250 m m.p.y. olevaa ylänköaluetta.¹⁰⁹

Lähes koko Kainuu kuuluu Oulujoen ja Oulujärven vesistöalueeseen. Poikkeuksia ovat Puolangan pohjois- ja Suomussalmen länsiosat, joiden vedet virtaavat Kiiminki- ja Iijokiin. Vaalan läntisimmät osat kuuluvat taas Siika- ja Temmesjoen, Kajaanin, Sotkamon ja Kuhmon eteläosat Vuoksen sekä muutamien pienien alueiden Suomussalmen ja Kuhmon itäosissa Neuvostoliittoon laskevien jokien vesistöalueisiin (kartta 4 s. 34).¹¹⁰

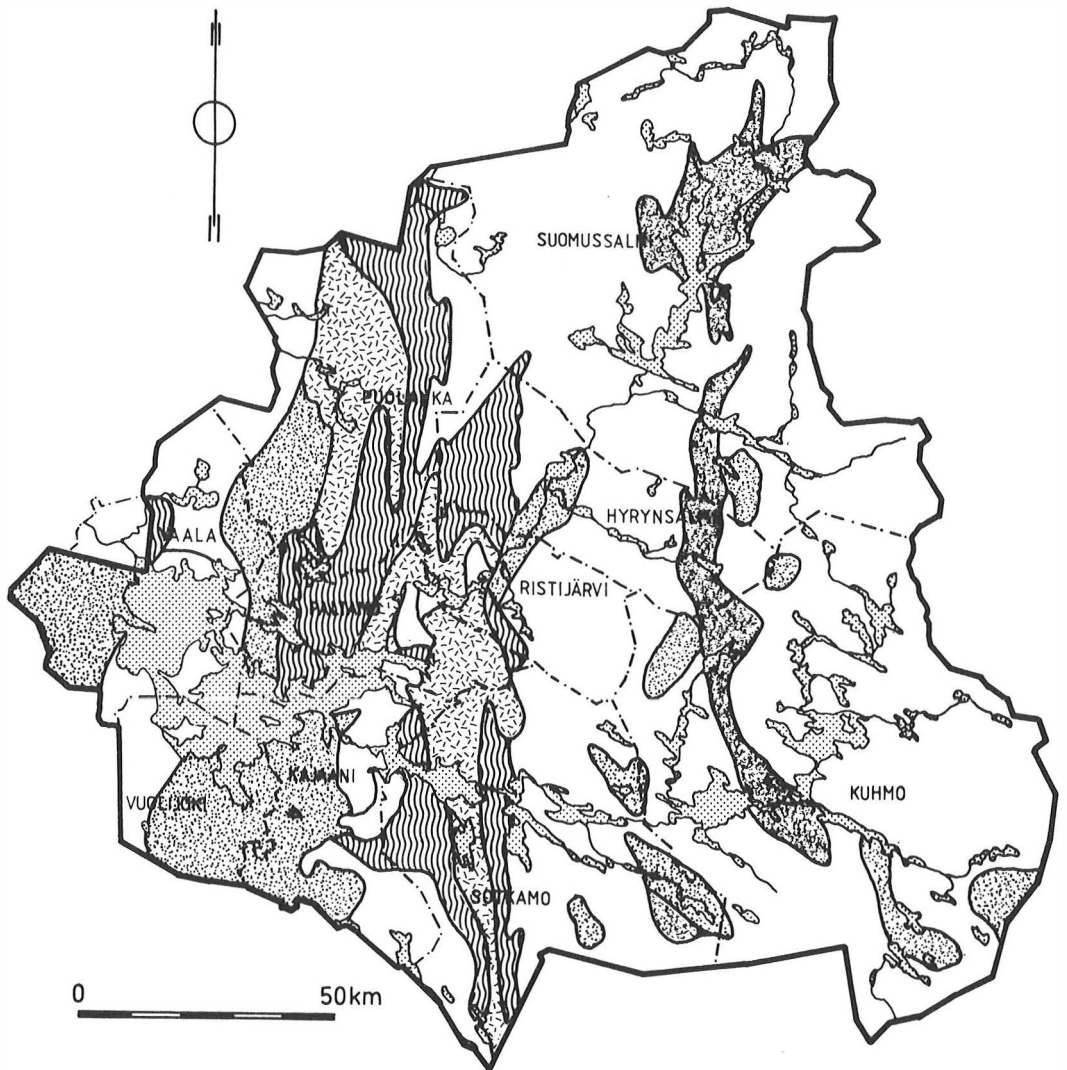
106. Suomen geologinen yleiskartta, kivilajikartta karttalehdet Kajaani, Nurmes ja Suomussalmi; Kainuun luonnonympäristö, s. 1–14, kartta 1; Kainuun runkokaava, s. 157.

107. Mikkola 1937, s. 172–173; Suomenmaa IX 1 1929, Kainuun kunnat; Suomen tiekartta GT, karttalehdet 11 ja 13.

108. Suomen geologinen yleiskartta, maalajikartta, karttalehdet Kajaani, Nurmes, Suomussalmi, Hyrynsalmi, Raate, Vuokkijärvi; Kainuun luonnonympäristö, s. 1, 15–25.

109. Suomen tiekartta GT, karttalehdet 11 ja 13; Kainuun luonnonympäristö, s. 47 ja kuva 7.

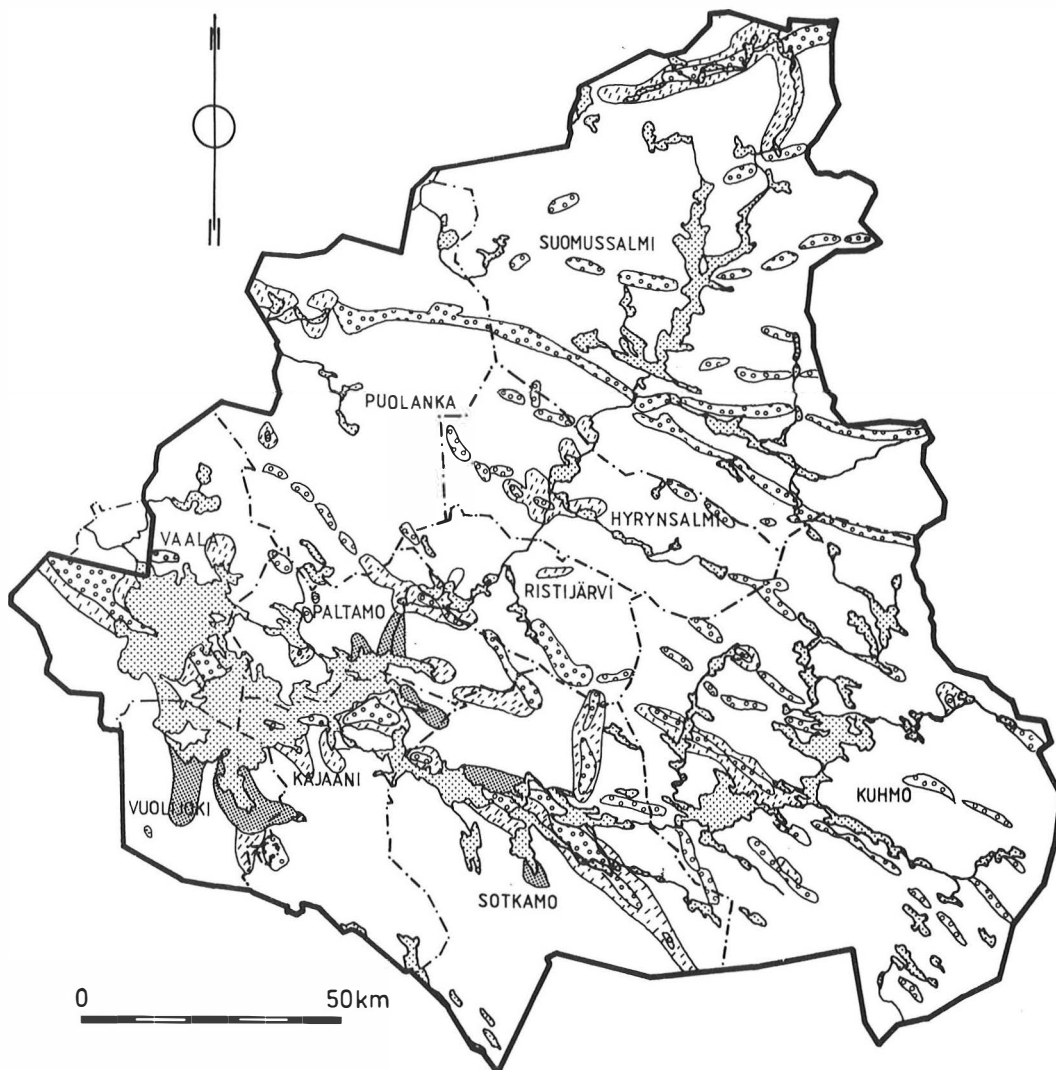
110. Kainuun luonnonympäristö, s. 47 ja kuva 7; Suomen tiekartta GT, karttalehdet 11 ja 13.

KARTTA 2.

Kallioperä

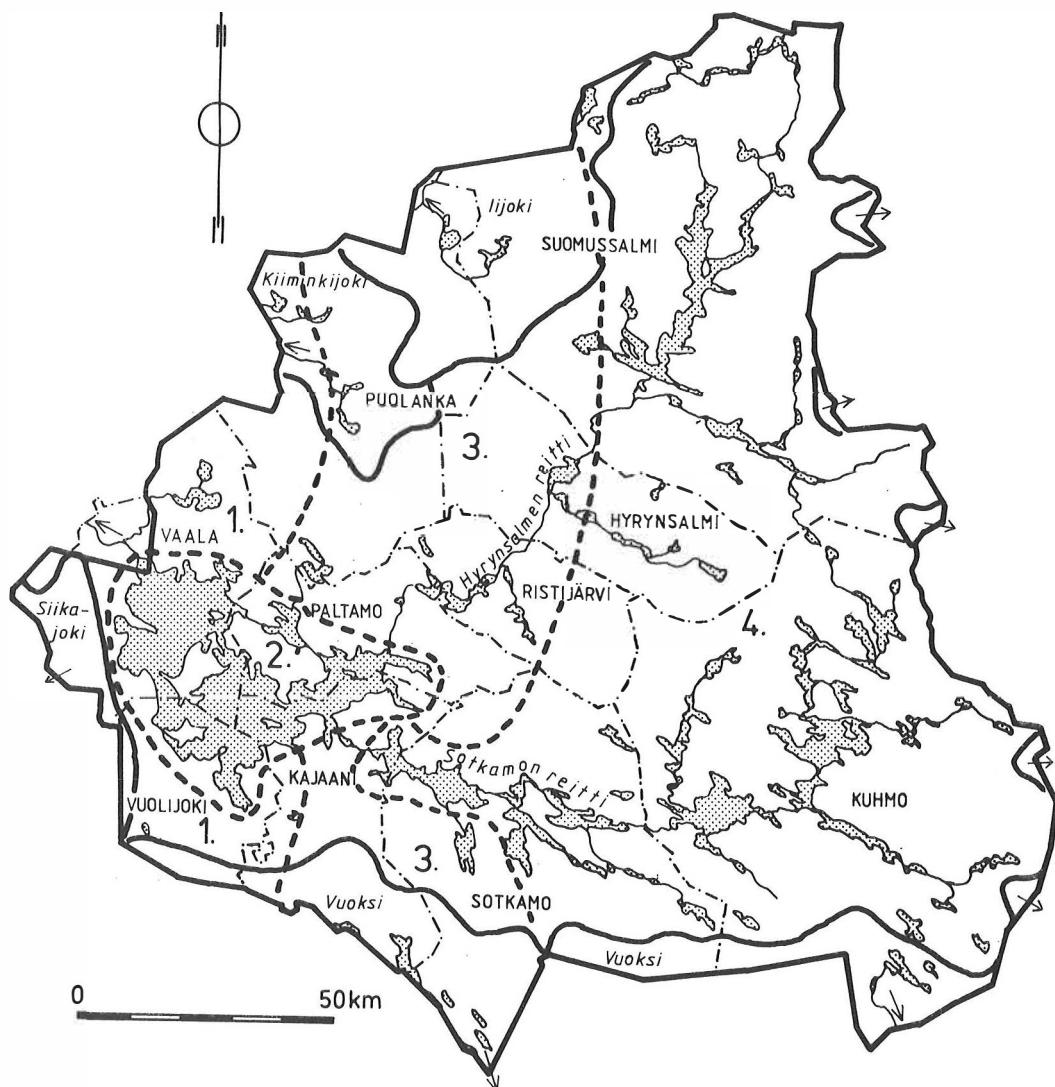
- Gneissigraniittia
- Graniitteja
- Kvartsiittia
- Amfiboliittia ja metabasalttia
- Fylliittia, kiilleliusketta, kiillegneissia, migmaattia

KARTTA 3.

Irttonaiset maalajit

- Moreenia
- Harjuja
- Hiekkaa ja hietaa
- Savea ja hiesua

KARTTA 4.
Luonnonmaantieteelliset alueet

--- Luonnonmaisema-alue: 1. Länsi-Kainuun suoalue, 2. Oulujärven alue,
 3. Kainuun vaara-alue, 4. Itä-Kainuun järivialue

— Vesistöalueen raja

Kainuun vesistöt muodostavat liuskaisten ja saaristen järvien sekä lyhyiden mutta usein vuolaiden jokien yhdistämiä vesireittejä. Näistä huomattavimmat ovat Hyrynsalmen ja Sotkamon reitit, joiden yhtymäkohta ja koko Oulujoen vesistön keskusjärvi Oulujärvi antaa oman voimakkaan leimansa Kainuulle.

Kainuun järville ovat ominaisia karut rannat, heikko rantakasvillisuus sekä suuresta humuksen määrästä johtuva veden ruskea väri. Tyypillisiä piirteitä ovat myös elektrolyyttiköyhyys, ravinnepitoisuuksien alhaisuus ja heikko puskurikyky ympäristön muutoksia vastaan. Huonoon happitilanteeseen vaikuttavat vesistöjen järvivaltaisuus ja termisen talven pituus.¹¹¹

Kainuun luonnonmaiseman näkyvimät piirteet ovat vaarat, harjut, järvet ja suot. Luonnonmaisemaltaan Kainuu voidaan jakaa neljään osa-alueeseen: Länsi-Kainuun suoalue, Oulujärven alue, Kainuun vaara-alue ja Itä-Kainuun järviolue (kartta 4).¹¹²

Kainuu kuuluu Suomen mantereisimpaan ilmastoalueeseen. Kylmimmän ja lämpimimmän kuukauden lämpötilaerot ovat suuria. Terminen kasvukausi, jolloin lämpötila on keskimäärin +5 asteen yläpuolella, kestää alueen eteläosissa keskimäärin 150 ja pohjoisosissa 135 päivää, kun se esimerkiksi Savonlinnan tienoilla on 165 päivää.¹¹³

Kainuu on Suomen runsassateisimpia ja vähäisen haihtumisen vuoksi kosteimpia seutuja. Maan eteläosia pienemmät lämpömäärät hidastavat kuitenkin kasvien kasvamista. Kainuussa tulee sateesta lähes puolet lumena ja näin ollen se on läntisimpiä osiaan lukuunottamatta Koillismaan ohella maan runsaslumisinta seutua.¹¹⁴

Esitetyt tiedot säätilasta perustuvat 1900-luvun puolivälin keskimääräisiin sääoloihin. Sitä millainen säätila oli 1500- ja 1600-luvulla ei voida tarkkaan selvittää. Suuntaa-antavia tietoja on kuitenkin käytettävissä. 1200-luvulla maapallon ilmasto alkoi selvästi viilentyä. Tuo ilmastojakso ilmeni kautta maapallon. Kesät muuttuivat kosteammiksi ja talvet kylmemmiksi, vuoristojen jäätiköt etenivät, pohjoisten merien ajo- ja ahtojäävyöhykkeet työntyivät etelään päin, vedet kylmenivät jne. Ajoittain oli kuitenkin leudompia sääjaksoja kuten 1300-luvulla ja 1500-luvun alkupuolella. 1500-luvun puolivälissä Pohjolaan kuitenkin vakiintui mantereinen, ankaratalvinen ja toisaalta lyhytkeäinen ilmastotyyppi. Tuolloin katsotaan ns. pikkujääkauden alkaneen. Olot lähenivät hyvin suuresti jääkautisia, joskaan lähinnä ajanjakson lyhyiden takia ei päädytty jääkauteen. Katovuodet ja niitä seuranneet nälkävuodet yleistyivät Eu-

111. Kainuun runkokaava, s. 56, 158; Kainuun luonnonympäristö, s. 52.

112. Kainuun luonnonympäristö, s. 3.

113. Keränen 1942, s. 139–142; Suomen kartasto 1960, kartta 5; Kainuun luonnonympäristö, s. 2, 61–67; Kainuun runkokaava, s. 158; Kolkki, Huovila, Valmari 1970.

114. Atlas över Finland 1910, kartat 18 ja 19; 1925, kartta 10; Suomen kartasto 1960, kartta 5; Kainuun luonnonympäristö s. 60–67; Kolkki, Huovila, Valmari 1970.

roopassa. Pikkujääkauden kylmin jakso sattui 1600-luvun lopulle, mikä näkyy myös katovuosien määrissä eri vuosisadoilla:¹¹⁵

1400-luvulla	10 katovuotta
1500 ”	16 ”
1600 ”	33 ”
1700 ”	30 ”
1800 ”	15 ”

Kylmää ilmastovaihetta kesti 1800-luvun lopulle asti. Viimeisenä merkkinä siitä pidetään 1860-luvun katovuosia.¹¹⁶ Siitepölyanalyysi osoittaa sään viilenemisen alkamisen 1200-luvulla (liite 9, 60–55 cm). Jalojen lehtipuiden (tammi, pyökki, jalava, vaahtera ja paatsama) määrä alkoi vähentyä. Pian asutuksen alettua 1500-luvun lopulla ne katosivat kokonaan, mutta ilmestyivät jälleen 1800-luvun lopulla, tosin entistä paljon harvinaisempaan.¹¹⁷

Luonnollisesti pikkujääkauden aikana terminen kasvukausi oli keskimäärin lyhyempi kuin 1900-luvulla. Mittauksia kasvukauden pituuden vaihteluista on tehty vain tämän vuosisadan aikana, mutta jo niistä näkyy kasvukauden lyhentymisen kylminä ilmastojaksoina. 1930-luvun parhaina vuosina (1934–1938) oli kasvukausi etelärannikolla 21–24 päivää ja Perä-Pohjolassa 14–16 päivää pitempi kuin keskimäärin ajanjaksolla 1901–1930.¹¹⁸ Kun otetaan huomioon, että 1900-luvun alku oli jo pikkujääkauden kylmintä kautta paljon lämpimämpi, täytyi kasvukausien olla 1500–1600-luvulla Kainuun korkeudella keskimäärin lyhyempiä kuin 1900-luvun puolivälissä. Koska Kainuu sijaitsee menestyksellisen maanviljelyksen kannalta kriittisen pohjoisessa, joutuivat uudisasukkaat sopeutumaan selvitäkseen hengissä. Juuri ensimmäisen joukkomuuton aikoihin alkanut pikkujääkausi pakotti tulokkaat sopeutumaan olosuhteiden muutokseen.

Dendroklimatologisella tutkimuksella (puiden vuosilustojen paksuuden perusteella selvitetään menneiden aikojen ilmastovaihteluita) saadaan varsin luotettavia tietoja jopa vuosittaisista sääoloista. Liitteessä 7 on dendroklimatologinen käyrä, joka sisältää koko tutkimusjakson. Käyrä perustuu Neuvosto-Karjalassa tehtyyn tutkimukseen, joka kattaa vuodet 1457–1958. Pikkujääkauden kylmin kausi näkyy tässä analyysissä, silä ajanjakson 19 huonointa vuotta sijoittuvat vuosiin 1482–1699. Analyysistä erottuu hyvin kolme vähintään viiden perättäisen poikkeuksellisen epäedullisen vuoden jaksoa: 1503–1509, 1574–1579 ja 1638–1649. Kylmien vuosien huippu osuu vuosiin 1638–1642, sillä koko ajanjakson (1457–1958) kymmenestä huonoimmasta vuodesta neljä sisältyy noihin vuosiin.¹¹⁹

115. *Melander* 1924, s. 352; *Donner* 1975, s. 8; *Siren* 1963, s. 18–20; *Bitvinskas* 1974, s. 156–157; *Jutikkala* 1975, s. 3–5.

116. *Pessi* 1958, s. 16; *Jutikkala* 1976; *Vasari* 1978, s. 950.

117. OYKL *Huttunen & Huttunen* 1982.

118. *Jutikkala* 1976.

119. Esim. *Bitvinskas* 1974, s. 156–157; *Siren* 1963, s. 18–20; *Palosaari* 1981; *Neuvonen* 1982.

On luonnollista, ettei dendroklimatologisessa tutkimuksessa näy normaalien tai hyvien vuosien satunnaiset kesähallat, jotka saattoivat viedä sadon laajoiltakin alueilta. On kuitenkin selvää, että huonoina vuosina hallojen esiintymistodennäköisyys oli paljon suurempi kuin normaaleina tai hyvinä vuosina. Dendroklimatologisen tutkimuksen käyttökelpoisuus käy selvästi ilmi verrattaessa sen tietoja historiallisten lähteiden kertomaan tietoon.¹²⁰ Tutkimuksen osoittamia ilmastovaihteluita verrataan tuonnempana asutuksen kehitykseen.

1.6.3. Luonnonvarat

Maaperän hedelmällisyys ohjaa osaltaan maanviljelyskulttuuria harjoittavan väestön muuttoliikkeitä. Viime kädessä maaperän hedelmällisyyden ratkaisee kallioperän laatu, sillä siitä jauhautuneet tai lienneet (liukenevat) aineet ovat kasvien ravintotalouden perusta.

Varsinkin Sotkamosta halki Kainuun pohjoiseen kulkevan liuskevyöhykkeen emäksiset kivilajit jauhautuneina hienojakoisiksi maalajeiksi ovat hedelmällistä kasvualustaa. Erikoisen hyvät ravinnevarat ovat liuskevyöhykkeen eteläosissa, jossa kivilajit sisältävät paikoin runsaasti kalkkia.¹²¹

Maaperän hedelmällisyyteen vaikuttavat muutkin tekijät kuin kallio- tai maaperän laatu, mutta esimerkiksi maaperän huuhtoutuneisuutta on pidettävä asutuksen paikallisen sijoittumisen säätelijänä eikä asutuksen yleisenä edellytyksenä.

Kainuun luonnonkasvillisuutta hallitsevat metsät ja suot. Metsää on eniten Itä- ja Keski-Kainuussa, missä sitä on paikoin jopa yli 80 % koko maa-alasta. Suota sen sijaan on eniten Länsi- ja Luoteis-Kainuussa, paikoin jopa yli 60 % maa-alasta. Länsiosien soiset seudut ovat kituliaita männiköitä ja itäisten alueiden metsät enimmäkseen heikkokasvuisia, naavaisia kuusikoita tai karuja männiköitä. Vaaravyöhykkeellä kasvaa sen sijaan reheviä kuusikoita tai kuusivaltaisia sekametsiä. Vaarojen väliset suoseudutkin ovat yleensä sekametsäisiä lettoja tai kuusikkokorpia. Lehtoja tai lehtomaisia metsiä on Kainuussa vähän. Niiden osuus kasvillisesta metsämaasta jää yleensä alle prosentin. Vain vaaravyöhykkeellä lehtoja on lähes viisi prosenttia.¹²²

Tiedot metsien laadusta perustuvat 1930–1980-luvun tutkimuksiin. Mikä oli metsien tila Kainuun asuttamiskaudella? Onko kulttuuri muuttanut metsiä? Usein toistuva metsän palaminen, kuten kaskeaminen vähentää havupuita ja toisaalta lisää lehtipuita. Varsinkin kuusikot vähenevät. Mänty, koivu ja leppä olivat kaskialueille luonteenomaisia puulajeja.¹²³ Toistuvasti kasketut metsät muuttuivat usein lepiköiksi.¹²⁴ Kainuussa kaskeaminen sai kuitenkin vähitellen 1700-luvun puolivälistä lähtien väistyä tervanpolton tieltä. Tervaksi poltettiin

120. Vrt. esim. *Melander & Melander* 1924; *Bitvinskas* 1974, s. 156–157; *Siren* 1963, s. 18–20; Kajaanin pitäjän kymmenensluettelot 1600-luvulta.

121. Esim. Suomenmaa IX 1 1929, Kajaanin kihlakunta.

122. *Ivessalo* 1930, s. 9, kuvat 1, 2, 9, 20, 21; *Ivessalo* 1948, s. 16, 19–20; *Kalliola* 1973, s. 179.

123. *Heikinheimo* 1915, s. 248–253; *Ivessalo* 1930, kuva 22; *Ivessalo* 1948, s. 19–20; *Kalliola* 1973, s. 96.

124. *Mikola* 1980, s. 108.

mäntyä ja näin tervanpoltto lisäsi metsien kuusivaltaisuutta. Kainuun tervakausi kesti 1920-luvulle asti. Heikkoravinteisilla mailla on edelleen nähtävissä selvä tervanpolton aiheuttama kuusivaltaisuus.¹²⁵ Ilmeisesti eri kulttuurivaikutukset ovat kumonneet toisensa, eikä Kainuun metsien puuston laatu liene ennen asutuksen alkamista juuri poikennut nykyisestä. Eivät myöskään pikkujääkauden ilmastolliset vaikutukset olleet niin voimakkaita, että ne olisivat merkittävästi vaikuttaneet metsien tilaan.¹²⁶

Ennen kuin maatalous ehti kehittyä uudisasutusalueella turvaamaan asukkaiden hengissäpysymisen, olivat kalat ja metsänriista hyvin tärkeitä ravinnon lähteitä.

Tärkeintä ravintoriistaa olivat metsä- ja vesilinnut sekä metsäpeurat. Niitä oli asutuksen alkuaikoina runsaasti, vaikka lappalaiset ja eränkävijät olivatkin pyytäneet niitä jatkuvasti.¹²⁷ Kainuun pohjoisesta sijainnista johtuen olivat alueen turkiseläimet haluttuja, sillä mitä pohjoisemmaksi mentiin, sitä alhaisempi oli vuoden keskilämpö ja sitä tuuheampi eläinten karvapeite. Tällaisilla turkiksilla oli hyvä menekki ja ne olivat myös haluttuja verotavaroita. Orava oli tärkeä veroparseli ja ahkerimmin pyydetty turkiseläin. Veroluetteloiden mukaan pyydettiin melko runsaasti myös kärppiä, jonkin verran näätä ja ketuja. Myös joitakin ilvesten, saukkojen, majavien, susien ja karhujen nahkoja mainitaan tileissä.¹²⁸

Uudisasutuksen alkuvuosina olivat kalat metsänriistaa tärkeämpiä ruoan antajia. Kainuun järvissä ui runsas ja monipuolinen kalakanta, tärkeimpinä hauki ja muikku.¹²⁹ Kapahauki oli oravannahkan ohella kainuulaisten tärkein veroparseli. Muikkua lienee käytetty vain ruokakalana ja kauppatavarana, sillä siitä ei ole mainintoja tileissä. Muikkua tiedetään kuitenkin pyydetyn runsaasti jo 1600-luvun puolivälissä.¹³⁰ Myös siikaa, lohta ja taimenta vaelsi menneinä vuosisatoina merkittävästi Kainuun vuolaissa vesissä. Lisäksi pyydettiin ainakin lahnaa, säynettä, särkeä, ahventa ja madetta.¹³¹

Kaloilla oli jatkuvasti tärkeä osuus kainuulaisten ravintotaloudessa. Etenkin asutuskaudella ja katovuosina kaloilla oli suorastaan keskeinen sija lihariistan ja karjan tuotteiden ohella asukkaiden hengenpitimenä.¹³² SAMULI PAULAHARJU kuvaa asiaa sattuvasti:¹³³

”Suolakala oli pitkän pirtinpöydän alituinen särvin, kapakeitto tavallinen talvisen ajan ruoka, ja tuoretta kalaa syötiin useasti, jopa kesäkautena harva se päivä.”

125. *Ivessalo* 1930, kuva 21: *Ivessalo* 1967; *Alho* 1968, s. 64–67; *Alho* 1973, passim.: *Mikola* 1980, s. 101–106.

126. *Makkonen* 1975, s. 3–6.

127. *Cajanus* 1663, s. 134; *Castrén* 1754, s. 57–60; *Mustonen* 1885, s. 70; *Montonen* 1974, s. 40–41, 47.

128. Oulujärven erämaan tilit v. 1555–1575.

129. *Tolvanen* 1914, s. 200–202.

130. *Cajanus* 1663, s. 27.

131. *Castrén* 1754, s. 60.

132. *Castrén* 1754, s. 60–61.

133. *Paulaharju* 1922, s. 114.

1.6.4.Liikennesuhteet

Edullisten asuinpaikkojen löytämisen ja luonnonrikkauksien hyväksikäytön edellytyksenä olivat hyvät liikenneyhteydet. Kainuussa kohtasivat useat luonnonvaraiset kulkureitit. Seutu oli suhteellisen helposti kuljettavien runsasvesisten vesiteiden yhdistämä viidestä suunnasta: koillisesta, idästä, kaakosta, etelästä ja lännestä.

Tämän tutkimuksen kannalta tärkeimpiä olivat kaakosta ja etelästä Oulujärvelle suuntautuneet reitit, joita uudisasukkaat käyttivät. Näiden vesiteiden runkoväylän lähtökohtana voidaan pitää Käkisalmea, koska molempia reittejä käyttivät alkuaan karjalaiset kaukomatkaajat.

Vanhempi Laatokalta alkanut vesitie johti Hiitolanjokea Simpeleelle, jonka jälkeen ylitettiin lyhyt maataival ennen kuin päästiin Pihlajavedelle. Täältä alkoi yhtäjaksoinen vesitie ns. Ouluntaipaleelle asti. Reitti kulki Savon läpi Pihlajavedestä Haukiveteen, edelleen Varkauden eteläpuolelle Siitinselälle, josta päästiin Leppävirran kautta Kallavedelle ja edelleen pohjoiseen Iisalmen reittiä. Iso-Iijärveltä päästiin kahta tietä Oulujärvelle: voitiin kulkea Vieremäjärven, Salahmijärven kautta latvavesille ja siirtyä Ouluntaipaleen yli Oulujärveen laskevaan Vuolijokeen. Kannaksen ylitystä helpottaneesta telatiestä on maastossa edelleen merkkejä. Toisaalta voitiin kulkea Sonkajärven, Sukevanjärven ja Pyöreäjärven tietä latvavesille ja siirtyä maataipaleen yli Vuottojärvelle, josta päästiin Vuottojokea Oulujärvelle. Vetotaipaleet olivat molemmilla reiteillä vain muutamia kilometrejä. 1700-luvun puolivälissä jouduttiin Oulujärven ja Iisalmen välillä vetämään venettä 1 1/2 peninkulmaa (1 1/2 vanhaa peninkulmaa = n. 7,5 km). Osa vetotaipaleista oli pieniä latvapuroja, joita pitkin venettä voitiin korkean veden aikana hyvin vetää ja jopa sauvoa (kartta 5 s. 43 ja 6 s. 44).¹³⁴

Oulujoki oli lännestä päin tullessa luonnollisin vaikkakin koskinen väylä, mutta ei suinkaan ainoa. Siikajoen vesistön käytöstä on tietoja jo 1500-luvulta. Joen sivuhaaran, Neittäjänjoen, latvat erottaa Oulujärvestä vain noin viiden kilometrin levyinen kannas, jossa on lukuisia lampia ja puroja. Erään tiedon mukaan voitiin veneet 1500-luvulla vetää Oulujärvestä Siikajokeen tai päinvastoin kapean kannaksen yli. Reitin käytöstä ja tarpeellisuudesta kertoo hyvin Salon käräjillä ja Kajaanin konventissa vuonna 1653 esitetty hanke kanavan kaivamisesta Veneheiton ja Oulujärven välille.¹³⁵ Hanke kuitenkin vesityi. Paikalla kerrotaan vielä 1900-luvun alussa olleen jätteitä ”suoportaista”, mahdollisesti jonkinlaisesta telatiestä. Vasta tämän vuosisadan alussa paikalle rakennettiin kapea, noin 12 km pitkä, tosin vain uittoa palvellut kanava.¹³⁶ Neittäjänjoen latvoilla sijaitsevan Veneheiton kylän nimi viittaa reitin vakituisilla käyttäjillä olleen toiset veneet Oulujärvellä.¹³⁷

134. *Castrén* 1754, s. 32–34; *Julku* 1967, s. 68–70; *Voionmaa* 1933, s. 441–442; *Lappalainen* 1970 A, s. 54–61; Osmo Nissisen haastattelu.

135. *Luukko* 1954, s. 22; *Jokipii* 1956, s. 240.

136. Kainuun kulttuurihistorialliset suojelukohteet, s. 124.

137. VA MH 124/2D6/1; *Luukko* 1954, s. 22–24; *Jokipii* 1956, s. 240.

Puolangalle päästiin rannikolta parhaiten Kiiminkijokea. Kiiminkijoki, samoin kuin Iijoki ja sen sivuhaara Korpijoki, joita kuljettiin rannikolta Puolangan pohjoisiin erämaihin ja Suomussalmen länsiosiin, olivat runsasvetisiä vaikkakin koskisia reittejä.¹³⁸

Vienanmereltä Pohjanlahdelle voitiin Oulujärven kautta kulkea kahta pääreittiä. Eteläisempi vaihtoehto alkoi Vienan Kemistä. Ensin kuljettiin Vienan Kemijokea Jyskyjärvelle, josta jatkettiin Tširkkakemiä Njuokkijärvelle, edelleen Kiimasjärven kautta Kivijärvelle ja lyhyen maataipaleen, ns. Kivijärven-taipaleen yli Sotkamon reitin latvoille. Vuonna 1650 reitin ilmoitetaan olleen nopein tie Oulujärveltä Venäjän Kemiin, vaikka maanselällä olikin useita kapeita kannaksia, joiden yli veneet täytyi vetää.¹³⁹ Taipaleen ylittämistä helpotti telatie tai -tiet. Käytettiinkö telatietä jo 1500–1600-luvulla, ei tiedetä, mutta vielä 1970-luvun alussa paikalta löytyi jätteitä veneiden vetoon käytetystä ”poikkitelaisesta sillasta”.¹⁴⁰ Reitin loppuosa Oulujärvelle oli helppokuulusta, lukuunottamatta Kajaanin koskia, jotka jyrkkinä olivat vaarallisia ja Ämmäkoski jopa mahdoton kulkea. Ne täytyi kiertää maitse tai laskea veneet köysillä tai kantaa kosken rantoja pitkin.¹⁴¹ Ämmäkosken partaalla oli matkalaisten hengähdyspaikka ja veneenvetotaival.¹⁴² Lyhyin kiertotie oli vetotaival Koivukosken niskasta Lammelle (nyk. Kaupungin Lammelle), mistä päästiin vesitse Ämmäkosken alapuolelle. Kuluntalahden ja Kuluntajärven nimet viittaavat Kajaanin koskien ohitusmahdollisuuteen Oulujärven Jormuanlahdelle kulkien. Reitin maataipaleet olivat helppokuulusta lampien rikkomaa harjumaisemaa, jota voitiin veneiden kanssa helpommin taivaltaa kuin Kajaanin koskien jyrkkiä rantoja. Reitiltä löytyy myös muita läpikulkuun liittyviä paikannimiä. Jo 1550-luvulla mainitaan Kuluntajärventaival.¹⁴³ Edelleen Kuluntajärven pohjoispuolella on Telatie-niminen paikka, ja siitä Jormuanlahdelle päin laskeva puro on Taivalpuro.¹⁴⁴ Läheinen Häikiönmäki tunnettiin 1600-luvulla Kuluntavaarana.¹⁴⁵ Sekä Kajaaninjoen että kiertoteiden käytöstä kertoo elävästi Kajaanin konventin ohjesääntö 1650-luvun alusta:¹⁴⁶

”...Kaikille venäläisille, jotka kulkevat Ouluun, voidaan todenteolla huomauttaa, niin kuin tapa ja korkeimman esivallan käsky on ollut, että heidän tulee kulkea linnan vierestä, jotta voidaan nähdä, minkälaista väkeä sieltä tulee. Kaikki muut kiertotiet, metsäpolut ja epätavalliset reitit lopetetaan todenteolla.”

Kuvatusta reitistä erosi toinen vesitie Jyskyjärvellä, mistä voitiin kulkea Ala-, Keski- ja Ylä-Kuittijärven sekä Kivijärven (pohjoisempi kuin edellä mainittu) kautta lyhyelle maataipaleelle, ns. Sarvitaipaleelle, jonka jälkeen pääs-

138. Rytkönen 1978, s. 337.

139. VA MH 107/2D3/1, selitys D; Mikkola 1939, s. 79–81; Vilkuna 1964, s. 94–96; Kirkinen 1970, s. 106; Vuoristo 1980.

140. Virtaranta 1972, s. 128.

141. VA MH 107/2D3/1, selitys D.

142. Kronqvist 1948, s. 124.

143. VA 4972: 12.

144. Peruskartta, karttalehti 3434 01.

145. VA 9120: 260.

146. RA Grev- och friherreskap: Kajana 1650–1657 (FR 312); Jokipiä 1956, s. 150–151.

tiin Hyrynsalmen reitin latvavesille, mistä olikin jo yhtäjaksoinen, vaikka kovien koskien takia vaarallinen yhteys Kiantajärven ja Emäjoen kautta Oulujärvelle.¹⁴⁷ Sarvitaipaleen ylittämistä helpotti telatie, joka siellä lienee ollut ainakin jo 1600-luvun puolivälissä.¹⁴⁸ Myös tuosta telatiestä oli maastossa merkkejä vielä 1970-luvun alussa.¹⁴⁹ Emäjoen niskakosket Ämmä- ja Jalonkoski olivat Kajaanin koskien tapaan jyrkkiä ja vaativat useimmiten ohittamisen Taivalalasan kautta.¹⁵⁰ 1600-luvun puolivälissä reitin ilmoitetaan olleen paras vaikkakin mutkainen tie Oulun ja Venäjän Kemin välillä.¹⁵¹ Reitin varrelta löytyneet monet rautakautiset esineet kertovat sen pitkälisestä käytöstä. Tunnetuampi sen varrelta viikinkiaikainen polttohautaus ja esineistöltään läntinen, ristiretkiajan (n. 1100-luvun) naisen hautaus. Reittiä käyttivät silloinkin jo karjalaisten lisäksi suomalaiset.¹⁵²

Ylä-Kuittijärvestä voitiin kulkea myös Vuokinlatvan yli Viianginjärvelle, edelleen Vuokkijärvelle ja Emäjoelle. Reitin hankaluutena oli jo 1600-luvulla latvapurojen vähävetisyys ja Vienan puolella ollut 20 virstan pituinen porrastettu suotaival ennen Kivijärveä. Kuittijärviltä päästiin myös Venehjärven, Veneheitonjoen, Kurttimojärven ja -joen kautta Taivaljoelle ja edelleen Kiantajärvelle.¹⁵³

Kantalahden Kieretistä ja Koudasta lähteneet pohjoisemmat reitit yhtyivät Pääjärvellä ja johtivat Paanajärven kautta Kitkajärville, mistä päästiin Pistojärven kautta Kuittijärville ja yhdyttiin edellä selostettuun reittiin.¹⁵⁴

Myös Repolasta ja Roukkulasta kuljettiin Oulujärven kautta Pohjanlahdelle. Pohjoisempi Roukkulasta alkanut reitti johti Roukkulantaipaleen yli Kuhmon Viiksimojärveen ja sieltä edelleen Lentualle. Eteläisempi Repolasta lähtenyt tie toi Koivutaipaleen yli Koivujokeen ja edelleen Kesselinjoen kautta Lammasjärveen.¹⁵⁵

Kolme ensiksi kuvattua Vienan Kemistä alkanutta tietä olivat käytetyimmät. Karjalaiset laukkukauppiat kulkivat niitä aina Suomen itsenäistymiseen saakka. Vuokin reittiä liikuttiin viimeksi vilkkaimmin. 1800-luvulla sitä pidettiin edullisimpana kulkuväylänä Pohjanlahden ja Vienanmeren välillä. Kajaanista Vienan Kemiin kertyi matkaa 47 peninkulmaa.¹⁵⁶ Aikaisemmin latvapuro-

147. VA MH 107/2D3/1; Elias Lönnrotin matkat I, s. 165–168; *Julku* 1967, s. 93–95.

148. *Luukon* mukaan Klaus Klaunpojan kartan (1650) selityksessä kerrotaan Sarvitaipaleen maaston olleen kivistä ja hiekkaisista, minkä vuoksi sitä kautta veneineen tulleet vienankarjalaiset olivat rakentaneet kannaksen yli sillan pienistä kapuloista (*Luukko* 1954, s. 34; *Luukon* mukaan myös *Huurre* 1973, s. 86). Kartan selityksessä kyllä kuvataan ylityspaikkaa vain sanalla ed (=kannas) (VA MH 107/2D3/1, selitys A), mutta Johannes Cajanuksen piirtämässä kartassa v. 1746 puhutaan ylityspaikkien kivisestä ja hiekkaisesta maastosta sekä pienistä kapuloista rakennetusta sillasta, jota pitkin veneet vedettiin (VA MH 123/2D6/2). Näin ollen *Luukko* lienee sekoittanut lähteet. Telatien olemassaoloa 1600-luvun puolivälissä tukee eräs toinen Klaus Klaunpojan kartta (*Luukon tuntema*), jossa karttaan piirretystä telatiestä käytetään selvästi nimitystä ed (*Luukko* 1954, s. 34; MH Maanmittaushallituksen karttakirjat, Oulun lääni F1 s. 17.).

149. *Huurre* 1973, s. 86; Topografinen kartta 4514 2.

150. MV Mustosen kokoelma s. 863; *Räisänen* 1982, s. 117.

151. VA MH 107/2D3/1, selitys A.

152. *Huurre* 1973, s. 85; *Huurre* 1980.

153. VA MH 107/2D3/1, selitys B; MV Mustosen kok. s. 864; Topografinen kartta 4513 2.

154. *Julku* 1967, s. 93–95.

155. VA MH 107/2D3/1, selitykset E ja F; *Paulaharju* 1922, s. 14.

156. MV Mustosen kok. s. 891.

rojen ollessa runsasvetisempiä kulkijat käyttivät koko matkan omia veneitään, jotka vedettiin telatietä yli Maanselän, sillä jo 1600-luvulla nimitettiin tuota rajanylityspaikkaa Telataipaleeksi.¹⁵⁷ Edelleenkin paikalla on selviä jätteitä telatiestä, jota pitkin veneet vedettiin.¹⁵⁸ Myöhemmin matkajaat jättivät veneensä Maanselän taakse odottamaan paluumatkaa ja hankkivat Suomen puolelta toiset veneet. Vuokin vesistön latvoilla lähellä Hyryn taloa ns. Tornionrannalla pidettiin syksyisin suuret venemarkkinat, joille Vienan väki kokoontui suurin joukoin ostamaan tai vuokraamaan itselleen veneet päästäkseen Ouluun. (kartta 6 s. 44).¹⁵⁹

Laatokan Karjalasta Pohjanlahdelle johti Oulujärven kautta ns. karjalaisten suuri pohjantie. Tästä Käkisalimesta Ouluun ulottuneesta kulkureitistä on säilynyt vuodelta 1556 Nousia venäläisen (rydz) yksityiskohtainen kuvaus, jonka mukaan kuljettiin Käkisalimesta Laatokkaa ja Nevajärveä 12 virstaa pitkälle hiekkakankaalle, jonka jälkeen päästiin Pyhäjärvelle. Pyhäjärveltä matkattiin Puhoksen kautta Orivedelle ja edelleen Pyhäselän ja Pielisjoen kautta Pieliselle. Pielisen pohjoispäähän laskevia vesistöjä noustiin Maanselälle, Suomen-suolle, jossa oli ylitettävä hyvin lyhyt maataival. Täältä johti suora, joskin koskinen jokireitti Kiantajärvelle, edelleen Nuasjärvelle ja Oulujärvelle.¹⁶⁰

ERIK CASTRÉNIN mukaan erotti 1700-luvulla Suomensuolla (Maanselän-suolla) kahden virstan levyinen kannas etelään ja pohjoiseen virtaavat vedet. Latvapurot olivat tosin murrottuneina ja vesottuneina vaikeita liikkua. Pohjoiseen laskevaa Maanselänjokea ja etelään laskevaa Haapajokea päästiin 1 1/2–2 lästisillä (lästi = n. 7900 litraa) kolmilaidoilla korkean veden aikana. Castrén ehdotti, että Maanselänsuolle saataisiin vähällä vaivalla liikennettä helpottava kaivanto, sillä suolla sijaitsi runsasvetinen lähde, josta vesi virtasi sekä Maanselän- että Haapajokeen.¹⁶¹ Pari vuotta Castrénin jälkeen esitti Johan Lagus jopa koko Pielisen ja Oulujärven välin kanavoimista. Kanavoiminen jäi ajatukseksi, mutta ilmeisesti jo paljon aikaisemmin reitin koskia oli perattu helpommin kuljettavaksi, ainakin 1800-luvun alussa ilmoitettiin useiden koskien molempiin suuntiin laskevissa joissa olleen perattuja.¹⁶² Maanselän suota kanavoitaessa 1800-luvun lopulla, sieltä löytyi sammaloitunut joen tai kanavan uoma.¹⁶³ Paikalla lienee siis joskus ollut kanava tai ainakin vetouoma.

Reitin veneellä matkanneen KUSTAA VILKUNAN mukaan se oli pitempi ja vaikeakulkuisempi kuin Käkisalimesta Savon läpi johtanut. Karjalaisten suuri pohjantie täytyi ottaa käyttöön savolaisen uudisasutuksen katkaistua läntisemmän tien pian Pähkinäsaaren rauhan jälkeen 1300-luvulla.¹⁶⁴ Reitin käytökelpoisuutta ainakin Pieliselle saakka osoittaa Pielisestä viime vuosisadalla löydetty viisi- tai kuusihankainen, kahdeksansylinen (n. 14,4 m), tukevasti raudoitettu kaukoliikennevene.¹⁶⁵

157. *Schybergson* 1889, s. 51–52.

158. Elias Lönnrotin matkat I, s. 172. Kainuun Museo (KM), rajapaikat.

159. Elias Lönnrotin matkat I, s. 171–174; *Kianto* 1910, s. 209; *Vuoristo* 1980.

160. Jaakko Teitin valitusluettelo, s. 154–158; *Castrén* 1754, s. 30–31; *Gebhard* 1887, s. 345; *Wallin* 1893, s. 71; *Julku* 1967, s. 70–71; *Kirkinen* 1970, s. 105–106; *Lappalainen* 1970 A, s. 61–81.

161. *Castrén* 1754, s. 31–32; *Mustonen* 1885, s. 130; *Saloheimo* 1953, s. 248–250.

162. *Saloheimo* 1953, s. 249–250.

163. *Lukkarinen* 1917, s. 6.

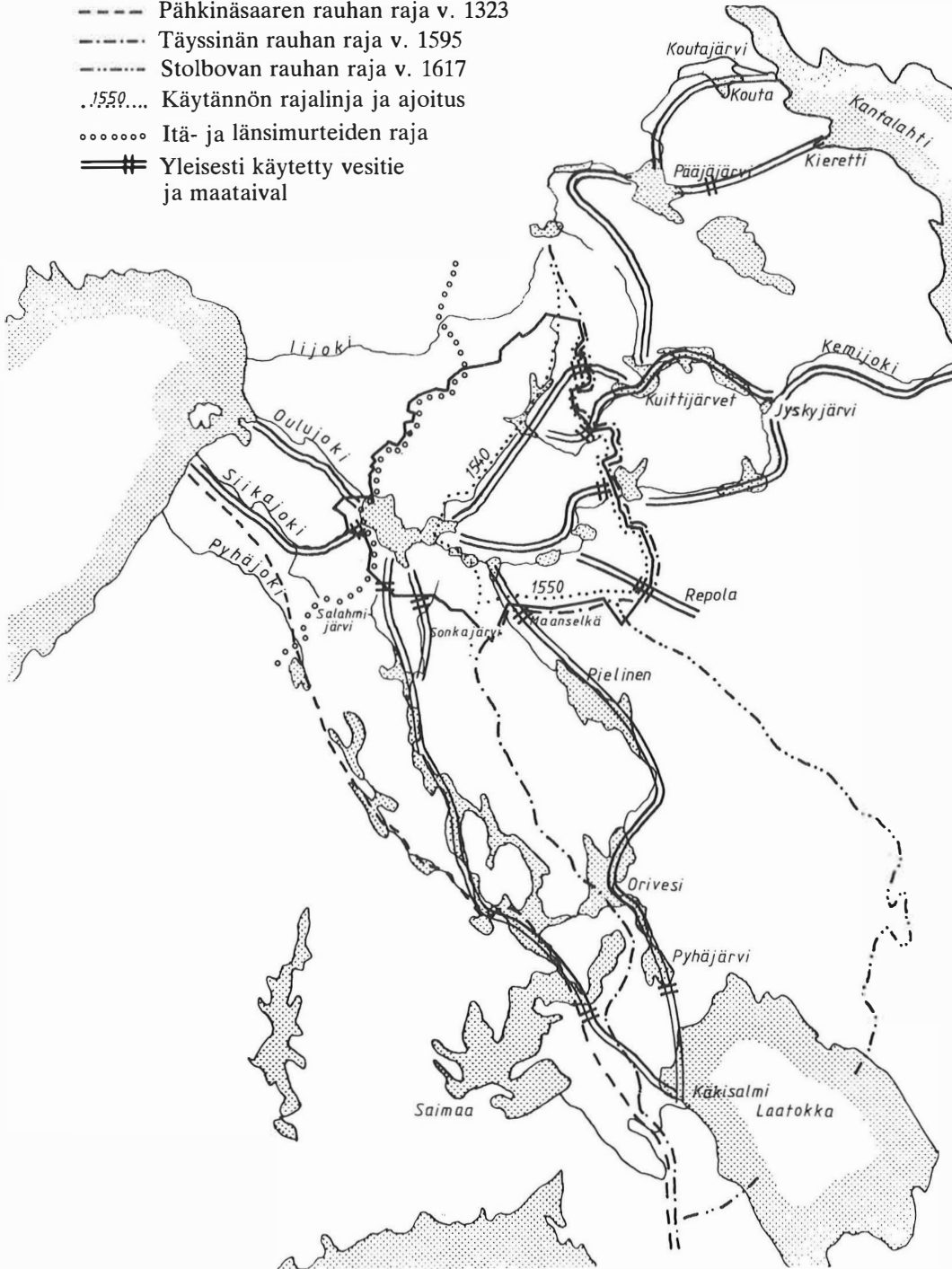
164. *Vilkuna* 1960, s. 408.

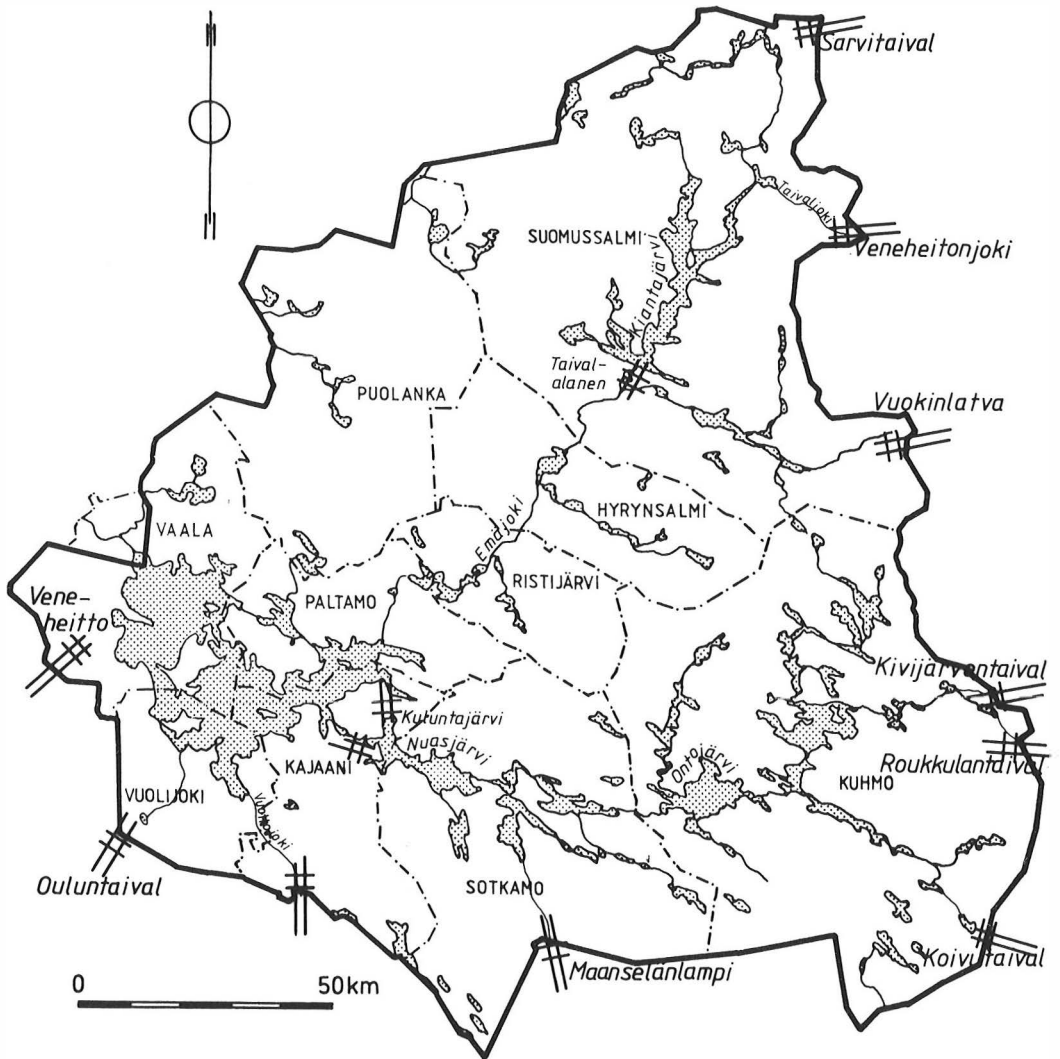
165. *Lukkarinen* 1917, s. 6.

KARTTA 5.

Rajat ja kulkureitit

- Pähkinäsaaren rauhan raja v. 1323
- - - - - Täyssinän rauhan raja v. 1595
- Stolbovan rauhan raja v. 1617
- .1550.... Käytännön rajalinja ja ajoitus
- o o o o o Itä- ja länsimurteiden raja
- ==#== Yleisesti käytetty vesitie ja maataival

KARTTA 6.
Kulkureitit

==# Tärkeimpien vesiteiden tulosuunta ja maataivalet

Reittiä käytettiin jo esihistoriallisella ajalla, sillä pitkin sen vartta on löydetty rautakautista karjalaisperäistä esineistöä.¹⁶⁶ Reitti kuivui kuitenkin hiljalleen entistä vähävetisemmäksi, kuten muutkin Suomen vesitiet. 1600-luvulla se oli luonnonoloista suuresti riippuvainen. Vuosisadan puolivälissä nimittäin jo valitettiin reitin latvajokien ja purojen Maanselän molemmin puolin olleen niin vähävetisiä, ettei niitä pitkin päässyt veneillä kunnolla liikkumaan.¹⁶⁷

Kainuun sisäisessä liikenteessä olivat edellä kuvatut reitit keskeisiä. Reiteissä oli lukuisia haaroja, jotka mahdollistivat kulun vesitse lähes kaikkialle Kainuussa. Pitkähköjen maataipaleiden takana Oulujärveltä päin kuljettaessa olivat vain Puolangan ja Suomussalmen Kiiminki- ja Iijoen vesistöalueisiin kuuluvat osat.

Myös talvisin vesitiet olivat tärkeimpiä liikennereittejä. Tasaisia ja vähälumisia jäitä oli helppo hiihtää tai hevosten reillä matkata.

Koska kaikilla ei ollut mahdollisuuksia asettua parhaiden kaskipaikkojen, kalavesien tai riistamaiden äärelle, täytyi luonnonvaraisten liikennereittien käyttömahdollisuudet talon paikkaa valittaessa ottaa huomioon.

166. *Lukkarinen* 1917, s. 2–3, 6.

167. VA MH 107/2D3/1, selitys N; *Jokipii* 1956, s. 241–242.

2. Lappalaiset Kainuun asukkaina

Lappalaiset on kirjallisuudessa yleisesti samastettu saamelaisiin. Viimeaikainen tutkimus on kuitenkin kääntymässä sille kannalle, ettei nimitys lappalainen alunperin tarkoittanut pelkästään tiettyyn rotuun tai kieliryhmään kuuluvia, vaan se annettiin elintapojen mukaan. Paikoin on lappalaisiksi kutsuttu kaikkia metsästyksellä ja kalastuksella eläneitä syrjäseutujen asukkaita. Sen sijaan saamelaissyntyisiä maanviljelijöitä ei pidetty lappalaisina. Nimitys lappalainen on ilmeisesti ollut jotenkin halventava, sillä nykysaamelaisetkin vieroksuvat lappalaisuutta.¹

Uusimmassa tutkimuksessa ollaan omaksumassa teoriaa, jonka mukaan varsinaisen saamelaisten heimon asuma-alueen, jopa alkukodin, länsi- ja eteläraja olisi jo varhain kulkenut vain vähän Oulujärven vesistön eteläpuolelta Laatokalle.² Aikaisempi historiallinen, kieli- ja kansantieteellinen tutkimus oli lähes yhtä mieltä siitä, että vielä keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa oli saamen heimoa paljon etelämpänä.³ Mahdollisesti eteläisemmän Suomen lappalaiset olivat saamelais-suomalaista sekakansaa, jotka pyyntielinkeinojen lisäksi harjoittivat vähäistä maanviljelystä.⁴

Asiakirjatiedot Kainuun lappalaisten määrästä ja asuinpaikoista puuttuvat, sillä heitä ei ole eritelty tileissä. Lappalaiset pelkäsivät nimittäin joutuvansa huonoon valoon, jos he antoivat merkitä itsensä veroluetteloihin lappalaisina. Monet lappalaiset lienevät lisäksi eläneet niin köyhissä oloissa, ettei heitä voitu verottaa. Monia lappalaisia ei voitu panna verolle myöskään siksi, ettei heillä ollut maata kiinteässä omistuksessa heidän liikkuvan metsästyks- ja kalastuselinkeinonsa takia. Lappalaisten sosioekonominen järjestelmä perustui pienten sukuyhteisöjen nautintaoikeuteen tietyllä alueella, ei kiinteään omistukseen.⁵ Ne lappalaiset, joilta 1500-luvun jälkipuoliskolla kannettiin ns. lapinveeroa, asuivat Kainuun pohjoispuolella ns. Kemin Lapissa.⁶

Metsälappalaisten elinkeinona katsottiin olleen 1500-luvulla vielä pelkästään metsästyks ja kalastus, vaikka heillä oli jo käytössään kesytetyt metsäpeuroja. Näitä he käyttivät vetojuhtina (härkiä) ja houkuteläiminä (vaatimia) peuranpyynnissä.⁷ Vaikka Perämeren rannikon suomalaisilla talonpojilla tiedetään olleen jo 1400-luvulla runsaasti poroja lihan ja nahan tuottajina, ei niitä metsälappalaisilla vielä silloin ollut. Metsälappalaisten poronhoitoa vastaan puhuvat vakuuttavasti myös taksonomiset tutkimukset, jotka osoittavat Suomen porokannan olevan puhtaasti tunturipeurasta periytynyttä. Poro on siis kesytetty tunturiseuduilla.⁸

1. *Huurre* 1979, s. 153–154.

2. *Huurre* 1979, s. 153; *Valonen* 1980, s. 93.

3. Esim. *Åkerblom* 1945, s. 61; *Ikonen* I 1948, s. 100–107; *Tegengren* 1952, s. 263; *Soininen* 1954, s. 34; *Virrankoski* 1956, s. 290–292, 648; *Luukko* 1957 B, s. 488–489; *Lappalainen* 1961, 1967 ja 1970 B.

4. *Valonen* 1980, s. 73; *Jutikkala* 1980 B.

5. *Tegengren* 1952, s. 254–255.

6. VÄ 4975–4984; 4720–4735; *Tegengren* 1957, s. 254–255.

7. *Tegengren* 1952, s. 89–128; *Nicolausen* 1965, s. 38–39; *Hultblad* 1968, s. 61–67; *Ervasti* 1978, s. 2; *Vorren* 1980, s. 237–255.

8. *Olaus Magnus*, s. 108, *Nicul* 1970, s. 135; *Nieminen* 1980; *Montonen* 1974, s. 46; *Linkola* 1972, s. 226; *Siivonen* 1972, s. 221.

Vallitsevan käsityksen mukaan lappalaiset eivät viljelleet maata. Melalahden Horkanlammen siitepölystössä on kuitenkin selviä merkkejä ns. kulttuurikasveista, (poaceae, ranunculaceae, plantago, rumex, urtica, filipendula ja jopa secale = ruis), joita pidetään maanviljelyskulttuurin ilmentymänä, jo merovinkiajalta 700-luvulta (liite 9).⁹ Harjoittivatko lappalaiset siis vähäistä maanviljelystä jo näin varhain, vai asuiko Kainuussakin noita oletettuja Sisä-Suomen 'sekarotuisia', hiukan maata viljelleitä lappalaisia?" Ilman maanviljelystäkin metsälappalaisten elinkeinot sitoivat heidät määrättyihin paikkoihin. Kalastusta harjoitettiin vuodesta toiseen samoilla vesillä. Tärkein riistaeläin peura noudatti vuotuisilla joukkovaelluksillaan samoja reittejä, ja se valitsi asuinpaikansa vuodenaikojen mukaan. Kesäisin peurat vaelsivat laajalla alueella metsäisissä erämaissa yksin tai pareittain ja kokoontuivat kevättalveksi laumoihin vaeltaakseen suurten vesistöjen jäälakeuksille ja saaristoihin talvibiotoopeilleen. Järvien vähälumisilta seliltä ne hakivat turvaa pedoilta ja saarista ravintoa.¹⁰

Peuran pyynti jakaantui kahteen jaksoon. Alkusyksyllä perttulista (24.8.) lokakuun alkuun oli peurojen kiima-aika, jolloin ne kokoontuivat suuriksi laumoiksi ja olivat näin helpommin pyydettävissä kuin kesäisin. Kevättalvella, helmikuun lopulla alkoi toinen 8–10 viikkoa kestänyt pyyntikausi niiden kokoonnuttua talvibiotoopeilleen.¹¹

Ennen tuliaseiden käyttöönottoa oli tehokkain peuranmetsästystapa ajo-pyynti, joka edellytti useiden metsästäjien yhteistoimintaa, joten ainakin muutamien perheiden oli asuttava lähekkäin. Toisaalta parhaat kalastus- ja peuranpyyntipaikat eivät olleet samoilla alueilla. Niinpä metsälappalaisten oli vuoden mittaan asuttava vähintään kahdessa paikassa.¹²

Vesireittien varsilla sijainneiden talvikylien paikat oli valittu ennen kaikkea peurojen vaellusreittien mukaan. Kesäksi talvikylät jätettiin asuttamattomiksi ja lappalaiset hajaantuivat perhekunnittain tai pieninä ryhminä kalavesilleen. MARTTI MONTOMEN mukaan metsälappalaisten talvikyläjärjestelmään perustuva kulttuuri oli:¹³

”metsäpeuran luomus, sen talvisen biotooppivalinnan seurausilmiö, sen elämäntapojen analoginen toteutus. Keväisin jäiden sulaessa hajaantuivat saaristoissa liikkuneet metsäpeurojen talvilaumat laveille kesäbiotoopeilleen ja samalla hajaantui myös saamelaisten talvikylä perheittäin avarille pyyntimaille ja kalavesilleen. Mutta kun yksin tai pareittain eläneet peurat liittyivät talvilaumoiksi ja vaelsivat suurten järvien saaristoihin, saamelaisetkin muodostivat oman talvilaumansa, talvikylän, metsästysseuran, joka populaation ylijäämää korjaten selvisi ankaran kevätkauden yli seuraavaan kesään.”

9. OYKL Huttunen & Huttunen 1982.

10. Tegengren 1952, s. 270–271; Ruong 1969, passim.; Virrankoski 1973, s. 74; Montonen 1974, s. 47, 92–93; Ervasti 1978, s. 23–24; Nieminen 1980.

11. Montonen 1974, s. 78; Ervasti 1978, s. 23–25; Nieminen 1980.

12. Virrankoski 1973, s. 74; Ervasti 1978, s. 23–24.

13. Montonen 1974, s. 47.

Ennen kevättalven peuranajoa metsästettiin talvikylistä käsin muutakin riistaa, metsälintuja ja turkiseläimiä. Talvikylien sijainnin kannalta saattoi olla peuran vaellusreittien lisäksi merkitystä myös majavan asuinpaikoilla. Se oli ehkä metsälappalaisten tärkein turkisriistalaji. Sitä pyydettiin joulu- ja tammi-kuussa, ja sillä oli suorastaan kiinteät asuinpaikat.¹⁴ Lintujen, kuten riekkojen, pyynti, mikä oli myös tärkeä osa lappalaisten talvista pyyntikulttuuria, ei sen sijaan liene vaikuttanut asuinpaikkojen valintaan.¹⁵

Lapinkylän asukkaiden kalastuspaikat voivat olla kaukana talvikylistä ja hajallaan erämaajärvillä ja joilla. Huhtikuun lopulla peuranmetsästyksen päätyttyä metsälappalaiset ajoivat viimeisillä hankikeleillä talvikylistään aluksi kevätkalastuspaikoille jokien suihin, virtojen ja salmien rannoille, paikkoihin, jotka ensiksi vapautuivat jäistä. Kesäkuun alussa he siirtyivät kalastamaan järville. Kalaisimpien järvien rannoilla saattoi kesäisin asustella paljonkin lappalaisia.¹⁶ Kainuun metsälappalaisten liikkuvasta elämänmuodosta puhuu hyvin veronkantajan huomautus Kainuun uudisasukkaiden elintavoista vuodelta 1570: ”... muuttavat paikasta toiseen kuten lappalaiset, eivätkä he omista mitään.”¹⁷

Metsälappalaisten elämänmuoto näytti olleen siis hyvin liikkuva, mutta KUSTAA VILKUNA on sitä mieltä, että lappalaiset vaelsivat vähemmän kuin savolaiset uudisasukkaat. Lappalaisilla oli kiinteät elinalueet. Perheet elivät omilla alueillaan kaikella sillä, minkä luonto eri vuodenaikoina tarjosi. Siksi nautintakohdetta ja asuntoa oli usein muutettava, mutta aina samalla tavalla vuodesta toiseen, koska luonto säilyi samana ja siten vain tietyillä paikoilla sai kulloinkin tarpeellisen ravinnon ja muut elämiselle välttämättömät tarpeet. Villistä luonnosta suoraan ravintonsa hankkinut perhe tarvitsi elääkseen laajan alueen, vuotuiskokonaisuuden. Kun se joltakin kohdalta rikkoontui, perhe joutui nopeasti kurjuuteen.¹⁸

Metsälappalaisten elämänmuoto oli 1500-luvulle tultaessa kokenut jo vastoinkäymisiä. Todennäköisesti karjalaiset ja pohjalaiset eränkävijät verottivat retkillään myös Kainuun lappalaisia. Siitä, oliko Kainuun lappalaiset ’vallattu’ yhtä tarkoin eränkävijöiden ’omaisuudeksi’ kuten pirkkalaisten hallitsemassa Perä-Pohjolassa 1300-luvulle tultaessa, ei voida olla varmoja, koska Kainuun erämaat olivat ainakin 1400-luvun lopulle saakka karjalaisten nautintamaina. Pohjalaisten eräretket Kainuuseen olivat 1500-luvulle tultaessa vasta alkamassa, joten he eivät ehtineet ’orjuuttaa’ alueen lappalaisia kirjoakaan. Savossa sanottiin lappalaisten eläneen suomalaisten vertaisina ja maksaneen kalastuksesta kruunulle veroa kuten suomalaiset.¹⁹ Savon lappalaisten ’itsenäisyys’ saattoi johtua juuri siitä, että he eivät itse asiassa olleetkaan lappalaisia, vaan lappalaisten tavoin eläviä suomalaisia metsästäjiä tai sekakansaa.²⁰

14. *Virrankoski* 1973, s. 77; *Ervasti* 1978, s. 24.

15. *Valonen* 1971, s. 503–505.

16. *Virrankoski* 1973, s. 77; *Ervasti* 1978, s. 25.

17. VA 4720: 40.

18. *Vilkuna* 1971, s. 215–216.

19. *Juikkala* 1958, s. 32.

20. *Valonen* 1980, passim.

Vaikka Kainuun lappalaisten suhteesta alueen eränkävijöihin ei ole täyttä varmuutta, voidaan otaksua lappalaisten joutuneen ainakin osittain vetäytymään näiden tieltä syrjäisimmille seuduille, pois vilkkaimmin liikennöityjen ja mahdollisesti kalaisimpien vesien varsilta.²¹ Todennäköisesti suurin osa lappalaisista oli siirtynyt jo ennen savolaisten uudisasukkaiden tuloa Hyrynsalmen ja Sotkamon reittien sivuhaarojen ja muiden pienempien vesistöjen rannoille, sillä savolaisten muilla valloittamillaan alueilla lappalaisiin kohdistamasta terrorista ei ole tietoja Kainuusta.²² Uudisasukkaiden ja lappalaisten välisistä kiistoista lähinnä kalavesistä oli perimätietoa vielä 1800-luvulla. Osa lappalaisväestöstä lienee vähitellen sulautunut uudisasukasväestöön ja omaksunut maanviljelykulttuurin. Vanhat muistivat vielä viime vuosisadan lopulla tarinoita esimerkiksi Vaalan Raappanassa eläneestä pienestä ”lapinukosta”, joka oli jäänyt taloon poropaimeneksi.²³ Suurin osa ”lappia” kuitenkin pakeni ”lannan” tieltä: ”Poattih pois enin osa, kun tuli toiset eläjät.”²⁴ Ainakin aluksi osa näyttää vetäytyneen läheisiin erämaihin, koskapa esimerkiksi Ristijärven Pyhännän asuttamisen aikoihin (1600-luvun alussa) kerrotaan uudisasukkaita vältelleitä, hyvin arkoja lappalaisia elleen kylän sydänmailla.²⁵ On säilynyt myös muistitietoja, joiden mukaan lappalaisia olisi kuollut yleisesti kuin kulkutautiin, kun suomalaiset tulivat.²⁶ Tiedossa saattaa olla perää, sillä eristynyttä elämää viettävillä ihmisillä ei ole vastustuskykyä heille tuntemattomia, uuden väestöryhmän mukanaan tuomia sairauksia vastaan.²⁷

Lappalaisten Kainuusta lähtöajasta on vain epävarmoja muistitietoon pohjautuvia mainintoja. Väitetään, että Sotkamossa Tipasojan Hiidenkirkon luona olevaan kallioon on kaiverrettu viimeisten lappalaisten lähtövuosiluku 1621.²⁸ Suomussalmen pohjoisosissa kerrotaan lappalaisia eläneen vielä niinkin myöhään kuin 1700-luvun alussa.²⁹

Viimeisiksi lappalaisten asuinpaikoiksi nimeää 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun muistitieto seuraavat seudut: Vaalan Rokuanvaara, Neittävän lampien tienoot, Oterma-, Kaihlas- ja Nimisjärvi, Hako- ja Tavikangas, Tervolansaari ja Manamansalon pohjoispää; Vuolijoen Saaresmäki ja -järvi, Käkilahti ja Alassalmi; Paltamon Varisniemen Hietaharju ja Kivesjärven Kontiosaari; Kajaanin Hövelönlahden tienoot ja Särämäjärven Rosvonniemi; Ristijärven Iijärven Koiranniemi, Uva-, Pyhätä-, Tuomaan- ja Hiisijärvi; Hyrynsalmen Liete- ja Nuottijärvi sekä Kurkelan särkkä; Suomussalmen Hossasta Korvuanjärvelle ulottuva harjuno, Vuokki- ja Kiantajärven seudut sekä Juntusranta; Puolangan Puutiojärvet, Puolankajärvi ja Lapinsalmi; Kuhmon Kello-, Vuosanka-, Vieksi-, Lentua- ja Kiekkijärvi. Näillä samoilla tienoilla tiedettiin ol-

21. *Gebhard* 1887, s. 345–346.

22. *Itkonen* I 1948, s. 110.

23. MV Mustosen kok. s. 37 ja passim.

24. *Pfaler* 1914, s. 226; *Montonen* 1974, s. 47; *Montonen* 1972, s. 228.

25. MV Mustosen kok. s. 694.

26. Elias Lönnrotin matkat I, s. 285.

27. Vrt. esim. *Seyer* 1981, s. 320.

28. *Pfaler* 1914, s. 226; *Itkonen* 1947, s. 55–56.

29. *Calamnius* 1912, s. 9; *Itkonen* 1947, s. 55–56.

leen jätteitä lappalaisten haudoista, kalapadoista, katiskoista ja muistettiinpa Kuhmon Vieksillä ja Oulujärven Ärjänsaassa olleen jopa lappalaisten ”kirkko”. Kysymys lienee jonkinlaisista uhripyhätyistä.³⁰

On mielenkiintoista havaita lappalaisten viimeisinä asuinpaikkoina ja vaikutusalueina pidettyjen tienoiden sijoittuvan Kainuussa lähes poikkeuksetta vesistöjen läheisiin harjumaastoihin (kartta 3 s. 33). Syy tähän on aivan ilmeinen, harjumaastot jäkäläkankaineen olivat peurojen mieluisimpia asuinpaikkoja. On myös huomattava, että harjumaaston maaperä säilyttää kauan maahan tehdyt muutokset kuten peuranpyyntikuopat. Perimätiedon lappalaisten haudoiksi, kodanpohjiksi yms. väittämien kaivantojen alkuperään on kuitenkin suhtauduttava suurin varauksin, sillä ne saattavat usein olla lappalaisasutusta myöhäisempiä. Vielä 1800-luvun lopulla osattiin Kainuussa näyttää lukuisia lapinhaudoiksi nimettyjä kuoppia. Useimmat lienevät peuranpyyntikuoppia ja osa varmaan luonnon muovaamia (esim. myrskyn kaatamien puiden jättämiä ja juurakon maatumispenkereitä kangasmaastoissa). Sellaisia kuoppia, joista kaivettaessa on löydetty tulisijan kiviä, hiiliä ja luunsirpaleita, kuten useista Manamansalon lapinhaudoista, voidaan pitää ihmisasumusten merkkeinä (kodan pohjina).³¹

Kainuussa on myös paljon lappalaisperäisiksi väitetyjä paikannimiä. Niiden todistusvoima lappalaisten asuinpaikkoja etsittäessä on myös kyseenalainen. Lappi- ja lappalais -runkoiset nimet ovat suomenkielisiä, siis suomalaisten antamia paikoille, joiden he ovat tienneet, kuulleet tai kuvitelleet liittyvän jotenkin lappalaisiin. Sen sijaan lapinkielisillä nimillä on katsottava olevan enemmän todistusvoimaa.³² On mielenkiintoista havaita, että Kainuun lapinkielisiä nimiä pystyivät 1900-luvun alussa vielä tulkitsemaan Inarin lappalaiset (metsälappalaiset), mutta eivät Utsjoen lappalaiset (tunturilappalaiset).³³ Tämä kertoo näiden eri lappalaisheimojen elintavoista. Lappalaisperäisenä pidetty nimistö lähdetietoineen esitetään kartalla 7 (s. 52–53). Nimistö sijoittuu paljolti samoille seuduille kuin perimätiedon viimeisiksi lappalaisten asuinpaikoiksi nimeämät paikat. Huomattavaa on se, ettei tätä nimistöä ole Oulujärven seudulla eikä myöskään päävesireittien alajuoksujen varsilla, vaan reittien latvoilla tai niiden sivuhaarojen varsilla. Kiinteän asutuksen tulon aikoihin lappalaisasutus lienee jo ehtinyt vetäytyä Kainuun syrjäseuduille.

Lappalainen-sukunimen arvellaan vielä 1500-luvulla olleen merkki kantajansa lappalaisesta alkuperästä.³⁴ Lappalainen-sukuisia perheitä asui Kainuussa 1500-luvulla Kongasjärvellä ja Ristijärvellä (itsellisinä) sekä 1600-luvun alkupuolella Korpisalmella sekä Lammasperällä.³⁵ On kuitenkin huomattava

30. MV Mustosen kok. passim.: *Itkonen* 1920, s. 3–11; *Paulaharju* 1922, s. 2–3; *Itkonen* 1947, s. 60; *Itkonen* I 1948, s. 94; *Valpasvuo* 1954, s. 21; *Räisänen* 1968 B, s. 96–98; *Keränen* 1975, s. 22, 67.

31. *Keränen* 1975, s. 20. MV Mustosen kok. esim. s. 32.

32. *Åkerblom* 1945, s. 61; *Nikander* 1951, s. 109.

33. *Calamnius* 1912, s. 8.

34. *Pirinen* 1982, s. 329.

35. Esim. VA 4752: 82, 83v; 4758: 75; 4759a: 42.

Lappalainen-sukunimen olleen yleinen Savossa samaan aikaan.³⁶ Mahdollisesti Kainuun Lappalaiset, vaikka asuivatkin syrjäseuduilla, olivat Savon lappalaisia ja siten jo paljon Kainuuseen muuttoa aikaisemmin suomalaistuneita. Poikkeuksia saattavat olla Lammasperän Lappalaiset, sillä he esiintyvät tileissä ajoittain 1600-luvun puolivälin jälkeen sukunimellä Lappi.³⁷

36. *Pirinen* 1982, esim. sukunimiliite 1b.

37. Esim. Grev- och friherrskap: Kajana räkenskaper 1662: 34 (Fr 313).

KARTTA 7.

*Kainuun lappalaisasutukseen viittaava paikannimistö*³⁸

Paikannimet, joissa
esiintyy sana lappi:

- ① Lappi
- 2 Lapinniemi
- 3 Lapinsaari
- 4 Lapinkangas
- 5 Lapinlampi
- 6 Lapinsalo
- 7 Lapinsalmi
- 8 Lapinaho
- 9 Lapinkivi
- 10 Lapinnurmi
- 11 Lapinpuro
- 12 Lapinlahti
- 13 Lapinsuo
- 14 Lapinkorpi
- 15 Lapinvaara
- 16 Lapinjärvi
- 17 Lapinlaituri
- 18 Lapinkunnas
- 19 Lapinlehto
- 20 Lapinaro
- 21 Lapinkaivo
- 22 Lapinluoto

Lapinrauniot, -kiukaat,
-haudat, -padot yms.:

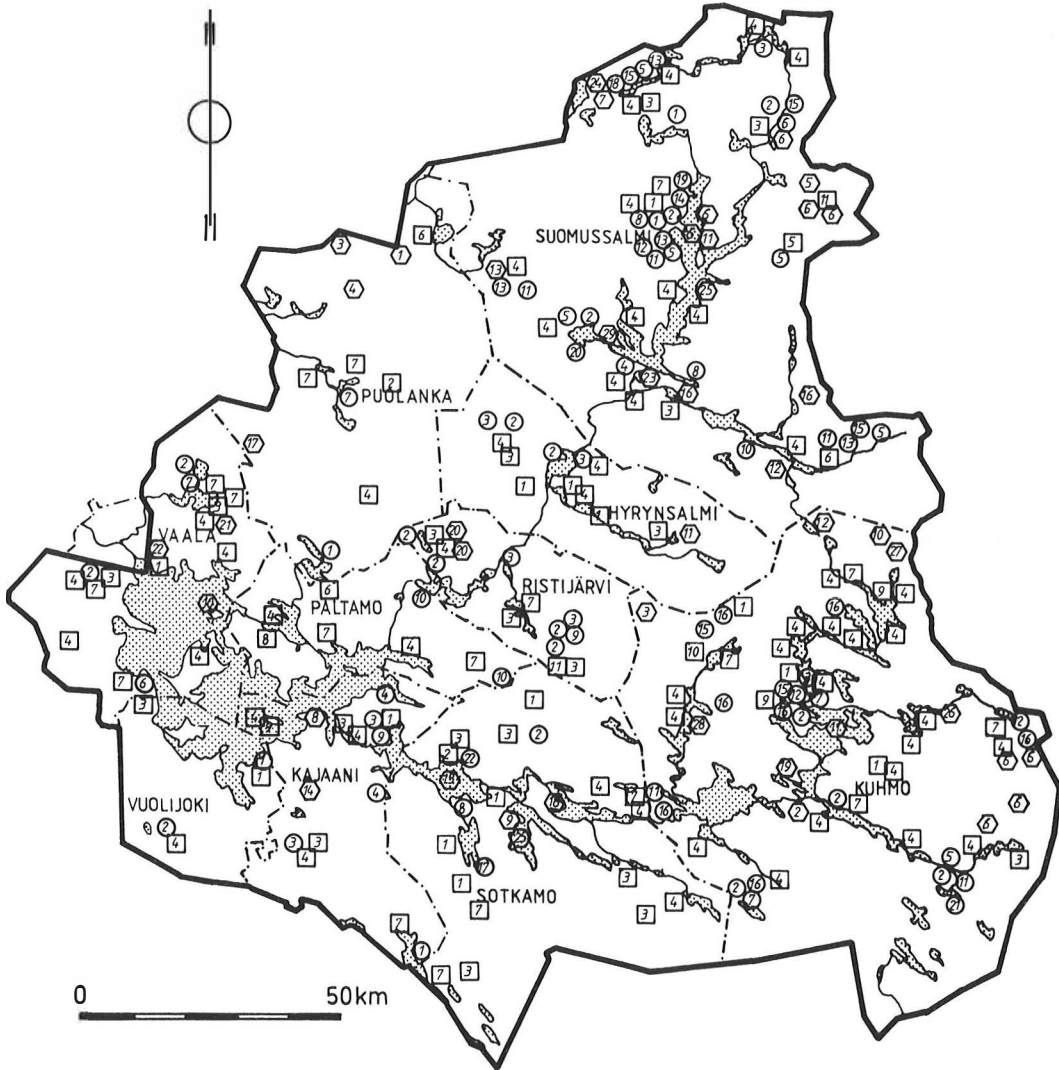
- Lapinrauniot (-kiukaat)
- 2 Lappalaisasento
- 3 Lappalaisten asuinpaikat eli -sijat
- 4 Lapinhaudat
- 5 Lappalaisten peuranpyyntihaudat
- 6 Lappalaisten kuopat
- 7 Lappalaisten pato

- 8 Lappalaisten tokeet
- 9 Lappalaisten kirkko
- 10 Lapinvajaat
- 11 Lappalaisten hautausmaa

Muut lappalaisperäiset paikannimet:

- ① Askanmäki (-järvi, -joki)
- 2 Jaura (-järvi, -talo)
- 3 Jaurankavaara
- 4 Jorva
- 5 Jurmu
- 6 Kiekki -nimet
- 7 Korvua
- 8 Koutaniemi
- 9 Kuolasalmi (-niemi)
- 10 Kuostonsaari
- 11 Kuottua -nimet
- 12 Naama -nimet
- 13 Naamankajärvi
- 14 Nirva
- 15 Nuasjärvi
- 16 Parvajärvi (-vaara)
- 17 Piltunkijärvi (-joki)
- 18 Saijanlahti (-saari, -niemi)
- 19 Sintiönjärvi (-salmi)
- 20 Uva -nimet
- 21 Uonua
- 22 Vaala
- 23 Niipaskoski
- 24 Kontaisenjärvi
- 25 Kiantajärvi
- 26 Juolunkajärvi
- 27 Jongunjärvi
- 28 Vieksi
- 29 Vuonaniemi (-salmi)

38. *Itkonen* I 1948, s. 102–107; *Calamnius* 1912, s. 9–10; *Paulaharju* 1922, s. 2–3, liitekartta; *Räsänen* B 1968, s. 96–100; *Valpasvuo* 1954, s. 21; VA:n karttakokoelmat; Peruskartat; Nimiarkisto, pi-täjänkokoelmat; Taloudelliset kartat; Isojakokartat (OLMA); MV Mustosen kok., passim.; *Räsänen* 1982, s. 79–81.

KARTTA 7.

Lappalaisasutukseen viittaava nimistö

- ① Paikannimet, joissa esiintyy sana lappi
- ② Lapinrauniot, -kiukaat, -haudat, -padot yms.
- ③ Muut lappalaisperäiset paikannimet

3. Eränkäynti kiinteän asutuksen tienraivaajana

ARMAS LUUKKO on määritellyt eränkävynnin seuraavasti:

”Eränkäynti on metsästyksen ja kalastuksen harjoittamista kaukana kotiseudulta olevilla erämailla. Eränkäynti ei kuitenkaan merkitse sitä, että ihmiset olisivat eläneet yksinomaan metsästyksen ja kalastuksen varassa, vaan nämä elinkeinot täydensivät kotiseudulla harjoitettuja muita elinkeinoja”.¹

Erämaa² oli monienkin päivämatkojen päässä kotikylästä oleva nautinta-alue, jossa voitiin käydä kalastamassa, metsästävässä ja myös kaskeamassa.³ Voitiinpa eräsijoilla polttaa tervaa ja nostaa rautaa. Paikoin, kuten Kainuussa, oli eränkävynnin yhtenä muotona myös helmenpyynti.⁴

Metsästystä on pidetty eränkävynnin päämuotona, mutta riistan vähentyessä kalastus kehittyi eräkauden lopulla taloudellisesti sitä tärkeämmäksi. Tällöin eränkävynnin tuotto kuitenkin väheni huomattavasti.⁵

Eräkauden lopulla käytiin takamailla sulan aikana. Sisämaan kalastuksen tärkeimmät muodot olivat hauenpyynti keväällä ja muikunpyynti syksyllä. Varsinkin kevähauenpyynti oli tärkeää, sillä kapahauki oli haluttu kauppa- ja verotavara.⁶

Eräretket ajoittuivat siis keväeseen ja syksyyn. Kesällä käytiin kotiseudulla maanviljelystoissa. Joskus tavallisesti parhaassa iässä olleet miehet saattoivat viettää koko kauden kevästä syksyyn erämaassa, jossa he asustelivat eräpirtteissään eli -saunoissaan. Tällöin peltotyöt kotona jätettiin naisten, lasten ja vanhusten huoleksi. Asumiseen käytetyn pirtin lisäksi eräsijalla oli tavallisesti eräaitta turkisriistalle ja aseille, kala-aitta tai -kellari vedenviljalle, nuottakota tai -talon nuotille ja verkoille, keittokota ruoan valmistukseen ja saattoi siellä olla myös riihi kaskiviljan puimiseen. Vuosittain käytössä ollut eräsiija oli todellinen pyyntikeskus eikä se varmaan paljon eronnut uudistalosta.⁷

3.1. Karjalaisten eränautinnat

Itäiset suomensukuiset heimot vaikuttivat Kainuussa paljon aikaisemmin kuin varsinaiset suomalaiset. Vienanmeren rannikolla asuneiden bjarmien eli permien kauppamahti kukoisti jo viikinkiajalla. Heidän matkareittinsä kulkivat Itämeren alueelle sekä Skandinavian ympäri että Kainuun kautta. Karjalaisten

1. *Luukko* 1957 A, s. 154.

2. Erämaa = erillään oleva maa

3. *Hausen V*, s. 329; *Paulaharju* 1922, s. 4; *Rapola* 1936, s. 117; *Jokipii* 1966.

4. *Jutikkala* 1958, s. 31; *Vilkuna* 1976, s. 68–72; *Vilkuna* 1980, s. 144–147.

5. *Luukko* 1957 A, s. 154.

6. *Voionmaa* 1947, s. 254.

7. *Jutikkala* 1958, s. 31; *Jokipii* 1967, s. 62–67.

erä- ja kauppamatkat Pohjanmaalle ja Kainuuseen jatkoivat perinnettä.⁸ Matkalaiset olivat lähtöisin osaksi jo Laatokan-Karjalasta. Laatokankarjalaisten retkeilyn Kainuuseen arvellaan olleen vilkasta jo 1100-luvulla. Ekspansioon liittyi valtapyrkimyksiä. Lyhyessä ajassa karjalaiset saavuttivat Pohjanmaan rannikolla ylivallan, vaikka siellä oli jo läntistä asutusta. Karjalaisia asettui tälle ns. Karjalaisrannalle vakinaisesti asumaan. Novgorod ulotti tähän ”Seitsemän kymmenen tai -kymmenisen Karjalaan”⁹ myös veroherruutensa.¹⁰

Suomen erämaat olivat uuden ajan alussa tavallisesti yksityisomistuksessa. Karjalaisten alueilta on sen sijaan säilynyt tietoja jakamattomista erämaista.¹¹ Toisaalta on sanottava, että asutuksen ja maanviljelyksen vakiinnuttua karjalaisten eränkävijöiden kotiseuduilla muuttuivat myös erämaat rintaseutujen taloihin kuuluviksi erätiluksiksi.¹²

Asiakirjatiedot karjalaisten eräomistuksista Kainuussa ovat vähäiset. Tiedetään kuitenkin seutujen olleen uudelle ajalle asti Perämeren rannikon tapaan Laatokan luoteisrannan ja Vienanmeren länsirannan karjalaisten takamaina.¹³

Keskiajan lopulla, jolloin Pohjanmaan rannikon talonpojille avautuivat entistä paremmat mahdollisuudet eränkäyntiin Kainuussa, muuttuivat monien karjalaisten kaukomatkat luonteeltaan osittain kaupaksi. He ostivat lappalaisilta, pohjalaisilta ja savolaisilta sekä alueen mahdollisilta karjalaisilta asukailta saaliin jo erämaassa ja kuljettivat sen edelleen myytäväksi. Toiminnasta on mainiona osoituksena eräs Kustaa Fincken Oulujärven erämaata koskeva kirje, jossa hän kertoo ryssien (= karjalaisten) ostavan talonpojilta hauet kesällä, kun nämä tulevat kalastamasta, ja myyvän kalat suurella voitolla rannikon porvareille.¹⁴ Varsinaiseen eränkäyntiin noiden karjalaisten toiminta ei ollut verrattavissa sikälikään, että talvisin he majailivat – eivät kotiseuduillaan Karjalassa, vaan Limingassa.¹⁵ Heitä lienee pidettävä jopa Pohjanrannan karjalaisina asukkaina.

Pyyntimuoto, jota karjalaiset näyttävät pisimpään harjoittaneen, oli helmenpyynti. Varsinkin vienankarjalaiset olivat tunnetusti taitavia helmenpyytäjiä. Kainuun vesistä Emäjoki oli tunnettu helmijoki.¹⁶

Siitä lähtien, kun Pohjois-Pohjanmaan rannikko joutui 1370-luvun lopulla karjalaisten omistuksesta suomalaisten haltuun, muuttuivat karjalaisten erä-

8. Jaakkola 1935, s. 263–284; Vilkuna 1964, s. 79–101; Haavio 1965, passim; Kirkinen 1979; Huurre 1979, s. 192–193.
9. Termi *Semidestjatskaja Korela* suomennettiin kauan *Seisemän kymen Karjalaksi* (*Aspelin* 1882, s. 305 ja häntä seuraten esim. *Virkkunen* 1919, s. 305; *Jaakkola* 1933, s. 324; *Luukko* 1954, s. 73). Mahdollisena tulkintana on esitetty myös seitsemänkymmenen päivämatkan päässä eli kaukana sijainnutta Karjalaa (*Vahtola* 1977, s. 90). Todennäköisesti oikea tulkinta lienee se, että termi tarkoittaa seitsemän (ven. cem) kymmenysmiehen (ven. desjatski) johtamia karjalaisia [seitsemän kymmenysmiehen Karjalaksi tulkitsti termin aluksi myös *J.R. Aspelin* (*Aspelin* 1869, s. 40), mutta ehkä täysin tajuamatta termin sisältöä muutti tulkintansa Seitsemän kymen Karjalaksi arvellen nimen ”erhetyksestä” syntyneen] (*Vilkuna* 1960, s. 25–26; *Kirkinen* 1963, s. 151; *Julku* 1968 B; *Vahtola* 1977, s. 90).
10. *Jaakkola* 1935, s. 285–291; *Luukko* 1954, s. 71–78.
11. *Voionmaa* 1915, s. 269–273; *Jaakkola* 1935, s. 285–291; *Voionmaa* 1947, s. 162–166.
12. *Voionmaa* 1915, s. 284.
13. *Soininen* 1957, s. 10; *Soininen* 1961, s. 33; *Vahtola* 1980, s. 315; *Soininen* 1981, s. 438–439.
14. *Arwidsson III*, s. 162, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle Sonnes’sta 15.2.1552; *Gebhard* 1887, s. 345–346.
15. *Gustaf I:s* registr. XXIII, s. 128, Kustaa Vaasa Kustaa Finckelle Vesteräsista 14.3.1552.
16. *Vilkuna* 1976, s. 70–72; *Vilkuna* 1980, s. 144–147.

matkat usein suorastaan ryöstöretkiksi.¹⁷ Tietenkin tämä johtui myös poliittisista intresseistä. Karjalaiset erämiehet ja kauppiaat näyttävät käyttäneen hyväkseen vallinneita Ruotsin ja Novgorodin (1480-luvulta lähtien Venäjän) välisiä ristiriitoja puolustaessaan nautintaoikeuksiaan. Toiminta huipentui 1570- ja 1580-luvulla lähes täydelliseen Oulujärven seudun uudisasutuksen tuhoamiseen.

Savon läpi kulkeneiden reittien tukkeutuminen ja tätä edeltänyt poliittisten mullistusten kausi Karjalassa (ruotsalaisten tulo ja mongolien vallan kasvu etelässä) nostivat eränkävynnin muodoista kalastuksen ja myös kaukokaskeamisen turkispynnin rinnalle.¹⁸ Lappalaisasutuksen käsittelyn yhteydessä jo viitattiin maanviljelyn merkkien ilmaantumiseen niin aikaisin kuin n. 700-luvulla. (liite 9). Näiden jatkuvien maanviljelykulttuurin jälkien jättäjät lienevät ilmeisemmin olleet idästä tulleita eränkävijöitä kuin lappalaisia. Merkkien voimakkuudesta ja satakunta vuotta myöhemmin alkavista ensimmäisistä, tosin vähäisistä rukiin siitepölymääristä (kaukolennon mahdollisuus?¹⁹) päätellen Kainuu ei ole ollut pelkkä läpikulkupaikka bjarmienkaan kaudella, vaan jo varsin voimakkaan eränkävynnin kohde. Kaukomatkaajilla on selvästi ollut kiinteät tukikohdat, eräpirtit, joiden ympäristöön on heidän vaikutuksestaan levinnyt ns. kulttuurikasveja. Varmoina pidettäviä merkkejä paikallisesta rukiinviljelystä on tosin vasta n. 1200-luvulta (liite 9, 75 cm).²⁰

Kiinteä asutus seurasi yleensä kaukokaskeamista, mutta karjalaisten eränkävynnin osalta tämä prosessi ei näytä Kainuussa ehtineen juuri alkua pitemmälle. Vuoden 1500 Vatjan viidenneksen verokirjan mukaan ei karjalainen asutus ollut ehtinyt lännessä Lieksan tienoota edemmäs.²¹ Nousia venäläisen kertomuksessa vuodelta 1556 mainitaan Lieksan lisäksi myös Nurmeksen kylä.²² Karjalaiset koettivat puolustaa eränautintaansa asuttamalla myös Kainuun takamaitaan, erään tiedon mukaan 14 venäläistä talonpoikaa olisi asutellut Maanselän 'tällä puolen' Pohjanmaalta katsottuna,²³ siis hyvin todennäköisesti Kainuun alueella. Nämä "venäläiset" talonpojat olivat tietenkin karjalaisia. ARMAS LUUKKO pitää mahdollisena, että nuo talonpojat oli varta vasten lähetetty asuttamaan ja samalla ottamaan haltuun Maanselän länsirinteitä vuoden 1537 rauhanvahvistamisen jälkeen. Siinä sopimuksessa rajankävynnin toimeenpanoa lykättiin kymmenen vuotta.²⁴ Ruotsin kuningas lupasi jopa Suo-

17. *Luukko* 1954, s. 83; *Julku* 1967, s. 87.

18. *Lappalainen* 1970 B, s. 214.

19. On kysyttävä: mistä rukiin siitepölyä on voinut kaukolentona tulla Oulujärven pohjoispuolelle. Samanaikaiset Kainuuta lähimmät yhtenäiset maanviljelykulttuurin asuma-alueet sijaitsivat Jämsän ja Kyrön seuduilla (esim. *Vahtola* 1980, s. 28–29), josta asti kaukolentoja ei pidetä todennäköisinä.

20. OYKL Huttunen & Huttunen 1982; vrt. esim. *Vuorela* 1977, s. 135–137; *Huttunen* 1980, passim.

21. *Ronimus* 1906, karttaliite.

22. Jaakko Teitin valitusluettelo, s. 158; *Kirkinen* 1970, s. 92.

23. *Luukko* 1954, s. 716–717; *Kirkinen* 1970, s. 32; *Kirkinen* 1976, s. 88.

24. *Luukko* 1954, s. 717.

men puolelle asettuneille venäläisille (=karjalaisille) asumisrauhan, jos he suostuisivat maksamaan veronsa Ruotsille eivätkä osallistuisi ryöstöretkiin.²⁵

Tämän vähäisen karjalaisasutuksen sijainnista tai myöhemmistä vaiheista ei ole jäänyt asiakirjamerkintöjä. Epäselvä paikanmäärittely 'Maanselän länsirinne' viittaa Kainuun itäisimpiin osiin. Samaan tulokseen voidaan päästä myös kansanperinteen ja kielitutkimuksen perusteella. 1800-luvun puolivälissä koottu perimätieto muisti nimittäin Kuhmon Lentiiran ja Iivantiiran tienoilla eläneen karjalaisia, jotka vainovuosien aikana kävivät hävittämässä Oulujärven asutusta. Hilppa-niminen sissipäällikkö oli kertomusten keskushenkilöitä.²⁶ Tarinoiden tapahtumat ajoittunevat Kustaa Vaasan Venäjän-sodan (1555–1557) ja rappasotien (1570–1595) kauteen, jolloin rajaolot olivat vielä riidanalaiset eikä suomalainen asutus ollut ehtinyt Nuasjärveä idemmäs. ”Rappareiden” eli ”ryssien”, jotka tosiasiaassa olivat Venäjän alamaisia karjalaisia, on perinteisesti katsottu tulleen Kainuuseen ja Pohjanmaalle tuhotöitä tekemään rajantakaisesta Karjalasta.²⁷

Esimerkiksi Lentiira- ja Iivantiira -nimien etymologia tukee karjalaisen asutuksen sijaintia näillä tienoin. Nimet ovat karjalaisten miehennimien Lentu (< ven. Malenti) ja Iivana (< ven. Ivan) johdannaisia. K. A. CASTRÉN selitti 1860-luvulla nimien loppuosan tiira (murt. tiera) olevan johdannainen venäjän kylää tarkoittavasta sanasta derevnja.²⁸ ALPO RÄISÄNEN pitää mahdollisena alkuperäsanana karjalan vatiera (= majapaikka) -sanaa.²⁹ Molemmat selitykset kertovat joka tapauksessa vakituisesta asuinpaikasta. 1900-luvun alussa muistiinpannun perimätiedon mukaan Kuhmon Jonkerin Venäjänniemellä sijaitsi muinoin venäläiskylä ja sieltä osattiin näyttää venäjänuskoisten (= ortodoksien) kirkon, ”seässynän”, rauniotkin.³⁰ VEIJO SALOHEIMO on löytänyt Jonkerista 1600-luvun puolivälistä (1649–1651) kaksi taloa luterilaisen ja ortodoksisen. Hän pitää mahdollisena, että kylässä olisi sijainnut ortodoksinen kyläkalmisto. SALOHEIMO on kuitenkin todennut ortodoksien asumisesta kertovien tarinoiden usein liittyvän luterilaisten syrjäkylien hautausmaihin.³¹

Karjalaisperäisen asutuksen muistoina pidetään myös Hyrynsalmen itäpään nimistöä. Petrovaara³² (karjal. Petro, Petri ven. Petr, Pjotr), Mikitänjärvi (< karjal. Mikittä, Mikitta < ven. Nikita) ja Moisiejovaara³³ (< karjal. ja ven. Mooses). Kaikkiin näihin nimiin liittyy karjalainen miehennimi. Luvajärven vesistö, jonka itäpäässä nimet esiintyivät, ei ole missään tapauksessa ollut karjalaisen läpikulkuliikenteen väylänä. ALPO RÄISÄNEN arvelee näiden nimien voivan

25. Kirkinen 1976, s. 88.

26. Castrén 1867, s. 12–14; Nimiarkisto, pitäjänkokoelmat, Kuhmo.

27. Vrt. esim. Kirkinen 1976, s. 128.

28. Castrén 1867, s. 12.

29. Räisänen 1978; Räisänen 1982, s. 85.

30. Nimiarkisto, pitäjänkokoelmat, Kuhmo, Venäjänniemi.

31. Veijo Saloheimon antama tieto.

32. Toisen tulkinnan mukaan Petrovaara onkin petra = peura-sanana johdannainen (Montonen 1974, s. 21–22).

33. Nimi esiintyy ensimmäisen kerran lähteissä 1700-luvun alussa. Se lienee kirjattu virheellisessä muodossa, sillä moisio -nimen (= pieni, aidattu viljelys, takamaalle raivattu pelto tai virolaisena lainana kartano) levikki ei ulotu Suomen murteissa lähellekään Kainuuta. Vanha kansa ääntää edelleenkin nimen moessevoara, joka on kirjakieliselitettyä Moiseenvaara < Mooses (Räisänen 1978; Vahtola 1980, s. 200–201; Räisänen 1982, s. 87).

olla muisto munkkierakkojen asuinpaikoista, sillä erakot hankkiutuivat luonnollisesti syrjään varsinaisilta liikenneväyliltä. Vähintäänkin nimet ovat eränkännyin tai karjalaisen asutuksen muistoja.³⁴

Kainuun murteessa on melko vähän karjalaisia piirteitä. On kuitenkin merkillepantavaa, että kielellisesti Kainuun karjalaisin pitäjä on Kuhmo,³⁵ jonne mahdollista karjalaista asutusta on edellä sijoitettu. Vaikka murteen karjalaisuudet lienevät suurelta osin eräkautta myöhempää perua, saattaa kyseessä osittain olla myös asutuksessa kieleen jääneitä merkkejä, kuten ERIK CASTRÉN ja HANNES GEBHARD asian tulkitsevat.³⁶

Kainuun kuulumisesta itäiseen kulttuuripiiriin on olemassa myös vankkoja arkeologisia todisteita, mutta kiinteästä keskiajan lopun tai uuden ajan alun karjalaisesta asutuksesta on todisteita hyvin vähän. Kannattaa kuitenkin mainita Hyrynsalmen Mikitänjärven rannalta löydetty pronssiperäinen 1300-luvulle ajoitettu puukko.³⁷ Samoin perustein kuin löytöpaikan nimeä voidaan tätä esinettä pitää läpikulkua pitkäaikaisemman seudulla viipymisen merkinä.

Lentiiran, Iivantiiran ja Mikitänjärven syrjäisten seutujen karjalaisasutuksen puolesta puhuu myös seuraavassa luvussa esille tuleva tekijä. Rannikkolaisten varsin voimakkaana rappasotiin asti jatkunut eränkännyti ulottui nimitäin kaikille Oulujärven vesistön latvavesien suurille järville, paitsi Lentiiran-, Änätti-, Iivantiiran-, Mikitän- ja Luvajärvelle.³⁸

On vielä mainittava HANNES GEBHARDIN vuonna 1887 esittämä tulkinta Nousia venäläisen kertomuksesta. Nousia sanoo vuonna 1665 Oulujärven ympärillä asuneen noin 500 talonpoikaa. Koska seudun suomalaisia uudistaloja oli korkeintaan 200–250, pitää GEBHARD selvänä, että loput olivat karjalaisia.³⁹ Mahdollisesti Nousia arvioi väärin tai liioitteli vahvasti taikka laski mukaan eräsaunoillaan kesäisin vielä silloin asustelleet pohjalaiset eränkävijät. Pohjalaisten erämiesten ja savolaisten uudisasukkaiden ensimmäisillä asunnoilla ei liene ollut suurtakaan ulkoista eroa.

Pitkäaikaisesta karjalaisesta vaikutuksesta, olipa se kauttakulkua, eränautintaa tai pysyvää asutusta, kertovaa nimistöä löytyy Kainuusta muutakin. Nimistö jakaantuu karjalan- ja venäjänkielisiin sekä Venäjä- että Karjala-nimien johdannaisiin. Kaikki nimet eivät suinkaan kerro eräkauden aikaisesta karjalaisesta vaikutuksesta, vaan ovat myöhempää perua. Monien Karjala- tai Venäjä -nimien kerrotaankin syntyneen esimerkiksi isonvihan aikana tai laukku-kauppiaiden liikkumisen johdosta.⁴⁰ Jotkut tällaiset nimet liittyvät sukunimiin Karjalainen tai Venäläinen. Elleivät ne alunperin esiinny muodossa Rydz, niiden karjalaisesta vaikutuksesta kertova todistusvoima on pieni, sillä molemmat nimet olivat yleisiä Kainuun uudisasukkaiden lähtöseuduilla Savossa uuden ajan alussa. Karjalan- tai venäjänkielillä nimillä on enemmän todistusvoimaa. Nimistön levinneisyys esitetään kartalla 8.

34. Räisänen 1978; Hakkarainen 1979; Räisänen 1982, s. 87.

35. Räisänen 1972, s. 19.

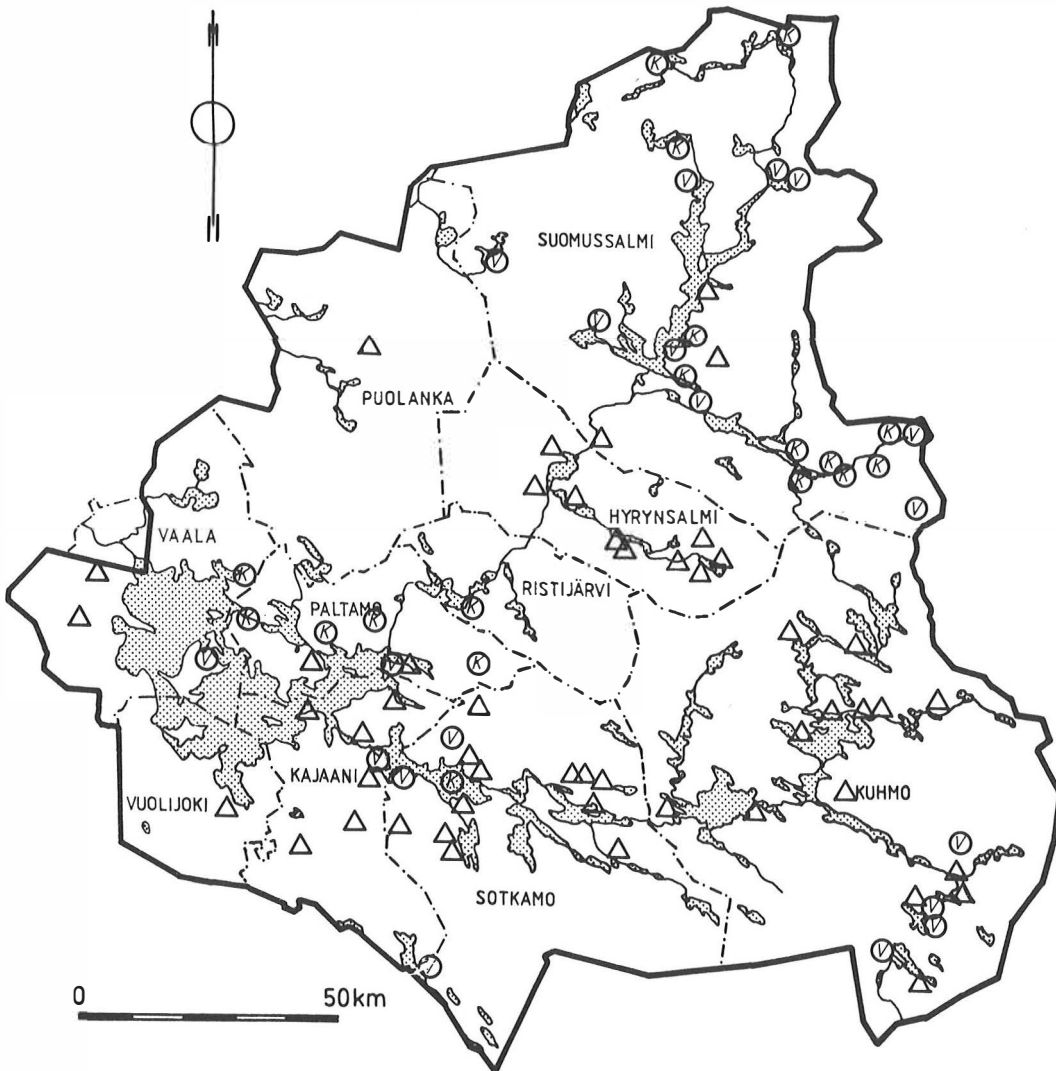
36. Castrén 1756, s. 14; Gebhard 1887, s. 349.

37. Juntunen 1979.

38. Rannikkolaisten eräjärvistä tarkemmin seuraavassa luvussa.

39. Gebhard 1887, s. 349; vrt. Jaakko Teitin valitusluettelo, s. 159; VA 4972: 6 – 12v.

40. Nimiarkisto, pitäjänkokoelmat, Kainuun kunnat.

KARTTA 8.

Karjalaisesta vaikutuksesta kertova nimistö

Δ Karjalan- tai venäjänkielisestä nimestä johdettu paikannimi

⓪ Ⓥ Karjala- tai Venäjä -alkuinen paikannimi

Karjalaisten eränkävijöiden kotiseuduilta peräisin olevina sukuniminä voi Kainuun ensimmäisistä verokirjosta varauksin pitää nimiä Holappa, Ainu ja Otso.⁴¹ Henkilöä Klemetti rydz (= venäläinen) (v. 1574–1575 itsellisveroluettelossa) on pidettävä Venäjän-puoleisesta Karjalasta tulleenä. Tuskin hänelle muutoin olisi annettu kansallisuutta ilmaisevaa sukunimeä tai oikeastaan kansallisuusmäärettä.⁴²

Sivulla 55 viitattiin karjalaisten eräautinnan vähemmän yksilölliseen luonteeseen. Samaa kertoo myös kartan 8 nimistö. Yksityisiin henkilöihin tai sukuihin viittaavat nimet ovat harvinaisempia kuin kansaa (karjalais- tai venäläis-) osoittavat nimet.⁴³ Nimistöryhmien sijoittumisessa on sen sijaan eroja. Kasaan, varsinkin karjalaisiin, viittaavat nimet ovat Hyrynsalmen reitin varrella yleisempiä kuin Sotkamon reitillä. Tähän on ilmeisesti syynä Hyrynsalmen reitin Sotkamon reittiä tärkeämpi ja pitkäaikaisempi asema karjalaisten kaukoliikenneväylänä. Selvä karjalaisnimien ryväs on Vuokin vesistön latvoilla, alueella, joka oli pisimpään karjalaiskauppiaiden matkareitin Suomen puoleinen alkukohta. Nimien levinneisyys on selvä todiste kasaan viittaavien nimien epäluotettavuudesta osoittamaan karjalaisten pysyvästä vaikutuksesta.

Karjalan- tai venäjänkieliset nimet sijoittuvat suurimmaksi osaksi Sotkamon reitille tai Oulujärven itärannoille, usein myös seuduille, jotka eivät olleet yleisten liikennereittien varsilla. Karjalan- tai venäjänkielinen nimistö kertoo siis pitkäaikaisesta oleskelusta, kun taas Karjala- tai Venäjä -alkuinen nimistö kauttakulusta tai yleensä liikkumisesta. Koko itäiseen vaikutukseen viittaavan nimistön sijoittumisesta on nähtävissä säännönmukaisuus, sitä ei nimittäin juuri tavata 1540-luvun käytännön rajalinjan länsipuolella.

3.2. Pohjalaisten eräomistukset

Luonnolliset liikenneyhteydet Kiiminki-, Oulu- ja Siikajoen kautta olivat Pohjanlahdelta Kainuuseen hyvät. Merkkejä lännestä saapuneista kulkijoistahan on Kainuusta jo viikinkiajalta.⁴⁴ Tietenkään ei pari läntisen tradition mukaista hautaa vielä todista muusta kuin kauttakulusta, mutta naisen hauta (1100-luvulta) saattaa olla jo merkki pitempiaikaisesta viipymisestä. Näin ollen voi olettaa, että ennen kuin karjalainen vaikutus ulottui todella voimakkaana nautintana Kainuuseen, siellä liikkui myös läntisiä erämiehiä. Tukea oletukselle antaa se, että läntisen perinteen mukaiset haudat on löydetty Suomussalmelta, joka Pohjanlahdelta katsoen on etäisin Kainuun kolkka. Löytöjen sijoittuminen Suomussalmelle on osittain seurausta alueen poikkeuksellisen intensiivisestä arkeologisesta tutkimuksesta, jolle on luonut mainiot edellytykset Kiantajärven voimakas säännöstely (normaalialueen korkeampi vedenpinta kuluttaa

41. VA 4974: 15 – 20v; *Nissilä* 1948, s. 225.

42. VA 4742: 89 v.

43. *Luukko* 1954, s. 102–103.

44. *Huurre* 1973, s. 85; *Huurre* 1980.

rannoilta esiin 'esihistoriaa', joka on keväällä matalan veden aikaan 'kerättävissä'). Voimistuneen karjalaisen eränkänynnin voi olettaa väliaikaisesti päättäneen läntisen eränkänynnin.

Keitä läntiset eränkävijät olivat? JOUKO VAHTOLA on osoittanut hämäläisten (pirkkalaisten) ja osin myös pohjoissatakuntalaisten (kainulaisten) sekä mahdollisesti myös Kyrön rautakautisen väestön suorittaman erä- ja asutusvaltauksen Perä-Pohjolaan.⁴⁵ Miksi he eivät olisi eränneet myös Kainuussa, joka vesiteitsekään kulkien ei ole sen kauempana kuin Tornion- ja Kemijokilaakson suuseudut. Jos läntisiä eränkävijöitä Kainuussa liikkui jo viikinkiajalla, lienevät ensimmäiset siitepölystössä näkyvät "valkoisen miehen jalanjäljet" heidän jättämiään.

Pohjois-Pohjanmaan rannikkoseudun eli Pohjanrannan vähitellen tihentyneen läntisen asutuksen oli vaikea hyödyntää Kainuun erämaita, koska karjalaiset pitivät sisukkaasti kiinni perinteisistä oikeuksistaan. Pähkinäsaaren rauhajan rajalinjasta huolimatta läntinen asutus pureutui Pohjanrannalle nopeasti ja voimakkaasti. 1370-luvulle tultaessa ei karjalaisten valvonnassa ollut enää kuin Oulujoen suu, jonka he menettivät jo saman vuosikymmenen aikana.⁴⁶

Vasta Oulujoen suun joutuminen Ruotsin valvontaan avasi Kainuun erämaat rannikon talonpojille.⁴⁷ Koko 1400-luvun jatkunut rauhaton aika kuitenkin hidasti pohjalaisen eränkänynnin juurtumista Kainuuseen. Vuoden 1504 rauhansopimus rauhoitti tilanteen, niin, että rannikon talonpojille avautui entistä ratkaisevasti paremmat mahdollisuudet nauttia Oulujärven erämaiden antimia.⁴⁸ On myös huomattava, ettei aluksi harvaan asutulla rannikolla tunnettu 1300- eikä vielä 1400-luvun alkupuolellakaan varsinaista tarvetta järvikalastukseen, koska kalaisa meri oli äärellä. Vasta asutuksen tihennyttyä ahtaus apajilla ajoi osan asukkaista sisämaan kalavesille.

Rannikkokyliä erämaat siirtyivät askel askeleelta kohti Oulujärven vesistön latvavesiä.⁴⁹ Parhaat kalavedet ja riistamaat joutuivat vähitellen pysyvään nautintaan. Pohjalaisten eränkänynä perustui luultavasti yksityisomistukseen. Usein eräsija käsitti sekä ansapolun että vakituisen kalaveden. Suuria järviä ei tietenkään voitu vallata yksityiseen nautintaan, vaan niiden rannoille syntyi useiden talojen eräsijoja. Pohjalaisten kaukomatkaajien tiedetään viljelleen Kainuussa myös kaskia,⁵⁰ joista on selvät merkit siitepölystössä. Paikallisesta rukiinviljelystähän on selviä merkkejä jo 1200-luvulta, mutta tuolloiset kaskeajat lienevät tulleet idästä. 1400-luvulla rukiin siitepölyn määrä alkaa kasvaa. Tätä voidaan pitää pohjalaisten kaukokaskeamisen merkinä (liite 9, n. 47

45. Vahtola 1980, esim. 282–291, 314.

46. Virkkunen 1919, s. 12–15; Luukko 1954, s. 240; Kirkinen 1976, s. 30–31.

47. Luukko 1954, s. 51, 128.

48. Gebhard 1887, s. 346; Jaakkola 1959, s. 521–526.

49. Luukko 1954, s. 128.

50. Esim. Hausen V, s. 329, Limingan kirkkoherra Henrik Laurentius Juhana III:lle Oulusta 25.7.1586.

cm).⁵¹ Pohjalaisen eränkäynnin luonnetta kuvaa hyvin vuonna 1831 muistiin merkitty perimätieto:⁵²

”Nähtyensä tämän erämaan erinomattain viljavaksi mettän ja veden viljan suhteen, päätit muutamat rohkiat Meriläiset tulla tänne kesäksi asumaan. Keväällä, heti vetten auvettua, lähti muutamia Merimaan miehiä kotimaaltansa tänne venehin jokia myöten tarpeellisilla elatusneuvoilla matkustaan. Päästyensä tänne, hakkasit he ensin huhtia, pyysit lintuja ja mettän riistaa. Kesän päälle kalastit he, kylvit ja karhittit halmeitansa. Syksyn puoleen leikkasit ja puivat he vähät halmeensa, kalastelit, mettäsit ja vietit aikansa parhaaksi hyödyksensä, siihen saakka, että he viime venekululla riensit jälleen kotimaillensa kootuilla tavaroillansa.”

Tilikirjat kertovat rannikkolaisten eränkäynnistä Kainuuseen ennen 1550-luvun puoliväliä vain välillisesti. Vuodesta 1531 lähtien tileissä kerrotaan vuosikymmenen loppuun asti Limingan takamailla asustelleista savolaisista, jotka myöhempien tilien perusteella voidaan sijoittaa Oulujärven seuduille.⁵³ Erämiesten kotipaikoista kertoo seitsemälle Limingan, Oulunsalon, Kellon ja Laitasaaren talonpojalle vuonna 1548 annetut sakot, koska he olivat ryöstäneet samana keväänä hyökkäyksessä surmansa saaneiden Oulujärvellä asuneiden savolaisten omaisuutta.⁵⁴

Liminkalaisten eränkäynnistä, nimenomaan sen päämuodosta kalastuksesta on saatavissa tietoja vuodesta 1554 lähtien, koska silloin alettiin kantaa verona järvikalastuksesta ns. haapio- eli kapahaukia, aluksi leiviskä, mutta pian kaksi leiviskää kultakin pyyntiin osallistuneelta venekunnalta.⁵⁵ Haapiohauki-nimitys johtuu pohjalaisten eränkävijöiden käyttämästä pitkästä, kapeahkosta ja notkeasta, varsinkin jokiliikenteeseen hyvin soveltuneesta veneestä, haapiosta, jolla voitiin nopeasti matkata myös pitkin järvenselkiä.⁵⁶

Liminkalaisten järvikalastus Kainuussa lienee ehtinyt täyteen vauhtiinsa jo 1500-luvun puoliväliin mennessä. Jo ensimmäisenä haapiohaukiveron kantonvuonna 1554 ilmoitetaan 89 Limingan talonpojan varustaneen yhteensä 104 haapiota. Oulujärvellä kalasti 35 Hirvasniemen, Rantakylän, Limingan, Sotkajärven, Utajärven ja Sanginjärven haapiota. Enonlahdenjärvessä (tarkoittanee Oulujärven Enonlahtea) liikkui seitsemän ja Kiantajärvessä (on epävarmaa tarkoittiko tämä Sotkamon vai Suomussalmen Kiantajärveä) 20 haapiota Oulunsuusta. Nuasjärvellä kalasti 12 haapiota Lumijoelta, Hirvasniemestä ja Laitasaaresta, Sassar-(sapsar-) järvellä (tarkoittanee Sapsonjärveä) 13 Laitasaaren sekä Ontojärvellä 17 Limingankylän ja Oulunsalon haapiota.⁵⁷

Limingan kirkonkylästä Oulujärven erämaassa kalasti kesällä 1554 25, Ran-

51. OYKL Huttunen & Huttunen 1982.

52. Mehiläinen, maaliskuulta 1837; vrt. *Calamnius* 1912, s. 11.

53. VA 4529: 7, 13–13v, 19, 24–24v, 30–30v, 35v, 41, 47–48, 67, 69, 71, 73, 75 v, 79v–80; vrt. VA 4972: 6–12v.

54. VA 4534b: 19; vrt. *Luukko* 1954, s. 719.

55. VA 4554: 70–71v; *Luukko* 1954, s. 402.

56. *Olaus Magnus*, s. 54; vrt. *Voionmaa* 1933, s. 438–439; *Nikkilä* 1946.

57. VA 4554: 70–71v; *Luukko* 1954, s. 402.

takylästä 4, Hirvasniemeltä 2, Lumijoelta 3, Oulunsalosta 5, Oulunsuusta 27, Laitasaaresta 21, Sotkajärveltä 7, Utajärveltä 5 ja Sanginjärveltä 5 haapiota. Parilla Oulunsuun ja Laitasaaren isännällä oli matkalla peräti kolme haapiota ja useilla kaksi. Kalastuksen voimakkuus ensimmäisenä haapiohaukiveron kantovuonna kertoo eräkalastuksen olleen useille taloille jo aivan säännönmukaista. Vaikka kaikilta vuosilta ei ole säilynyt tietoja tai veroa ei ole merkitty taloittain, monet talot varustivat haapionsa joka vuosi matkaan.

Kustaa Vaasan Venäjän-sodan ajaksi liminkalaisten järvikalastus Kainuussa lienee pysähtynyt, koska tileissä ei ole siitä mainintoja. Sodan aiheuttama turvattuus vaikutti selvästi vielä vuoden 1557 kalastukseen, sillä vain 76 talonpoikaa varusti yhteensä 86 haapiota Kainuun vesille.⁵⁸ Vuosi 1558 oli liminkalaisten järvikalastuksen huippuvuosi, jolloin matkalla oli kaikkiaan 115 haapiota 100 talosta (kartta 9 s. 64). Yli kolmannes (38 %) Limingan taloista osallistui silloin tähän eränkävynnin muotoon. Kainuun järvillä koettiin kaikkiaan 3777 liminkalaisten verkkoa. Jokainen haapiokunta pyysi keskimäärin 33 verkolla.⁵⁹ Saaliiden määrästä ei ole tietoa, sillä kalastuksesta kannettu vero oli haapiokohtainen. Pyynnin laajuus antaa kuitenkin aiheen otaksua, ettei kysymyksessä ollut pelkästään kalan saaminen omaan ruokapöytään, vaan tuottavan kauppatavaran hankkiminen.⁶⁰

Tarkasteltaessa Limingan eri kylien kalastuspaikkojen jakaantumista Kainuun järville, havaitaan suurimpien ja todennäköisesti myös kalaisimpien järvien olleen pitäjän vanhojen pääkylien nautinnassa. Limingan yläosan kylien Utajärven, Ahmaksen ja Sanginjärven muutamia talonpoikia kalasteli Oulujärvellä, mutta useimmat heistä liikkuvat pienillä erämaajärvillä Utajärven itä-, Vaalan pohjois- ja Puolangan eteläosissa.⁶¹ Limingan pääkylien talonpojat olivat siis ehtineet vallata Kainuun suurimmat ja kalaisimmat haukivedet omaan nautintaansa jo ennen pitäjän yläosan asuttamista, joka alkoi vasta 1530-luvulla.⁶²

Kainuun asuttaminen pääsi liminkalaisten eräkalastuksen vilkkaimpina vuosina hyvään alkuun. Uudisasukkaat saivat luonnollisesti etuoikeuden kalastukseen asutuksen lähivesillä. Oulujärven kalastukseen uudisasukkaat saivat melkein pä yksinoikeuden jo vuonna 1559. Tapahtuma näyttää liittyvän Oulujärven erämaan omaksi pitäjäksi perustamiseen. Se lakkasi olemasta osa Limingan suurpitäjää ja samalla sen takamaata. Kun Oulujärven pitäjälle ei vielä silloin käyty tarkkoja maantieteellisiä rajoja, jäi liminkalaisille oikeus kalastaa seuđuilla, joita ei ollut asutettu, siis lähinnä Oulujärven itä- ja pohjoispuolisilla vesillä.

Oulujärven sulkeutuminen häiritsi liminkalaisten eräkalastusta. Tapahtuma sekä laski haapiokuntien määrää että pani liminkalaiset etsimään tilalle uusia

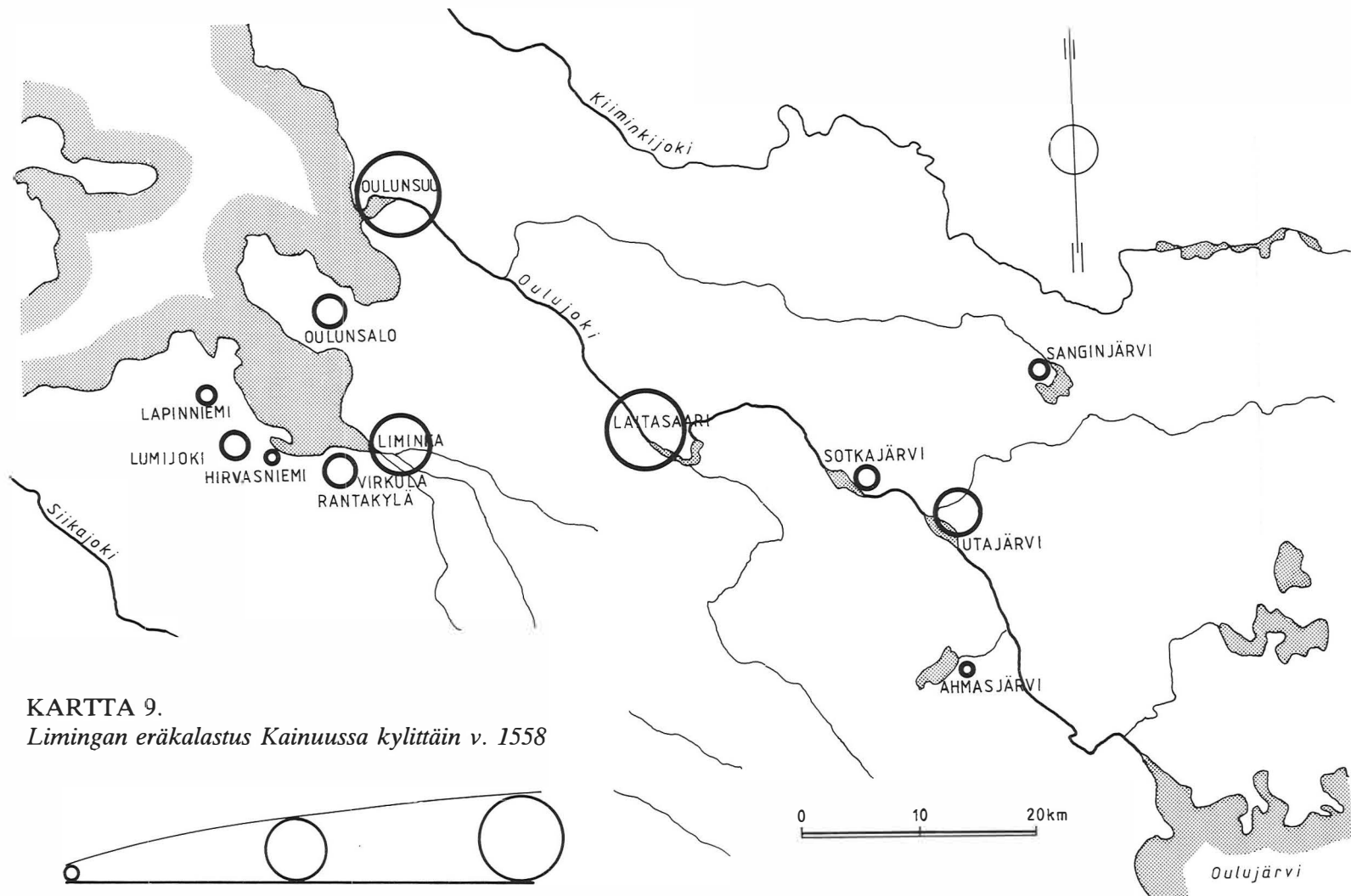
58. VA 4582: 14v–17v; *Luukko* 1954, s. 403.

59. VA 4597: 13–13v; 4599: 76–81v; *Luukko* 1954, s. 403.

60. Vrt. *Luukko* 1954, s. 404.

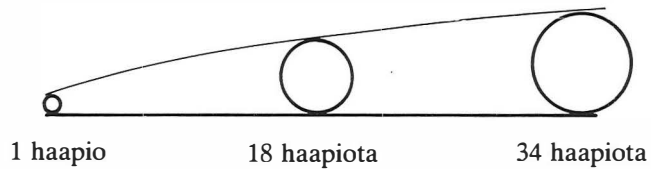
61. Esim. VA 4647: 9–10; vrt. *Luukko* 1954, s. 138.

62. Vrt. *Virrankoski* 1962, s. 29.

KARTTA 9.

Limingan eräkalastus Kainuussa kylittäin v. 1558

haukivesiä. Vuonna 1559 kalaan lähti vain 77 haapiota,⁶³ kun niitä edellisenä vuonna oli ollut 115. Liminkalaiset kalastivat nyt Haapajärvellä, Ahoksenjärvellä, Metonanjärvellä, Penijärvellä, Leppäjärvellä, Kiehosenjärvellä ja järvellä, jonka hyvin epäselvä nimi on tulkitta lähinnä Udvanjärveksi.⁶⁴ Mitään näistä järivistä ei voi edes vanhimpien karttojen mukaan Kainuun alueelta paikantaa. Vuoden 1560 85 haapiota hajaantuivat jo tutummille Onto-, Lammas- ja Otermajärville, mutta edelleen mainitaan myös Haapa- ja Ahoksen- (Ahven-?) järvi. Vuoden 1562 luettelossa on tunnistamattomia järviä myös vielä muutama. 10 Limingan kirkonkylän, 6 Lumijoen ja 2 Oulunsuun venekuntaa kalasteli Kello-,⁶⁵ Vuokki-, ja Lentuajärvellä. 29 oulunsuulaista haapiota risteli Ahoksen-, Enonlahden-, Kianta-, Jormas-, Nuas- ja Lammasjärvellä. Nyt esiin tuleva Kiantajärvi on kahdeksan peninkulman pituisena ja puolen peninkulman levyisenä epäilemättä Suomussalmen eikä Sotkamon Kiantajärvi. Laitasaaren 26 haapiota kalastivat Käres-,⁶⁶ Vuosangan-,⁶⁷ Kiimas-, Nuas- ja Lentuajärvellä. Sotkajärven 5, Utajärven 8, Ahmasjärven 3 ja Sanginjärven 5 haapiota kalastelivat Piltunki-,⁶⁸ Marttisen-, Ahmas-, Martin- ja Timonjärvellä.

Liminkalaisten jokakesäiset kalastusmatkat suuntautuivat siis vuodesta 1559 lähtien Sotkamon, Kuhmon ja Suomussalmen vesille, jonne matkaa kertyi Limingan pääkylistä jopa 300 kilometriä. Pitäjän yläosan uudisasukaskylien talonpojat tyytyivät (= joutuivat tyytymään) lähempänä kotiseutujaan oleviin erämaajärviin. Marttis-, Ahmas- ja Timonjärvethän sijaitsivat Utajärvellä sekä Piltunkijärvi Puolangalla lähellä Utajärven rajaa. Marttisenjärvi sijaitsee sen sijaan Iisalmen reitin latvoilla noin kymmenen kilometriä Kainuun rajan ulkopuolella Vieremällä. Rannikkolaisten liikkuminen tuolla järvellä on mahdollista, sillä savolaisten vakiintuneita eräsijoja ei ollut Vieremän kirkonkylän seutua pohjoisempana. Tosin läheisen Rotimojärven rannalle olivat 1500-luvun puolimaissa tulleet ensimmäiset uudisasukkaat.⁶⁹

63. *Luukko* mukaan haapioita olisi ollut 89, mutta hän näyttää tulkinneen tuon vuoden epäjohdonmukaisen eräluettelon hieman väärin. *Luukko* lienee laskenut luettelon viimeisen eräjärvikokonaisuuden (Leppä- Udvan- ja Kiehosenjärvien) haapiosuman (12) lisäksi mukaan myös kylittäin erotellut summat. Näin näyttää tapahtuneen siksi, että ensimmäisenä mainitulla Haapajärvellä kalastaneiden määrät on lueteltu kylittäin eikä summana kuten muiden järvine. *Luukko* laskelmissa on muinakin vuosina pieniä virheitä. (Vrt. 4614: 12v–13; *Luukko* 1954, s. 404).

64. VA 4614: 12v–13 (luettelon järvi-nimistö on hyvin vaikeaselkoinen).

65. Kalla- tai Kellojärveksi tulkittavan järven samastaa *Luukko* Kuhmon Iivantiiranjärven sen läheisyydessä olevan Kallavaaran perusteella. Järvien nimien kirjoitustapa on kuitenkin niin horjuva, että paljon luonnollisemmalta tuntuu yhdistää järvi noin 30 km Iivantiiranjärveä lähempänä olevaan Kellojärveen, johon järven ilmoitetut mitat kaksi peninkulmaa pitkä ja ½ leveyttä yhtä hyvin sopivat (vrt. VA 4647: 9v; *Luukko* 1954, s. 137, 405).

66. Käresjärvi on lähteissä muodossa Kärneksenjärvi, jota *Luukko* ei ole löytänyt Kainuusta. Järven mitat 2 pk pitkä ja ½ leveyttä sopivat kuitenkin hyvin Kuhmon Kärnesejärveen (vrt. VA 4647: 9 v; *Luukko* 1954, s. 405).

67. Lähteissä järven nimi kirjoitetaan Voksenjärvi, jonka *Luukko* tulkitsee Vuoksenjärveksi, jota hän ei Kainuusta löydä. Järvi on kuitenkin ilmeisesti Vuosanganjärvi, johon ilmoitetut mitat 2 pk pitkä ja ½ leveyttä sopivat (vrt. VA 4647: 9v; *Luukko* 1954, s. 405).

68. Lähteiden mukaan Petunganjärveksi tulkittua ei *Luukko* myöskään ole pystynyt paikantamaan. Järvi lienee kuitenkin Puolangan länsiosissa, lähellä muita Limingan yläosan kylien haukijärviä sijaitseva Piltunkijärvi (VA 4647: 10; vrt. *Luukko* 1954, s. 405–406). *Virrankoski* tosin arvelee järvellä tarkoitettua Piltunkijärvestä noin peninkulman kaakkoon olevaa Pienan- tai Pienanganjärveä (*Virrankoski* 1962, s. 49).

69. *Rissanen* 1927, liite VI; *Soininen* 1961, s. 33, 327, kartat I ja VIII.

Enonlahti (nyk. Laiskanselkä) oli ainoa paikka Oulujärvellä, minne liminkalaisilla oli enää asiaa. Ehkä tämä johtui siitä, ettei Oulujärven länsirannalla ollut 1500-luvulla paljoakaan uudisasutusta, joka itse olisi välttämättä tarvinnut käyttöönsä kaikki lähivedet. Oulujärven länsiosien väljillä selillä kalasteli tosin myös siikaajokisia ja salolaisia (nyk. Raahen seudun) talonpoikia, jotka säilyttivät nautintansa rappasotiin asti.⁷⁰ Yleensä rannikkolaiset joutuivat vetäytymään asutuksen tieltä syrjäisille vesille. Osansa tästä kehityksestä oli myös valtiovallalla, joka halusi valtapoliittisista syistä tukea Oulujärven seudun uudisasutusta.

1560-luvun alussa muotoutuneen eräkalastustilanteen voidaan olettaa pysyneen suunnilleen muuttumattomana rappasotiin asti, koska tileissä ei vuoden 1562 jälkeen enää nimetä uudelleen liminkalaisten eräjärviä, vaan ilmoitetaan vain kannettu vero.⁷¹

Rappasotien ajalta on säilynyt muutamia satunnaisia tietoja, jotka osoittavat liminkalaisten eränavutinnan jatkuneen Kainuussa. Oulujärven asutuksen autioiduttua liminkalaiset alkoivat uudelleen nauttia jopa Oulujärveä. 23.3.1586 vihollinen yllätti 120 talonpoikaa Oulujärven Vääätäjän kylässä (Vaalalan Vääätäjäniemessä) ja hakkasi heidät maahan näiden ollessa matkalla eräkaskilleen noutamaan edellisen kesän ruissatoa.⁷² Kesällä 1587 vihollinen surmasi Oulujärvellä 70 liminkalaista kalastajaa.⁷³ Myös seuraavana kesänä Oulujärvelle uskaltaneet liminkalaiset hauenpyytäjät joutuivat vihollisen yllättämiksi, ja lähes sata kalastajaa sai surmansa. Myös kalastajien pyyntivälineet jäivät vihollisen käsiin. Kalastamaan uskaltaneet lienevät luottaneet Oulunniskaan sijoitetun arviolta noin 70 sotamiehen suuruisen vartio-osaston suojaan, mutta turhaan.⁷⁴ Vielä vuonna 1663 muistettiin vihollisen yllättäneen ja surmanneen 73 vuotta aikaisemmin eli vuonna 1590 suuren joukon Oulun pitäjän (Limingan) talonpoikia heidän ollessaan kalastamassa Kiannalla (Suomussalmella).⁷⁵

Sivun 67 taulukkoon on koottu kylittäin järvikalastusta harjoittaneiden liminkalaisten talonpoikien, haapiokuntien ja kaikkien talojen määrät niiltä vuosilta, joilta tietoja on saatavissa. Taulukon mukaan oli Oulunsuusta jatkuvasti eniten haapiokuntia liikkeellä, ja suurin osa (58–65 %) kylän taloista osallistui järvikalastukseen. Toiseksi eniten liikkui Laitasaaren (Muhoksen) talonpoikien varustamia haapioita. Laitasaaren taloista lähes jokainen (parhaimmillaan 85 % kalasti Kainuun vesillä. Myös Limingan kirkolta lähti joka vuosi yli 10 haapiokuntaa, joita tosin varusti keskimäärin vain joka neljäs talo. Utajärveläiset kalastivat myös lähes kaikkien talojen voimin, mutta on muistetta-

70. *Luukko* 1954, s. 401. Salolaisten ilmoitetaan kalastaneen vielä vuonna 1574 paitsi Oulu- myös Kuivilajärvellä, jota ei voida enää paikantaa (*Luukko* 1954, s. 401).

71. *Tilit* 1562–1580.

72. *Hausen V.*, s. 329, Limingan kirkkoherra Henrik Laurentius Juhana III:lle Oulusta 25.7.1586. *Tawaststjerner* ja häntä lainaten *Pirisen* mukaan olisi marraskuun 20:ntenä samana vuonna Rogos-nimisen miehen johtama rosvojoukko hyökännyt Kainuuseen Repolan suunnasta (*Tawaststjerner* 1918–1920, s. 524; *Pirinen* 1982, s. 638). Virhepäätelmä johtuu *Tawaststjerner* käyttämästä Kainuu-käsitteestä, joka poikkeaa nykyisestä. Selvästi *Tawaststjerner* tarkoittaa Kainuulla koko Pohjois-Pohjanmaata (vrt. *Tawaststjerner* 1918–1920, s. 487, 489).

73. *Hausen V.*, s. 353–354, Axel af Raseborg Juhana III:lle syyskuussa 1587; *Tawaststjerner* 1918–1920, s. 490; *Luukko* 1954, s. 751.

74. VA 4783: 106; *Luukko* 1954, s. 752.

75. *Cajanus* 1663, s. 129–130.

Liminkalaisten järvikalastus Kainuussa kylittäin v. 1554–1562⁷⁶

Kylä	1548	1554		1557		1558		1559		1560			1562	
	T	KT	H	KT	H	KT	H	KT	H	T	KT	H	KT	H
Liminka	48	21	25	13	13	18	18	..	8	84	..	8	..	10
Rantakylä														
Virkola	18	4	4	1	1	5	5	–	–	3	–	–	–	–
Hirvasniemi	9	2	2	–	–	1	1	–	–	9	–	–	–	–
Lumijoki	25	3	3	1	1	4	4	..	1	25	–	–	..	6
Lapinniemi	9	–	–	–	–	2	2	–	–	11	–	–	–	–
Oulunsalo	36	5	5	4	4	5	5	..	3	40	..	4	..	2
Oulunsuu	36	21	27	26	33	28	34	..	31	40	..	30	..	29
Laitasaari	21	16	21	14	17	22	30	..	22	26	..	24	..	26
Sotkajärvi	4	7	7	4	4	3	3	..	3	5	..	3	..	5
Utajärvi	9	5	5	6	6	9	10	..	4	9	..	7	..	8
Ahmasjärvi	2	–	–	–	–	1	1	..	1	2	..	1	..	3
Sanginjärvi	3	5	5	5	5	2	2	..	2	6	..	5	..	5
Merijärvi								..	2	3	..	3	–	–
Kurenpolvi				2	2									
<i>Yhteensä</i>	220	89	104	76	86	100	115	..	77	263	..	85	..	94

T = kokonaistoluku, jota ei ole saatavissa kaikilta vuosilta. Näin ollen vertailukohdaksi on otettu vuodet 1548 ja 1560. Näiden vuosien välisenä aikana on vain Limingan kylän taloluku kohonnut merkittävästi. KT = järvikalastusta Kainuun vesillä harjoittanut talo, H = haapikunta (= venekunta).

va yläpitäjän haukivesistä vain osa sijainneen Kainuussa (kartta 9 s. 64).

Myös iiläisten nautinta ulottui Kainuuseen. Heidän kalastuksensa sai jatkaa suuremmitta häiriöittä rappasottiin asti, koska uudisasutus ulottui heidän haukijärvilleen vain eräalueen eteläisimmissä osissa. Haukiputaalaisia kalasteli Kiiminginjoen latvoille sijoitetulla Kiiminginjärvellä, joka saattaa tarkoittaa jotakin joen latvajärveä Puolangalla. Ijoen kautta matkasi Inkylän, Pirttitörmän ja Karjalankylän talonpoikien haapioita Puolangan pohjoisosiin Suolijärvelle. Muutamia kellolaisia kalasteli Auhasjärvellä, jolla lienee tarkoitettu Puolangan Auhojärveä. Luultavasti iiläisiä kalasti myös Suomussalmen pohjoisosien järvillä, vaikka niitä ei tileistä voikaan tunnistaa. Pääosin nautinta kohdistui Taivalkosken ja Kuusamon järville.⁷⁷

Rappasotien jälkeen Kainuun uudisasukkaat saivat pian (1597) Kaarle herttualta vahvistuksen hankkimalleen nautintayksinoikeudelle, jonka mukaan oululaisia ja muita rannikkolaisia kiellettiin häiritsemästä oulujärveläisten elinkeinoja. Heiltä evättiin kaskenpolto Oulujärven ympäristössä sekä kevät- ja syyskalastus järvellä.⁷⁸

Rannikkolaisten eräkalastus ei kuitenkaan ottanut päättyäkseen. Kainuun uudisasukkaiden etuoikeutta vahvisti vuoden 1608 maantarkastus, jossa heitä alettiin verottaa Oulujärven ja muiden Kainuun järvien kalastuksesta. Oulun pitäjän ja Kainuun miesten kalastusoikeudet määriteltiin yksityiskohtaisemmin vuonna 1623 Kokkolan lääninkokouksessa. Siellä kiellettiin oululaisia me-

76. VA 4554: 70–71; 4582: 14v–17v; 4597: 13–13v; 4599: 76–81v; 4614: 12v–13v; 4624: 12; 4647: 9v–10.

77. Esim. VA 4554: 68–69; Luukko 1954, s. 406–409.

78. RA Hertig Carls registratur, Kaarle Herttua Pohjanmaan voudille Hannu Hannunpojalle 16.10 ja 15.12.1597.

nemästä uudisasukkaiden rannoille eikä edes peninkulmaa lähemmäksi näiden taloja. Myös kaikenlainen häiriönteko kiellettiin. Oulun pitäjän eräkalastajat saivat siis jatkaa kalastustaan syrjäisillä vesillä tai suurilla järvenselillä.⁷⁹

Kainuun asutuksen tihennyttyä alkoi pohjalaisten voimakkaasti rajoitettu-kin kalastus tuntua rasitukselta. Kalastusoikeuksista jouduttiin tietenkin kärke- jöimään, ja näin on mahdollista selvittää muutamia pohjalaisten järvikalastus-kohteita, eräsijoja. Laitasaarelaiset Sipo Hämäläinen ja Antti Kärnä kalastivat 1640-luvulla Manamansalon lounaispuolella olevalla Alassalmella, joka sijaitsi peninkulmaa kauempana asutuksesta, mutta sattui olemaan Säräisniemellä asuneen Kajaanin pitäjän nimismiehen Antti Eerikinpojan kalavesi.⁸⁰ Muhoslainen Heikki Halonen oli uskaltanut suppeahkolle Jaalanganlahdelle, jonka rannat oli asutettu jo varhain. Utajärven Partalan kalavesiä olivat aikanaan Kiannan Ruokosalmi (Materonsalmi) ja Kiekinselkä.⁸¹

Vuoden 1623 Kokkolan sopimus pidettiin voimassa ja asian paremmaksi va-kuudeksi Suomen kenraalikuvernööri Pietari Brahe ilmoitti vuonna 1649 Oulujärven kuuluvan pelkästään Kajaanin pitäjän asukkaille. Myös maaherra kielsi oululaisia tunkeutumasta ylämaalaisten kalavesille.⁸² Eivät Oulun pitäjäläisten kalamatkat Oulujärvelle tähänkään loppuneet, sillä 1670-luvun lopulla pari muhoslaista kaupitteli haukia Kajaanin markkinoilla, ja vielä 1690-luvulla valitettiin erään sotkajärveläisen kalastuksesta Oulujärvellä.⁸³ On kuitenkin muistettava Oulun pitäjän ulottuneen Oulujoen niskassa Oulujärveen. Näin ollen järven luoteiskolkassa Vaalankurkussa Oulujokivarren asukkaiden kalastusoikeus jatkui oikeutetusti pitkään.

Oulun pitäjäläisiä kauemmin onnistuivat säilyttämään oikeutensa Oulujärvellä salolaiset, etenkin Siikajoen latvakylien Kestilän ja Sipolan talonpojat. Vasta 1680-luvulla paltamolaiset nousivat oikeustoimiin näitä vastaan.⁸⁴ Paltamon käräjillä vuonna 1690 salolaisten oikeudet kalastukseen Oulujärvellä kiellettiin. Oikeusistuun, jonka lautakunnan muodostivat puolueettomiksi katsotut 11 liminkalaista, perusteli monisanaisen päätöksensä mm. sillä, ettei salolaisilla ollut vanhoja dokumentteja tuekseen, että vanhemmat Oulun pitäjää koskevat säädökset olisi sovellettavissa myös salolaisiin ja että oulujärveläisiä on vuodesta 1608 verotettu kalastuksesta täysi leiviskä haukia manttaalilta, mutta salolaisia vain viidennes. Lisäksi esitettiin perusteluita, jotka tukivat taloudellisin näkökohdin päätöksen kohtuullisuutta. Todettiin myös olleen tavallista erämaita asutettaessa, että vanhat kalastusoikeudet niissä raukesivat.⁸⁵

Salolaisten yksittäisistä kalastuspaikoista ei ole säilynyt mainintoja, vaan viimeiset eräkalastajat esiintyvät tuomiokirjoissa yhteisönä, ja kalapaikkana mainitaan vain paltamolaisten suuri järvi Oulujärvi. Syynä siihen, miksei salo-

79. Esim. Palt. kk 1690 rr 27: 519–527; *Virrankoski* 1973, s. 278–279.

80. Oulun kk 1645 rr 6: 23, 27; myös *Virrankoski* 1973, s. 279.

81. Oulun kk 1647 rr 6: 250; Mehiläinen, maaliskuulta 1837; MV Mustosen kok. s. 899; *Virrankoski* 1973, s. 279–280.

82. Kaj. Palt. 1650 rr 7: 48; *Vartiainen* 1931, s. 257; *Virrankoski* 1973, s. 280.

83. *Vartiainen* 1938, s. 172–173; *Virrankoski* 1973, s. 280.

84. Esim. Palt. tk 1683 rr 20: 111; Salon tk 1683 rr 20: 176–177.

85. Palt. tk 1690 rr 27: 519–527; vrt. *Virrankoski* 1973, s. 280–281.

laisten ja kainuulaisten riidoista ei ole mainintoja 1600-luvun alkuvuosikymmeniltä, saattaa olla Oulujärven länsirannan hyvin harva asutus. Vuosisadan puolivälissä tuolla viiden peninkulman pituisella rantavyöhykkeellä majaili vain neljä talonpoikaa. Toisaalta on korostettava hyvän sovun uudisasukkaiden kanssa saattaneen johtua siitä, että Oulujärven länsipuolen väki oli salolaisten sukua, itsekin entisiä kaukokalastajia, jotka olivat jääneet eräsijoilleen tai matkareittiensä varsille asumaan (luku 5.2.).

Eränkävijöiden ja uudisasukkaiden keskinäisistä kiistoista kerrottiin vielä 1800-luvun lopulla esim. seuraavaa tarinaa, joka on siinäkin mielessä kiintoisa, että siinä tulevat esiin sekä erämiesten että uudisasukkaiden lähtöseudut: ”Eräs Oulujokivarren talonpoika oli palaamassa kalastusmatkaltaan Oulujärveltä. Kainuulainen noita oli muka manannut, ettei kalastaja näkisi enää kotiaan. Niinpä kalastaja kodin jo näkyessä Kurenpolven kosken takaa innostui lausumaan:

Sanoivat Savon näkijät,
Noituivat Joroisten noiat,
Ei pääse Koistinen kotia,
Jo Koistisen koti näkyvi.

Silloin laski Koistinen kivellet ja hukkuu koskeen.”⁸⁶

On mielenkiintoista havaita eränkävynnin jatkuneen eräänlaisena ketjureaktiona. Kainuun vanhimmat uudisasukkaat valtasivat nimittäin nautintaansa pian tulonsa jälkeen silloisen asutuksen ’selustan’ erämaat ja kalavedet. Esimerkiksi 1550-luvun alussa Kiehimänsuuhun tulleet Anttoset omistivat vielä sata vuotta myöhemmin eräsijan 25 peninkulman päässä Suomussalmen Piispajärven Haapasalmella. Kainuunkin näkökulmasta syrjäisten Puolangan Moilasten ja Auhon Hiltusten kalasaunat sijaitsivat yli 20 peninkulman päässä Kuusamon rajalla sijaitsevalla Iijärvellä.⁸⁷ Myös Kainuun sisäisistä eräsijoista oli 1800-luvulla vielä perimätietoa. Esimerkiksi Melalahden Junttilan asukkaiden tiedettiin kulkeneen Suomussalmen vesillä hauenpyynnissä. Paltamon Lanterrissa ja Ristijärven Alangossa kerrottiin säilytetyn joihinkin Suomussalmen vesiin kohdistuneista kalastusoikeuksista kertoneita asiakirjoja.⁸⁸

Myös alueen sisäisten eräsijojen käyttöoikeus siirtyi seudulle tai selvästi kaukokalastajia lähemmäs muuttaneille uudisasukkaille.⁸⁹ Poikkeuksia säännöstä esiintyi, sillä ristijärveläisten tiedetään pitkään kalastaneen Suomussalmella ja jakaneen kalaveden aina puoliksi paikallisten asukkaiden kanssa.⁹⁰

Kiinteä asutus ei ehtinyt seurata pohjalaisten eränkävintä Kainuuseen 1500-luvun puoliväliin mennessä, jolloin valtakunnan johto puuttui Sisä-Suomen

86. MV Mustosen kok. s. 902–903. Runosta on useampia versioita ja kriittisyyden nimissä on sanottava, että koko tarinakin on liitetty useihin eri tapauksiin ja eri paikkoihin.

87. Palt. ja Sotk. k 1652 tt 1: 90; 1653 tt 1: 136.

88. MV Mustosen kok. s. 899–900.

89. Ks. viite 87.

90. MV Mustosen kok. s. 900.

asutuskysymyksiin. Pohjalaisia talonpoikia kehoitettiin siirtymään vakituisesti takamailleen,⁹¹ mutta tuloksetta. Sitä vastoin savolaiset olivat taipuvaisempia ja asuttivat Oulujärven erämaan. Savolaisten muuton alettua pohjalaiset kaivivat päätöstään, koska erään päiväämättömän selonteon mukaan valittivat Oulujoen yläjuoksulla olevan mainiota maata, minne moni heistä haluaisi asettua asumaan, mutta eivät voi sitä tehdä Savosta muuttaneiden ”karjalaisten” tähden. Nyt ei merkinnyt mitään, kuka erämaita ja kalavesiä oli aikaisemmin nauttinut.⁹² Reaktio oli vastaava kuin samoihin aikoihin Hämeen takamaille, mihin savolaiset myös muuttivat uudisasukkaiksi. Hämäläisten reagointi oli vain rajumpaa, sillä he yrittivät väkivalloin karkoittaa ’tunkeutujat’ ja kun se ei auttanut, monet hämäläiset koettivat säilyttää eräsijojensa nautinnan itsellään ilmoittautumalla halukkaiksi muuttamaan takamailleen.⁹³

Kun karjalaisten kaukomatkaajien jäämisestä eräsijoilleen oli vähän todisteita, vähän on näyttöjä myös pohjalaisten talonpoikien siirtymisestä haukijärviensä äärelle välittömästi uudisasutuksen alettua. Joitakin samoja savolais-tyyppisiä sukuja tavataan Kainuun ensimmäisten uudisasukkaiden ja esimerkiksi Limingan talonpoikien joukosta. Harvojen talokohtaisten eräluetteloiden perusteella voidaan tällaisista suvuista vain Laitasaaren Karjalaisten, Kämäräisten ja Hakkaräisten todeta kalastaneen Kainuun vesillä. Laitasaarelaisilla ei näytä kuitenkaan olleen eräsijoja Oulujärvellä, jonka rannoilta samanimiset uudisasukkaat tavataan, vaan Sotkamon vesistön alueella.⁹⁴ On tietenkin mahdollista, että laitasaarelaiset joutuivat väistymään Oulujärveltä vasta uudisasukkaiden tultua.

Myöhemmin 1560- ja 1570-luvulla tavataan jo useampia todennäköisesti rannikon suunnasta tulleita (luku 4.3.). Ilmeisesti ainakin jotkut pohjalaiset kalastajat tulivat asumaan eräsijoilleen jo ennen rappasotia. Täyssinän rauhan jälkeen sai Kainuun läntisin osa jopa valtaosaltaan pohjalaisperäisen asutuksen mahdollisesti entisistä kaukokalastajista.

ARMAS LUUKKO on vanhimpien talokohtaisten veroluetteloiden ja erämaa-alueen paikannimistöä vertailemalla pystynyt osoittamaan joukon pohjalaisia eräsijoja Kainuusta.⁹⁵ On tosin huomautettava eräsijan nimen muutamissa tapauksissa voivan olla myöhäsyntyisempi, sillä paikka on voinut saada nimensä uudisasukkaalta, jolla oli sattumalta sama nimi kuin LUUKON nimeämällä mahdollisella eränkävijällä. Kainuun Pohjanrannan talonpoikien eräsijoista kertova nimistö ja eräjärvet esitetään kartalla 10. Nimistön mukaisten eräsijojen levinneisyys käy yhteen eräjärvien kanssa. Pohjalaisten eräsijoja oli Kainuussa kaikkialla muualla paitsi itäisimmissä osissa, joissa karjalaisten vaikutus oli voimakkainta. Käytännössä koko Kuhmo sekä Sotkamon, Ristijärven ja Hy-

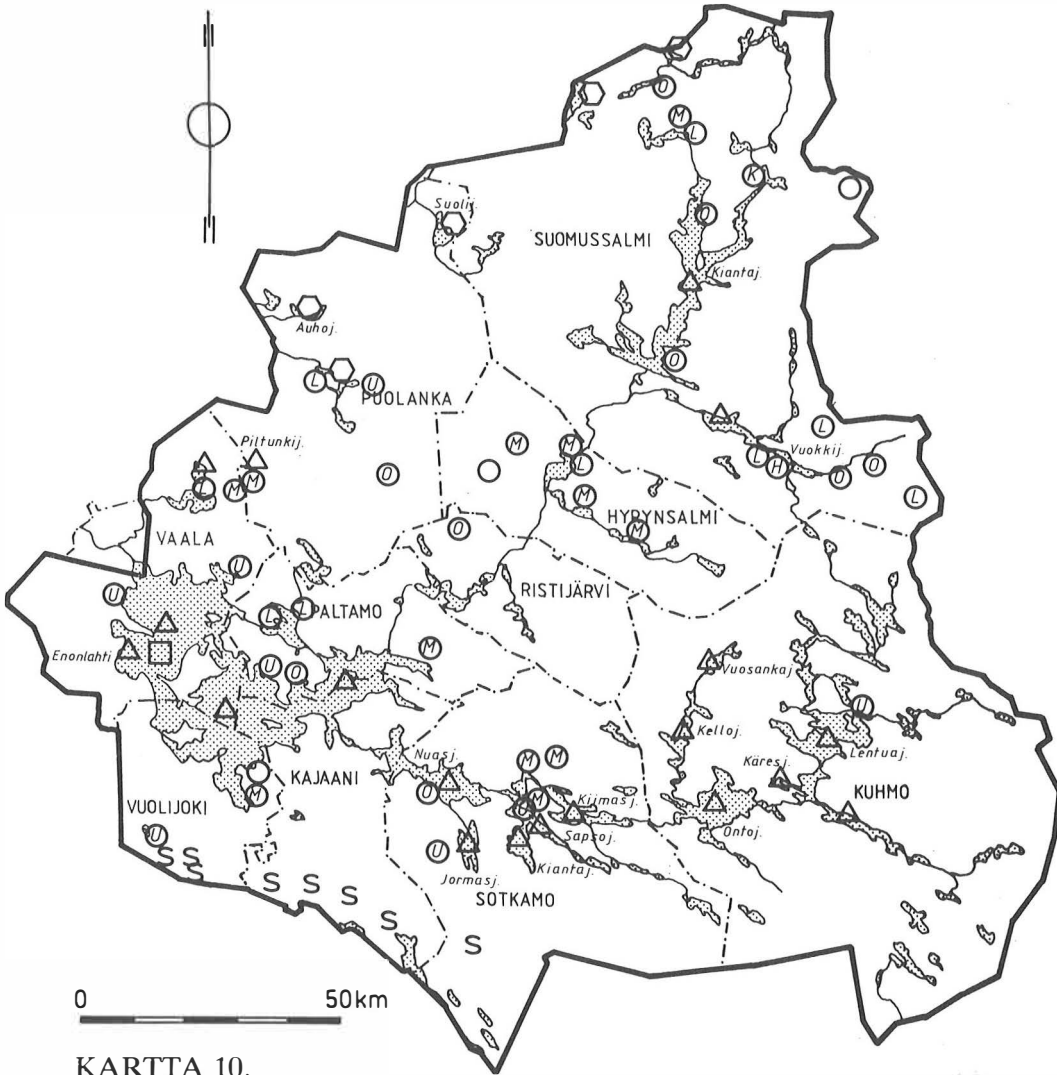
91. *Arwidsson II*, s. 314, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle, päiväämätön 1551; *Arwidsson III*, s. 163, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle 15.12.1552 Sonnes'sta; vrt. *Vartiainen* 1931, s. 13–15.

92. Gustaf I:s registr. XXIII, s. 167; Kustaa Vaasa Henrik Klainpojalle (Horn) ja Olavi Trottenpojalle 31.3.1552 Vesteräsista; *Luukko* 1954, s. 367–368.

93. *Arwidsson III*, s. 163, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle 15.2.1552 Sonnes'sta; *Jalkanen* 1900, s. 44–45; *Soininen* 1957, s. 15, 32–33.

94. VA 4599: 79v–80.

95. *Luukko* 1954, s. 128–131.

KARTTA 10.

Eräsijat

- △ Limingan eräjärvet
- ⬡ Iin eräjärvet
- Salon ja Siikajoen eräjärvet
- Limingan talonpoikien eräsijoihin mahdollisesti viittaava paikannimi ja alkuperäkylän tunnus (L = Liminka, M = Muhos, O = Oulunsuu, H = Hailuoto, U = Utajärvi, K = Kello)
- S Savolaisten ulkotiluksia v. 1561 verollepanomaakirjan mukaan

rynsalmen itäosat ovat tyhjä pohjalaisesta eränkäynnistä kertovasta nimistöstä. Verrattaessa karttoja 8 ja 10 havaitaan, ettei seuduilla, missä karjalainen vaikutus on ollut pysyvintä (Kuhmon pohjois- ja itäosat sekä Hyrynsalmen itäosat), ole lainkaan merkkejä pohjalaisten eränkäynnistä.⁹⁶

Myös muualta kuin Karjalasta ja Pohjanrannalta kotoisin olleista, Kainuussa vaikuttaneista erämiehistä on kirjallisuudessa mainintoja. K.J. JALKANEN ja häntä seuraten esim. VÄINÖ VOIONMAA ja EINO JUTIKKALA (tosin epäröiden) väittävät Vaalan Veneheitossa sijainneen vielä uuden ajan alussa kolme sääksmäkeläistä eräsijaa. Yhteydet Hämeestä Vaalaan olivat kuitenkin hyvin hankalat. JUSSI T. LAPPALAINEN onkin sijoittanut nämä sääksmäkeläiset erämaat Viitasaaren Huopanan kylässä olevaan Veneheittoon, joka sijaitsee muiden sääksmäkeläisten erämaiden keskellä.⁹⁷

JOUKO VAHTOLA on löytänyt Kainuusta paikannimiä, joiden mahdollisena alkuperänä hän pitää hämäläisten varhaista eränkäyntiä. Esimerkiksi 1300-luvun alussa venäläisissä lähteissä esiintyvän Oulujärvi -nimen VAHTOLA otaksuu hämäläisperäiseksi. Samansuuntaiseen johtopäätökseen VAHTOLA on päätenyt myös Ii- (Paltamon, Ristijärven ja Suomussalmen Iijärvet) sekä Uura -nimien alkuperästä.⁹⁸ NILO VALOSEN mukaan tällaiset hämäläisyydet paikannimissä ovat mahdollisesti Sisä-Suomen lappalaisten, tuon edellä mainitun sekakansan välittämiä.⁹⁹

3.3. Oliko savolaisilla eräsijoja Oulujärvellä?

PEKKA LAPPALAINEN pitää luonnollisena, että Kainuun savolaisilla asuttajilla oli eräsijoja Kainuussa aivan samaan tapaan kuin Pohjois-Savossa. Painavimpana todisteena väitteelleen hän esittää Kainuun ensimmäisten uudisasukkaiden savolaiseen alkuperään viittaavan henkilönnimistön ja osin Savosta siirtyneen paikannimistön.¹⁰⁰ Nimistön alkuperä on oikea, mutta savolaisten eränautintojen sijaitsemisesta Kainuussa se ei sitovasti todista.

Savolaisia kalasteli Oulujärvellä jo 1500-luvun alkupuolella, mutta heidät osoitetaan jäljempänä seudun vakituisiksi asukkaiksi.¹⁰¹ Tiedetään myös savolaisia liikkuneen suuremmin joukoin Oulujärvellä 1550-luvun alussa ennen varsinaista asutusekspansiota. Kalastajien liikkuminen liittyi kuitenkin pian alkavaan asutustoimintaan. Savolaiset halusivat varmistautua alueen turvallisuudesta, sillä he olivat kuulleet venäläisten seudun vakituisiin asukkaisiin kohdis-

96. Vrt. Kirkinen 1982.

97. Vrt. Jalkanen 1900, s. 21; Jutikkala 1934 A, s. 154; Voionmaa 1947, s. 234; Jutikkala 1959, s. 13 (kartta 4); Lappalainen J. 1964, s. 46.

98. Oulujärvi -sanana lähtökohtana Vahtola pitää Oulu -sanana, joka merkitsee tulvavettä, tulvivaa vettä, hulevettä (Vahtola 1980, s. 171–175; Räisänen 1982, s. 115).

99. Valonen 1980, esim. s. 90–91.

100. Lappalainen 1967, s. 157; Lappalainen 1970 B, s. 390.

101. VA 4529; Arwidsson III, s. 161, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle 15.2.1552 Sonnes'ta; Vartiainen 1931, s. 16.

tamasta terrorista.¹⁰² Samalla savolaiset myös valmistivat maaperää tulevaa muuttoa varten etsimällä edullisia talonpaikkoja ja hakkaamalla kaskia. He panivat myös pyytämänsä kalansaaliit säilöön tulevaa muuttoa varten.¹⁰³

Varsinaisen savolaisen eränkänynnin rajoittumisesta Savon alueelle kertovat myös ARVO M. SOINISEN tutkimukset. SOINISEN mukaan sijaitsivat savolaisten pohjoisimmat eräsijat ennen Iisalmen reitin pohjoisosien asuttamista Vierevän kirkonkylän tienoilla (vrt. s. 65). 1500-luvun puolivälissä ulottui Savon asutus Rotimojärvelle ja kaukaisimmat tilukset Maanselällä Kainuun puolelle. Iisalmen reitin itäisen haaran latvoilla sijaitsivat uloimmat tilukset Kainuuseen vuonna 1649 liitetyllä Maanselän eteläpuolisella alueella. Nämä omistukset olivat selviä eräsijoja, koska ne kuuluivat pielavetisille talonpojille.¹⁰⁴ Maanselkä näyttää olleen savolaisten eränautinnan pohjoisrajana varsin kiinteä, sillä vain Vuottolampi-niminen tilus, joka tarkoittanee Ylimmäistä Vuottojärveä, kuuluu selvästi Oulujärven vesistöalueeseen.

Savolaiset olivat siis Kainuussa vieraita tulokkaita, joiden asutustoimintaa eivät rajoittaneet oman heimon erämaat.¹⁰⁵

102. *Arwidsson II*, s. 313–314, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle, päiväämätön vuodelta 1551.

103. *Gebhard* 1889, s. 55.

104. *Rissanen* 1927, liite VI; *Soininen* 1961, s. 33, 101, 104, 327, kartat I ja VIII; *Pirinen* 1982, s. 42.

105. *Soininen* 1981, s. 439.

4. Ensimmäinen uudisasutuskausi (1530–1585)

4.1. Uudisasutuksen alkamisen tausta

4.1.1. Uudisasukkaiden lähtöseutujen talous- ja väestökehitys

Eränkäynti oli saavuttanut Savossa 1400-luvun loppuun tultaessa alueelliset laajenemismahdollisuutensa. Yritettäessä laajentaa nautintamaita jouduttiin vastakkain naapurialueiden eränkävijöiden kanssa. Kiinteä asutus valloitti etelästä eräalueita, mikä johti erämaiden käytön ylikuormittumiseen ja tuoton vähenemiseen. Oli siirryttävä entistä enemmän maatalouteen, ennen kaikkea kaskiviljelyyn. Savolainen talonpoikaisyhteisö eli jo uuden ajan alussa pääasiassa kaskitalouden kautta.¹

Talonpojan oli perheineen työlästä viljellä kaskea yksinään, varsinkin koskemattoman ja järeän luonnonmetsän huuhtaa. Tulokset jäivät niin vaatimattomiksi, että sillä perhe tuskin eli. Suuremmassa yksikössä muodostui työ tuotavammaksi. Tämän takia kehitys Suomen kaskialueilla Savossa ja Karjalassa johti työryhmien muodostumiseen. Savossa näyttää olleen käytössä kolmenlaisia työyhteisöjä: suurperheitä, kaskiyhtiöitä ja usean perheen taloyhteisöjä (luku 4.5.1.).² Koska kaskesta saatiin tavallisesti vain pari satoa kerrallaan kymmenien vuosien väliajoin, on ymmärrettävää, että yksikin tällainen työyksikkö, johon kuului useita ydinperheitä ja jopa useita kymmeniä ihmisiä, vaati toimeen tullakseen suuren maa-alan. Kaski- ja erätalouden tarjottua toimeentulon vain verraten harvassa asuvalle väestölle ei Savossa riittänyt uuden ajan alussa enää kaikille kaskimaita. Alueelle oli syntynyt liikaväestöä, ja siellä alkoi samalla esiintyä eräänlaista rakennetyöttömyyttä.³ Savon talonpoikien valitus kuvaa mainiosti ongelmaa:⁴

”Sitten tapahtui, että meitä alkoi kasvaa kovin monta yhdelle tilalle, niin että emme voineet siinä elää. Sen vuoksi erosimme toisistamme ja rakensimme taloja ja tiloja takamaillemme⁵.”

Pohjois-Savon asuttaminen rintaseutujen väestöpaineen johdosta alkoi jo 1400-luvun lopulla huipentuen 1540-luvulla. Jo tuo asutusvaihe ulottui Oulujärvelle, sillä vuodesta 1531 lähtien joukko savolaisia talonpoikia maksoi kalastuksestaan ja metsästyksestään veroa Limingan takamailta, Oulujärven erämaasta.⁶

Savolaisen uudisasutuksen onnistumisen tärkeimpänä edellytyksenä pidetään heidän käyttämäänsä kaskeamistekniikkaa. Koskemattomien havumet-

1. *Soininen* 1961, s. 251–254.

2. *Voionmaa* 1915, s. 429–430; *Soininen* 1961, s. 169; *Keränen* 1980, s. 44–45.

3. *Soininen* 1961, s. 234; *Keränen* 1975, s. 39.

4. *Arwidsson VI*, s. 311–312, Savonlinnan läänin alamaisten ja talonpoikien valitus vuodelta 1545; *Gebhard* 1889, s. 38–39; *Pelkonen* 1925, s. 33; *Pirinen* 1982, s. 65.

5. Takamailtaan savolaiset tarkoittivat nykyisen Pohjois-Savon seutuja.

6. Vrt. VA 4529; 4972; *Jutikkala* 1981, s. 133.

sien tai havupuuvaltaisten sekametsien viljelykseen raivaamisessa hallitsivat savolaiset keskiajan lopulla oppimansa huuhtakaskitekniiikan. Vanhimman huuhtamuodon synty on vietävä sydänkeskiajalle (1100-luvulle) ellei kauemmaksikin. Sen oletetaan kehittyneen Karjalassa erämaiden asuttamisvaltauksen välikappaleeksi soveltuneeksi.⁷ Huuhtaa käytettiin asutettaessa myös laajoja Pohjois-Venäjän havumetsäalueita.⁸ Mahdollisesti huuhtateknikka kehittyi samaan suuntaan sekä Suomessa että Venäjällä toisistaan riippumatta, mutta samantapaisissa luonnonoloissa. On sanottu, ettei savolainen uudisasutus olisi teknisesti ollut mahdollista ennen huuhtan käyttöönottoa. Näin huuhtasta muodostui tärkeä asutuksen leviämiseen vaikuttanut tekijä.⁹

Savolaisen uudisasutuksen ekspansiivisuutta selittää VÄINÖ VOIONMAA teoriallaan savo-karjalaisen väestön eräänlaisesta jatkuvasta liikekannalla olosta keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa alueella, joka VOIONMAAN ja häntä myötäilleen PEKKA LAPPALAISEN mukaan ulottui Karjalan kannakselta läpi Savon Oulujärvelle.¹⁰ VOIONMAA pitää liikehdintää edellytyksenä erä- ja kaskitalouden menestymiselle.¹¹ Teoriansa tueksi hän esittää mm. esimerkin Viipurin Karjalan veroselityksestä vuodelta 1543:¹²

”Samoin on tapa siinä läänissä, että kun talonpoika on asunut yhdellä paikalla 10 tai 20 vuotta, toisinaan enemmän toisinaan vähemmän, niin eroaa hän siitä paikasta ja lähtee muualle, missä hänellä on paras viljellä, ja jättää sen paikan autioksi, mikä hänellä oli ennen ollut ja josta oli veron suorittanut.”

Jos tällaista liikehdintää esiintyi, se helpotti päätöstä lähteä uudisasukkaaksi myös oman maakunnan ulkopuolelle. Kuten jäljempänä osoitetaan, vaihtoivat savolaiset uudisasukkaat asuinpaikkojaan myös Kainuussa, mutta laajasta, säännönmukaisesta kiertoasutuksesta ei voida puhua. Kysymys oli yksinkertaisesti vähittäisestä hakeutumisesta parhaille mahdollisille asuinpaikoille (vrt. s. 151). Ilmeisesti tästä on ollut kysymys myös VOIONMAAN tarkoittamassa esimerkissä tai, kuten VEIJO SALOHEIMO on huomauttanut, kausiluontoisesta liikkumisesta kiinteän asuinpaikan ja kaukana sijainneiden kaskimaiden äärellä olleen tilapäisen asunnon välillä.¹³ On kuitenkin korostettava, että savolainen asutus oli selvästi liikkuvampaa kuin vanhojen peltoviljelysalueiden asutus.¹⁴

7. *Vilkuna* 1948, s. 99–104; *Vilkuna* 1953, s. 206; *Vuorela* (*Vilkunan* mukaan) 1976, s. 32, 42; *Talve* 1979, s. 52.

8. *Sabirova* 1976, s. 73–76.

9. Vrt. esim. *Soininen* 1961, s. 265; *Kortesalmi* 1969, s. 325–330; *Jutikkala* 1981, s. 133–134.

10. *Voionmaa* 1915, s. 168; *Lappalainen* 1970 B, s. 159–160. Teoria joutui 1960-luvulla kiivaan teollisen keskustelun kohteeksi. *Veijo Saloheimo* piti *Voionmaan* esittämiä todisteita liikehdinnästä ja kiertoasutuksesta liian keveinä ja osaltaan aivan virheellisinäkin. *Martti Kerkkonen* asettui puolustamaan *Voionmaan* teoriaa samoin kuin myöhemmin *Armas Luukko* (*Saloheimo* 1965, s. 148–150; *Kerkkonen* 1966, s. 72–74; *Saloheimo* 1966, s. 175–177; *Luukko* 1968, s. 12; *Saloheimo* 1971, s. 12–13).

11. *Voionmaa* 1915, s. 167–170.

12. *Voionmaa* 1915, s. 167–168.

13. *Saloheimo* 1966, s. 175.

14. *Pirinen* 1982, s. 64.

Eräänä syynä siihen, miksi Kainuun eräjärvien haltijat, liminkalaiset, eivät harvoja poikkeuksia lukuunottamatta lähteneet asumaan vakituisesti takamailleen, oli varmaan heidän savolaisista poikkeava elinkeinorakenteensa. Pohjalaisten toimeentulo ei ollut riippuvainen kaskitaloudesta kuten savolaisten. Pohjois-Pohjanmaan rannikolla ja jokilaaksoissa harjoitettiin 1500-luvulla jo jonkin verran peltoviljelyä ja karjanhoito oli tärkeää.¹⁵ Siitä, millä teknikalla liminkalaiset eräkaskiaan viljelivät, on joitakin tietoja saatavissa vasta 1800-luvun alussa tallennetusta perimätiedosta. Sivulla 62 siteeratun kuvauksen mukaan ”meriläiset” viljelivät yhden polton huuhtaa tai tavallista kaskea, vaikka lainauksessa ei puhutakaan mitään kasken polttamisesta.¹⁶ Lähes sata vuotta myöhemmin muistettiin vielä liminkalaisten käyneen erällä Kainuun korkeimmilla vaaroilla, Ristijärven Saukkovaaralla, Hyrynsalmen Paljakalla ja Holstinvaaralla, halmeitaan ”ruukaamassa”.¹⁷

Rannikkolaisten kaskiviljely Kainuussa lienee jäänyt melko vähäiseksi. Vaikka huuhdan viljelyn eri vaiheet voitiin suorittaa eräretkien yhteydessä, oli kasken viljely kymmenien peninkulmien päässä kotiseudulta työlästä. Käytävissä ei ollut tarpeeksi työvoimaa, elleivät useamman talon erämiehet yhdistäneet voimiaan. Suurten viljamäärien kuljettaminen koskisia vesiteitä myöten oli myös hankalaa.

Huhtakaskimenetelmä siis tunnettiin Pohjanmaan rannikkoseudulla kuten myös muualla Länsi-Suomessa,¹⁸ vaikka sen käyttö ei liene ollut kovin yleistä. Järeäpuustosiin ikimetsiin kehitetty tekniikka oli suorastaan tarpeeton sisämaata pienipuustoisemmalla rannikolla.¹⁹ Länsisuomalaisten haluttomuuden lähteä uudisasukkaiksi takamailleen on oletettu johtuneen tottumattomuudesta koskemattomien metsien viljelykseen ottamisessa.²⁰

Puutteellinen erämaiden viljelykseenvaaltamistekniikka ei yksistään ollut tarpeeksi voimakas este sisämaan asuttamiselle. Merkittävämpi este oli esimerkiksi Savo monipuolisemmasta elinkeinorakenteesta johtunut väestötilanne. Liikaväestön ongelmaa ei vielä tunnettu Pohjanmaalla. Eräs syy muuttoluottomuuteen saattoi myös olla usko järvikalastuksen jatkumiseen, sillä liminkalaiset saivat kalastaa Oulujärvelläkin lähes rajoituksetta vuosia sen jälkeen, kun sinne oli tullut asutusta. Vasta nautinnan kiellon jälkeen näyttävät jotkut lähteneen uudisasukkaiksi eräsijoilleen.

15. *Luukko* 1954, s. 180–193.

16. Mehiläinen 1837, maaliskuu; vrt. *Calamnius* 1912, s. 11.

17. Halmeen ’ruukaaminen’ tarkoittaa kaskenpolttoa yleensä, mutta Kainuun murteessa ei selvästi eroteta huuhdan polttoa omaksi termikseen. Näinkin myöhäisen muistitiedon ajoittaminen ja siihen luottaminen on uskallettua, mutta tuskin liminkalaisilla oli mahdollisuuksia tulla kaskeamaan niinkin keskeisille alueille Kainuuseen kuin Saukkovaaralle enää rappasotien jälkeen (vrt. *Paulaharju* 1922, s. 4).

18. *Jokipii* 1961, s. 4–7; *Jokipii* 1974, s. 124–126.

19. Vrt. *Kortesalmi* 1969, s. 285, 289; *Alho* 1973, s. 46–48.

20. *Soininen* 1957, s. 22.

4.1.2. Turvallisuustekijä

Vilkkaimmilleen savolainen uudisasutus kohosi 1500-luvun puolivälissä. Ekspansioon vaikuttivat merkittävästi jo hallinnolliset toimet, mutta myös turvallisuustekijä.

Savon rajaseudut joutuivat useaan kertaan karjalaisten terrorisoimiksi 1540-luvun lopulla ja uudestaan vuosina 1555–1556. Viimeksi mainittujen vuosien tuhot ulottuivat Savon koko itäisen rajaseudun pituudelle ja olivat paikoin suuriakin, mm. useita Säämingin kyliä autioitui.²¹ Savon eteläpuolisen Länsi-Karjalan asutuksen kimppuun vihollinen myös hyökkäsi Kustaa Vaasan Venäjän-sodan aikana ja uudestaan vuosina 1571–1573 autioittaen paljon taloja.²²

Ei ollut yllättävää, että ulkoiseen vaaraan joutuneet asukkaat lähtivät etsimään rauhallisempia seutuja muualta, kuten Keski-Suomesta ja Kainuusta, vaikka Kainuun turvallisuudesta ei oltu edes vakuuttuneita.²³ Monet Kainuuseen lähtijät huomasivatkin pian joutuneensa vain entistä huonompaan asemaan.

4.1.3. Keskushallinnon tuki uudisasutukselle

Savonlinnan voudin (1542–1547) Klemetti kirjurin ansiot savolaisasutuksen merkittävänä edistäjänä ovat eittämättömät. Kainuun asuttamiseen ei Klemetti kirjuri tosin ehtinyt vaikuttaa kuin välillisesti. Hänen ansiostaan Kustaa Vaasa ja Klemetti kirjurin seuraaja Kustaa Fincke kiinnittivät huomionsa jo hyvässä vauhdissa olleeseen savolaiseen uudisasutusliikkeeseen. Hämäläisten valitus vuodelta 1550 savolaisten tunkeutumisesta heidän alueilleen sai kuninkaan lopullisesti ymmärtämään Sisä-Suomen erämaiden asuttamisen tärkeyden.²⁴ Kiistanalainen itäraja voitiin parhaiten turvata asuttamalla rajan läheiset seudut. Pohjimmiltaan lienee aiottu uudisasutuksen avulla jos ei suoraan valloittaa alueita Venäjältä, niin ainakin todistaa aluevaltauksen tapahtuminen. Ruotsi ei tuolloin tunnustanut Pähkinäsaaren rauhan rajaa sellaisena kuin tutkimus sen esittää. Pelkkää eränautintaa ei katsottu riittäväksi takeeksi riidanalaisen alueen säilyttämiseksi valtakunnan yhteydessä.²⁵ Kruunu toivoi hyötyvänsä myös taloudellisesti. Verokyvyyttömiksi Savossa köyhtyneiden talonpoikien odotettiin uudella alueella kykenevän maksamaan veronsa. Ajatus savolaisten käyttämisestä muiden alueiden asuttamiseen lienee Kustaa Vaasan. Hän saattoi tällöin nojautua aikaisemman asutustoiminnan positiivisiin tuloksiin ja niiden antamaan todistukseen savolaisten käyttökelpoisuudesta uudisraivaajina.²⁶

21. *Viljanti* II 1957, s. 524–540, 643–650; *Lappalainen* 1970 B, s. 432–434; *Pirinen* 1982, s. 610–625.

22. *Tawaststjerna* 1918–1920, s. 42–43, 60–61; *Viljanti* II 1957, s. 524–540; *Pirinen* 1965, s. 7–11; *Pirinen* 1982, s. 624–626.

23. Vrt. *Saloheimo* 1959, s. 36.

24. Gustaf I:s registr. XXI, s. 250–251, Kustaa Vaasa Henrik Klaunpojalle (Horn), Jöns Knuutinpojalle (Kurki) ja Iisakki Niilonpojalle (Baner) 28.5.1550; *Renvall* 1949, s. 25–26.

25. *Luukko* 1968, s. 13.

26. Gustaf I:s registr. XXI, s. 186, Kustaa Vaasa Ragvald Halvardssonille Vadstenasta 20.4.1550; *Vartiainen* 1931, s. 10–14; *Renvall* 1949, s. 25–26.

Jo huhtikuussa 1550 kuningas kirjoitti voudilleen Pohjanmaalle tietävänsä, että siinä maankolkassa (lienee tarkoittanut Savoia) oli paljon enemmän väkeä kuin tarvittiin, ja mille riitti elinmahdollisuuksia. Kuningas ilmoitti sieltä tulleen vuosittain väkeä Ruotsiinkin ja aiheuttaneen ikävyyksiä. Kuningas käski voutiaan järjestämään asiat siten, että osa samaa väkeä muuttaisi erämaahan ja muualle laajentamaan maata, sillä erämaassa oli paljon hyviä ja kauniita paikkoja heidän asua ja elää.²⁷

Saatuana kuninkaalta sysäyksen Kustaa Fincke asettui asutustoiminnan johtoon Suomessa. Kuninkaan ja Fincken kirjeenvaihdosta ilmenee Oulujärven erämaan asuttamisen olleen vuodesta 1551 lähtien parin vuoden ajan melko keskeinen valtakunnan asutustoiminnassa. Syksyllä 1551 Fincke kirjoitti talvikelien aikaan aikovansa käydä Korsholman voudin Joen Baggen luona neuvottelemassa asiasta ja kehottamassa myös tätä lähettämään voutikunnastaan uudisasukkaita Korsholman läänin erämaihin²⁸ turvaamaan alueen kuulumisen Ruotsille. Fincke epäili saavansa omasta läänistään niin paljon uudisasukkaita liikkeelle, että he pystyisivät pitämään venäläiset tehokkaasti pois noilta seuduilta.²⁹

Fincke sai kuninkaalta pyytämänsä valtuudet käydä houkuttelemassa uudisasukkaita erämaihin muualtakin kuin omasta läänistään. Aikomuksensa mukaisesti hän kävi talvella 1552 Korsholmassa Joen Baggen luona kehottamassa tätä lähettämään läänistään talonpoikia erämaahan ja hankkimaan muuttajia myös Ågermanlandista. Fincke rohkeni pyytää kuningasta suoraan kehottamaan Joen Baggea sekä läänin laamannia ja kihlakunnantuomaria, sekä Vesterbottenin voutia Jöns Hokonsonia lähettämään väkeä.³⁰

Fincken mukaan olivat savolaiset yleensä taipuvaisia siirtymään Hämeen erämaahan, mutta Korsholman läänin erämaata he halusivat käydä katsomassa. Savolaiset tiesivät karjalaisten ennenkin ahdistelleen siellä kalastaneita savolaisia. Fincke kuitenkin rohkaisi talonpoikia lupaamalla, että seudulle sopivaan paikkaan rajan läheisyyteen rakennettaisiin kuninkaankartano, jonne sijoitettaisiin Pohjanmaan pappiloissa majailevia sotilaita (knecter) kunnes talonpojat kykenisivät suojelemaan itseään. Fincke käski talonpoikia veistämään Oulujärvelle jo seuraavaksi kesäksi kolme hyvää haapiota³¹, jotka olisivat heti jättien lähdettyä sotilaiden käytettävissä heidän suojatessaan uudisasukkaita. Fincke lupasi uudisasukkaiksi lähteville myös kolmen vuoden vapautuksen veroista, jotta nämä pääsisivät paremmin elämisen alkuun. Fincke patisteli väkeä muuttamaan etenkin sellaisista taloista, joissa oli monta omistajaa

27. Gustaf I:s registr. XXI, s. 186.

28. Fincke tarkoitti tuolla erämaalla nimenomaan Oulujärven erämaata, vaikka Oulujärvi mainitaan kirjeenvaihdossa vasta seuraavana vuonna.

29. *Arwidsson II*, s. 313–314, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle, päiväämätön 1551; *Vartiainen* 1931, s. 14–15.

30. *Arwidsson II*, s. 162, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle Sonnes'ta 15.2.1552.

31. Sotilaiden kuljetukseen tehdyt haapiot lienevät olleet kookkaampia ja tukevarakenteisempia kuin perinteiset jokivene-haapiot, sillä pitkänvihan aikana rakennutti Henrik Klaunpoika Horn Savossa haapioita, joiden mitat olivat: pituus 26 kynnärää (15,4 m) ja leveys 8 kynnärää (4,8 m) (*Pirinen* 1982, 629).

(tarkoittanee suurperheitä). Näin toivottiin estettävän talojen pirstoutuminen moneen pieneen ja samalla verokyvyttömään osaan.³²

Kuningas osoitti ymmärtävänsä asian tärkeyden ja kiireellisuuden kirjoittamalla jo maaliskuun lopulla samana vuonna Henrik Klaunpoika Hornille, joka kuului Suomen sotaväen ylimpään johtoon. Seikkaperäisesti asian tärkeyttä perustellen kuningas käski Hornia lähettämään Oulujärvelle muutamia ruotuja hyviä jalkamiehiä, jotka eivät ole aseistettu vain kevyillä tuliputkilla (röör), vaan myös hyvillä kaksois- ja puolihakapyssyillä (dubbel haakar och halfhakar). Jalkamiesten tuli liikkua noilla kolmella haapiolla suojaamassa uudisasukkaita. Näin kuningas uskoi rohkaisevansa talonpoikia lopullisen muuttopäätöksen tekoon.³³

Tarpeeksi vapaaehtoisia muuttajia ei kuitenkaan saatu liikkeelle. KAUKO PIRINEN on löytänyt Savon sakkoluetteloista ja tuomiokirjoista useita raskaita sakkotuomioita henkilöille, jotka kieltäytyivät muuttamasta Kainuuseen. Esimerkiksi vuonna 1553 sakotettiin kahdeksaa Säamingin, viittä Rantasalmen ja yhtä Joroisten talonpoikaa siitä, etteivät he olleet noudattaneet määräystä muuttaa Kainuuseen. Vuonna 1556 langetettiin kova 40 markan sakko kolmelle sekä Rantasalmen että Joroisten talonpojalle, jotka olivat muuttamaan määrättyjen takuumiehiä, koska heidän takaamansa henkilöt eivät olleet muuttaneet.³⁴ Näin kruunun osuus Oulujärven seutujen asuttamisessa korostuu ja useissa tapauksissa voidaan puhua suoranaisesta pakkomuutosta.

Pääasiassa kruunun toimenpiteiden ansiosta voi Fincke jo samana vuonna ilmoittaa Oulujärven erämaahan lähteneen 140 uudisasukasperhettä. Syyskuussa 1554³⁵ ilmoitti Fincke, että 131 talonpoikaa oli pantu verolle. Näistä hän ilmoitti yhdeksän olleen seudun erämaita ja kalavesiä jo aiemmin nauttineita, ilman vakinaisia asuinpaikkoja eläneitä talonpoikia, jotka olivat maksaneet vain huonemiesveroa.³⁶

Talonpojat eivät halunneet lähteä perheineen kohti tuntematonta. Vuodelta 1552 kerrotaan miesväen lähteneen Oulujärven tienoille ensiksi talonpaikkoja etsimään. He hakkasivat sinne sopivia kaskimaita, kalastivat koko kesän ja pavisivat saaliinsa talteen tulevaa kesää varten. Talveksi he palasivat kotiinsa ja veivät vasta seuraavana kesänä jättien lähdettyä vaimonsa ja lapsensa sekä tavaransa. Silloin he ensiksi polttivat ja kylvivät kaskensa ja rupesivat sitten asuntoja rakentamaan ja kalastamaan.³⁷

ARVO M. SOININEN on tuonut esille painavana syynä savolaisten uudisasutusallan syntyemiselle ja kasvamiselle kruunun harjoittaman verotuspolitiikan ja

32. *Arwidsson III*, s. 161–162, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle Sonnes'sta 15.2.1552; *Vartiainen* 1931, s. 15.

33. Gustaf I:s registr. XXIII, s. 128, Kustaa Vaasa Kustaa Finckelle Vesteråsista 14.3.1552; Gustaf I:s registr. XXIII, s. 167; Kustaa Vaasa Henrik Klaunpojalle ja Olavi Trottenpojalle Vesteråsista 31.3.1552; *Blomstedt* 1921, s. 162–163, 212; *Vartiainen* 1931, s. 15.

34. *Pirinen* 1982, s. 292.

35. Kolme verovapausvuotta tuli täyteen vasta kesällä 1555, mutta verotusluettelot laadittiin vuoden 1555 verotusta varten jo edellisenä syksynä.

36. *Arwidsson III*, s. 173, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle, päiväämätön 1552; *Arwidsson III*, s. 214, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle 2.9.1554 Porkkalasta.

37. *Arwidsson III*, s. 161, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle Sonnes'sta 15.2.1552.

muut veron luontoiset rasitukset. Jo Savonlinnan rakennuskustannuksista aiheutuneet rasitukset kiihdyttivät muuttoa takamaille 1400-luvun lopulla. 1520-luvun veronkorotusta voidaan jo pitää mahdollisena syynä ensimmäisten savolaisten siirtymiselle Oulujärven seuduille. Ainakin se lisäsi voimakkaasti savolaisten muuttoa Pohjois-Savoon. Klemetti kirjurin suorittama veronkorotus vuonna 1543 (voimakkuudeltaan keskimäärin 22.4 %) ja uudisasutuksen valvonta antoivat yhdessä ratkaisevan sysäyksen Savon ulkopuolelle suuntautuneen uudisasutusliikkeen voimistumiseen, koska veronkorotusten välttäminen ei onnistunut enää Pohjois-Savon erämaissa kuten aikaisemmin. Veronkorotus saattoi aiheuttaa sellaisia taloudellisia vaikeuksia, ettei talo enää kyennyt elättämään yhtä monta henkeä kuin ennen. Tällöin oli osan talonväestä lähdeittävä uudisasukkaiksi siinäkin tapauksessa, ettei ollut toivoa välttää uudistalon verotusta.³⁸ Näissä oloissa Fincken lupaama kolmen vuoden verovapaus Oulujärven erämaahan muuttajille saattoi tuntua houkuttelevalta.

Hyvin selvä syy-yhteys on vuoden 1555 veronkorotuksella³⁹ ja asutusekspansiolla. Silloin Oulujärven erämaahan saapui ainakin noin 80 talonpojan joukko (luku 4.4.1.).⁴⁰ SOININEN on todennut samanlaisen kehityksen myös Pohjois-Hämeen erämaiden asuttamisessa.⁴¹

Kruunun tarkoitukselliset ja osittain tahattomat uudisasutusta edistäneet toimet ratkaisivat siis Kainuun asuttamisen voimistumisen. On kuitenkin muistettava Kainuun saaneen ensimmäiset vakinaiset uudisasukkaansa Pohjois-Savon tapaan savolaisten oma-aloitteisesta toiminnasta, jonka syyt olivat taloudellisosiaaliset.

4.2. Hallinnolliset järjestelyt asutuksen tueksi

4.2.1. Paikallishallinnon perustaminen

Paikallishallinnon siemen kylvettiin Oulujärven erämaahan jo kesällä 1552, jolloin sinne lähetettiin sotaväenosasto uudisasukkaiden turvaksi. Fincke lupasi uudisasukkaille rakennuttavansa johonkin sopivaan paikkaan rajan lähelle kuninkaankartanon, jossa sotaväki voisi majoilla.⁴²

Kartanohanke näyttää unohtuneen muutamiksi vuosiksi, sillä seuraavan kerran se putkahti esiin vasta Oulujärven erämaan uudisasukkaiden verollepanon yhteydessä syksyllä 1554. Silloin Fincke toivoi, että seudulle uudisasukkaiden läheisyyteen saataisiin joku herra, joka voisi hallita heitä ja huolehtia heistä. Fincke toivoi myös seudulle kuninkaankartanoa, jossa tämä herra voisi

38. *Soininen* 1961, s. 231–241.

39. Korotus oli voimakkuudeltaan 11,5–15,4 % (*Soininen* 1961, s. 237). Samassa yhteydessä yritettiin sopimusverolla kirkollisista veroista tuohon asti selvinnyttä Savon rahvasta taivuttaa maksumaraan kymmenyksiä (*Pirinen* 1962, s. 141–155).

40. Vrt. esim. VA 4972: 6–12v; 4974: 15–20v.

41. *Soininen* 1957, s. 34–35; *Soininen* 1961, s. 236–242.

42. *Arwidsson III*, s. 160–161, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle 15.2.1552 Sonnes'sta; *Arwidsson III*, s. 170, Kustaa Vaasa Kustaa Finckelle 27.5.1552 Konungsxöristä.

asua.⁴³ Myöhemmin samana syksynä kuningas ilmoitti hyväksyneensä mielihyvin Fincken ehdotuksen ja antoi voudilleen luvan kartanon rakentamiseen tämän parhaaksi katsomalle paikalle, jotta siellä liikuskelevat venäläiset saataisiin kuriin.⁴⁴

Kartanon paikaksi valittiin niemi, jonka venäläiset joutuivat ohittamaan matkallaan Oulunsuuhun. Fincken mukaan paikka oli edullinen myös hyvien pellon- ja niitynraivausmahdollisuuksien vuoksi.⁴⁵ Kuningas näyttää antaneen vain hyväksymisen Fincken jo aloittamalle rakennushankkeelle.⁴⁶ Kuninkaan-kartano oli olemassa kesällä 1556, jolloin Nousia venäläinen näki sen matkaltaan Käkisalimesta Oulunsuuhun. Nousian kertomuksen mukaan kirjoitetussa matkakuvauksessa sanotaan: "...Nuasjärveltä Vuohenginkoskelle yksi peninkulma ja sieltä alkaa Pohjanmaan Oulujärvi, sillä niinkuin Nousia venäläinen kertoo on K.M:illa (Kuninkaallisella Majesteetilla) m.k.a. (meidän kaikkien armollisimmalla) herrallamme siellä Aulon palte eli Ulon palte -niminen kartano"... Vuohengin luona on K.M:illa m.k.a. herrallamme kartano."⁴⁷ Vuohengin koskella tarkoitettiin Kajaanin Ämmäkoskea. Vuohenki -nimeä käytettiin 1560-luvulla ajoittain myös Paltamon (Paltaniemen) kylästä.⁴⁸ Nousian kuvauksesta ei saa aivan tarkkaa kuvaa kartanon sijainnista. Nimi Oulun palte viittaa kuitenkin kartanon sijaintiin aivan Kajaaninjoen suulla Oulujärven rannalla. Sana paltehan tarkoittaa vierivää rantatörmää.⁴⁹ Jollainen Oulujärven rannalla Kajaaninjoen suulla Paltaniemellä on ja josta kylä ja myöhemmin koko pitäjä saivat nimensä. Tätä sijainnin määrittelyä tukee myös venäläisten valitus elokuulta 1559, jossa sanotaan kuninkaankartanoa (gårder till konungens ffolcks behoff) aletun rakentaa joen suuhun Paltamoon Oulujärven rannalle.⁵⁰ Nykyisin Kajaaninjoen suu on lähes kilometrin levyinen, mutta vuosisatoja sitten tuo Paltasalmena tunnettu uoma on ollut korkeintaan 200 m leveä.⁵¹ Kartanon paikka lienee näin ollen nykyisin veden alla, kuten perimätieto kertoo myös kahden Paltaniemen ensimmäisen kirkon paikkojen olevan.⁵²

Kartano lienee toiminut paitsi asutuksen tukena myös vuonna 1556 perustetun kartanovoutijärjestelmän keskuspaikkana Oulujärven erämaan uudessa pitäjässä. Siinä lienee asunut Oulujärven erämaan oma vouti Olavi Pietarin-

43. *Arwidsson III*, s. 214, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle 2.9.1554 Porkkalasta.

44. Gustaf I:s registr. XXIV, s. 424, Kustaa Vaasa Kustaa Finckelle 11.10.1554 Vesträsista.

45. *Arwidsson III*, s. 214, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle 2.9.1554 Porkkalasta.

46. Sama kuin viite 44.

47. Jaakko Teitin valitusluettelo, s. 155, 158.

48. Esim. VA 4983: 18.

49. Suomen kielen etymologinen sanakirja II, s. 476; *Räisänen* 1982, s. 116–117.

50. *Hausen III*, s. 458, Venäläisten valitus alueista, joilla ruotsalaiset ovat tulleet keisarin ja suuriruhtinaan maalle vastoin rajakirjaa. *Heikki Kirkinen* tosin tulkitsee valituskirjeen viittaavan Oulujärven ensimmäisen kirkon rakentamiseen Manamansaloon (*Kirkinen* 1976, s. 114–115).

51. Peruskartta, karttalehti 3432 07.

52. *Hannes Gebhard* pitää luonnollisena, että kartano sijaitsi Kajaanin kaupungin lähellä Latolan talon paikalla, koska tuon talon muistivat vanhat vielä 1800-luvulla Latokartanon nimellä (*Gebhard*, 1887, s. 345). Tämä latokartano lienee kuitenkin tarkoittanut Kajaanin linnan karjakartanoa, josta on käytetty myös latokartanon nimeä. Jotkut tutkijat selittävät taas venäläisiin annaaleihin vedoten kartanolinnoituksen sijainneen samalla paikalla kuin myöhäisempi Kajaanin linna (esim. *Kronqvist* 1948, s. 124).

poika vuosina 1555–1558⁵³ ja ehkäpä hänen seuraajansakin Olavi Warg.⁵⁴ Kuninkaankartanoihin sijoitettiin väkeä ja hevosia. Voudin täytyi ymmärtää maanviljelystä ja kalastusta. Kartanoihin oli hankittava myös karjaa, jota tarvittiin sotaväen ylläpitämiseen. Kartanoiden oli tarkoitus toimia myös mallitiloina seudun talonpojille.⁵⁵

Venäläisten valituksesta vuodelta 1559 on Oulujärven kuninkaankartanosta viimeiset tiedot. Valituksen sanamuodosta saa sen käsityksen, ettei kartanao ollut vielä vuoteen 1559 mennessä saatu valmiiksi.⁵⁶ Ehkä se ei täysin valmistunut koskaan, ja kun Oulujärven erämaa liitettiin vuonna 1559 Limingan voutikuntaan, se tuli voutihallinnon keskuspaikkana tarpeettomaksi. Paikallisen puolustuksen tukikohtana se olisi ollut tietenkin tarpeellinen. Pienen voutikunnan lakkauttaminen ei ollut tavatonta, sillä vuodesta 1561 lähtien alettiin muuallakin maassa pieniä voutikuntia liittää suurempiin.⁵⁷

Oulujärven erämaan hallintopitäjäksi itsenäistymisen ajankohta on hieman hämärä. Ensimmäisessä omassa tilityksessä vuodelta 1555 siitä käytetään nimityksiä Oulujärven erämaa ja Oulun pitäjä. Viimeksi mainittu nimitys esiintyy tosin vain kerran veroselityksessä.⁵⁸ Vuoden 1558 tileissä aluetta nimitetään Oulun tai Oulujärven pitäjäksi.⁵⁹ Tämän jälkeen nimenä on yleensä Oulun tai Oulujärven erämaa ilman pitäjä-nimikettä.⁶⁰ Poikkeus on vuoden 1562 tili, jossa Oulun erämaa jaetaan Melalahden ja Jaalangan pitäjiin. Aikaisemmin alue jaettiin samannimisiin neljänneskuntiin ja muutamina vuosina lisäksi myös kolmanteen, Kiehimänsuun neljännekseen. Kyseessä oli tuskin aikomus jakaa Oulujärven erämaata kahteen pitäjään. Pitäjä-nimitystä käytettiin vain horjuvasti. Vuosilta 1556–1557 ei ole varsinaisia veroluetteloita, mutta säilyneissä sakkoluetteloissa nimetään alue yksiselitteisesti Oulun pitäjäksi.⁶¹ Eräs vanha kirkollinen lähde ilmoittaa seurakunnan perustamisajankohdaksi vuoden 1559, mutta toinen väittää, että seurakunta erotettiin Limingasta vasta Eerik XIV:n aikana, siis vuoden 1560 jälkeen. Vuotta 1559 pidetään myös pitäjän ensimmäisen, Oulujärven suurimpaan saareen Manamansaloon rakennetun kirkon perustamisvuotena.⁶² 1660-luvulla muistiin merkityn tiedon mukaan kirkko rakennettiin kuitenkin Eerik XIV:n aikana.⁶³ Pitäjän perustaminen on vietävä 1550-luvun puoliväliin, jolloin alueen verottamiseen ryhdyttiin. Alue sai välittömästi myös oman voutinsa.

Oulujärven erämaa kuului vuoteen 1558 saakka Savonlinnan lääniin, josta käsin se oli asutettu. Alueen sijainti ja luonnolliset liikenne yhteydet liittivät sen kuitenkin läheisesti Pohjanmaahan, johon se vuonna 1559 liitettiinkin sekä

53. Luukko 1954, s. 526.

54. *Almqvist* 1919–1920, s. 358.

55. *Pirinen* 1982, s. 435.

56. *Hausen III*, s. 458, Venäläisten valitus ... elokuulta 1559.

57. Esim. *Pirinen* 1982, s. 437.

58. VA 4972: 1, 14.

59. VA 4974: 10, 15.

60. Esim. VA 4977: 2; VA 4979: 1, VA 4981: 1.

61. VA 4974: 22–23.

62. VA Yksit. kok., *Hiereologia Ostrobotnica*; VA Yksit. kok., *De tatis Ostrobothniae notandis* s. 10; *Leinberg* 1908, s. 160; *Almqvist* 1919–1922, s. 358.

63. *Cajanus* 1663, s. 139.

hallinnollisesti että kameraalisesti. Vuodet 1559–1567 olivat vielä jonkinlaista siirtymävaihetta, sillä Oulujärven erämaalla oli Kemin Lapin kanssa oma tilityksensä ja alkuvuosina ainakin ajoittain oma voutinsa (1559 Juho Warg ja 1560, 1563 Olavi Olavinpoika).⁶⁴ Vuodesta 1569 (vuoden 1568 tilit puuttuvat) lähtien Oulujärven erämaan tilitys liitettiin lopullisesti Pohjanmaan pohjoiseen voutikuntaan.⁶⁵

4.2.2. Verotus

Kainuun ensimmäistä uudisasutusta koettiin tukea myös verojärjestelyillä. Erämaahan muuttajille myönnetyn kolmen vuoden verovapauden lisäksi uudisasukkaita pyrittiin verottamaan selvästi lievemmin kuin muita.

Jo talvella 1554 (19.1.) Fincke kirjoitti kuninkaalle Oulujärven uudisasukkaiden tulevasta verotuksesta. Fincke ehdotti, ettei veroa kannettaisi aluksi viljana, vaan jonakin muuna tuotteena, sillä alueen uudisasukkaat tarvitsivat saatavissa olevan viljan elämiseensä. Fincken mielestä ei ollut myöskään viisasta kuljettaa koottuja veroja matkan pituuden vuoksi Savonlinnaan vaan Korsholmaan.⁶⁶

Fincke lähetti Oulujärven erämaahan kuninkaan palvelijan ja kuusi talonpoikaa Savonlinnan läänistä määräämään uudisasukkaille veron. Fincken ohje oli, ettei uudisasukkaita verotettaisi täydestä, koska näin hän uskoi heidän olevan halukkaampia jäämään erämaahan: ”Muuten he voisivat pelästyä ja lähteä pois, sillä ahdistelevathan heitä toiselta puolen venäläiset ja toiselta puolen pohjalaiset. Vasta kun uudisasukkaat saisivat peltonsa ja muun viljelyksensä parempaan kuntoon, voitaisiin heitä enemmän verottaa.”⁶⁷ Fincke perusteli verotuksen lievyyttä korostaen uudisasukkaiden merkitystä noilla riidanalaisilla seuduilla: ”He torjuvat venäläisvaaraa ja saavat samalla vapaiksi sellaiset kalavedet, jotka tuovat Hänen Kuninkaalliselle Majesteetilleen lisää verotuloja.” Samassa yhteydessä Fincke ilmoitti kuninkaalle Oulujärven tienoilla vakituisesti kalastelleista vain itsellisveroa maksaneista kalastajista, joilla ei ollut kiinteitä asumuksia. Nyt heidät pantiin verolle kuten muutkin.⁶⁸

Varsinainen veronkanto suoritettiin seuraavana kesänä (1555) ja verotavarat kuljetettiin Fincken toivomuksen mukaan Pohjanmaan rannikolle eikä Savonlinnaan.⁶⁹ Fincken suunnittelema muita lievempi verotus sai kuninkaan siu-

64. *Almqvist* 1919–1922, s. 358.

65. VA 4975–4984; 4720: 18–26; *Vartiainen* 1931, s. 21. *Kyösti Julku* väittää Oulujärven erämaan kuuluneen aina vuoteen 1585 asti Savonlinnan läänin lukuunottamatta vuosia 1559–1560, jolloin se oli väliaikaisesti liitettyä Pohjanmaahan (*Julku* 1969 A, s. 439). Tilien mukaan Oulujärven verotuksen suorittivat vuoden 1560 jälkeenkin Pohjanmaan pohjoisen voutikunnan voutit (vrt. esim. VA 4977: 2; 4982: 1; *Luukko* 1954, s. 532–533).

66. *Arwidsson III*, s. 207, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle Savolahdesta 19.1.1554.

67. *Arwidsson III*, s. 213, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle Porkkalasta 2.9.1554; *Vartiainen* 1931, s. 32.

68. *Arwidsson III*, s. 214, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle Porkkalasta 2.9.1554.

69. *Arwidsson IV*, s. 255, Tuure Bielke ja Kustaa Fincke Juhana herttualle Savonlinnasta 1.8.1556.

nauksen.⁷⁰ Vero kannettiin pelkästään erätalouden tuotteina. Niinpä kustakin veroyksiköstä, uudisasukkaasta, käytettiin nimitystä veronahka (skattskin kallas en bondhe).⁷¹ Kultakin talonpojalta kannettiin siis yksi veronahka. Eri parseloiden veronahka-arvot määräytyivät seuraavasti:⁷²

<i>Veroparseli</i>	<i>Vastasi kpl veronahkaa</i>
2 leiviskää kapahaukia	1
1 hyvä näädännahka	2
1 pieni näädännahka	1
1 hyvä ilveksennahka	7
1 pienempi ilveksennahka	4-6
1 hyvä saukonnahka	2
1 pieni saukonnahka	1
4-6 kärpännahkaa	1
1 ristiketunnahka	3-4
9 oravan talvinahkaa	1
15 oravan sekanahkaa	1
1 suurempi hirventalja	4
1 pienempi hirventalja	1-3
1 ahmannahka	2
2 hyvää tuhkurinnahkaa (vesikko)	1

Edellä olevien veroperusteiden pohjalta voitiin päivätä 14.8.1555 saaduksi verona koko pitäjältä:⁷³

- 3 pientä kärpännahkaa
- 1 punaketunnahka
- 35 kärpännahkaa
- 1 hyvä karhunnahka
- 29 oravan sekanahkaa
- 8 kipp. 7 1/2 leiv.⁷⁴ kapahaukia

Yhteensä 98 1/2 veronahkaa

Rästiin jäi vuodelle 1556 39 1/2 veronahkaa, joista merkittiin autoiksi 13. Lopullinen rästi oli siis 26 1/2 veronahkaa.⁷⁵

Jo ensimmäisestä veronkannosta käy ilmi kalastuksen päätuotteen, kuivatun hauen, olleen yleisin veroparseli. Nähtävästi käytännön kokemusten perusteella veroperusteasteikkoa yksinkertaistettiin jo vuonna 1558. Veronahkaa

70. Gustaf I:s registr. 24, s. 427, Kustaa Vaasa Kustaa Finckelle Vesteråsista 11.10.1554.

71. Esim. VA 4977: 2.

72. VA 4972: 1; *Vartiainen* 1931, s. 33-34; *Luukko* 1954, s. 628.

73. VA 4972: 3.

74. Kippunta = 20 leiviskää (á 8,5 kg) = 170 kg, leiviskä = 20 naulaa (á 425 gr).

75. VA 4972: 3v.

kohti oli vaihtoehtoisesti suoritettava 2 leiviskää haukia tai 6 kärpännahkaa, 10 kynsinahkaa (= oravan talvinahkaa), 15 oravan sekanahkaa tai 1 punaketun, saukon tai ristiketun nahka.⁷⁶ Nämä perusteet pysyivät suunnilleen ennallaan vuoteen 1565 saakka. Joinakin vuosina otettiin vastaan muutamien harvinaisempien eläinten nahkoja, joiden veroarvo määriteltiin veroperusteissa kulloisenkin nahkan laadun mukaan.⁷⁷ Vuonna 1565 näyttää veroperusteissa tapahtuneen muutos, joka vakinaisti kapahauet kiinteästi jokaisen uudistalon verotukseen. Vuosilta 1566–1567 ei ole tileissä erikseen veroperusteita, mutta kumpanakin vuonna harvoja poikkeuksia lukuunottamatta jokainen talo maksoi 1/2 leiviskää haukia sekä sen lisäksi turkiksia suunnilleen yhden veronahan verran vanhojen perusteiden mukaan.⁷⁸ Vuoden 1570 tilityksen veroperusteissa tämä käytäntö ensi kerran todettiin virallisesti. Silloin tuo keskimäärin 1/2 leiviskää haukia kannettiin ensi kerran jokaiselta jouselta.⁷⁹ Muina vuosina vuoteen 1574 saakka myös haukivero kannettiin talokohtaisesti.⁸⁰

Verotettavan yksikön uudisasukkaan nimitys, joka oli 1550-luvulla veronahka, vaihteli 1560–1570-luvulla. Se oli joinakin vuosina erämaan talonpoika, joskus pelkkä talonpoika ja joskus manttaali.⁸¹ Vuodesta 1574 alettiin haukia maksaa vakituisesti 1/2 leiviskää jokaiselta jouselta ja vuonna 1576 siirryttiin samaan jousi-perusteen käyttöön myös turkisveron maksussa.⁸²

Veroparselit vähenivät ajan mittaan käytännön syistä. Ensimmäisen veronkannon 15 parselistä oli vuoteen 1570 mennessä jätetty pois jo 10. Tässä yksinkertaistamisessa päästiin vuonna 1574 siihen, että kapahaukien lisäksi maksettiin vuotuisverona vain 10 kappaletta oravan talvinahkoja aluksi savua ja vuodesta 1576 lähtien jousista kohden.⁸³ Tämä veroperuste säilyi niin kauan, kuin Oulujärven erämaasta riitti veronmaksajia rappasotien aikana.⁸⁴ Seuraavan sivun asetelmaan on koottu kertyneet verot vuosittain ja veroparseleittain.

Kannetun veron määrä on varsin tasainen, sen muutokset johtuivat kulloisestakin asutuksen vahvuudesta ja autioiden luvusta. Vuoden 1566 haukiverokertymässä näkyy selvästi sinä vuonna tulleen jokaisen savun maksettavaksi mainitut 1/2 leiviskää haukia yhden veronahan lisäksi.

Samaan tapaan kuin Oulujärven erämaasta vuotuisveroa kannettiin Kemin Lapista. Vuodesta 1563 Kemin Lapin asukkaat maksoivat sääntömääräisenä vuotuisveronaan yleisimmin yhden nädännahan, 15–30 harmaanahkaa ja 30 kappaletta haukia taloa kohti.⁸⁵ Vaikka kapahaukien kappalemäärää 30 on vaikea verrata Oulujärven erämaan 1/2 leiviskään (n. 4,3 kg) kapahaukia, voi-

76. VA 4974: 1.

77. Esim. VA 4975: 1; 4977: 2.

78. VA 4983: 2v; 4984: 16 v.

79. 1660-luvulta peräisin olevan määritelmän mukaan tarkoitettiin kruunun jousella miestä, joka oli täyttänyt 15 vuotta vaan ei 60 vuotta ja joka kykeni virittämään teräsrousen (*Cajanus* 1663, s. 133–134; *Voionmaa* 1912, s. 171).

80. Vrt. VA 4719: 41; 4725: 8.

81. Esim. VA 4979: 1; 4982: 19; 4732: 8.

82. VA 4745–4769.

83. Esim. VA 4739: 85; 4741: 7v; 4745: 3.

84. Esim. VA 4745: 3; 4748: 8v; 4757: 7; 4760: 9; 4763: 7; 4766: 13; 4769: 6v.

85. Esim. VA 4981: 11, 4725: 8; *Luukko* 1954, s. 631.

<i>Veroparseli</i>	1555	1556	1557	1558	1559	1560	1561	1562	1563	1564	1565	1566	1567	1568	1569
Kapahaukia (leiv.)	70,5	163	126	58	..	60	72,5	73,4	62,3	114,5	135,5	..	133,5
Harmaanahka (kpl)	115	615	1290	..	400	1279	1760	1795	1143	1157	..	1700
Sekanahka	29	240
Kärpännahka	29	168	151	33	..	123	217	378	440	..	57
Näädän	2	28	17	17	..	2	8	..	5	7	3
Iiveksen
Saukon	2	1
Punaketun	1	8	4
Ristiketun	1
Hirven
Peuran	1
Ahman	1	1	1	1
Vesikon
Suden	1
Karhun	1

<i>Veroparseli</i>	1570	1571	1572	1573	1574	1575	1576	1577	1578	1579	1580	1581	1582	1583	1584
Kapahaukia (leiv.)	111	91	93,5	126	137	137	136,5	159	156,5	52	25	9	23	20	20
Harmaanahka (kpl)	1648	1357	1476	1705	2000	1930	2730	3180	3130	1040	500	180	400	400	680
Sekanahka	222	21
Kärpännahka	50	198	..	6
Näädän	5,5	4
Iiveksen
Saukon	1	2
Punaketun	..	4
Ristiketun
Hirven
Peuran	1
Ahman
Vesikon	1
Suden
Karhun

daan todeta Oulujärveläisten selvinneen Kemlin lappalaisia kevyemmällä vuotuisverolla. Verrattuna muun Pohjois-Pohjanmaan verotukseen oli Oulujärven uudisasukkaiden vuotuisvero hyvin vähäinen.⁸⁶ Vertailun suorittaminen talokohtaisesti on tosin vaikeaa, koska Oulujärven erämaasta vero oli 1570-luvun puoliväliin asti käytännössä sama jokaiselta uudisasukkaalta, kun taas muualla Pohjois-Pohjanmaalla se oli maakirjaverona sidottu tilan kokoon, tuottoon, lehmä- ja nokkalukuun.

Vuotuisvero oli ainoa vakinainen vero, jonka kruunu Oulujärven erämaasta kantoi ennen vuotta 1576. Kruunu ei vaatinut tavanomaista osuutta edes viljakymmenyksistä, jotka vuoteen 1576 saakka lienevät menneet kokonaan pitäjän kirkkoherralle. Viljakymmenysten kolmanneksen eli tertiaalin sai kruunu Oulujärven erämaasta 1500-luvulla vain viideltä vuodelta (1576–1580).⁸⁷ Vuo-

86. Esim. *Luukko* 1954, s. 624–627.

87. VA 4747: 97v; 4748: 42; 4751: 29v; 4753: 86; 4754: 29 v; 4756: 83; 4757: 29v; 4759: 86, 101.

sina 1576–1580 kannettujen kymmenysten määrä oli vakkoina:⁸⁸

	1576	1577	1578	1579	1580
Ruista	688,0	454,5	470,5	219	99
Ohraa	4,5	148,5	108,0	–	–
<i>Yhteensä</i>	692,5	603,0	578,5	219	99

Verrattaessa kannettua viljamäärää, joka oli enimmilläänkin vain 1 lästi 7 puntaa ja 8 1/2 vakkaa, talolukuun, joka oli jo lähes 300, havaitaan, ettei Oulujärven uudisasutusta haluttu autioittaa ainakaan kymmenysveron raskaudella. Fincken vanha toivomus näyttää toteutuneen. On tosin huomattava, että rappasota oli jo alkanut ja vaikeutti kainuulaisen elämää. Kasvuolosuhteiltaan hyvin huonojen vuosien jakson alkaminen 1570-luvun puolivälissä vaikutti myös osaltaan kymmenysten määrään (liite 7).

Kahta vuotta aikaisemmin kuin kymmenyksiä alettiin kantaa itsellisveroa, nähtävästi sellaisilta uudisasukkailta, jotka olivat tulleet vasta 1570-luvun alussa ja jotka eivät vielä olleet ehtineet saada talouksiaan kuntoon tai jotka majailivat heitä kauemmin seudulla asuneiden taloissa. Itsellisveroa kannettiin seuraavasti:⁸⁹

<i>Vuosi</i>	<i>Vero</i>	<i>Itsellisiä</i>
1574	212 mk 4 äyriä	67
1575	305 ”	67
1576	35 ” 5 ”	50
1577	39 ” 6½ äyriä	62
	26 mk 5½ äyriä	
1578	96 kpl harmaanahkoja	42
	1 mk 2 äyriä	
1579	69 kpl harmaanahkoja	6
	40 kpl harmaanahkoja	
1584	1 leiviskä haukia	3

Itsellisten ja talonpoikien maksamien verojen suuruutta on hieman vaikea verrata, koska itselliset suorittivat veronsa useimmiten rahana. Veromäärän vaihtelu on hämmästyttävän suuri, sillä kahtena ensimmäisenä vuonna veroa kannettiin 1–9 markkaa itselliseltä, vuonna 1574 keskimäärin 3,2 mk ja vuonna

88. Kymmenysluetteloissa viljan määrä ilmoitetaan lästeinä, puntina, panneina ja vakkoina, joskus tynnyreinä ja panninelikkoina. Eri yksikköjen arvoja vastaavat vakkaluvut on laskettu Oulujärven erämaan kymmenysluetteloista, sillä mittayksikköjen arvot vaihtelivat 1500-luvulla jopa pitäjittäin (esim. *Luukko* 1954, s. 801; *Mäkelä* 1979, s. 267). (1 lästi = 12 puntaa = 48 tynnyriä = 96 pannia = 432 vakkaa, 1 punta = 4 tynnyriä = 8 pannia = 36 vakkaa, 1 tynnyri = 2 pannia = 9 vakkaa, 1 vakka = n. 18,3 litraa)

89. Vuosien 1574 ja 1575 huonemiesvero on merkitty samalle listalle. VA 4742: 89–90; 4746: 124–125; 4748: 117–117v; 4752: 82–82v; 4754: 87v; 4769: 77.

1575 peräti 4,6 markkaa. Seuraavina kolmena vuonna itsellisarvo oli keskimäärin noin 0,7 markkaa. Ehkä alkanut sota-aika tai (ja) varakkaimpien itsellisten 'talonpoikaistuminen' vähensivät itsellisveroa näin voimakkaasti. Kahtena viimeisenä itsellisveron maksuvuotena, jolloin suurin osa siitä suoritettiin eränkäynnin tuotteilla, ei kunkin itsellisen maksama vero juuri poikennut yhden jousen maksamasta vuotuisverosta. Kymmenyksiä ei itsellisiltä toki kannettu.

Nimismiehen vero oli myös vakinainen kruununvero, jonka kantaminen ehdittiin Oulujärven erämaassa juuri aloittaa ennen asutuksen autoitumista. Vuosina 1580 ja 1581 sitä kannettiin äyri jokaiselta jouselta, mutta kertymä jäi rappasotien tuhojen vuoksi vähäiseksi, vuonna 1580 6 markkaan ja seuraavana vuonna 2 markkaan 2 äyriin.⁹⁰

Ruotsi-Suomelle jo 1500-luvulla yleisiä ylimääräisiä veroja, joita tarvittiin lähinnä sotilasmenoihin, perittiin Oulujärven erämaasta kahdesti. Vuonna 1563 kannettiin hevosverona "hevoshaukia" keskimäärin leiviskä kapahaukia savulta. Veron suuruus oli siis noin 50 % tuonhetkisestä vuotuisverosta. Hevosveron selityksessä sanotaan: "Lisäksi ovat tämän erämaan talonpojat suorittaneet verohevosten sijasta kuten heidän pitää suorittaa Kuninkaalliselle Majesteetille avuksi kuten hänen luettelonsa esittää."⁹¹ Hevosvero oli lisävero, jolla sotaväelle otettiin tarvittavat hevoset talonpojilta ja muilta. Esimerkiksi vuonna 1579 käskettiin pappien, voutien ja nimismiesten luovuttaa hevosia uusille ratsumiehille. Kahden papin tuli antaa ratsu, samoin kahden voudin ja kolmen nimismiehen. Veron suuruus vaihteli jonkin verran. Toisinaan vietiin kaksi hevosta neljänneskunnasta, toisinaan yksi, joskus taas 30 talonpoikaa luovutti yhden hevosen, samoin kahdeksan pappia hevosen.⁹² Oulujärven erämaasta vero jouduttiin kantamaan haukina luultavasti siksi, ettei siellä asutuksen tuossa vaiheessa ollut vielä tarpeeksi hevosia.

Saman suuruisena kuin hevosvero, leiviskä kapahaukia savulta, perittiin Oulujärven erämaasta myös vuonna 1571 kannettu Älvsborgin lunnaiden maksamiseen käytetty ns. hopeavero. Se tuotti kaikkiaan 184 leiviskää kapahaukia.⁹³ Vaikka hopeavero oli myös noin 50 % kiinteästä vuotuisverosta, se oli pieni vejrattuna muiden seutujen hopeaveron tuottoon. Tuoton pienuuden selitykseksi mainitaan, ettei Oulujärven erämaan talonpojilla ollut riittävästi ruista, saatikka sitten hopeaa tämän veron maksamiseen.⁹⁴ Kotieläimiä, jotka olivat tärkeitä hopeaveron kohteita, ei tällä crä- ja kaskitaloutta vielä silloin eläneellä alueella liene ollut paljoakaan, sillä niitä ei edes luuteloitu.

90. VA 4757: 18; 4760: 20.

91. VA 4979: 1.

92. *Tawaststjerna* 1901, s. 6; Mauno Jokipiin kokoelma. Satakunnan historian muistiinpanot.

93. VA 4725: 30; *Luukko* 1954, s. 629.

94. VA 4725: 30.

4.3. Asutuksen alkuperä

Luvussa 4.1. selvitettiin väestön poismuuttoon Savosta ja osin myös eteläisestä Länsi-Karjalasta johtaneita syitä. Todettiin myös Savonlinnan voudin Kustaa Fincken houkutelleen väkeä omasta läänistään Kainuuseen, mutta epäonnistuneen yrityksissään saada pohjalaisia muuttamaan takamailleen Oulujärven erämaihin. Myös vanhimmat kirjalliset lähteet puhuivat saman suuntaisesti. 1660-luvulla muistettiin, että jo Kustaa I:n voimakkaan hallituksen aikana kuljetettiin Kainuuseen uudisasukkaita Savosta.⁹⁵ 1700-luvun puolivälissä kerrottiin kuningas Kustaan aikana tuodun Kainuuseen asukkaita Savosta, Karjalasta ja rannikolta.⁹⁶

Karjalaisten Kainuussa harjoittaman eränkäynnin selvittämisen yhteydessä on ollut esillä myös mahdollinen (itä-)karjalaisperäinen kiinteä asutus Kainuun alueella. Tässä siihen ei enää laajemmin palata.

4.3.1. Henkilönnimet lähtöpaikan viitoittajina

Asukkaiden tarkoista lähtöpaikoista tilikirjat eivät kerro, mutta tulokkaiden nimiä vertailemalla todennäköisten lähtöpaikkojen vastaaviin nimiin voidaan päästä jonkinlaiseen tulokseen. Tällä tavoin AARNE VARTIAINEN ja ARMAS LUUKKO toteavat Oulujärven erämaan vanhimman asutuksen alkuperältään lähes yksinomaan savolaiseksi. Molempien vertailuajankohta on 1560-luvun lopulta.⁹⁷

Oulujärven ensimmäisten asukkaiden nimet muodostuivat miltei poikkeuksetta nykyiseen tapaan ristimänimestä ja sukunimestä. 1500-luvulla ei sukunimiä enää paljoakaan esiintynyt Hämeessä eikä Pohjanmaalla, poikkeuksena maakuntien savolaisalueet. Satakunnassa sukunimiä sen sijaan käytettiin vielä melko yleisesti.⁹⁸ Savossa ja Karjalassa sukunimien käyttö oli melkein poikkeuksetonta. Savolaisten sukunimet olivat useimmiten -nen-päätteisiä ja seurasivat kiinteämmin omistajiaan kuin Länsi-Suomessa.⁹⁹ Sukunimellä varustetun henkilön lähtöseudusta voidaan varmistua, jos sama nimi tavataan esimerkiksi asutuksen poissirtymisen syiden nojalla määritetyllä todennäköisellä alkuperäseudulla. Varmuus alkuperästä on sitä suurempi, mitä yleisempi nimi mainitulla taholla on ja mitä harvinaisempi muualla.¹⁰⁰ Vertailun lähtökohtana on se, että useimmat muuttajat olivat nuoria avioperheitä ja useimmat sellaisten (vähävaraisten) talojen väkeä, joilla ei ollut Pohjois-Savossa omaa erämaata, jonne muuttaa.¹⁰¹ Jotkut olivat myös itsellisiä, joilla kaikilla ei kotiseu-

95. *Cajanus* 1663, s. 133.

96. *Castrén* 1754, s. 8.

97. *Vartiainen* 1931, s. 26–28; *Vartiainen* 1933, s. 20; *Luukko* 1954, s. 369.

98. Suomen hopeaveroluettelot 1571, IV Satakunta, s. 242–247; *Koskimies* 1891, s. 127–128.

99. *Koskimies* 1891, s. 115–131; *Räisänen* 1972, s. 16; *Räisänen* 1982, s. 119. Vuoden 1920 sukunimilaki vasta lopetti Länsi- ja Pohjois-Suomessa yleisesti käytössä olleen talonnimien siirtymisen sukunimeksi talon uudelle omistajalle (*Räisänen* 1982, s. 118–119).

100. *Vartiainen* 1931, s. 25–26; *Vartiainen* 1933, s. 20; *Nissilä* 1968, s. 196–206.

101. *Soininen* 1982, s. 7–8.

duillaan ollut omia talouksia (verotettavia yksiköitä). Kokonaisia sukukuntia tuskin oli muuttajien joukossa niin paljon, että se vääristäisi vertailun tulosta ratkaisevasti. Näin ollen voidaan olettaa, ettei sukujen (= sukunimien) määrä lähtöseudulla juuri muuttunut, vaikka joitakin taloja saattoi autioitua muuton vuoksi.

Mahdollisten patronyymisten (-poika (-son) -loppuisten) nimien alkuperää on tarkemmin mahdotonta varmistaa. Sukunimettömien henkilöiden oletetaan useimmiten tulleen Länsi-Suomesta, todennäköisimmin Vanhan Limingin alueelta, josta Oulujärven seutujen viimeiset eräomistajat olivat kotoisin. Tällaisia nimiä esiintyy Oulujärven erämaan tilikirjoissa vuodesta 1555 lähtien seuraavasti:¹⁰²

<i>Vuosi</i>	<i>Kokon. talo- luku</i>	<i>Patronyymisiä nimiä</i>	<i>% kokon. talo- luvusta</i>
1555	133	–	–
1558	213	1	0,5
1563	176	14	8,0
1571	199	4	2,0
1580	280	7	2,5

Patronyymisten nimien osuus oli siis hyvin pieni. Todennäköisesti joitakin rannikon talonpoikia asettui seudulle 1550-luvun lopulta lähtien, mahdollisesti entisille eräsijoilleen. Rannikkolaisten osuus oli kuitenkin vähäisempi kuin asetelman osoittama, sillä jotkut savolaiset esiintyivät aluksi sukunimettöminä. Esimerkiksi vuoden 1563 14:sta sukunimettömästä voidaan neljän varmasti ja kahden epävarmasti todeta myöhemmin 1560-luvulla saaneen savolaistyyppisen sukunimen.¹⁰³

Kainuun sukunimistö on verrattu koko Savon nimistöön vuodelta 1562 ja Savon rajan välittömässä läheisyydessä olevan eteläisen Länsi-Karjalan (Vanha Jääski = Kirvu, Antrea, Jääski ja Vuoksenranta, Vanha Ruokolahti = Ruokolahti ja Rautjärvi, Lappee = Lappeenranta, Luumäki, Joutseno, Mäntyharjun ja Valkealan itäosat, Taipalsaari = Taipalsaari, Joutseno, Lemi, Savitaipale ja Suomenniemi)¹⁰⁴ vastaavaan nimistöön vuodelta 1571. Siltä varalta, että jotkut lähtöalueiden suvut olisivat kokonaan hävinneet alkuperäseuduiltaan ennen vuotta 1562 (1571), on ylimääräiseksi vertailuajankohdaksi Sa-

102. VA 4972: 6–12v; 4974: 15–20v; 4979: 10–21v; 4726: 104–112; 4758: 74v–79v.

103. 1560-luvun tilit.

104. Vrt. Suomen historian kartasto 1959, s. 27,31, kartat 15 ja 20; *Lappalainen* 1970 B s. 387–389.

vosta otettu vuosi 1541 (Tavinsalmi 1548) ja Karjalasta vuosi 1551, jolloin ensimmäinen suuri asutusaalto Oulujärven erämaahan ei vielä ollut lähtenyt liikkeelle. 'Varmistavana' vertailukohteena on vielä Savon vanhimpien tuomiokirjojen (1559, 1561–1565) henkilönnimistö, sillä tuomiokirjoista tapaa henkilöitä, joita ei tileissä aina esiinny. Oulujärven erämaan henkilönnimistö on 1570-luvun lopulta, koska silloin alueen taloluku oli ainakin teoriassa suurimmillaan ja koska viimeinenkin uudisasutusaalto ennen rappasotien vainoja oli jo asettunut seudulle. Nimistö esitetään liitteessä 1, josta selviää sukunimien määrä ja sijainti sekä Oulujärven erämaassa että myös todennäköisellä lähtöseudulla vertailuajankohtina.

Liitteen 1 Kainuun sukunimistö perustuu systemaattisesti peräkkäisten vuosien kaikkien säilyneiden tilien perusteella laadittuun asukasluetteloon. Sukujen tuloaika on selvitetty vertaamalla 1570-luvun lopun tietoja vuosien 1555, 1558, 1563 ja 1571 vastaavalla tavalla laadittuihin asukasluetteloihin. Kainuun suvut on sijoitettu kyliin mikäli mahdollista kymmenysluetteloiden mukaan, koska niiden kyläjako on maakirjojen vastaavaa tarkempi.

Liitteestä 1 ilmenee, että jotkut nimet esiintyivät esimerkiksi Savossa vain tietyssä pitäjässä, mutta suurin osa kuitenkin useissa pitäjissä. Niinpä onkin tarkoituksenmukaista tuloksia taulukoitaessa ryhmitellä todennäköiset lähtöalueet pitäjiä suurempiin kokonaisuuksiin, Savo kahteen kihlakuntaan: Suur-Savoon (Visulahti = Mikkeli, Mikkelin maalaiskunta, Kangasniemi, Haukivuori ja osa Pieksämäestä, Pellosniemi = Hirvensalmi, Ristiina ja Anttola, Juvva = suurin osa Juvasta, Virtasalmi, suuri osa Joroisista ja Pieksämäestä) ja Pien- (tai Vähä-) Savoon (Sääminki = Puumala, Sulkava, Savonlinna, Punkaharju, Kerimäki, eteläiset osat Enonkoskesta ja Savonrannasta, Rantasalmi = Rantasalmi, Kangaslampi, Heinävesi, pohjoisosat Enonkoskesta ja Savonrannasta, Tavinsalmi = lähes koko nykyinen Kuopion lääni) sekä Länsi-Karjalan suurpitäjät yhteen kokonaisuuteen.¹⁰⁵

Jotta alkuperältään epämääräinen (joko koko Savossa tai Savossa ja Länsi-Karjalassa esiintynyt) nimistö ei paisuisi suhteettoman suureksi, on sivun 92 taulukossa jätetty hajatapauksina esiintyneet nimet pois: suku on katsottu lähteneeksi tietyltä alueelta, kun vähintään 70 % saman nimisestä talonpojista esiintyy tuolla alueella.

Taulukko osoittaa selvästi valtaosan Kainuun uudisasukkaista Savosta ja varsinkin Pien-Savon kihlakunnasta lähteneiksi. Limingan ja Länsi-Karjalan osuudet olivat melko pienet. Länsi-Karjalasta lähteneitä saattoi olla useampia kuin taulukko (10 + 2*) osoittaa, sillä jotkut sekä Savosta että Länsi-Karjalasta tavatuista uudisasukassuvuista lienevät peräisin Länsi-Karjalasta.

105. Vrt. Rinne 1947, s. 151; Lappalainen 1970 B s. 360; Lappalainen 1967, s. 148; Suomen kartasto 1960 kartta n:o 39.

Kainuun asutuksen todettavissa oleva alkuperä 1570-luvun lopulla								
Kylä	Tunnettu						Tuntematon	Yhteensä
	Suur-Savo	Pien-Savo	Länsi-Karjala	Liminka	Koko Savo	Savo + Länsi-Karjala		
Saaresmäki	1	2	–	–	4	3	–	10
Vuolijoki	2	6	–	–	3	2	1 + 1*	14 + 1*
Säräisniemi	2	6	1	–	2	2	2	15
Jaalanka	2	1	–	–	1	2+1*	2	8 + 1*
Oterma	4	–	–	1	1	1	–	7
Kongasjärvi	5	1	–	–	1	4	1	12
Kivesjärvi	6	1	–	1	1*	2	4	14 + 1*
Manamansalo	1	5	–	–	1	–	–	7
Koutaniemi	2	6	–	–	4	3	1	16
Kuluntalahti	–	3*	4	–	–	–	–	4 + 3*
Nuasjärvi	1+1*	12	1	–	3	2	1	20 + 1*
Vuoreslahti	–	2	–	–	1	1	–	4
Vuottolahti	2	2	–	–	6	–	3	13
Melalahti	8	8+2*	2	2	4	2	2 + 1*	28 + 3*
Kiehimänsuu	5+4*	2+2*	1*	–	1+1*	3	3 + 2*	14 + 10*
Iijärvi	2	4	–	–	4	–	–	10
Voipujärvi	–	3	–	–	1	–	–	4
Kivarinjärvi	4	8	–	–	1	–	3	16
Kienajoki ¹	1	3+1*	–	–	–	–	1 + 1*	5 + 2*
Mieslahti	1+1*	4	–	1	2	2	–	10 + 1*
Jormuanlahti	–	2	–	–	–	1	2	5
Pyhäntäjärvi	–	1	–	–	2	4	1	8
Ristijärvi	6+4*	10+5*	–	1	5+1*	3*	1 + 2*	23 + 15*
Uvajärvi	4	5	1*	2	4	1	3	19 + 1*
Hyrnsalmi	1	1	–	–	2	1	–	5
Paltamo	6+2*	3+3*	2	–	6	1	1*	18 + 6*
Yhteensä	66+12*	98+16*	10+2*	8	59+3*	37+4*	31 + 8*	309 + 45*
% kaikista	22,0	32,2	3,4	2,3	17,5	11,6	11,0	100,0

1. Kienajoen maakirjakylän talot, jota ei ole voitu sijoittaa Iijärven, Voipujärven ja Kivarinjärven kyliin.
* -merkillä varustetut luvut tarkoittavat itsellisveroluettelossa esiintyviä henkilöitä.

Alkuperältään tuntemattomiksi jääneet 30 talonpoikaa ja 7 itsellistä edustivat seuraavia 30 sukua:

<i>Suku</i>	<i>Savut ja itselliset</i>	<i>Esiintyy vain itsellis- veroluettelossa</i>
Asilainen	1	
Hannukainen	1	
Holappa	1	1
Jörinen	1	
Kainulainen	1	
Kalpiainen	1	1
Kanrat (Kannarett)	1	
Karpalainen	1	1
Keinänen	1	
Kemettinen	1	
Keränen	1	1
Kirjavainen	2	
Korvinen (Kourinen)	1	
Kupsa	1	
Laulainen	3	
Loikkanen	3	
Nikkoinen	1	
Nisuinen	1	
Parainen	1	
Pehkonen	1	
Pekastinen	1	
Pura	1	
Rahkonen	1	
Ruuskanen	1	
Sateinen	1	1
Sarkkinen (Sorkkinen)	1	
Tulipää	1	1
Vanha Lauri	1	
Veteläinen	1	1
Virpinen	3	
<i>Yhteensä 30</i>	<i>37</i>	<i>7</i>

Tuntemattomiksi jääneiden sukujen alkuperän selvittämiseksi tutkitaan 'tuntemattomien' mahdollinen esiintyminen Savossa vuonna 1541 (1548) ja Länsi-Karjalassa vuonna 1551. Kainulaisia (1) oli Rantasalmella, Keräsiä (1) Tavinsalmella, Loikkasia (1) Säämingissä, Nikkosia Visulahdella (2) ja Juvalla (2), Pehkosia Rantasalmella (2) ja Tavinsalmella (2), Ruuskasia Visulahdella (1), Säämingissä (1) ja Tavinsalmella (1) ja ja Virpisiä Juvalla (1).¹⁰⁶ Savon vanhimmista tuomiokirjoista löytyy lisäksi Keinäsiä (Keinosia) Juvalta ja Tavinsalmelta, Laula(i)sia Visulahdelta ja Paraisia (Parahaisia) Visulahdelta.¹⁰⁷

106. Pirinen 1982, sukunimiliite 1b; VA 5032, 5041, 5043.

107. Pirinen, 1953, s. 86, 143, 169, 211.

Veteläinen on lyhentynyt Lapveteläisestä, joka oli Savossa varsin yleinen (10). Nimien ortografisen horjuvuuden takia saattaa Asilainen olla yhdistettävissä Tavinsalmen (1) Asikaisiin, Hannukainen Rantasalmen (2) Hannuksiin, Jörinen Säämingin (4) Jyrkisiin, Korvinen (Kourinen) Säämingin (6) Karvisiin tai yleissavolaiseen Kervisten sukuun (12).¹⁰⁸

Jäljelle jääneistä nimistä Holappa on karjalaista alkuperää ja merkitsee maaorjaa.¹⁰⁹ Kupsa on Laatokan Karjalassa käytetty nimitys kauppiasta (kupsu, kupsa), joka on laina venäjältä (kupets). Sukunimenä muodossa Kupsu se esiintyy Kannaksella.¹¹⁰ Karpalainen oli vanha turkulainen aatelissuku, joten suvun Kainuuseen tulleen edustajan voi olettaa lähteneen jollei suoraan Turun seuduilta, ainakin Länsi-Suomesta. Nisuinen-nimen voidaan ajatella saaneen alkunsa länsisuomalaisesta vehnän nimestä nisu. Pura saattaa olla yhdistettävissä Ylä-Satakunnassa 1500-luvulla esiintyneeseen Purra -sukuun.¹¹¹ Toisaalta nimi sopisi muodoltaan myös saamenkieliseksi. Se voisi olla lähtöisin lapinkielisestä puura -sanasta, joka tarkoittaa lähinnä varastona käytettyä pistekotaa.¹¹²

Sukunimet Kalpiainen, Sateinen ja Tulipää saattavat olla kutsumanimistä vasta kyseiselle henkilölle annettuja sukunimiä, minkä vuoksi niitä ei tavata ajatelluilta lähtöseuduilta. Vanha Lauri on aivan selvä kutsumanimi.¹¹³ Kuitenkin Kalpiainen ja Sateinen sekä vielä tuntemattomiksi jääneistä Kemettinen (Klemettinen?), Kirjavainen, Pekastinen, Rahkonen ja Sarkkinen (Sorkkinen) viittaavat muodoltaan savolaiseen alkuperään. Niistä tosin Kirjavainen, Rahkonen ja Sarkkinen tavataan viimeistään 1560-luvulla Pohjois-Pohjanmaalta.¹¹⁴ He voivat siis olla entisiä Kainuun haukijärvien eräkalastajia. On otettava huomioon se mahdollisuus, että nämä suvut ovat voineet siirtyä Savosta jo ennen ensimmäisten veroluetteloiden laatimista tai niiden edustajat olivat lähtöseuduillaan itsellisten asemassa.

Kanrat (kymmenensluetteloissa Kannarett) -nimi viittaa saksalaiseen alkupearaan, samoin savolaiseksi tulkittu (Savosta tavattu) Saksa(la) -nimi. Nimet selittyvät sillä, että Visulahdessa, nykyisen Mikkelin tienoilla oli jo 1500-luvun alkupuolella saksalainen siirtokunta.¹¹⁵

On vielä korostettava, että nimien ortografiassa esiintyy lukuisia poikkeavuuksia. Eri kirjureiden merkitseminä saattoivat samojen nimien kirjoitusasut vaihdella 1500-luvulla paljonkin. Ortografian horjuvuudesta ja sitä kautta virhetulkinnan mahdollisuudesta on esimerkiksi otettu aiemmin savolaiseksi tulkittu Kerästen suku. KAUKO PIRINEN on löytänyt Savosta yhden Keräsen otantavuosiltaan 1548 ja 1614, mutta ei vuodelta 1562.¹¹⁶ Suku asui Tavinsalmen Saamaisten neljänneksessä ja se on vuoden 1548 maakirjassa muodossa

108. Pirinen 1982, sukunimiliitteet 1a ja 1b.

109. Esim. Koskimies 1891, s. 128; Nissilä 1948, s. 225; Nissilä 1968, s. 58.

110. Nissilä 1962, s. 140; Vahtola 1980, s. 362–363.

111. Vrt. Suomen hopeaveroluettelot IV, Satakunta, s. 246; Vahtola 1980, s. 220.

112. Vrt. Itkonen 1948 I, s. 158–173; Itkonen 1948 II, s. 224–225.

113. Vrt. Pirinen 1982, s. 237–240.

114. Pirinen 1982, sukunimiliite 5.

115. Pirinen 1982, s. 257.

116. Pirinen 1982, sukunimiliitteet 1a, 1b, 1c.

Kerän.¹¹⁷ ARVO M. SOININEN pitää sukua kuitenkin ilmeisemmin Kääriäisenä kuin Keräsenä.¹¹⁸ Pirisen Kainuusta vuosina 1563 ja 1580 löytämä Keränen osoittautui tarkemmin tutkittaessa myös Kääriäiseksi. Nimen ortografian kehitystä kannattaa tarkastella lähemmin. Vuonna 1555 se esiintyi muodossa Käriein, 1558 Kärien, 1562 Kärijein, 1563 Kerein, 1564 Kärein, 1565 Käriein, 1566 Käriäinen, 1567 Kariainen,... 1576 Käriäinen maakirjassa ja Käriäinen kymmenysluettelossa, 1577 Kerieinen mk. ja Käreinen kym., 1578 Kerein mk. ja Kärijäinen kym., 1579 Keroinen mk ja Kärijäinen kym., 1580 Kerein mk ja Kärijäinen kymmenysluettelossa.¹¹⁹ PIRISEN Kainuun Keränen on siis selvästi Kääriäinen. Tämän tutkimuksen Keränen esiintyy lähteissä vain vuosina 1575 ja 1578 itsellisveroluettelossa muodossa Kerein. Samoina vuosina tuo Kääriäinen on muodossa Käriäinen, Kerein ja Kärijäinen.¹²⁰ Näin ollen ei ole lainkaan varmaa, että Kainuun ensimmäinen Keränen olisi yhdistettävissä suoraan Tavinsalmen Keräseen (tai Kääriäiseen).

Ortografisesti hyvin lähellä Kerästä ovat esimerkiksi sellaiset savolaissuvut kuin Keronen (Keroin, Kerroinen) ja Kervinen (Keruin, Kerffuin) sekä Länsi-Karjalassa Taipaleen pitäjässä esiintynyt (1551) Keräväinen.¹²¹ Niinpä esimerkiksi A. VARTAINEN tulkitsee Kervisten suvun ensimmäisen Kainuussa vuonna 1555 tavatun edustajan Keräseksi.¹²²

Keräsiä kirjattiin kuitenkin jo samana vuonna (1548) kuin Tavinsalmelta myös Limingan ensimmäiseen talokohtaiseen tilitykseen Laitasaaren kylään.¹²³ Ilmeisesti tuo Kiehimänsuusta vuosina 1575 ja 1578 tavattu itsellinen Pekka Keränen oli lähtöisin juuri Laitasaaresta, sillä nuo Keräset harjoittivat hauenpyyntiä Kainuun vesillä viimeistään 1540-luvun lopulta lähtien.¹²⁴ Keräsiä voidaan näin ollen pitää myös eräänä esimerkkinä harvoista Pohjanmaan eränkävijöistä, jotka asuttivat takamaitaan. Suvun myöhempi levinneisyys tukee myös tätä oletusta. 1560-luvulla ilmaantui Kiiminkiin Matti Keränen ja seuraavalla vuosikymmenellä Kemijokivarren Paakolaan Olavi Keränen.¹²⁵ Saman suuntainen on suvun levinneisyys edelleenkin. Suku on yleinen Oulu-, Siika- ja Kemijokivarressa sekä Kainuussa, mutta muualla, myös Savossa, varsin harvinainen.¹²⁶

Kaikesta huolimatta Keränen lienee esimerkki suvusta, joka on lähtöisin Savosta,¹²⁷ mutta joka tuli Kainuuseen Pohjanmaan kautta. Tällä tavoin Kainuuseen tulleita sukuja oli varmaan muitakin, mutta niiden jäljittäminen on hyvin työlästä, usein suorastaan mahdotonta, koska talokohtaiset tilit eivät yllä 1540-lukua kauemmaksi ja koska kaikki suvut eivät esiinny lähtöalueen tileissä.

117. VA 6147: 38.

118. *Soininen* 1961, s. 78–79.

119. VA 4972: 8; 4974: 15v; 4977: 4v; 4979: 19; 4981: 17v; 4982: 17v; 4983: 22; 4984: 16; 4746: 80 v; 4747: 96v; 4749: 84v; 4750: 98; 4752: 80v; 4753: 85; 4755: 85; 4756: 81v; 4758: 78v; 4759: 85.

120. VA 4742: 88, 89v; 4752: 80v, 82v.

121. VA 6160: 1–102; VA 5041: 84.

122. *Vartainen* 1931, s. 25, vrt. VA 4972: 12.

123. VA 4534b: 6v; 4534e: 11; myös *Luukko* 1954, s. 344, 719.

124. VA 4534b: 6v; 4599: 10; *Luukko* 1954, s. 719. Laitasaaren Keräset ovat esim. v. 1578 tileissä Kiehimänsuun Keräsen tapaan muodossa Kerein (VA 4753: 81).

125. *Luukko* 1954, s. 349; *Vahtiola* 1980, s. 448.

126. Esim. vuoden 1983 puhelinluettelot.

127. Vrt. *Pirinen* 1982, s. 297.

Edelliseen nähden päinvastaisena tapauksena savolaiseksi tulkituista suvuista on mainittava Kainulainen. Nimen synty selittyy luontevasti siten, että savolaiset antoivat Pohjanmaalta muuttaneille uudisasukkaille tämän lähtöseudun senaikaisen nimen, Kainuun, mukaan sukunimen Kainulainen.¹²⁸ Ilmeisesti suku tuli Kainuuseen suoraan Pohjanmaalta, koska se ilmaantui Kainuun tileihin vasta 1570-luvulla, mutta Savon tileistä suku näyttää hävinneen jo ennen 1550-luvun alkua.¹²⁹

4.3.2. Uudisasukkaiden lähtöpaikat Savon näkökulmasta

KAUKO PIRINEN on löytänyt Savon tileistä kaikkiaan 19 sukua, jotka on lähteissä mainittu Kainuuseen muuttaneiksi, mutta näistä kymmentä ei ole löytynyt Kainuun tileistä poikkileikkausvuosilta 1555, 1563, 1580 ja 1605.¹³⁰ Paikannäkökulmaan Kainuun käyttäminen tässä yhteydessä, vaikka PIRINEN useimmiten viitatessaan alkuperäislähteeseen käyttää Kainuusta nimeä Oulujärven erämaa, sekä noiden kymmenen suvun puuttuminen pakottavat tarkistamaan asian. Savon tileissä ja tuomiokirjoissa todella sanotaan mainittujen sukujen muuttaneen tai paenneen Kainuuseen (til Kainus), ei kertaakaan Oulujärven erämaahan.¹³¹ Kainuu nimeä ei tähänastisten tutkimusten mukaan samastettu pelkästään nykyiseen Kainuuseen kuin kerran ennen 1800-lukua, kuten johdannossa on kerrottu (s. 19). Kainuulla ymmärrettiin vielä 1500-luvulla koko laajaa Pohjois-Pohjanmaata.¹³²

Asiaa lähemmin tarkasteltaessa havaitaan tuomiokirjoissa 1560-luvulla ja vielä vuoden 1571 Älvsborgin lunnasluettelossa Kainuuseen muuttaneiksi mainituista 12 henkilöstä löytyvän Kainuusta seitsemän, mutta vuoden 1571 jälkeen muuttaneista 12 henkilöstä ei ainoatakaan. Viimeksi mainittujen sanotaan muuttaneen Kainuuseen 1570-luvun lopulla tai 1580-luvun alussa eli aikana, jolloin rappasota raskaimmin autioitti Kainuuta. Ei tunnu uskottavalta, että Kainuu olisi tuolloin ”vetänyt” väkeä Savosta, joka tosin sekin kärsi sodasta. Kainuulla tarkoitettiin selvästi koko Pohjois-Pohjanmaata, sillä useita Kainuusta löytymättä jääneitä rappasodan aikana sinne muuttaneita sukuja tavaetaan sieltä (Savolainen, Korhonen, Makkonen, Nissinen ja Kuivalainen).¹³³

Oulujärven seutu oli selvästi savolaisen asutusekspansion painopistealue Pohjanmaalla 1500-luvun puolivälin jälkeen. Koska sillä ei ainakaan Savon lähteissä ollut omaa vakiintunutta nimeä, se samastui usein tuon ajan Kainuuseen.

Ainakin seuraavien ”Kainuuseen” lähteneiksi mainittujen ja Oulujärven

128. Luukko 1948, s. 61–63; Vahtola 1980, s. 484.

129. Pirinen 1982, sukunimiliite 1; Gebhard 1889, liite 1; VA 6160: 1–102.

130. Pirinen 1982, s. 296–297.

131. Esim. VA 6448: 5v, 10, 12, 15v, 19; 6600: 4, 10v, 33, 34v, 35v, 37; 6697: 23v; 6732: 41; Arwidsson III, s. 321–322, Lisätutkimuksia Savonlinnan läänin verotavaroista v. 1555–1556; Pirinen 1954, s. 140, 145.

132. Esim. Korhonen 1962; Keränen 1978 A; Vahtola 1980, s. 296–271.

133. Oulujärven tilit 1555–1580; Pirinen 1982, sukunimiliite 5.

erämaasta tavattujen sukujen alkuperä voidaan varmistaa. Visulahtelaisia olivat Vuolijoen Matilaiset ja Kiehimänsuun Pynnöset, pellosniemeläisiä Ristijärven Anttoset sekä Tornioiset ja Tukiaiset Kiehimäen neljänneksen seitsemännestä kymmeneksestä.

Sellaiset kainuulaissuvut, joita esiintyi Savossa vain yhdessä pitäjässä, voidaan melko varmasti katsoa tuosta pitäjästä lähteneiksi. Tietenkin on mahdollista, että Kainuuseen muuttanut oli suvun ainoa edustaja jossakin pitäjässä. Tässäkin vertailussa on piensavolaisten osuus (2/3) selvästi suurempi kuin suursavolaisten (1/3). Tähän onkin luonnollinen syy: Pien-Savo oli lähempänä Kainuuta, ja Suur-Savo menetti samaan aikaan väkeään Keski-Suomen erämaihin. Rantasalmelaisia sukuja voidaan tunnistaa eniten: Airikkainen, Haapalainen, Hakkarainen, Hannukainen, Hukkanen, Ihannuksinen, Kainulainen?, Kantarainen, Kilpeläinen, Lutinen, Rossinen, Sorjonen ja Vatanen. Sääminkiläisiä näyttävät olleen Loikkanen, Naukkarinen, Reponen, Riikonen, Silvennoinen, Valtanen ja Vellonen. Myös Tavinsalmen uudisasutuspitäjä luovutti useita sukuja: Asilainen, Huovinen, Keränen?, Koistinen, Leppänen, Montaneuvoinen, Piirainen, Suhonen ja Tuppurainen. Suur-Savon Visulahdelta näyttävät saapuneen ainakin Himotuinen, Nykänen, Pekonen, Pylvänäinen, Roininen, Rusanen ja Saksa(la). Tunnistettuja pellosniemeläisiä olivat vain Oravainen, Piskonen ja Rahikainen sekä juvalaisia Hurskainen, Lampainen, Rytkönen, Telkkonen ja Turakainen.¹³⁴

Laajemmin uudisasukkaiden lähtöpaikkoja kihlakuntien sisällä voidaan tutkia vain tarkastelemalla pitäjittäisiä talolukujen muutoksia uudisasutuskaudella. Koska suurin osa tulijoista oli lähtöisin Savosta, tarkastellaan vain Savon pitäjien talolukujen muutoksia. Länsi-Karjalan noin 2600¹³⁵ savun joukossa muutaman kymmenen asukkaan poismuutto tuskin näkyisikään. On kuitenkin muistettava, ettei uudisasukkaaksi lähteminen aina merkinnyt talon autioitumista. Autioitumisen syy saattoi olla rajantakaisten hyökkäys, veron korotus yms.:¹³⁶

Pitäjä	Taloluku 1546	vuonna 1561	Muutos v. 1546–1561	Muutos v. 1551–1554
Visulahti	688	639	–49	–40
Pellosniemi	712	639	–73	–106
Juva	667	675	+8	+29
Sääminki	679	816	+137	–60
Rantasalmi	760	594	–166	–73
Tavinsalmi	–	352	+352	+12
<i>Koko Savo</i>	<i>3506</i>	<i>3715</i>	<i>+209</i>	<i>–238</i>

134. Vrt. Pirinen 1982, s. 297–299 (Pirisen tulosten erilaisuus johtuu siitä, että hän on ottanut vertailuun myös sellaisia sukuja, jotka eivät asuneet Kainuussa enää 1570-luvun lopulla).

135. VA 5361: 3–40; 5364: 2–36.

136. Gebhard 1889, s. 44; Soinen 1961, s. 246.

Asetelmasta nähdään taloluvun vähentyneen kaikissa muissa Savon pitäjissä paitsi Juvalla ja vastaperustetussa Tavinsalmessa varsinkin vuosina 1551–1554, jolloin Oulujärven erämaahan lähti ensimmäinen suuri uudisasutusaalto. Suurimpia väen luovuttajia olivat Pellosniemi ja Rantasalmi. Säämingin ja Visulahden osuudet olivat myös suuret.

Saman suuntainen on myös pitemmän aikavälin (1546–1561) vertailun tulos. Rantasalmen taloluvun romahdus johtui suureksi osaksi siihen kuuluneiden Pohjois-Savon erämaiden itsenäistymisestä Tavinsalmen pitäjäksi.¹³⁷ Säämingin taloluvun voimakas kasvu ei taas todista, etteikö sieltä olisi muutettu esimerkiksi Oulujärven erämaahan. Poismuuttooahan ilmenee selvästi vuosina 1551–1554. Lisäys pitemmällä aikavälillä johtui myös Säämingin toimimisesta vielä osittain uudisasutusalueena. Sinne muutettiin lähinnä Jääsken ja Lapveden suunnalta.¹³⁸

Savosta maakunnan ulkopuolelle, Pohjois-Hämeen erämaihin, Keski-Pohjanmaan jokien latvoille ja Oulujärven erämaahan muuttaneet tulivat enimmäkseen Suur-Savon Pellosniemeltä, Visulahdesta sekä Pien-Savon Säämingistä. Rantasalmelta, Juvalta ja Tavinsalmelta lähteneet olivat harvinaisempia. Juvan ja Rantasalmen melko vähäinen poismuutto Oulujärven erämaan uudisasutuskaudella johtui pitäjien suurimman väestöpaineen purkautumisesta jo edellisellä vuosikymmenellä Pohjois-Savoon.¹³⁹ Tavinsalmelaisten muuttohaluttomuus oli luonnollista, olihan se itse vielä uudisasutusalueita. On huomattava, että Suur-Savon muuttajista suurin osa meni Hämeen erämaihin Keski-Suomeen. Näin piensavolaisten ja varsinkin sääminkiläisten osuus Kainuun asuttamisessa korostuu (kartta 11 s. 99)¹⁴⁰.

Miltä osa-alueiltaan Savon pitäjät menettivät väkeä Kainuuseen? Asiaa voidaan jossain määrin valaista tutkimalla missä pitäjien eri osissa taloluku väheni. Visulahden autioituminen keskittyi Hämeen vastaiselle rajaseudulle Vuolengon ja Paukkulan neljänneskuntiin. Pellosniemeltä lähdettiin myös pitäjän länsiosista, Hallilan neljänneskunnasta. Tässä näkyy veto Hämeen erämaihin selvästi. Juvan taloluku väheni pitäjän pohjoisosista Joroisten ja Vesikansan neljänneskunnista. Pitäjän pohjoisosien muuttotappioita tosin korvasi eteläosien muuttovoitto.¹⁴¹ Säämingin innokkaimmat lähtijät olivat Iitlahden, Säämingin, Sulkavan ja Puumalan neljänneksistä, Puumalasta erityisesti Kierinniemen ja Kuhataipaleen kymmenkunnista. Juuri Puumalaa voidaan pitää merkittävimpänä Kainuuseen muuttaneiden lähtöpaikkana. Rantasalmi menetti väkeä melko tasaisesti koko pitäjän alueelta. Tavinsalmella oli kehitys samantapainen kuin Juvalla: pitäjän pohjoisosien taloluku pysyi tosin ennallaan, mutta etelässä se kasvoi. Etelä-Savosta lähteneet muuttajat nähtävästi saivat väkeä mukaansa pitäjän pohjoisosista.¹⁴²

137. *Soininen* 1961, s. 247.

138. *Lappalainen* 1970 B, s. 371.

139. *Soininen* 1954, s. 67–68; *Soininen* 1961, s. 117.

140. Vrt. *Pirinen* 1982, sukunimiliitteet 1a ja 5.

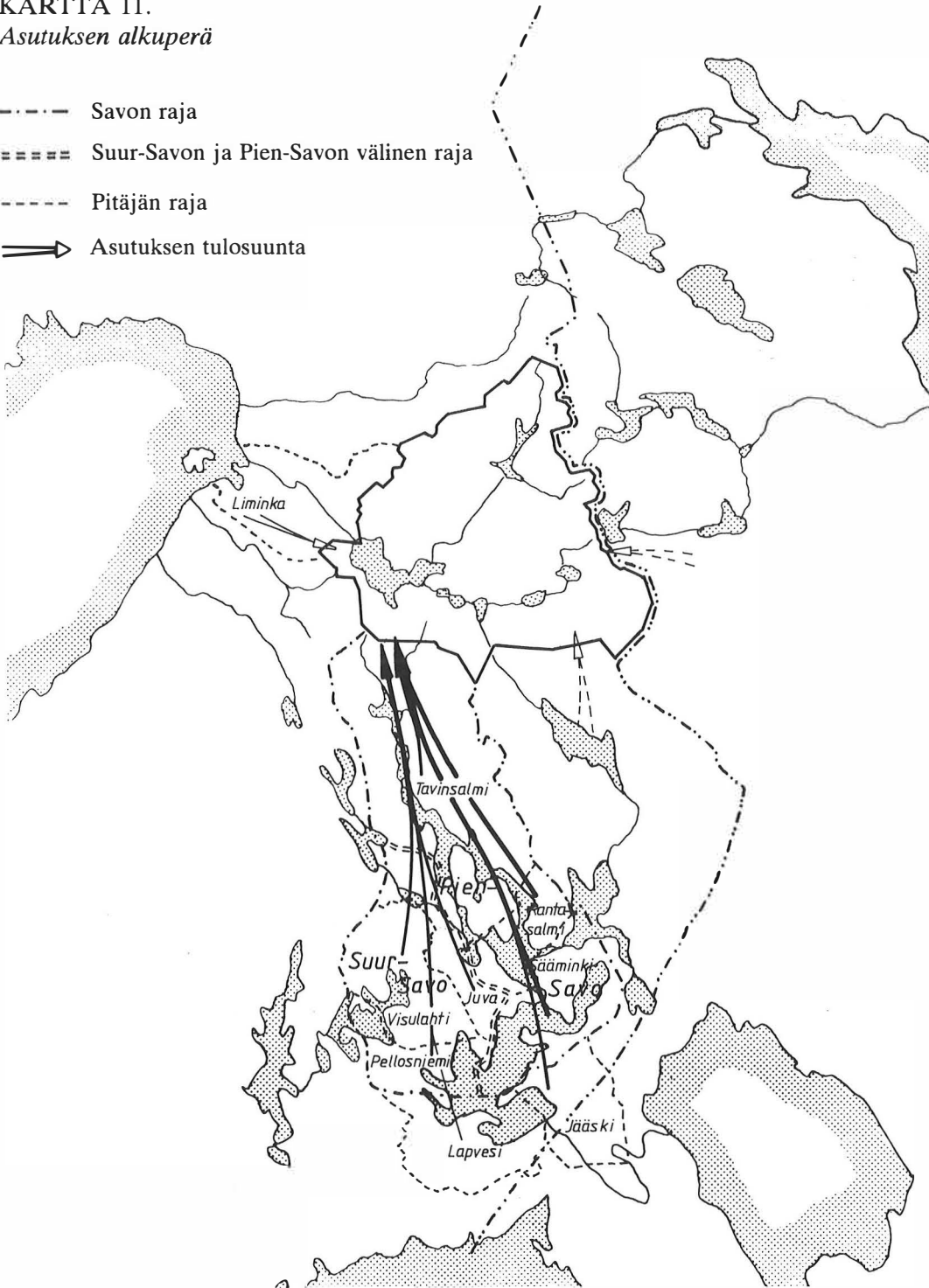
141. *Soininen* 1961, s. 247.

142. Gebhard 1889, s. 44–45; *Lappalainen* 1967, s. 158; *Lappalainen* 1970 B, s. 392; *Pirinen* 1982, s. 297.

KARTTA 11.

Asutuksen alkuperä

- Savon raja
- ===== Suur-Savon ja Pien-Savon välinen raja
- Pitäjän raja
- ⇒⇒⇒⇒⇒ Asutuksen tulosuunta

Länsi-Karjalasta lähteneiden uudisasukkaiden tarkempia lähtöpaikkoja ei voida samalla tavoin selvittää. Ilmeisesti sieltä tulleet olivat kotoisin alueen pohjoisosista ja itäisiltä rajaseuduilta, jotka kärsivät eniten esimerkiksi 1570-luvun alun sotatoimista. Oletusta tukee myös noiden alueiden savolaistyyppinen sukunimistö. Länsi-Karjalan eteläosissa asui sitä vastoin paljon väkeä, joilla oli patronyymiset sukunimet.¹⁴³

Metodisesti tarkasteltuna muuttajat voidaan jakaa kolmeen ryhmään. Selvimmin havaittava ja tutkittava ryhmä on se, joka voidaan löytää sekä lähtöettä tuloalueen tileistä. Toisen jo vaikeammin kontrolloitavan ryhmän muodostavat ne, joita ei näy lähtöalueen tileissä, mutta jotka ilmaantuivat tileihin uudisasutusalueella. Kolmanneksi ryhmäksi on katsottava ne muuttajat, joita ei näy kummissakaan tileissä. Muutamia tähän ryhmään kuuluvia tosin näytetty silloin tällöin lähinnä sakkoluetteloissa ja tuomiokirjoissa.¹⁴⁴

4.3.3. Naapurit Savosta naapureiksi Kainuuseen

PEKKA LAPPALAINEN on osoittanut monien lähekkäin Savossa asuneiden asettuneen naapureiksi myös Oulujärven erämaahan tultuaan. Jotkut toivat paikannimiä mukanaan Kainuuseen.¹⁴⁵

Sivun 92 taulukosta voidaan havaita esimerkiksi useiden suursavolaisten asuneen Kongasjärvellä, Kivesjärvellä, Melalahdessa, Kiehimänsuussa, Kivarinjärvellä, Ristijärvellä, Uvalla ja Paltamossa. Piensavolaisia, etenkin sääminkiläisiä oli Nuasjärvellä, Ristijärvellä ja Paltamossa. Rantasalmen ja Tavinsalmen talonpoikia asui eniten Vuolijoella, Säräisniemellä, Melalahdessa, Kivarinjärvellä, Ristijärvellä ja Uvalla.

Tietyiltä alueilta lähteneiden uudisasukkaiden sijoittumisesta voidaan havaita myös laajempaa alueellista yhteyttä: Suur-Savon ja Pohjanmaan väkeä siirtyi lähes pelkästään Oulujärven pohjoispuolelle. Piensavolaisia asettui järven itä- ja eteläpuolelle. Harvojen länsikarjalaisten sijoittumisesta ei sen sijaan ole havaittavissa selvää lainalaisuutta (kartta 12 s. 101).

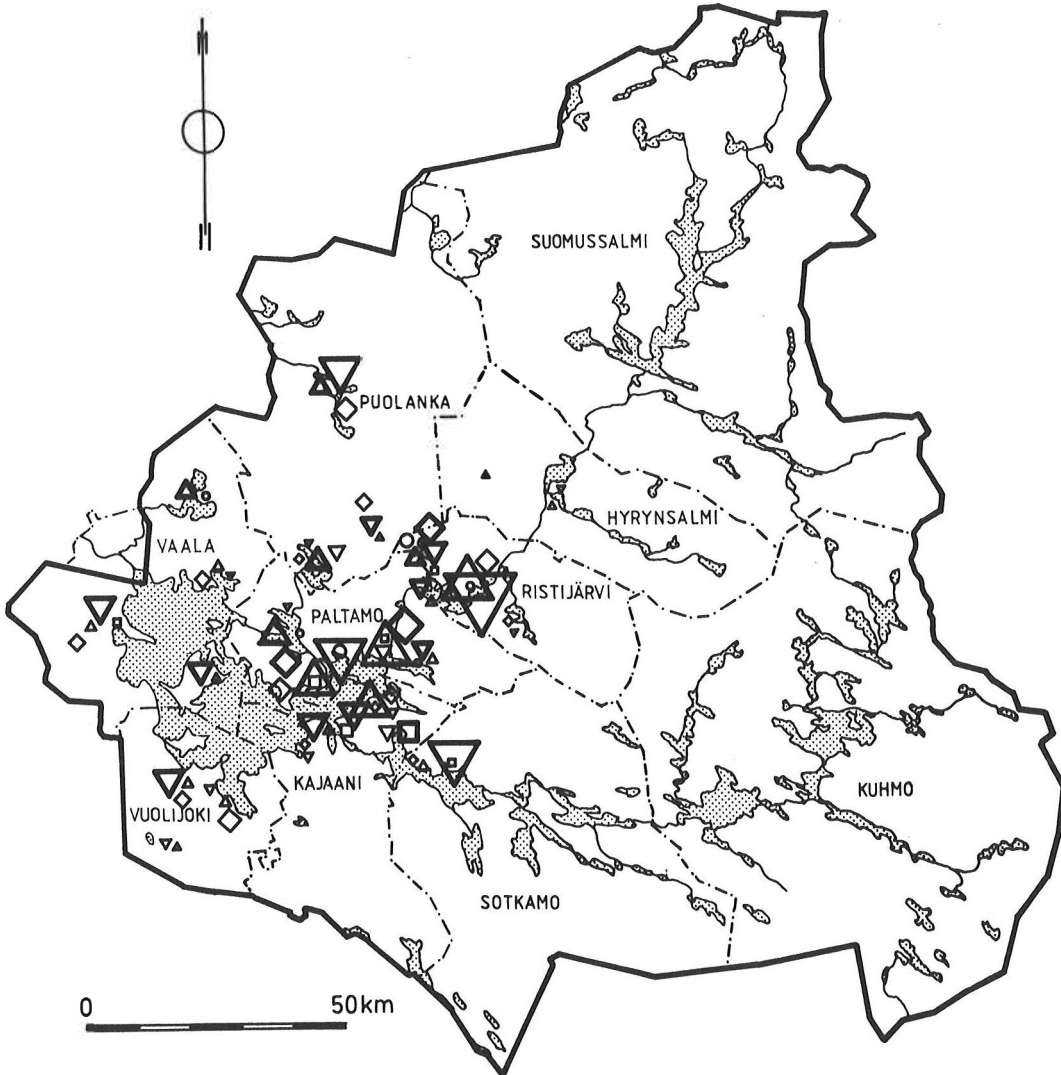
Uudisasutusliikkeessä Kainuuseen ennen 1580-lukua oli kaksi asutusaaltoa, jotka ajoittuivat vuosiin 1552–1556 ja 1572–1576. Useimmat suursavolaiset tulivat jo ensimmäisen ekspansion aikana. Pien-Savon talonpoikia ja itsellisiä saapui molempien muuttoaaltojen mukana, rantasalmelaisia erityisesti 1570-luvulla. Länsikarjalaisia oli muutamia jo ensimmäisen aallon mukana, mutta suurin osa heistä saapui 1570-luvulla (liite 1.).

Kainuussa 1570-luvun lopulla esiintyneistä 199 sukunimestä, joista maakirjoissa ja kymmenysluetteloissa 179 sekä 20 itsellisveroluetteloissa, tavataan Savosta 125, sekä Savosta että Länsi-Karjalasta 38 ja pelkästään Länsi-Karjalasta 6. Jäljelle jääneistä 30 suvusta neljän arveltiin olevan länsisuomalaista, yhden saksalaista ja lopuista suurimman osan savolaista tai ainakin savo-karjalaista alkuperää. Seitsemän patronyymistä sukua katsottiin pohjalaisiksi (lä-

143. VA 5361: 3–40; 5364: 2–36; 5041: 40–63; 67–89; 5043: 7–26.

144. Esim. VA 4746: 97; 4773: 165v.

145. *Lappalainen* 1970 B s. 392.

KARTTA 12.

Asutuksen alkuperän mukainen sijoittuminen 1570-luvun lopulla

- ▲ Suur-Savo
- ▼ Pien-Savo
- Liminka
- Länsi-Karjala
- ◇ Tuntematon

0 10 20 Taloa (suhteessa kuvioiden läpimittaan)

hinnä liminkalaisiksi). Näin ollen Kainuun 206 suvusta 1570-luvun lopulla oli todennäköisesti vain 13 sellaista, jotka eivät olleet savokarjalaista alkuperää.

4.4. Asutuskehitys ennen Täyssinän rauhaa

4.4.1. Suuri savolaisekspansio 1550-luvulla ja sitä edeltänyt asutus

Kainuu sai ensimmäiset vakituiset asukkaansa viimeistään vuoden 1530 tienoilla. Vuodelta 1531 säilyneeseen Pohjanmaan vanhimpaan verokirjaan on merkitty kannetun verona kaksi kiihtelystä (= 80 kpl) harmaanahkoja Limingan takamailla asuvilta savolaisilta talonpojilta. Sama merkintä toistuu vuoteen 1537 saakka joka vuosi.¹⁴⁶ Vuonna 1538 heidän mainitaan kahden oravanahkakiittelyksen lisäksi suorittaneen kolme leiviskää haukia.¹⁴⁷ Seuraavan kerran nämä Oulujärven seutujen ensimmäiset uudisasukkaat mainitaan veroluettelossa vuonna 1555 Oulujärven erämaan ensimmäisessä omassa tilissä. Heistä puhutaan heti tilin alussa:¹⁴⁸

”Samoin on nämä jäljessä luetellut talonpojat pantu verolle, vaikka he ovat kauan ennen käyttäneet näitä erämaita ja kalavesiä eivätkä tunnusta suorittaneensa muuta kuin itsellisveroa, joka on markka tai kaksi, toiset enemmän toiset vähemmän.”

Varsinaisessa veroluettelossa nämä yhdeksän uudisasukasta sekä yksi talonpoika heidän lisäksi määritellään vanhoiksi talonpojiksi (gammal besithe bondhe).¹⁴⁹ Samoista erämaassa aikaisemmin asuneista vain itsellisveroa maksaneista talonpojista kirjoitti myös Fincke syksyllä 1554.¹⁵⁰ Nuo kymmenen Oulujärven ensimmäistä raivaajapioneeria olivat:

<i>Uudisasukas</i>	<i>Asuinpaikka</i>
Olli Tuppurainen	Melalahti
Erkki Karjalainen	Jaalanka
Olli Karjalainen	Jaalanka
Olli Sopenen	Manamansalo
Olli Hallikainen	Saaresmäki
Paavo Karppinen	Koutaniemi
Pekka Montaneuvoinen	Koutaniemi
Paavo Raappanainen	Vaalanniska
Paavo Olkkonen	Vuolijoki
Olli Lattunen	Vuolijoki

146. VA 4529: 7, 64; 13–13v, 67; 19, 69; 24–24v, 71; 30–30v, 73; 35v, 75v; 41.

147. VA 4529: 79v–80.

148. VA 4872: 6.

149. VA 4972: 7–12v; vrt. Luukko 1954, s. 14; Soininen 1981, s. 438.

150. *Arwidsson III*, s. 214, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle 2.9.1554 Porkkalasta.

Talonpojat on paikoitettu vuoden 1563 maakirjan kyläjaon mukaan.¹⁵¹ Poikkeuksina ovat Olli Hallikainen, Pekka Montaneuvoinen, Paavo Tuppurainen, Paavo Raappanainen ja Pekka Karppinen, koska heitä ei tuolloin enää löydy Oulujärven erämaan tileistä. Paavo Raappanainen mainitaan vain vuoden 1555 Oulujärven erämaan veroluettelossa, muulloin hänet löytää Limingan pitäjän Utajärven kylästä, koska hän asui Vaalanniskassa ja jäi siten vähitellen muotoutuneen Oulujärven pitäjän ulkopuolelle.¹⁵² Olli Hallikainen on paikoitettu todennäköisten poikiensa mukaan Saaresmäelle. Pekka Montaneuvoinen ja Paavo Karppinen voidaan sijoittaa vuoden 1555 epämääräisten tilustietojen mukaan jonnekin Sotkamon reitin alajuoksun varrelle, joka alue luettiin Koutaniemen kylään. Kumpakaan tai heidän mahdollisia jälkeläisiäkään ei löydy myöhemmin Koutaniemeltä.¹⁵³

Oulujärven kymmenen ensimmäistä savolaista lienevät saapuneet samalla kertaa. Verrattaessa heidän maksamansa itsellisveron suuruutta Kainuuseen myöhemmin tulleiden uudisasukkaiden ensimmäiseen verotukseen näyttää näitä Limingan takamailla asuneita savolaisia olleen 1530-luvulla vähintään yhdeksän. Hehän maksoivat veronaan 80 kpl harmaanahkoja, mikä on vuoden 1555 veroperustetaulukon mukaan yhtä harmaanahkaa vaille yhdeksän veronahkaa (= talonpoikaa). Oulujärven seudun ensimmäisten asukkaiden vero oli aluksi kiinteä ryhmäkohtainen vero, joka vaihteli asukkaiden kesken kulloisenkin saaliin mukaan. Sanotaanhan tulokkaiden maksaneen markan tai kahden suuruista itsellisveroa.¹⁵⁴

Verokirjan alussa erikseen luetellut yhdeksän raivaajaa olivat mahdollisesti juuri nuo viimeistään vuoden 1530 tienoilla seudulle tulleet. Varsinaisessa veroluettelossa vanhana talonpoikana näiden lisäksi mainittu Paavo Olkkonen lienee tullut seudulle myöhemmin.

Ensimmäisten Kainuun uudisasutuksen pioneerien vaiheista ei ennen 1550-luvun puoltaväliä ole juuri muuta tietoa säilynyt kuin heidän maksamansa veron yhteissumma. Kesäkuun 13. vuonna 1548 Oulun satamassa pidettyjen Limingan kesäkäräjien pöytäkirjassa on kuitenkin kohta, jossa yhteensä seitsemää Limingan, Oulunsalon, Kellon ja Laitasaaren talonpoikaa sakotettiin, koska heidän väitettiin anastaneen muutamien Oulujärvellä asuneiden savolaisten omaisuutta venäläisten tuhottua näiden asuinpaikat.¹⁵⁵ Tieto venäläisten hyökkäyksestä sisältyy myös Kustaa Vaasan Erik Flemingille 2.6.1548 lähettämään kirjeeseen.¹⁵⁶

Kun otetaan huomioon, ettei vuosilta 1539–1554 ole tietoa ensimmäisten uudisasukkaiden maksaman veron määrästä, näyttää Oulujärven seudulle vuoteen 1548 mennessä saapuneen muutamia uudisasukkaita lisää, tai entisten jälkeläiset olivat perustaneet jo omia talouksiaan olettaen tietenkin venäläisten

151. Ensimmäiset veroluettelot laadittiin Savon tapaan neljännes- ja kymmenkuntajaon perusteella.

152. Esim. VA 4554: 71v; *Virrankoski* 1962, s. 34–35.

153. Vrt. VA 4972: 6–12v; 4974: 15–20v; 4979: 10–21v; 4749: 117–117v.

154. VA 4972: 6.

155. VA 4534b: 19v; vrt. *Luukko* 1954, s. 719.

156. Gustaf I:s registr. XIX, s. 267–268, Kustaa Vaasa Erik Flemingille 2.6. 1548.

kevällä 1548 polttamien talojen tai ainakin osan niistä autoituneen pysyvästi.

Oulujärven ensimmäiseen omaan tilikirjaan merkittiin vuonna 1555 kaikkiaan 133 savua, joista 13 ilmoitettiin autioiksi. Veronahkoja oli 138. Jotkut uudisasukkaat asuivat siis samassa taloudessa yhdessä jonkun toisen kanssa. Fincken mukaan Kainuuseen oli lähtenyt 140 perhettä. Näin ollen lähes kaikki vuonna 1552 Savosta lähteneet uudisraivaajat tavattiin Oulujärven erämaasta myös kolmen verovapausvuoden päätyttyä. Vain muutamien 13:sta autioiksi nimetyistä sanotaan karanneen, ennenkuin heitä ehdittiin verottaa.¹⁵⁷

Ensimmäisessä verotuksessa uudisasukkaat ryhmiteltiin Melalahden ja Jaalangan neljänneskuntiin. Edellinen jaettiin kuuteen kymmenkuntaan, joihin kirjattiin 64 taloa ja 66 veronahkaa. Jälkimmäisessä samat luvut olivat 6, 69 ja 72. Jaalangan neljänneskunta käsitti alueen, joka alkoi Paltaniemeltä ja kiersi Oulujärven myötäpäivään ulottuen Oulujärven pohjoispuolella Kivesjärvelle. Melalahden neljännekseen kuuluivat Oulujärven pohjois- ja itäpuolen talot Melalahdesta Jormuanlahdelle sekä Hyrynsalmen reitin alajuoksun talot.¹⁵⁸ Kymmenkuntien rajoja ei voida tarkoin hahmottaa ensimmäisten tilien tilusmääreiden perusteella.

Kainuun asutus koki ensimmäiset kovat kolhaisunsa jo vuosien 1555–1557 sodan aikana. Sodan tuhojen vaikutusta ei asutuksen määrästä havaitse kuin välillisesti, sillä sodan tappiot kompensoi uusi, ilmeisesti juuri ennen vihollisuuksien puhkeamista saapunut asutusaalto. Asutusvirran jatkuminen tasaisena vuodesta 1552 on myös mahdollista, sillä tuon vuoden jälkeen tulleita ei kolmen verovapausvuoden vuoksi olisi pantu verolle vielä vuonna 1555. Vuosina 1553–1555 tulleita uudisasukkaita ei voida tileistä erotella, koska Oulujärven erämaan tilit sakkoluetteloita lukuunottamatta puuttuvat vuosilta 1556–1557. Uusien asukkaiden tulo havaitaan vuoden 1558 tileistä. Silloin pitäjässä oli jo 213 savua, joista 18 autiota.¹⁵⁹ Vuosien 1559 ja 1560 vastaavat luvut olivat 198 ja 17 sekä 205 ja 24.¹⁶⁰ Sodan tuhoista huolimatta alueen asutus vahvistui muutamassa vuodessa selvästi. Taloluku lisääntyi kolmessa vuodessa 80:llä ja uusia sukujakin ilmaantui 56.¹⁶¹ 1550-luvun lopussa uudisasutusliike tyrehtyi, ja jotkut palasivat todennäköisesti takaisin kotiseuduilleen.

1550-luvun puolivälin uudisasutusaalto suuntautui Oulujärven pohjoispuolelle, Hyrynsalmen reitin alajuoksulle ja joidenkin pienehköjen järvien rannoille. Alueet liitettiin Oulujärven pitäjään Kiehimän neljänneskuntana, johon kuului kahdeksan kymmenkuntaa. Vuoden 1558 veroluetteloon neljänneksestä merkittiin 98 uudistaltoa, joista 10 autioksi.¹⁶²

157. VA 4972: 7–12v.

158. Vrt. VA 4972: 7–12v; 4979: 10–21v.

159. Joh. Ax. *Almquist* tosin mainitsee vuonna 1557 pitäjässä olleen 230 talonpoikaa. Mainittua tietoa ei *Almquistin* viittaamista tileistä kuitenkaan löydy (*Almquist* 1919–1922, s. 358). Jos kyseessä ei ole virhetulkinta tai painovirhe, on *Almquistilla* täytynyt olla vuoden 1557 tilit kokonaan käytössään, vaikka VA:n sarjoissa niitä ei enää ole. Kyseistä tilin osaa eivät ole löytäneet myöskään esim. *Gebhard* 1887, *Vartiainen* 1933 ja *Luukko* 1954.

160. VA 4974: 15–20v; 4975: 1–2; 4625: 20–25v.

161. VA 4972: 7–12v; 4974: 15–20v.

162. VA 4974: 15–20 v.

4.4.2. Kustaa Vaasan Venäjän-sota ja Kainuun asutus

Ruotsin ja Venäjän väliset rajaerimielisyydet leimahtivat pitkin 1500-luvun alkupuolta silloin tällöin kahakoiksi, mutta laajoilta sotatoimilta onneksi vältyttiin. Oulujärven seudun voimakas asuttaminen kesällä 1552 aiheutti sotilaallisia varotoimia paitsi itse uudisasutusalueella myös Pohjanmaan rannikolla. Venäläisten kauppamatkaajien ei sallittu päästä kesäisin Oulun satamaa eikä talvisin Liminkaa etemmäksi.¹⁶³

Loppuvuodesta 1553 rajarauha rikkoutui Karjalan kannaksella. Sodan muodolliseksi syyksi kehittyi vähitellen pientä maa-aluetta ns. Riitamaata koskenut kiista Jääsken pitäjän ja Kuivaan pogostan välillä.¹⁶⁴ Seuraavana vuonna kantoivat pirkkalaiset kuninkaan käskystä veroa vuoden 1550 yksipuolisen rajankäynnin mukaan Ruotsille kuuluneilla alueilla aina Kuolan Lappia myöten. Nyt venäläiset näkivät aiheelliseksi puolustaa näkökantaansa hyökkäämällä Pohjanmaalle. Ensimmäinen isku suuntautui Iijoelle Pietarin päivänä (29.6.) vuonna 1555.¹⁶⁵ Oulujärvelle he eivät aluksi uskaltaneet tulla mahdollisesti peläten kovaa vastarintaa, koska asutus oli jo varsin voimakasta ja jonkinlaista puolustustakin oli valmisteltu.

Viime hetken varotoimiin ei kuitenkaan ehditty ryhtyä, ennen kuin venäläiset Olavin päivänä (30.7.) samana kesänä iskivät Oulujärven asutuksen kimppeeseen. Jos hyökkääjät olivat samoja kuin kuukautta aikaisemmin Ijoen varrella mellastaneet, he tulivat ilmeisesti Hyrynsalmen reittiä Vienan Karjalasta. Vainovalkeat loimusivat ja veri virtasi Oulujärven erämaassa, sillä uudispirtit paloivat ja surman suuhun väitetään joutuneen 300 henkeä niin miehiä, naisia kuin lapsiakin.¹⁶⁶

Tappioiden suuruus viittaa siihen, ettei mitään vastarintaa eikä laajaa pakoa ehditty organisoida. Kuningas syytti viivyttelystä ennen kaikkea Pohjanmaan voutia Joen Baggea, sillä Kaakkois-Suomessa oli taisteltu jo kevättalvesta lähtien.¹⁶⁷ Hyökkääjät pääsivät palaamaan Maanselän yli kenenkään ahdistelematta. He lienevät olleet lähellä rajaa asuneita karjalaisia,¹⁶⁸ osa mahdollisesti niitä karjalaisia, jotka asuivat vielä silloin Kuhmon itä- ja pohjoisosissa.

Loppuvuoden 1555 ja alkuvuoden 1556 aikana sota riehui Savossa ja Karjalan kannaksella, esimerkiksi Tavinsalmen uudisasutuspitäjän taloista poltettiin kolmannes.¹⁶⁹ Heinäkuussa 1556 venäläiset hyökkäsivät jälleen Oulujärven seudulle. 1.8.1556 päivätyssä kirjeessä kerrotaan venäläisten tulleen juuri kun verot oli Oulujärven ympäristön uudisasukailta ehditty kantaa. He polttivat

163. *Pirinen* 1966, s. 9–10.

164. *Kirkinen* 1976, s. 95.

165. Gustaf I:s registr. XXV, s. 324–325, Kustaa Vaasa Joen Baggelle Tukholmasta 24.7.1555; *Luukko* 1954, s. 723–724; *Viljanti* 1957 II, s. 433.

166. Gustaf I:s registr. XXV, s. 358–360, Kustaa Vaasa Joen Baggelle Turusta 20.8.1555; *Viljanti* 1957 II, s. 433.

167. Hyökkäyksen takia lähetettiin elokuussa kyllä Pohjanmaalle lisää joukkoja asutuksen suojaksi (*Tawaststjerna* 1905, s. 137).

168. Gustaf I:s registr. XXV, s. 358–360, Kustaa Vaasa Joen Baggelle 20.8.1555 Turusta; *Tawaststjerna* 1905, s. 137; *Blomstedt* 1921, s. 242.

169. *Luukko* 1954, s. 726–727.

17 taloa ja tappoivat kaikki, jotka kohtasivat ja palasivat sen jälkeen nopeasti takaisin.¹⁷⁰

Jos tiedot tuhoista ja ihmishenkien menetyksistä pitävät paikkansa, olivat tappiot todella suuret, sillä vuoden 1555 verokirjaan merkittiin vain 133 taloa.¹⁷¹ Tappioiden suuruus saattaa osittain selittyä sillä, että myös liminkalaiset eräkalastajat, joita kesällä 1554 liikkui Kainuun vesillä 104 haapiolla, joutuivat vihollisen yllättämiksi. Tietojen puuttuminen vuosilta 1555–1556 liminkalaisten maksamista haukiveroista saattaa merkitä sitä, että liminkalaiset menettivät hyökkäyksessä saaliinsa ja kärsivät sellaisia miestappioita, etteivät he sodan jatkuessa uskaltaneet enää Kainuun järville.

Tärkein syy suurille ihmistappioille lienee kuitenkin suuren uudisasukasjoukon saapuminen seudulle juuri ennen venäläisten hyökkäystä. Näin tulisi uskottavammaksi myös Nousia venäläisen arvio 500:sta Oulujärven ympärillä kesällä 1556 asuneesta talonpojasta, jotka olivat Ruotsin kuninkaan alamaisia.¹⁷² Kun muistetaan Oulujärven erämaassa olleen vuonna 1555 133 veroa maksanutta uudistaltoa ja noin 100 liminkalaista eräpirttiä, jää näiden summan ja Nousian arvion väliin yli 250 talon vaje. Kun otetaan huomioon vuoden 1558 tilityksen kokonaistaloluvun olleen 80 suurempi kuin kolme vuotta aikaisemmin ja verraten sitä molempien sotakesien tappioihin, voidaan olettaa Oulujärven erämaassa olleen kesällä 1556 ainakin 230 uudisasumusta ja satakunta eräpirttiä. Näin päästään jo 330 asumukseen, joista ohikulkijan (Nousia venäläisen) oli varmaan vaikea erottaa, mitkä olivat uudisasukkaiden ja mitkä erämiesten omia.

170. *Arwidsson IV*, s. 255, Tuure Bielke ja Kustaa Fincke Juhana herttualle 1.8.1556 Savonlinnasta.

171. VA 4972; 7–12 v.

172. Jaakko Teitin valitusluettelo, s. 159.

4.4.3. Hitaan kehityksen kausi (1560–1575)

Asutusvirta Kainuuseen tyrehtyi kokonaan 1550-luvun sotavuosina. Seuranneen lähes parin vuosikymmenen pituisen rauhankauden olisi luullut virittäneen asutustoiminnan uuteen vauhtiin. Näin ei kuitenkaan tapahtunut. Seuraavaan asetelmaan on koottu käsiteltävän ajanjakson asutusluvut:¹⁷³

<i>Vuosi</i>	<i>Talo</i>	<i>Autio</i>	<i>Autioitumis-%</i>
1560	205	24	12
1561
1562	169	—	—
1563	178	—	—
1564	176	—	—
1565	188	—	—
1566	185	—	—
1567	194	—	—
1568
1569	185	—	—
1570	179	—	—
1571	199	10	5
1572	188	1	½
1573	198	6	3
1574	200	1	½

Asetelmasta nähdään uudisasutustoiminnan ei ainoastaan tyrehtyneen, vaan myös taloluvun kehityksen kääntyneen laskuun. Vuoden 1558 huippuluvuista katosi neljässä vuodessa 44 taloa. Osa kadonneista merkittiin jo 1550-luvun loppussa autioiksi. Autioiden poistaminen luetteloista merkitsi talojen täydellistä autioitumista, joka keskittyi selvimmin viimeksi asutetun Kiehimän neljänneksen alueelle. Neljännes poistettiin kokonaan vuoden 1562 verokirjasta. Autioitumisen keskittyminen tuolle alueelle näkyy selvästi myös seuraavan vuoden kyläkohtaisista taloluvuista, sillä seudulta löytyi enää 46 talonpoikaa entisten 90 sijasta.

Voimakkaan taantumisen syitä ei ole lähteissä mainittu, on tyydyttävä otaksumiin. Mahdollisesti osa asukkaista hakeutui uusia hyökkäyksiä peläten syrjäisille, ennen asumattomille seuduille ja välttyi näin verotukselta vuosikausia. Todennäköisesti osa uudisasukkaista jatkoi muuttomatkaansa pohjoiseen tai palaili kotiseuduilleen koettuaan katkerasti joutuneensa entistä huonompaan asemaan. Näin tapahtui myös Pohjois-Hämeessä, vaikka sieltä ei tarvinnut lähteä venäläisiä pakoon.¹⁷⁴ Tosin tällaisia karanneiksi merkittyjä on vain muutamia 1550-luvun lopun ja vuoden 1560 tileissä, mutta ei enää 1560-luvulla. Mahdollisia olivat myös uusista venäläisten hyökkäyksistä aiheutuneet väestötappiot.¹⁷⁵ Merkittävänä syynä autioitumiselle saattoi olla uudisasukkai-

173. (1560) VA 4625:20–25v; (1562) 4972:4–12v; (1563) 4979:10–21v; (1564) 4981:12–19; (1565) 4982:10–19; (1566) 4983:12–23; (1567) 4984:8–16v; (1569) 4719:41–49; (1570) 4720:18–26; (1571) 4926:104–112; (1572) 4733:132–143v; (1573) 4736:96–101; (1574) 4739:81–85.

174. Vrt. *Soininen* 1957, s. 42.

175. Esim. VA 4974:15–20v; 4625:20–25; vrt. *Vartiainen* 1933, s. 6.

den joutuminen odotettua huonompiin ilmasto-oloihin. 1540-luku oli ollut vuotta 1544 lukuunottamatta selvästi normaalia lämpimämpää kautta, mutta 1550-luku ja varsinkin sen loppuvuodet olivat keskimääräistä kylmempää aikaa (liite 7).¹⁷⁶ Ilmastonmuutos tuntui satoja kilometrejä entistä pohjoisemmaksi siirtyneistä uudisasukkaista vielä suuremmalta.

Vuodesta 1563 alkoi hitaan kehityksen kausi. Suureksi osaksi taloluvun kasvu johtui vuosien 1563–1565 vaiheilla tapahtuneesta vähäisestä uudisasutuksesta (liite 1, 1560-luvulla tulleet suvut).¹⁷⁷ Silloin alettiin saada kirjoihin myös niitä, jotka 1550-luvun sodan aikana olivat hakeutuneet syrjäisille ja entistä turvallisemmille seuduille. Taloluvun kasvu näyttää keskittyneen pääasiassa Mieslahden ja syrjäisen Someromäen (myöh. Kienajoen) laajojen maakirjakylien alueille. Vuoreslahti sai myös tällöin ensimmäiset asukkaansa.¹⁷⁸

Vuosikymmenen lopulla Oulujärven erämaan asutus koki jälleen vaikeuksia. Taloluku laski vuoden 1567 194:stä vuoden 1570 179:ään. Laskun syy jää oletusten varaan. Se on verrattavissa vuosikymmenen alun tapahtumiin, vaikka taantuminen olikin lievempää. Yhteisenä piirteenä on taloluvun laskun näkyminen sellaisen vuoden jälkeen, jolta puuttuu tilit. Koko tilityksen puuttuminen saattaa johtua paitsi tilien katoamisesta, myös alueen väestöä kohdanneista tavallista suuremmista vaikeuksista. Jos kysymyksessä eivät olleet rajantakaisten tihutyöt, saattoivat uudisasutusta koetella kadon seuraukset. Vuosien 1570 ja 1571 tiedetään olleen Suomessa katovuosia. Liitteen 7 dendroklimatologisesta käyrästä voidaan myös havaita vuosien 1567 ja 1568 olleen useiden hyvien vuosien jälkeen keskimääräistä huonompia.¹⁷⁹ Tietysti voidaan sanoa, etteivät Oulujärven asukkaat maksaneet verojaan viljana, vaan metsästyksen ja kalastuksen tuotteina, joihin kylmyys ei vaikuttanut yhtä suuresti kuin viljaan. Uudisasukkaiden taloudellinen tilanne oli kuitenkin niin lähellä nälkärajaa, että kadon sattuessa heidän oli käytettävä kalastuksen ja metsästyksen koko tuotto elämiseensä. Näin ollen verotukseen ei enää jäänyt mitään. Alueen ennestäänkin vähäisten verotulojen menettäminen joinakin harvoina vuosina saatettiin katsoa vähäiseksi menetykseksi liian tiukan veropolitiikan aiheuttaman autioitumisen rinnalla, sillä Kainuun uudisasutuksen säilymisen tärkeydenhän oli kruunu havainnut ja tunnustanut.

Vaikeuksien sattumista tuolle 'puuttuvalle vuodelle' 1568 tukevat seuraavien vuosien tilit. Vuoden 1569 taloluku oli tosin vain kuutta pienempi kuin kaksi vuotta aikaisemmin, mutta samalla mainitaan näistä talonpojista viiden karanneen.¹⁸⁰ Vuoden 1570 alhainen taloluku (179) näyttää johtuneen veroteknisestä seikasta, sillä seuraavana vuonna luetteloiitiin jo 194 taloa, joista 10 autioiksi.¹⁸¹ Autioita ei siis luetteloitu lainkaan vuonna 1570, vaikka niitä ilmeisesti oli kymmenkunta. Autioiden jättäminen kokonaan pois tileistä näyt-

176. Esim. Bitvinkas 1974, s. 156.

177. VA 4979: 21.

178. VA 4978: 2–12v; 4979: 10–21v; 4981: 12–19; 4982: 10–19; 4983: 12–23; 4984: 8–16 v; vrt. *Vartiainen* 1931, s. 21; Suomen asutus 1560-luvulla, kartasto, kartta 7, kyläluettelot, s. 256–257.

179. Bitvinkas 1974, s. 156.

180. VA 4720: 18–26.

181. VA 4719: 41–49; 4726: 104–112.

tää olleen Oulujärven erämaassa enemmän sääntö kuin poikkeus.

Karkaamisten ja autoitumisen syynä saattoi olla myös veronkorotus, joka toteutettiin vuonna 1567. Silloin talonpojat velvoitettiin maksamaan entisen yhden veronahan lisäksi myös 1/2 leiviskää kapahaukia. Tämä merkitsi käytännössä 25 %:n veronkorotusta (1 veronahka oli kapahaukina useimmiten 2 leiviskää).

Taloluku pysyi vuosina 1571–1575 näennäisesti lähes muuttumattomana, noin 200:na,¹⁸² jonkin verran alhaisempana kuin asutuksen alkuvuosina 1550-luvun puolivälissä.

Kylittäin tarkasteltuna nähdään vähäisen uudisasutuksen vahvistaneen merkittävimmin Mieslahden ja Someromäen (-järven) asutusta. Erillisinä ilmeisesti liian pieninä kylinä hävisivät tileistä Vekara ja Oterma, joiden talot liitettiin lähikylien tileihin.

Vuosikausia jatkuneena syynä Kainuun taloluvun paikallaan pysymiselle vuosina 1560–1575 oli lähinnä poismuutosta johtunut autoituminen. Tämä tulee välillisesti esiin siitä, että Oulujärven seudulla tavattiin vuosina 1555–1571 ainakin seuraavat 43 sukua, joita ei seudulla asunut enää 1570-luvun lopulla.¹⁸³

Ainu	Loukeinen	Toivanen
Albrektinen	Lyytikäinen	Tornioinen
Avikainen	Makkonen	Tukiainen
Eerikäinen	Nenonen	Tulkkinen
Hongistonmies	Oikarinen	Turtinen
Häkkinen	Otso	Tyllinen
Ihalempinen	Pitkänen	Venäläinen
Jaatinen	Puntanen	Viljakainen
Juntti	Pylkkänen	Väyrynen
Järveläinen	Pörönen	Ylikeinen
Kettunen	Raska	Ylönen
Kiljunen	Raupi(nen)	Yrjänäinen
Kosonen	Saukkonen	Änäkäinen
Laakkonen	Taipaleinen	
Liimatainen	Tarvainen	

Sukujen runsaus kuvaa osaltaan uudisasutuksen liikkuvuutta ja vaihtuvuutta. Monet näyttävät palanneen takaisin kotiseuduilleen, mikäli olivat onnistuneet selviämään uudisasutusalueen vaikeuksista.

Käsitelty ajanjakso, vaikka se ei sisältänytkään asutuksen kasvua, merkitsi pysyvän asutuksen juurtumista kiistellylle rajaseudulle. Kovia kokeneet asutuksen tienraivaajat ehtivät vielä nähdä uuden asutusaallon saapumisen, ennen kuin todella raskaat ajat koittivat.

182. VA 4733: 132–143v; 4736: 96–101; 4739: 81–85; 4742: 85–90; 4746: 77–81; 4747: 93–97v.

183. Esim. VA 4972: 7–12 v; 4980: 10–21; 4726: 104–112; 4758: 74v–79v.

4.4.4. Kainuun asutus rappasodan jaloissa

Ruotsin ja Venäjän välillä vuosina 1570–1595 käydyn pitkällisen sodan – kainuulaisittain rappasodan – pohjimmaisina syinä olivat Ruotsin ja Venäjän väliset vanhat valtapoliittiset erimielisyydet ja osittain hallitsijoiden keskinäiset henkilökohtaiset kaunat.¹⁸⁴

Ilmiliekkiin sota syttyi vähitellen. Karjalan kannaksella tehtiin paikallisia molemminpuoleisia hävitysretkiä jo vuodesta 1567 lähtien. Laajamittaiseksi sodaksi kahinointi puhkesi vasta uudenvuoden tienoilla 1571. Sota ei rajoittunut rintamille, vaan molemmin puolin tehtiin hävitysretkiä syvälle vihollisen selustaan. Talot paloivat Länsi-Karjalassa ja jopa Uudellamaalla asti.¹⁸⁵

Vienan-Karjalan ja Pohjanmaan rajalla rauha kuitenkin säilyi sodan alkuvuosina. Karjalaisia tiedetään normaaliin tapaan käyneen Oulun satamassa kauppa-asioillaan vielä kesällä 1572.¹⁸⁶ Rajaseudun väestö ilmeisesti halusi molemmin puolin elää rauhassa, mutta hallitsijat olivat eri mieltä. Pitkään kytentyt ja välillä leimahdellut rajakiista oli selvitettävä myös tuolta osalta eikä silloin kyselyt sodan tuhoista ensimmäiseksi kärsimään joutuvien uudisasukkaiden mielipidettä.

4.4.4.1. Asutuksen vahvistuminen sodan alussa

Rauhantilan säilyessä pohjoisessa Kainuun taloluku alkoi voimakkaasti kasvaa. Oulujärven erämaan tileissä uudet tulokkaat näkyvät vasta vuodesta 1575 lähtien. Eniten uusia taloja ilmaantui vuosina 1577–1578. Uudistalojen todellista perustamisaikaa etsittäessä on kuitenkin otettava huomioon niille todennäköisesti myönnetyt vapaavuodet. Ensimmäiset uudisasukkaat olivat saaneet kolme verovapausvuotta. 1500-luvun loppuvuosina ja 1600-luvun alussa seu-duille tulleille annettiin kuusi vapaavuotta. Niinpä uudisasutusliike on ajoitettu 1570-luvun alkupuolelle, vuosien 1572–1573 tienoille, aikaan, jolloin sota jo riehui Länsi-Karjalassa.

Taloluvun kasvu (kuvio s. 121 ja liite 3) ei näytä johtuneen pelkästään uuden ikäpolven ehtimisestä aikuisikään, sillä tällainen asutustoiminta ei olisi voinut ilmetä noin yhtäkkisenä. Nimistövertailu osoittaaakin vakuuttavasti, että kyseessä oli Savosta ja Länsi-Karjalasta liikkeelle lähtenyt asutusaalto. Sodan jaloista pyrittiin pois (liite 1).

Verotuskäytäntö oli hieman erilainen kuin 1550-luvun uudisasukkailla. Useille määrättiin verovapausvuosien jälkeen itsellisvero. Itsellisiksi merkityt henkilöt olivat nimistöltään enimmäkseen samaa savolaisperäistä joukkoa kuin muutkin Kainuun uudisasukkaat (liite 1). Oulujärven erämaan itselliset

184. Esim. *Juva* 1951, s. 12, 14; *Saarenheimo* 1951, s. 240–242; *Kirkinen* 1976, s. 118–121.

185. *Tawaststjerna* 1918–1920, s. 47–72; *Kirkinen* 1976, s. 124–126; *Mäkelä* 1979, s. 132–133; *Pirinen* 1982, s. 625–626.

186. *Luukko* 1954, s. 728.

mainitaan muutamina vuosina kaikki yhdessä ilman paikanmääreitä, mutta vuosina 1574, 1575, 1577 ja 1578 heidät on sijoitettu kyliin:¹⁸⁷

<i>Kylä</i>	<i>1574–1575</i>	<i>1577</i>	<i>1578</i>
Saaresmäki	–	–	1
Vuolijoki	8	–	–
Jaalanka	–	2	–
Kivesjärvi	–	4	–
Melalahti	5	7	1
Kiehimänsuu	11	11	9
Miesjärvi (-lahti)	12	–	–
Uvajärvi	–	9	–
Ristijärvi	–	10	–
Kienajoki	–	–	4
Kivari	2	–	–
Iijärvi	–	–	23
Kuluntalahti	8	–	3
Nuasjärvi	–	7	–
Paltamo	7	11	1
Koutaniemi	7	–	–
Vihtamo	7	–	–
<i>Yhteensä</i>	<i>67</i>	<i>61</i>	<i>42</i>

Eri vuosina kussakin mainitussa kylässä majaili siis hyvin eri suuruisia itsellisjoukkoja. Joissakin kylissä, kuten Kiehimänsuussa, itsellisten määrä näyttää pysyneen melko tasaisena eri tarkasteluvuosina. Lähemmin tutkittaessa tämänkin kylän itsellisistä havaitaan yllättäen vain muutamien esiintyvän kaikkina kolmena vuonna, useimmat vain kerran.¹⁸⁸ Jotkut itsellisten asuinpaikoiksi merkityt ovat sellaisia, joita ei samojen vuosien maakirjoissa mainita lainkaan, mutta kylläkin kymmenysluetteloissa. Tällaisia ovat Kivari, Iijärvi, Kuluntalahti, Nuasjärvi ja Vihtamo.¹⁸⁹ Jos itsellisveroluetteloiden ilmoittamiin itsellisten asuinpaikkoihin on uskomisen, näyttävät useimmat majailleen ennen asuttomilla tai vasta asutetuilla seuduilla. Tällaiset itselliset on katsottava tavallisiksi erämaan uudisasukkaiksi, jotka eivät olleet ehtineet vielä 1570-luvun puoliväliin mennessä saada omia pirttejään ja talouksiaan valmiiksi. Monelta se varmaan jäi kokonaan tekemättä, ennen kuin rappasotien vainot ulottuivat Kainuun erämaihin. Osaa itsellisistä on pidettävä jonkinlaisena eräkauden jäänteinä. He olivat rintamaiden talojen erämiehiä tai -renkejä, joiden ei ollut helppoa erämaiden sulkeuduttua sopeutua jatkuvaan raadantaan kotoisilla kaskilla ja pelloilla entisen vapaan eräelämän sijasta. Erätalouden käytyä lähes mahdottomaksi entisillä kotiseuduilla valitsivat eräät heistä metsästäjän ja kalastajan ammatin uusilla seuduilla, kuten Kainuussa, jossa tähän oli vielä

187. VA 4742: 89–90; 4849: 117–117v; 4752: 82–83.

188. Vrt. VA 4742: 89–90; 4749: 117–177v; 4752: 82–83.

189. Vrt. esim. VA 4752: 76v–81; 4753: 83–86 ja edellisen viitteen signumit.

mainiot mahdollisuudet.¹⁹⁰ Kotiseudun joutuminen sodan jalkoihin varmaan helpotti lähtöpäätöstä.

Osa näistä itsellisistä saattoi olla myös Oulujärven pitäjän talollisia tai heidän poikiaan, jotka veroja välttääkseen luopuivat viljelemästä niitä tiluksia, joista heitä verotettiin, ja antautuivat erämiehiksi.¹⁹¹ Jotkut itsellisiksi merkityistä saattoivat olla ns. kirvesmiehiä. Tällä nimityksellä tarkoitettiin samaan aikaan Savossa hyvin kirjavaa väestöryhmää. Sen joukossa ei ollut vain tilattomia, vaan myös tilallisia, jotka tilapäisesti olivat verokyvottomia ja sijoittuivat sosiaalisesti talonpoikien ja huonemiesten välimaastoon. He kaskesivat vieraalla tai 'ei kenenkään' maalla ja joutuivat liikkumaan paikasta toiseen turvautuen myös erämaan antimisiin. Useimmiten kirvesmiehiä tavattiin uudisasutusalueen reunoilla.¹⁹²

Vain jotkut itsellisistä ehtivät vakiintua 1570-luvun loppuun mennessä asumaan paikoilleen niin tukevasti, että heidät voitiin merkitä tileihin tavallisina talonpoikina. Esimerkkeinä voidaan mainita Esko Leskinen ja Martti Väättäinen Mieslahdesta sekä Pekka Mustonen Koutaniemeltä.¹⁹³ Suurin osa jäi levottomuuksien alettua merkitsemättä mihinkään veroluetteloon. Osa varmaan sortui sodan jalkoihin ja osa pakeni pois sodan tieltä. Ilmeisesti kuitenkin monien itsellisten syrjäiset asuinpaikat ja liikkuva elämäntapa tekivät heistä vainolaisten vaikeasti tavoitettavia uhreja. Niinpä heidän merkityksensä asutuksen säilyttäjinä rappasotien kauden yli oli merkittävä.

Rappasotia edeltänyt uudisasutusaalto lisäsi voimakkaasti myös talolukua. Vuoden 1575 204:stä pitäjän taloluku kasvoi maakirjan mukaan 280:een vuonna 1578 (liite 3).¹⁹⁴ Tosiasiassa uudistaloja ehdittiin perustaa yli 100. Tämä paljastuu maakirjojen ja kymmenysluetteloiden vertailusta. Vaikka kymmenysluetteloiden savuluvut ovat maakirjojen luvuista jäljessä noin 20, niistä ilmenee useissa kylissä olleen enemmän taloja kuin maakirjat osoittavat. Vertailun tuloksena saatu 309 savua on tosin talojen teoreettinen määrä, sillä samaan aikaan rappasota oli jo autioittanut kymmeniä Oulujärven erämaan taloja. Kymmenysluetteloiden maakirjaa pienempi savuluku johtui siitä, ettei niihin merkitty lainkaan sellaisia taloja, jotka oli kokonaan, ilmeisesti asukkaineen, tuhottu.¹⁹⁵

Kainuun 1570-luvun voimakas taloluvun lisäys on selvä poikkeus rintaseutujen samanaikaisesta kehityksestä. Vanhoilla asutusseuduilla alkoi 1570-luvulla yleinen autioitumisprosessi. Näin tapahtui esimerkiksi Satakunnassa, Hämeessä, Itä-Uudellamaalla ja Länsi-Karjalassa.¹⁹⁶ Erämaiden uudisasutus ei kyennyt korvaamaan rintaseutujen autioitumista, ja niinpä koko Suomen asutuskehitys kääntyi laskuun.¹⁹⁷

190. Vrt. *Pohjolan-Pirhonen* 1960, s. 181–182.

191. Vrt. *Jutikkala* 1957 B s. 189–190.

192. *Voionmaa* 1915, s. 146–150; *Jutikkala* 1958, s. 20, 40; *Pirinen* 1963, s. 114–115; *Pirinen* 1982, s. 94–95.

193. Vrt. esim. VA 4758: 74v–79v; 4756: 79–83; 4742: 89–90.

194. VA 4746: 77–81; 4852: 76v–81.

195. VA 4756: 79–83; 4758: 74v–79; 4759: 83–86.

196. *Jokipii* 1959, s. 204–205; *Lehtinen* 1961 A, s. 118; *Tawaststjerna* 1918–1920, s. 42–43, 60–61; *Mäkelä* 1979, s. 132–136.

197. *Luukko* 1958, s. 14.

Asutuksen alkuperän selvittämisen yhteydessä todettiin jo, että osa Savossa esiintymättömistä suvuista saapui Oulujärven erämaahan juuri 1570-luvulla. Kaikkiaanhan uusia sukuja tuli 1570-luvulla 62 (liite 1). Sukujen todennäköinen alkuperä ja muuton syy saavat lisäselvitystä, kun katsotaan, minne venäläiset hyökkäilivät vuosina 1571–1572. Jääsken, Ruokolahden, Lappeen ja Taipalsaaren pitäjistä autioitui noin 200 taloa.¹⁹⁸ Hyökkäykset, uusien hyökkäysten pelko ja mahdollinen haluttomuus lähteä sotaan¹⁹⁹ saattoivat sysätä muuttamaan jo tuhoa kärsineillä Länsi-Karjalan seuduilla ja sitä pelkäävillä Savon alueilla.

Uudiasutusaalto suuntautui kaikille Oulujärven erämaan ennestään jo asutuille seuduille. Uusien tulokkaiden saapuminen näkyy monien kylien talokujujen jyrkkänä kasvuna. Jo ennestään pitäjän suurimmat kylät, kuten Koutaniemi, Melalahti, Ristijärvi, Uvajärvi ja Kienajoki, saivat eniten uudisasukkaita. Joitakin entisten asuinalueiden lähellä sijainneita erämaa-alueita myös asutettiin, mutta mitään merkittäviä uusia aluevaltauksia ei uudisasutusliike ehtinyt tehdä ennen rappasotien vainojen alkamista.

4.4.4.2. Asutuksen tuhoutuminen

Kotiseutujensa vaikeuksia paenneiden asukkaiden joutuminen lähes välittömästi ja, jos mahdollista, entistä suurempiin vaikeuksiin uudella asuinalueellaan tuntuu suorastaan kohtalon ivalta. Viimeisestä, nyt voidaan kai sanoa savokarjalaisesta, asutusekspansioista ehti kulua vain muutama vuosi, ennen kuin rajantakaisten hyökkäykset ulottuivat myös Oulujärven erämaahan.

Ruotsin ja Venäjän välisessä sodassa saatiin solmituksi vuoden 1574 alussa aselepo, jota jatkettiin pariin otteeseen tarkoituksena sen kestäminen kesään 1577. Suurilta sotatoimilta tuona aikana vältyttiinkin, mutta sissisota laajeni kohden pohjoista. Vuonna 1574 vihollispartio iski ensimmäisen kerran Kainuun asutuksen kimppuun. Vuoden 1575 verokirjaan merkittiin venäläisten polttaneen syksyllä 1574 Saaresmäen kylän, minkä takia verot jäivät sieltä saamatta.²⁰⁰ Kylä lienee yllätetty etelästä Maanselän suunnalta, koska muualta ei vihollisen liikkeistä ole mainintoja. Hyökkäyssuunnasta päätellen vihollispartio näyttää lähteneen Pielisjärven tienoilta.²⁰¹

Hyökkäys liittyi luonnollisesti valtakuntien väliseen sotaan, mutta se ajoittui kuuden ilmastoltaan hyvin epäedullisen vuoden jakson alkuun (liite 7).²⁰² On hyvin mahdollista, että sissisodan laukaisijana ja ylläpitäjänä oli osaltaan useiden perättäisten katovuosien aiheuttama nälänhätä.

Kesäkuussa 1575 vihollinen tuli jo Oulujärvelle ja poltti 21 taloa. Tarkempaa tietoa siitä, mitä kyliä tämä hävitys koski, ei tuolta vuodelta ole. 10 1/2 lei-

198. Tawaststjerna 1918–1920, s. 42–43, 60–61; *Lappalainen* 1970 B, s. 387–390.

199. Herman Flemingin vuosina 1572–1573 suorittamilla kostoretkillä oli talonpoikia mukana (*Tawaststjerna* 1918–1920, s. 64–72; *Kirkinen* 1976, s. 125–126).

200. VA 4742: 85.

201. Vrt. *Kirkinen* 1976, s. 128.

202. *Bitvinskas* 1974, s. 156.

viskän suuruiset haukiverot jäivät joka tapauksessa kruunulta saamatta.²⁰³ Saman vuoden syksyllä hävitys lienee uusiutunut, koska kihlakunnantuomarin laatimassa selityksessä mainitaan erämaan 190 manttaalista 60:n olevan venäläisten polttamisen jäljiltä autioina (verokyvöttöminä).²⁰⁴ Lukuun näyttää tosin sisältyneen syksyllä 1574 ja kesällä 1575 poltetut 30 taloa. Kihlakunnantuomarin selitys joutuu kuitenkin hieman epäilyttävään valoon, koska vuoden 1576 maakirjassa mainitaan venäläisten takia verokyvöttömiksi vain 30 taloa.²⁰⁵

Vuonna 1575 vainovalkeat roihusivat Ristijärvellä, Mieslahdessa (kaikki kylän 11 taloa), Manamansalossa, Vuottolahdessa, Koutaniemellä ja Paltamosa. Saaresmäki oli edelleen syksyn 1574 tuhon jäljeltä verokyvöttön (liite 3 ja kartta 13 s. 116–117).²⁰⁶ Vihollisen tulosuunnasta ei voida varmistua, koska taloja paloi lähes koko Oulujärven ympärillä ja Sotkamon sekä Hyrynsalmen reittien alajuoksilla. On kuitenkin huomattava, että vienankarjalaiset pyysivät syksyllä 1575 lupaa tulla kauppa-asioissa Pohjanmaalle.²⁰⁷ Jos tämä ei ollut hämäystä, jää ainoaksi mahdollisuudeksi olettaa näidenkin hyökkääjien lähteneen Käkisalmen läänin suunnalta. Ilmeisesti Oulujärven erämaan asutus rajoitti eniten juuri Pielisen seudun karjalaisten erä- ja kauppamahdollisuuksia ja sai nämä käymään omaa sissisotaansa laajemman sodan rohkaisemina.²⁰⁸

Ehkä vain Saaresmäen asutuksen syksyllä 1574 tuhonnut hyökkäys tuli oulujärveläisille yllätyksenä. Seuraavalta vuodelta on nimittäin tieto, jonka mukaan melalahtelaista Pekka Poutasta²⁰⁹ sakotettiin paltamolaisen lautamiehen Paavo Penttisen pahoinpitelystä tämän ollessa nostattamassa voudin määräyksestä väkeä venäläisiä vastaan.²¹⁰

Vuosien 1574 ja 1575 vainoja seurasi parin vuoden hengähdystauko ja jälleen- sekä uudisrakennus. Kokonaan ilman levottomuuksia ei silti selvitty. Vuonna 1576 pohjalaiset varustivat kostopartion, mutta heikoin tuloksin. Talonpojat olivat selvästi haluttomia laajoihin hyökkäystoimiin. Pienessä mitassa kosto kuitenkin eli. Venäläisten lähteiden mukaan tiedetään pohjalaisten (ilmeisesti oulujärveläisten) surmanneen 14 karjalaista kesällä 1576 näiden tultua yhteisinä pitämilleen erämaan haukijärville kalastamaan. Samana kesänä surmasi eräs talonpoika karjalaisen naapurinsa perheen, vaikka nämä olivat siihen asti eläneet sovussa keskenään. Ainakin jälkimmäinen veriteko lienee tapahtunut Kainuun itä- tai kaakkoisosissa. Tähän viittaa vienankarjalaisten kauppiaiden saapuminen vielä tuonakin kesänä rauhassa veneineen Ouluun.²¹¹

Neuvottelut Ruotsin ja Venäjän välillä eivät johtaneet välirauhan aikana tuloksiin. Niinpä sota alkoi taas koko mitassa kesällä 1577. Kainuun rajoilla ase-

203. VA 4742: 88v.

204. VA 4744: 2.

205. VA 4746: 77–81; *Fontell* 1881, s. 39–40; *Luukko* 1954, s. 730.

206. VA 4746: 77–81; *Luukko* 1954, s. 730.

207. Vrt. *Luukko* 1954, s. 730; *Kirkinen* 1976, s. 128.

208. Vrt. *Kirkinen* 1976, s. 128.

209. Pekka Poutanen lienee vasta tullut uudisasukas tai tilaton, koska hän ei esiinny kertaakaan Oulujärven veroluetteloissa.

210. VA 4746: 97v; *Luukko* 1954, s. 730–731.

211. *Luukko* 1954, s. 731; *Kirkinen* 1976, s. 128.

lepoa olisi haluttu vielä jatkaa, sillä samana vuonna teki talonpoikien asiamiehenä Erik Krankka -niminen voudinapulainen, joka mahdollisesti oli jo silloin Pohjanmaan nostoväen päällikkö, sopimuksen vienankarjalaisten kanssa väli-rauhan jatkamisesta. Kuninkaalle tuntemattoman miehen tekemä sopimus ei ollut kuitenkaan mieleinen Juhana III:lle, joka tehdäkseen lopun erillisen väli-rauhan hankkeista määräsi maaliskuussa 1578 maakunnan voudin lähtemään heti sotilaineen hävitysretkelle rajan taa.²¹²

Retkeä ei luultavasti ehditty edes toteuttaa, ennen kuin venäläiset keskikesällä 1578 tunkeutuivat Oulujärvelle ja hävittivät suuren osan pitäjää. 145 taloa paloi tuhkaksi ja lisäksi 14 autioitui verokyvyyttömiksi. Myös pitäjän kirkkoherran Olavi Rahikaisen pappila²¹³ Manamansalossa poltettiin, ilmeisesti myös kirkko.²¹⁴ Uutta kirkkoa ei enää sodan aikana saatu rakennetuksi, ei ehkä yritettykään.

Vihollisen eteneminen länttä kohti pysäytettiin juuri Manamansalossa, sillä siellä ehti rannikon talonpoikien tukema sotajoukko vihollista vastaan.²¹⁵ Pitäjän oman väen miestappiot autioiden jousten mukaan olivat 48 miestä. Väki ehti siis melko hyvin pakoon. Tuho ei liene yltänyt viljelyksiin (vihanta vilja ei palanut?), sillä syksyllä 1578 löytyi pitäjästä viljakymmenysten maksajia peräti 234, kun vuotuisveroa pystyi maksamaan vain 121 taloa. Pahimmin ensimmäinen suuri ”rappareiden” retki koetteli pitäjän suurimpia kyliä. Koutaniemi, Melalahti, Kiehimänsuu, Ristijärvi ja Paltamo sekä Saaresmäki toistamiseen tuhottiin lähes maan tasalle. Avuksi rientäneen sotajoukon ansiosta saivat Jaalanka, Säräisniemi ja ehkä myös Vuolijoki olla täysin rauhassa, vaikka niistäkin autioitui muutamia taloja. Väki oli mahdollisesti kaikonnut vihollisen tieltä. Kivesjärveltä ja Vuottolahdesta poltettiin molemmista vain yksi talo (liite 3 ja kartta 13 s. 116–117).²¹⁶

Retken hyökkäyssuunnasta ei tuhojen sijoittuminen anna selvää käsitystä, vaikka HEIKKI KIRKINEN niin otaksuukin.²¹⁷ KIRKISEN mukaan rappareiden todennäköisin lähtöpaikka oli edelleen Käkisalmen Karjalan pohjoisosa. Hyökkääjät olivat voineet tulla Sotkamon reittiä pitkin, mutta yhtä hyvin he olivat saattaneet lasketella Hyrynsalmen vesistön kautta, koska Ristijärven asutus tuhottiin lähes tyystin. Mahdollisesti hyökkäys tehtiin kahdessa osassa, molempia reittejä pitkin yhtä aikaa tai ’kiertokäyntinä’ toista tullen ja toista pala-ten. Molemmissa vaihtoehdoissa ”rappareiden” olisi täytynyt lähteä Vienan-Karjalasta.²¹⁸ Mahdollista on myös Kuhmon perukoilla asuneiden karjalaisten

212. *Tawaststjerna* 1918–1920, s. 482–483; *Luukko* 1954, s. 732–733.

213. Kirkkoherra ehti pakosalle, mutta vihollinen surmasi hänet Muhoksella vuoden 1590 tienoilla (*Leinberg* 1908, s. 160; *Strandberg* 1834, s. 214; *Luukko* 1954, s. 662; *Keränen* 1977, s. 83). Kuriositeettina kannattaa mainita, että Kainuun vanhimpana rakennuksena pidetään tuon Manamansalon pappilan ranta-aitaksi väitettyä huonokuntoista otsa-aittaa (Kainuun kulttuurihistorialliset suojelukohteet, s. 120, 126).

214. VA 4751: 14; 4752: 76v–81; *Luukko* 1954, s. 733–735.

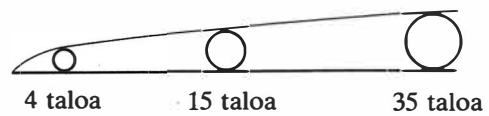
215. *Vartiainen* 1931, s. 14–15; *Luukko* 1954, s. 734–735.

216. VA 4752: 76v–81; 4753: 83–86; 4754: 34; 4760: 40; vrt. *Fontell* 1881, s. 44–45; *Luukko* 1954, s. 733–735.

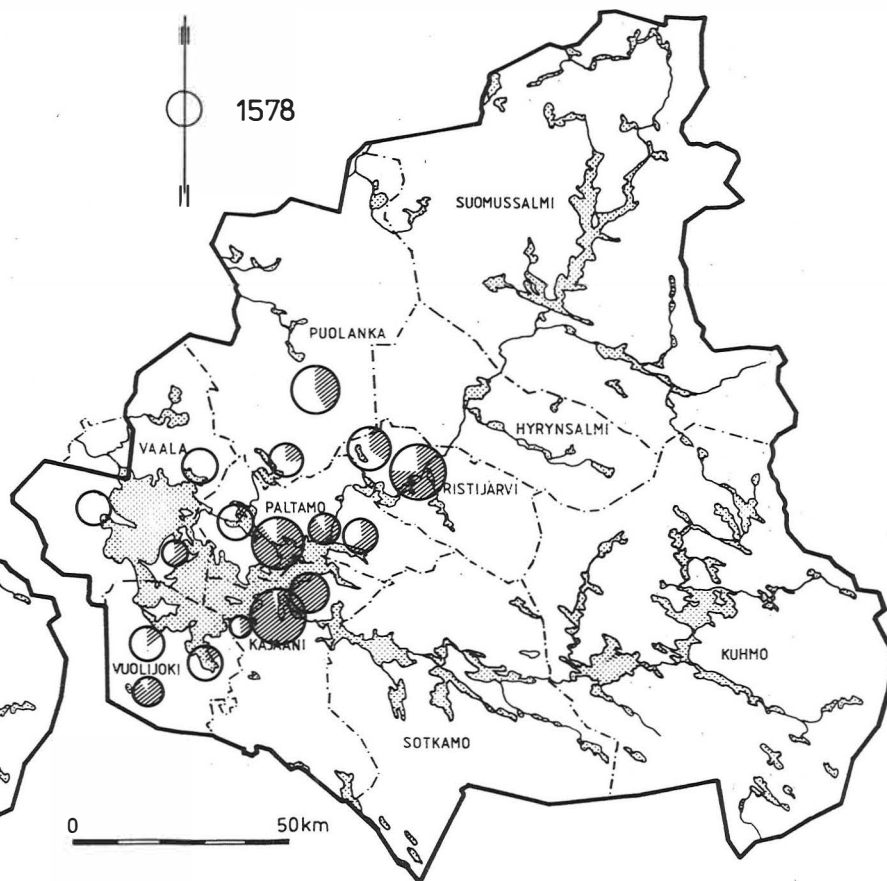
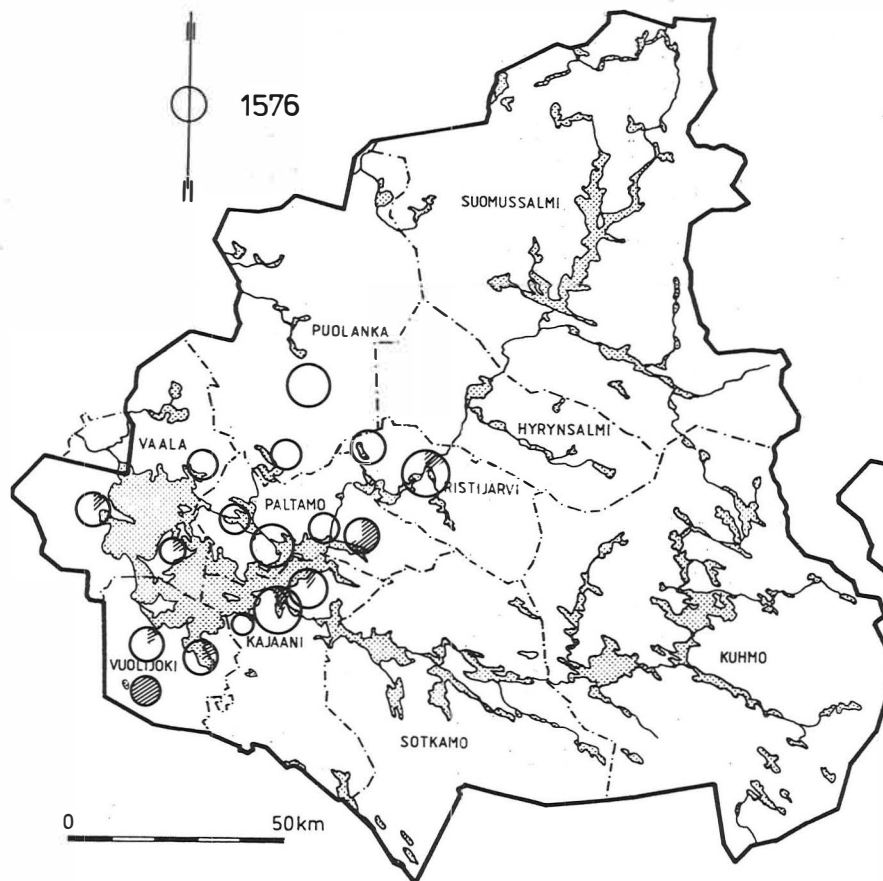
217. *Kirkinen* 1976, s. 131.

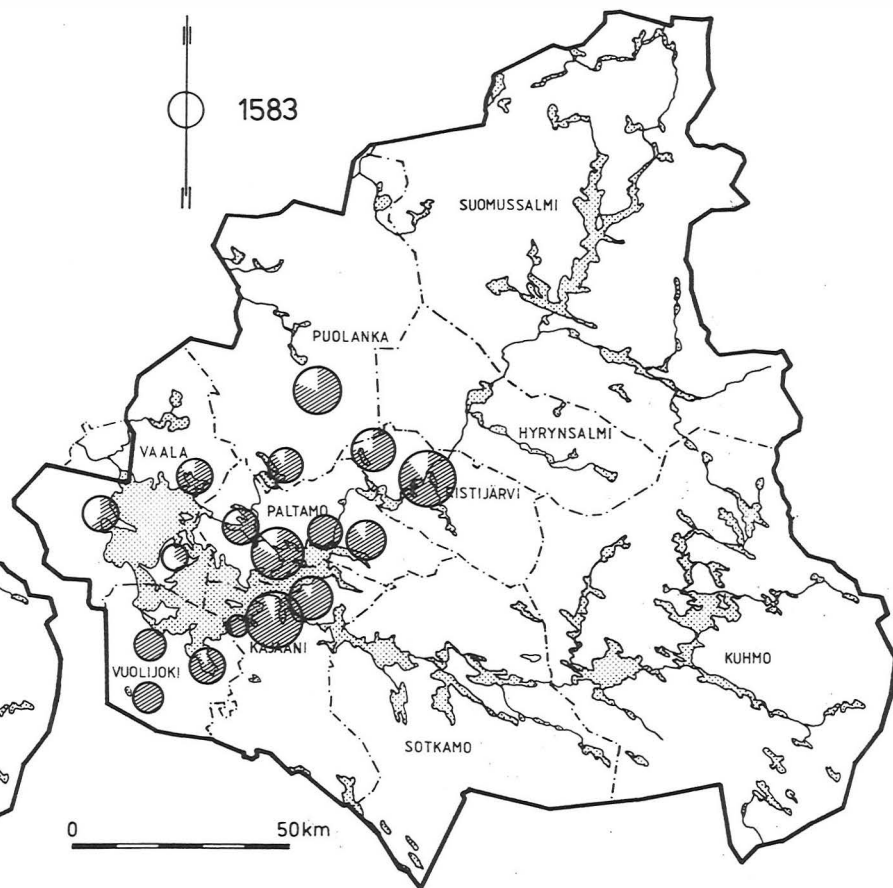
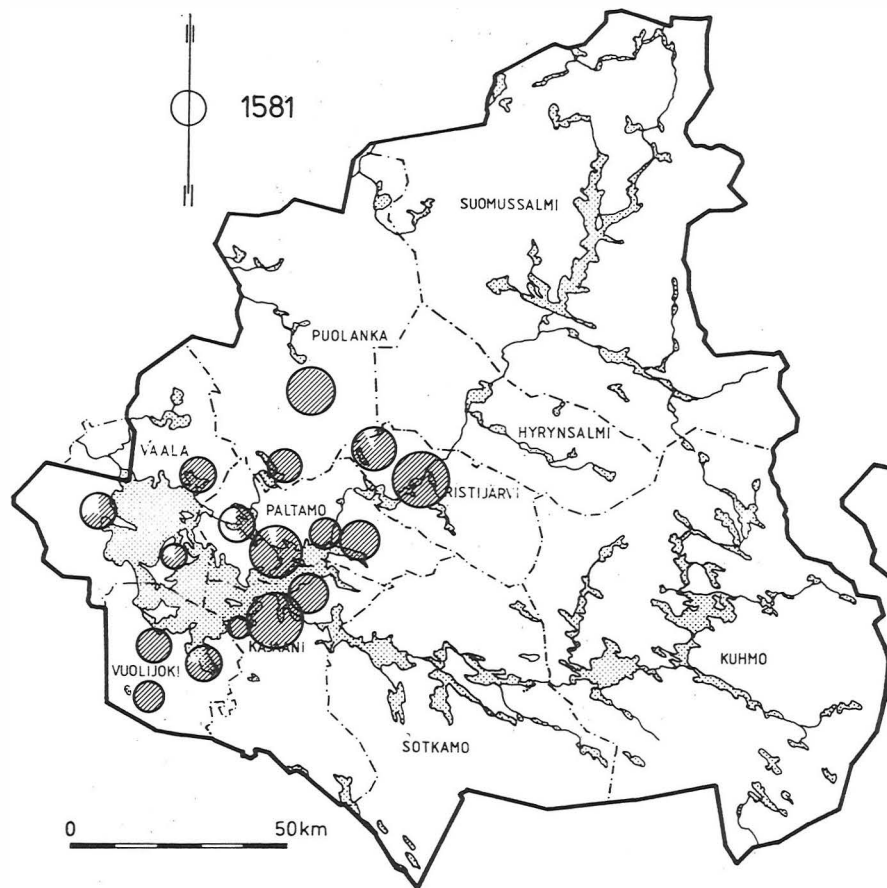
218. *Pirinen* 1965, s. 11–15.

KARTTA 13.
Rappasodan tuhot

Tuhottuja taloja

osallistuminen hyökkäykseen.²¹⁹

Seuraavan kesän 'täydennysretken' kulkusuunta tukee edellä esitettyä. Rajantakaiset samosivat nimittäin pelkästään Oulujärven pohjoispuolisissa erämaissa. Käkisalmen Karjalasta sinne pääseminen muuten kuin Oulujärven kautta olisi ollut hyvin työlästä. Kauttakulusta olisi varmasti jäänyt merkkejä Oulujärven seuduille. Maakirjaan merkittiin vuonna 1579 poltetuiksi vain kaksi taloa Uvalta ja Mieslahdesta sekä yksi talo Kivesjärveltä, Kongasjärveltä ja Säräisniemeltä, yhteensä seitsemän. Tiedot ovat kuitenkin ristiriidassa saman vuoden poltettujen kokonaismäärään, sillä lisäystä edellisen vuoden poltettuihin oli 18.²²⁰ Tuhot saattoivat ainakin Mieslahdessa ja Uvalla olla esitettyjä suurempia. Vuosien 1578 ja 1579 poltettujen määriä vertailtaessa havaitaan jälkimmäisenä vuonna olleen enemmän poltettuja myös Ristijärvellä ja Kienajoella.²²¹ Luultavasti osa tuona vuonna poltetuiksi katsotuista tuhottiin jo edellisen vuoden lopulla. Kesän 1578 hyökkäyksen lopullisten tuhojen paljastuminen verottajalle vasta seuraavana vuonna on myös mahdollista.

Sodan rasitukset alkoivat nyt tuntua Oulujärven erämaassa todella voimakaina. Vuotuisverona kannettua kapakalaa pystyi maksamaan enää 96 taloa ja itsellisveroa kuusi huonemiestä edellisen vuoden lukujen oltua 121 ja 42. Kymmenyksiä suoritti vain 104 talonpoikaa edellisen vuoden 234:n sijasta.²²² Mahdollisista väestötappioista ei voida sanoa mitään varmaa, koska jousiluku romahti 263:sta 104:ään, vaikka poltettuja savuja oli vain 18. Jousiluvun romahdus johtui siitä, että vuodesta 1579 lähtien merkittiin jousia vain verokykyisistä taloista, kun edellisenä vuonna oli jousikohtaista veroa kannettu vielä kaikilta hengissä olleilta jousilta.²²³ Vuoden 1579 'verokirjanpidolliset harhat' johtuivat siis edellistä vuotta huomattavasti lievemmästä verotuksesta.

Pohjalaiset järjestivät vanhan soturin Hannu Garpin johdolla vuoden 1579 lopulla kostoretken rajan taakse Riinuojärven linnaketta vastaan, mutta epäonnistuivat jälleen.²²⁴ Yritykseksi jäänyt kosto sai aikaan vastakoston, ja tietenkin ensimmäisinä sen uhreiksi joutuivat Oulujärven erämaan asukkaat. Kesän 1580 hävitysretken jäljiltä pitäjältä löytyi enää 49 verokykyistä savua. "Rapparit" riehuvat nyt niissä kylissä, joihin eivät edellisillä retkillä olleet päässeet käsiksi. Vuolijoki, Säräisniemi ja Vuottolahti poltettiin maan tasalle, vain yksi Säräisniemen talo säilyi verokykyisenä. Oulujärven ympäristön kylistä vain Jaalanka näyttää jääneen viholliselta huomaamatta. Myös Kivesjärvi selvisi vähäisin vaurioin, sillä vain kolme kylän 14 talosta poltettiin. Kauempana päävesiteiden varsilta sijainneet Kongasjärven, Kienajoen ja Uvan tienoot saivat olla rauhassa, vaikka osa taloista olikin edellisten hyökkäysten jäljiltä autioina. Oulujärven välittömän ympäristön ja Hyrynsalmen reitin kylissä hävitys oli sen sijaan lähes täydellinen, poikkeuksena vain edellä mainitun Jaalangan suojaisen lahden asutus. Jaalangan 12 talon lisäksi maksoi Oulujärven

219. Vrt. Castrén 1867, s. 12–14.

220. VA 4755: 80v–85v; vrt. Luukko 1954, s. 737–738.

221. VA 4752: 76v–81; vrt. VA 4755: 80v–85v.

222. VA 4755: 80v–85; 4756: 79–83; Fontell 1881, s. 61; Luukko 1954, s. 738.

223. Vrt. VA 4752: 76v–81; 4755: 80v–85.

224. Kirkinen 1976, s. 138.

rantakylistä veroa vain neljä taloa, yksi Melalahdesta, Manamansalosta, Mieslahdesta ja Säräisniemeltä. Edellisinä vuosina jo täydellisesti tuhotun Paltamon lisäksi olivat nyt kokonaan autioina ja lähes täysin raunioina Vuolijoki, Koutaniemi, Vuoreslahti, Vuottolahti ja Kiehimänsuu. Ristijärvenkin 32 talosta vain yksi oli enää pystyssä (liite 3).²²⁵

Kymmenysveroa saatiin kuitenkin 64 talolta, mikä johtui siitä, että joiltakin kesällä 1578 hävitetyiltä taloilta kannettiin kymmenyksiä, muttei vuotuisveroa. Kymmenysten maksajina oli myös muutamia sellaisia asukkaita, joita ei lainkaan tapaa maakirjoista. Asutus kykeni siis toipumaan niin nopeasti, että säälimätön kymmenysten kantaja saattoi suuritta omantunnontuskitta periä saatavansa vain pari kesää aikaisemmin poltetuista pirteistä. Uudisrakennuksen nopeudesta ja päättäväisyydestä kertoo myös se, että useita, varsinkin Mieslahden ja Ristijärven vuonna 1578 tuhottuja taloja poltettiin uudelleen jo kesällä 1580.²²⁶

Hyökkäyksen tulosuunta ei ole nytkään yksiselitteinen. Kysymyksessä oli mahdollisesti jälleen 'kiertokäynti' toista päävesireittiä saapuen ja toista palaten tai kahden erillisen joukon hyökkäys molempia reittejä pitkin. Viimeksi mainittuun vaihtoehtoon saattaa viitata Jaalangan säilyminen koskemattomana, sillä kahden erillisen, Oulujärven eri rantoja edenneen joukon yhteistoiminta ei voinut olla saumatonta.²²⁷

Nyt viimeistään kävi selväksi venäläisten pyrkimys tuhota kokonaan Oulujärven erämaan asutus, joka oli heidän mielestään tunkeutunut Venäjän alueelle. Laajat pääosin vakinaisen väen avulla tehdyt hyökkäykset, kuten vuosien 1578 ja 1580 sotaretket, Kainuun jäljellä olleen asutuksen kimppuun kuitenkin estyivät. Venäläisten tappiot eteläisillä rintamilla sitoivat vakinaisen väen puolustustoimiin myös Vienassa.²²⁸ Hyökkäystoiminta jäi, samoin kuin rapasodan alkuvuosina, jälleen vapaaehtoisten sissijoukkojen varaan, olivatpa sissit lähtöisin Vienasta, Käkisalmen Karjalasta tai Kainuun itäosien mahdollisista karjalaistaloista.

Kesällä 1581 sissit koettivat tuhota Oulujärven erämaan viimeisetkin pystyssä olleet talot. Vielä pitäjään jäi kuitenkin 18 taloa vuotuisveroaan maksamaan. Nämä olivat Heikki Manninen Uvalta, Heikki Haverinen Melalahdesta, Juho, Mikko ja Paavo Kovanen, Mikko Nisunen, Rossi ja Niilo Virpinen, Mikko Leinonen ja Manu Manninen Kivesjärveltä, Paavo Lemettinen, Olli ja Matti Kämäräinen Vuottolahdesta, Antti Koponen Manamansalosta, Matti Toivonen, Sikstus Sikstuksenpoika (Parma), Suni Heikkinen ja Olli Sallinen Säräisniemeltä.²²⁹ Kivesjärvi säästyi siten kauimmin täydelliseltä tuholta. Säräisniemen ja Vuottolahden vuonna 1581 veroa maksaneet tulot olivat jo aikaisemmin ainakin kertaalleen poltetut (liite 3 ja kartta 13 s.).

Oulujärven erämaan kymmenysluetteloon on vuoden 1581 kohdalle paljon

225. VA 4758: 74v–79v; *Fontell* 1881, s. 59; *Luukko* 1954, s. 740.

226. Vrt. VA 4759: 83–86; VA 4758: 74v–79v.

227. Vrt. *Kirkinen* 1976, s. 139.

228. *Kirkinen* 1976, s. 142–145.

229. VA 4761: 71v–76; *Luukko* 1954, s. 742.

puhuvasti kirjoitettu: ”Oulun erämaasta ei ole saatu lainkaan viljakymmenyksiä, koska venäläiset ovat polttaneet sen asukkaat.”²³⁰

On suorastaan hämmästyttävää todeta, että lähes totaalisen tuhon jälkeen voitiin seuraavana vuonna verottaa jälleen 46 jouta 47 talosta.²³¹ Henkiin jäänyt osa väestöstä ei antanut periksi. Erämaahan pakenemalla hävitykseltä säästyneet eivät halunneet jättää suurella vaivalla raivaamiaan peltoja, vähäisiäkään, metsittymään. Rikkaat riistamaat ja hyväksi havaitut kalavedet odottivat myös pyytäjiä. Asutus oli pureutunut seudulle todella elinvoimaisena ja sitkashenkisenä. Sitkeyden ja sopeutumiskyvyn ymmärtää paremmin kun muistaa, miten savolaiset olivat olleet liikekannalla jo sukupolvien ajan. He pystyivät tarvittaessa elämään pelkillä erämaan antimilla ja kyhäämään vaatimattomat pirttinsä tai saunansa nopeasti uudelleen.

Kun olot väliaikaisesti rauhoittuivat ja sota keskeytyi pohjoisella rintamalla, verokykyisiä asukkaita löytyi lähes jokaisesta kylästä. Vain Vuoreslahdesta ja Saaresmäeltä ei tavattu ketään. Verokykyisiä jousia kirjattiin tosin kustakin kylästä vain muutamia, eniten Ristijärveltä (8) ja Kivesjärveltä (7). Veronkantajan mukaan suurin osa myös näistä taloista oli venäläisten polttamia.²³² Jällelenrakennus oli kuitenkin virinnyt.

Kainuun kovia kokenut väestö osasi jo pelätä vainolaista, eivätkä kaikki näytä uskaltaneen palata entisille asuinsijoilleen, koska pysyvästä rauhasta ei ollut takeita. Tähän viittaa vuoden 1583 taloluku, joka oli 40. Saman vuoden elokuussa saatiin kuitenkin aikaan välirauha Venäjän kanssa, ja sen vaikutus näkyy heti seuraavan vuoden verotuksessa, joka suoritettiin heinäkuussa. Veroa maksoi tuolloin 69 talonpoikaa ja kolme huonemiestä (liite 3 ja kartta 13 s. 116–117). Joidenkin kylien asutuksen kasvun voimakkuus kertoo seudulla todennäköisesti olleen enemmänkin väkeä. Osa vain jäi piilopirteilleen seuraamaan, mitä tuleman piti. Luulisi myös entisille asuinsijoilleen palanneiden osanneen olla jo varuillaan.

Varovaisuus ei näet ollut turhaa, sillä saman veroluettelon loppuun on vouti kirjoittanut seuraavanlaisen huomautuksen:²³³

”Alle desse för:de Äremarksbönder ähre aff Rydzen förötheth efter Olai Tiidh Anno -84 och till Omnium S (anc)-torum aff them warit anfächtende och mesteparthen theris huusfolck äre ihiälslagne. Så och en partt aff them som liffuet behöllo, ähre händerne affhugge, och eljeste I ynkelligh Marteringh, aff hwilke Kongl.Maj:tt ingen Schatt på någre åhr haffve att förväntha.”

Olavinpäivästä kekriin (29.7. – marraskuun alkuun) Kainuuta raa’asti kohdellut hävitys autoiotti tähän asti mainitut kylät lähes täysin, vain Ristijärveltä (neljä) ja Kivesjärveltä (kaksi) löytyi verokykyisiä taloja vuonna 1585. Tileihin ilmaantui tosin uusia kyliä, joiden asukkaat olivat piilopirteille ”rappareita”

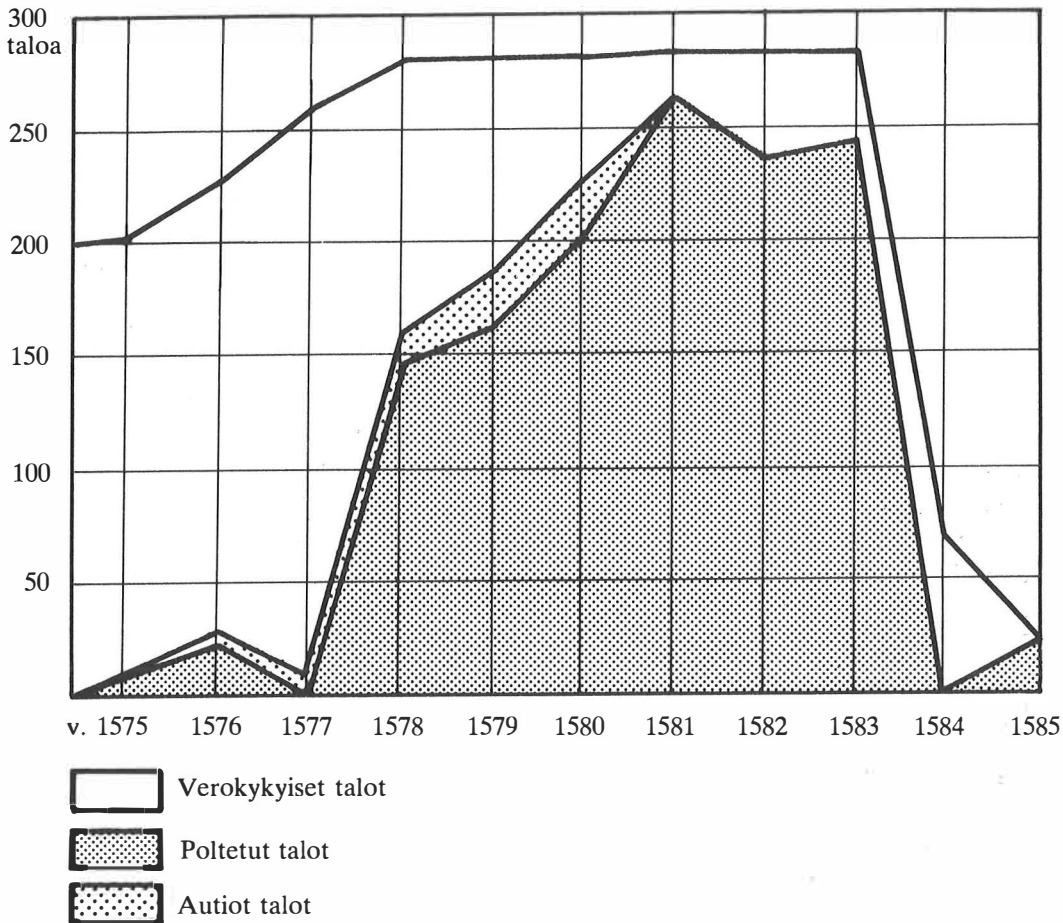
230. VA 4762: 94v.

231. VA 4764: 80v–85v.

232. VA 4864: 80v–85v.

233. VA 4773: 15v; vrt. *Fontell* 1881, s. 70.

Rappasodan jäljet Kainuun asutuksessa

paettuaan jääneet asustelemaan vakituisesti syrjäisiin erämaihin. Kaikkiaan luetellaan 22 talonpoikaa: Lauri Tolvanen, Tapani ja Pekka Hiltunen, Lauri Asikainen ja Juho Pussinen Jaurankajärveltä; Mikko ja Antti Mäkeläinen, Paavo Kilpeläinen, Pekka Ruokolainen ja Antti Riikonen Osmankajärveltä, Lauri Kokkonen Lylyjärveltä; Antti Roininen ja Tahvanainen (etunimeä ei mainita) Tuomimäeltä (tarkoittanee Hyrynsalmen Tuomivaaraa); Paavo Petäväinen ja Niilo Nykänen Vihajärveltä sekä Pekka Piispa Iijärveltä. Lisäksi mainitaan Ristijärveltä Juho Karppinen, Pekka Simonen, Pekka Härkönen ja Juho Ihannus sekä Kivesjärveltä Mikko Nisunen ja Manu Manninen.²³⁴ Viimeksi mainitut Kivesjärven talonpojat olivat koko pitäjän ainoat yhtä mittaa rappasotien alusta vuoteen 1585 verokelpoisina säilyneet, ts. heidän talojaan ei merkitty poltetuiksi eikä autioiksi kertaakaan. Monet pirtit oli tuhottu kah-

234. VA 4773: 15v.

desti jo vuoteen 1581 mennessä ja vielä kolmannen kerran vuonna 1584 (liite 3).

Edellä luetellut eivät suinkaan olleet ainoat vuonna 1585 seudulla asustelleet talonpojat. Heinäkuun 16. p:nä 1585 pidettyjen Oulujärven erämaan kesäkäräjien pöytäkirjassa mainituista 18 henkilöstä (lautakunta + käräjille haastetut) nimittäin vain kaksi esiintyy saman vuoden veroluettelossa.²³⁵ Lähteen luonteen huomioon ottaen ei voi kuin todeta seudulla piileskelleen väkeä monin verroin enemmän kuin veroluettelon ilmoittamat. Ilmeisesti verottaja oli jo pitkään katsonut 'läpi sormien' ja käyttänyt harkintaa lähinnä valtopoliittisista syistä, vaikka Oulujärven erämaan verotus oli jo alunperin lievempää kuin muualla. Jos asutuksen haluttiin säilyvän ja olevan välineenä valtakunnan alueen laajentamisessa, kannatti viimeistään nyt jättää kantamatta ne muutamat leiviskät kapahaukia ja kiihtelykset harmaanahkoja, jotka Oulujärven erämaasta olivat vaivoin saatavissa.

Jälleenrakennukseen ei ehditty paneutua, ennen kuin vainolainen vielä kerran syksyllä 1585 iski Oulujärven asutuksen kimppuun. Sen jälkeen todetaan haukiverojen maksamatta jäämisen syyksi: "...koska he ovat tänä vuonna joutuneet kaikki venäläisten surmaamiksi ja heidän kotinsa ovat autiot ja poltetut."²³⁶ Samasta syystä jäi kantamatta myös kymmenysvilja.²³⁷ Seuraavan vuoden tileissä synkkä asiointi ilmaistaan: "Talonpoikien tilukset ovat kaikki venäläisten polttamia ja autioittamia, joten sieltä ei mitään veroa suoriteta."²³⁸ Vuosina 1587 ja 1588 Oulujärven erämaa mainitaan vielä voutikunnan tilien johdannossa, mutta ei itse veroluettelossa.²³⁹ Vuoden 1589 veroluetteloon Oulun erämaa kirjattiin yllättäen vielä erikseen veroperusteitaan myöten, mutta erämaan talonpoikien ja josten kohdalla on kuitenkin karut nollat.²⁴⁰ Ne ovat tilien viimeiset tiedot Kainuun uudisasutuksesta 1500-luvulta. Pitäjän nimi pyyhittiin kirjoista ja seudut liitettiin takaisin entiseen emäpitäjänsä Liminkan lähes vuosikymmeneksi.²⁴¹

Vaikka 25-vuotinen sota koetteli raskaasti koko Suomea, joutui Kainuun nuori uudisasutus maksamaan suhteellisesti raskaimman veron. Tilien mukaan Oulujärven erämaan tuhot olivat lopulta sataprosenttiset.

Vertailun vuoksi mainittakoon muutamia autioitumislukuja muista sodan pahimmin koettelemissa osista maata. Tataarit hyökkäsivät vuonna 1577 Uudellemaalle ja autioittivat pahimmin Sipoon ja Helsingin pitäjiä. Sipoon 320 savusta autioitui 52 (26 %) ja Helsingin pitäjän 317 savusta 50 (16 %).²⁴² Huomattavasti raskaammin sota koetteli Savoaa. Suur-Savon autius oli pahimmillaan vuonna 1592, jolloin autioita oli 945 (69 %) kihlakunnan 1469 savusta. Pien-Savossa oli vuonna 1590 autiona 1382 savusta peräti 1011 (74 %).²⁴³

235. Vrt. VA 4773: 15v, 164–164v; myös *Luukko* 1954, s. 747.

236. VA 4772: 3, 13v.

237. VA 4772: 36.

238. VA 4775: 4v.

239. VA 4779: 4; 4782: 5.

240. VA 4785: 3v, 7.

241. Vuosien 1590–1604 tilit; *Castrén* 1754, s. 39; *Luukko* 1954, s. 370–371.

242. *Tawaststjerna* 1918–1920, s. 266; *Mäkelä* 1978, s. 134–135.

243. *Tawaststjerna* 1918–1920, s. 270; *Pirinen* 1982, s. 624–661.

Oulujärven erämaan tuhojen jälkeen kokivat suhteellisesti suurimmat tappiot kuitenkin sen läntiset rajapitäjät. Limingan 383 talosta oli vuonna 1590 venäläisten polttamia 303 ja muuten autioita 50 (yht. 92 %). Iin 217 talosta oli raunioina 118 ja 57 muuten autioina (81 %).²⁴⁴

4.4.4.3. Autiona

Rappasotien loppuvuodet olivat Pohjois-Pohjanmaalla niin sekasortoisia ja vaikeita, etteivät tilit kerro alueen pakolaisten vaiheista. Kainuustahan ei kannettu minkäänlaista veroa vuosina 1586–1604. Naapuripitäjien tileistä on turha etsiä Kainuun taloja tai pakolaisia. Joitakin tietoja on kuitenkin säilynyt viimeisten sotavuosien aikaisista tapahtumista Kainuussa.

Heinäkuussa 1586 Limingan kirkkoherra Henrik Laurinpoika Lithovius lähetti valituskirjeen kuninkaalle. Kirjeessä puhutaan myös Oulujärven seutujen tuhoista. Lithovius arvioi vihollisen surmanneen Oulujärven pitäjässä väli- rauhan aikana, siis elokuusta 1583 lähtien lähes tuhat ihmistä.²⁴⁵ Luku tuntuu suurelta, kun muistetaan vain 40 jousen (talon) maksaneen veroa vuonna 1583. Asutuksen ollessa voimakkaimmillaan ennen rappasotia asukasluku nousi tuskin puoleentoista tuhanteen. Näin ollen Lithovius liioitteli runsaasti tai suurin osa oulujärveläisistä oli onnistunut selviämään aikaisemmista ”rappareiden” hyökkäyksistä pakenemalla tai piiloutumalla.

Liioittelu oli tuon ajan valituskirjeissä valituksen laatijasta riippumatta hyvin yleistä. Vuoden 1585 tilin ja käräjäpöytäkirjan suuren ristiriitaisuuden osoitettiin merkinneen, että Kainuussa piileskeli asukkaita veroluettelon ilmoittamaa määrää huomattavasti enemmän vielä kesällä 1585. Vakiintuneesta piilopirttiasutuksesta kertoivat myös vuoden 1585 verotuksen kylänimet. Kaille vasta rakennetuille piilopirteille verottaja tuskin osasi eikä varmasti katsonut aina tarkoituksenmukaiseksikaan osata.

Kaikesta päättäen suurimman osan Lithoviuksen kertomasta surmatyöstä olisi pitänyt tapahtua heinäkuusta 1585 lähtien. Joulukuussa 1585 tiedetään tosin Limingan Juorkunan (kartta 15, s. 152) kylässä tapetun 95 henkeä, joiden joukossa oli myös vähän aikaisemmin Oulujärvellä vangittuja. Maaliskuussa 1586 vihollinen tavoitti 120 liminkalaista Oulujärvellä ja surmasi heidät.²⁴⁶ Vuoden 1585 Oulujärven erämaan veroluettelossa mainitaan samana syksynä tuhotun vain siinä luetellut 22 taloa.²⁴⁷ Siis mistään satojen ihmisten joukkosurmasta ei ole merkkejä.

Vuoden 1586 jälkeen Kainuussa liikkuneista liminkalaisista eränkävijöistä ja heitä ahdistelleista karjalaisista sissijoukoista on jo kerrottu (s. 66). Liminkalaisten erämiesten tulon ei kuitenkaan tarvinnut merkitä sitä, etteikö siellä olisi vielä ollut myös erämaan omia asukkaita, olihan liminkalaisilla ollut kalastusoikeus Kainuun järvillä myös asutuksen alkuaikoina, jolloin Oulujär-

244. Luukko 1954, s. 760–761.

245. Hausen V, s. 329, Lithovius Juhana III:lle 25.7.1586 Oulusta.

246. Hausen V, s. 329, Lithovius Juhana III:lle 25.7.1586 Oulusta; Luukko 1954, s. 748, 751.

247. VA 4773: 15v.

ven pitäjä oli vasta itsenäistymässä. Ei voida myöskään karsia pois mahdollisuutta, että osa noista liminkalaisiksi mainituista oli Oulujärven erämaan asukkaita tai ainakin rannikolle paenneita kainuulaisia, jotka palasivat keväthangilla hakemaan heidän syksyllä ”rappareiden” jaloista paetessaan jälkeen jättämiään viljoja.

Oulujärven asukkaista todettiin osan paenneen aina tarpeen vaatiessa korprien kätköihin piilopirteilleen. Luultavasti kainuulaisia jäi myös rappasotien loppukaudeksi erämaihin, jotka olivat kaukana vihollisen kulkureiteistä. Erämaiden antimien ja pienten kaskien tuottaman viljan turvin he koettivat selvitä hengissä vainovuosien yli. Tästä kertoo hyvin Täyssinän rauhan jälkeisen asutuksen sijoittuminen uudelleen perustetussa Oulujärven pitäjässä. Taloja sijaitsi lähes koko läntisen Kainuun alueella, useat syrjäisten pikkujärvien rannoilla. Rauhan tultua eivät kaikki lähteneetkään pois piilopirteiltään, vaan jäivät vakituisesti ’korprien kätköihin’.²⁴⁸ Myös rauhanjälkeisen ajan kainuulaisten isäntien joukossa oli sellaisia, jotka tavattiin jo 1500-luvulla samoista kylistä (luku 5.2.).

On myös varmoja todisteita monien sodasta selvinneiden pakenemisesta kauemmaksi pohjoiseen. Monet nykyisten Pudasjärven ja Taivalkosken alueiden talonpojat olivat 1600-luvun alussa samaa savolaisperäistä väestöä kuin Oulujärven erämaan uudisasukkaat. Tornion- ja Kemijoen varren savolaissukuiseen väestön runsas lisääntyminen 1500-luvun lopulla saattaa samoin selittyä Oulujärven seutujen pakolaisilla.²⁴⁹ On tosin huomattava näidenkin alueiden joutuneen sodan loppuvuosina hyökkäysten kohteeksi. Liikkumaan tottunut savolaisperäinen väestö pyrki varmaan aina etsimään uusia, entistä turvallisempia seutuja pysähdyspaikoikseen.

Rappasotien kauhut jäivät pysyvästi niin kainuulaisten kuin myös muiden pitkällisten sotien koettelemukset läpikäyneiden seutujen asukkaiden muistiin. Vanhemmat ovat vuosisatojen ajan kertoneet ja laulaneet lapsilleen.²⁵⁰

”Venäläinen verikoira,
kierokaula karjalainen,
tappoi isän, tappoi äidin,
tappoi viisi veljeäni,
kuusi kummini tytärtä,
seitsemän setäni lasta,
tahtoi vielä minutkin tappaa.”

Kainuun kansa muisti vielä 1900-luvun alussa suuren joukon tarinoita rappasotien ajalta. Tämän tutkimuksen kannalta ovat tärkeitä tiedot karkusaunoista ja metsäaitoista, joita kerrotaan rappa- ja polttosotien aikoina olleen lähes joka talolla. Väki pakeni karkusaunoille ja osa viljasta oli jo ennakoita kätkeyty metsäaittoihin. Perimätiedon luotettavuutta heikentää nimenomaan rappaso-

248. VA 4843: 66–74; 4861a: 71–75v; VA MH 107/2D3/1. *Vartiainen* arvelee kyllä asukkaiden haikutumisen syrjäseuduille johtuneen 1600-luvun alkuvuosien kovista katovuosista ns. suurista olkivuosista (vrt. *Vartiainen* 1933, s. 19; *Melander* 1924, s. 353).

249. Vrt. *Virrankoski* 1973, s. 25; *Vahtola* 1980, s. 457.

250. *Claudelin* 1938, s. 27.

tien kauden olojen kuvaamisessa eri vainoaikojen tuhojen yhdistäminen toisiinsa vuosisatojen saatossa. Ei voida varmistua, milloin puhutaan rappasotien tapahtumista, milloin esimerkiksi isonvihan ajasta.²⁵¹

Vaikka todisteet asutuksen jatkuvuudesta rappasotien yli perustuvat paljolti oletuksiin, ovat monet tutkijat jo aikaisemmin arvalleet, ettei asutuksen lanka kokonaan katkennut pitkällisen sodan viimeisinäkään vuosina.²⁵²

4.5. Ensimmäisen uudisasutuskauden väestö

4.5.1. Uudisasukkaiden sosioekonominen tausta

Kaskitalouden valta-asema johti Savossa erilaisten työyhteisöjen muodostumiseen. Syntyi suurperheitä, kaskiyhtiöitä ja useiden perheiden taloyhteisöjä.

Suurperheiksi katsotaan sellaiset perheyhteisöt, joissa asui vähintään kaksi isäntäperhettä tai yhden isäntäperheen lisäksi ainakin kaksi perheellistä lasta. Suurperhe eli aina samassa taloudessa ja siihen kuului yleisesti 15–25 henkeä, joskus jopa yli 50. Avioperheitä saattoi runsasväkisissä suurperheissä enimmillään olla jopa kymmenkunta.²⁵³

Kaskiyhtiö oli useiden talojen muodostama yhtymä kaskiviljelyä varten joko osakkaiden yhteisellä tai jonkun osakkaan maalla. Joskus se oli vain yhden kasken yhtiö, joka hajosi heti, kun sato oli jaettu. Usein kaskiyhtiö oli kuitenkin pitkäaikainen työyhteisö. Samojen talonpoikien muodostama yhtiö viljeli vuodesta toiseen yhteisiä kaskia, vaikka tällainenkin yhtiö lienee muodollisesti solmittu aina yhtä kaskea varten kerrallaan.²⁵⁴

Suurperheen ja pysyvän kaskiyhtiön jonkinlaiseksi välimuodoksi on katsottava monen perheen taloyhteisöstä muodostunut työyhteisö, joka asui samassa talossa, mutta sen talousyhteys ei ollut täydellinen. Perheillä oli kullakin oma kotitalous ja karja. Tällaiset saman talon sisäiset perheet maksoivat papinkymmenykset erikseen. ARVO M. SOININEN luonnehtii yhteisöä vaillinaisesti jakautuneeksi taloksi.²⁵⁵

Maanomistus ei Savossa ollut vielä keskiajan lopulla kehittynyt niin pitkälle, että kullakin talolla olisi ollut omat tarkoin rajatut maa-alueensa. Kukin pienyhteisö valtasi ja merkitsi kaskimaita tarpeen mukaan sieltä, mistä niitä oli saatavissa. VÄINÖ VOIONMAA nimittää tapaa käyttöomistukseksi, joka kesti vain niin kauan, kuin kaskimaata viljeltiin. Sen jälkeen maan voi taas kuka tahansa vallata.²⁵⁶

Uudelle ajalle tultaessa haki maanomistus jo kiinteämpiä muotoja. Kaskivil-

251. Esim. MV Mustosen kok., passim; *Paulaharju* 1922, s. 8–12.

252. Esim. *Ingman* 1890, s. 51; *Luukko* 1954, s. 370; *Virrankoski* 1973, s. 23.

253. *Voionmaa* 1915, s. 404–405; *Paulaharju* 1922, s. 48–50; *Tornberg* 1971; *Virrankoski* 1973, s. 130–131.

254. *Soininen* 1961, s. 170.

255. *Soininen* 1961, s. 170; *Pirinen* 1982, s. 62–63.

256. *Voionmaa* 1915, s. 288–289; *Soininen* 1961, s. 180; *Pirinen* 1982, s. 331–332.

jelyä harjoittaneiden työyhteisöjen tai yksittäisten talojen tilusten välillä alkoi esiintyä jonkinlaisia vakiintuneita rajoja.²⁵⁷ Savolaisen heimon koko nautinta-alueen jouduttua vakituiseen nautintaan tämä olikin luonnollinen seuraus.

Itäsuomalainen sosioekonominen järjestelmä ei kyennyt enää uuden ajan alussa ruokkimaan kaikkia asukkaita Savossa. Väestö lisääntyi jatkuvasti, mutta kaskimaiden laajuus pysyi ennallaan. Kaskenpoltto tarjosi toimeentulon vain verraten harvassa asuvalle väestölle. Savoön syntyi liikaväestöä ja siellä alkoi esiintyä 'rakennetyöttömyyttä'. Elinympäristön kantokykyä jouduttiin kuormittamaan liikaa. Savolaisten valitus vuodelta 1545 (s. 74) osoitti ihmisten perustarpeiden, kuten ravinnon, elintilan ja jopa työn, alkaneen vähentyä huolestuttavasti.²⁵⁸

4.5.2. Uudisasukasyksikkö

Millainen oli se väestöyksikkö, joka lähti Savosta ja perusti uudisasumuksen Kainuuseen? Yleensä siirtolaiset ovat parhaassa työiässä olevia henkilöitä, usein vielä poikamiehiä.²⁵⁹

Myös Kainuun asuttajat lienevät olleet parhaassa työiässä ollutta väkeä, jolla oli parhaat mahdollisuudet päästä elämän alkuun lähes neitseellisessä erämaassa. Elämän jatkuvuuden takia uudisasukkaiksi täytyi kuitenkin lähteä perhekunnittain.

Uudisasukkaiden suhteellisen nuoresta iästä kertoo hyvin se, että ensimmäisten uudisasutusaaltojen (1550-luvulla) jälkeen Kainuun taloluku lisääntyi vasta 1570-luvulla. Vaikka seudulle saapui tuolloin lisää uudisasukkaita, kasvoi samaan aikaan toinen uudisasukaspolvi täyteen ikään. Uudisasukkaiden ikä- ja sukupuolirakennetta kuvaa myös edellä esitetty tieto venäläisten hyökkäyksestä kesällä 1555, jolloin venäläisten väitetään surmanneen Oulujärvellä 300 henkeä: miehiä, naisia ja lapsia.²⁶⁰

Uudisasutustoiminnan suuntaamisessa Kainuuseen todettiin kruunulla olleen merkittävä osuus. Kruunun intresseinä oli sekä valtakunnan laajentaminen että verotulojen lisääminen. Kannatti siis ohjata uudisasukkaiksi verokyvottomiksi köyhtyneitä talonpoikia tai suurperheiden jäseniä. Samassa taloudessa elänyt suurperhe pääsi verotuksessa vähemmällä, kuin jos se olisi ollut jaettuna useihin eri taloihin. Verotulojen maksimoimiseksi oli muuttajien edullisinta olla parhaassa työiässä.

Kainuun asuttajat olivat useimmiten savolaisten kaskiyhteisöjen nuoria perheitä, joiden toimeentulomahdollisuudet olivat heikot. Tätä tukee myös se, ettei kaikkia sukunimensä perusteella savolaisiksi oletettuja sukuja löydy Savon tileistä. Heidät oli varattomuutensa tähden vapautettu veroista tai sitten he oli-

257. *Soininen* 1961, s. 180–184.

258. *Arwidsson VI*, s. 310–312, Savonlinnan läänin alamaisten ja talonpoikien valitus vuodelta 1545; *Gebhard* 1889, s. 38–39; *Pelkonen* 1925, s. 33.

259. Esim. *Toivonen* 1963, s. 48–51; *Koivukangas* 1975, s. 30–33; *Kero* 1974, s. 90–92.

260. *Gustaf I:s registr. XXV*, s. 358–360, Kustaa Vaasa Joen Baggelle 20.8.1555 Turusta; *Viljanti II* 1957, s. 428.

vat jäseniä tai yhtiömiehiä suurperheissä tai muunlaisissa pienyhteisöissä. Tietenkin muuttajien joukossa oli myös poikkeuksia. Jotkut lähtivät pakoon jatkuvasti kohonnutta verorasitusta toivoen kaukaisissa erämaissa selviävänsä ehkäpä kauemmin kuin uudisasukkaille luvatut kolme vuotta vapaina veroista. Jotkut saattoivat lähteä pakoon välttääkseen rangaistusta tekemästään rikoksesta. Jotkut pakenivat sotaväenottoja. Jotkut uskoivat jopa rikastuvansa vähän verotettujen kalavesien ja riistamaiden antimilla. Joitakin saattoi houkuttaa pelkästään seikkailunhalu.

Miehiä lienee asutuksen alkuaikoina ollut enemmän kuin naisia, olivathan metsästyks, kalastus ja kaskeaminen hyvin 'miehisiä' töitä. Vanhuksia lienee erämaahan uskaltanut hyvin vähän, tuskin lainkaan. Vanhusten vähyyttä kompensoi ilmeisesti lasten runsaus, sillä uudisasukkaat olivat nuorta väkeä ja työvoiman tarve oli kova.²⁶¹

4.5.3. Väkiluku

Luotettavia tietoja väestön määrästä ei ole saatavissa ennen 1700-luvun puoliväliä. Tätä edeltävän ajan väkilukua voidaan vain arvioida erilaisten laskutepojen avulla peruslähteistönä tietenkin tilitiedot.

Ennen jousikohtaisen verotuksen aloittamista 1570-luvun puolivälissä voidaan Oulujärven erämaan asukaslukua arvioida vain savuluvun perusteella. 1700-luvun puolivälissä on Suomen maaseudulla laskettu asuneen keskimäärin seitsemän henkilöä talossa.²⁶² Tämän mukaan Oulujärven erämaan asukasluku olisi ollut vuonna 1555 noin 980 ja vuonna 1577 noin 1800 henkeä. Ensin mainittuna vuonna arvio antaa varmaan liian suuren tuloksen, sillä tuolloin ei uudisasukasperheiden lapsiluku todennäköisesti vielä noussut laskutavan edellyttämälle tasolle. Viimeksimainittuna vuonna Oulujärven erämaan taloluku ei ollut vielä maksimissaan (256),²⁶³ mutta esimerkiksi seuraavan vuoden taloluku (280) ei ole enää käyttökelpoinen, koska osa väestöstä oli jo surmattu ja monet talot olivat tosiasiallisesti jo raunioina.²⁶⁴

ARVO M. SOININEN esittää edellisestä selvästi poikkeavan Pohjois-Savon uudisasutusalueelle kehittämänsä laskutavan. Sitä voidaan soveltaa Oulujärven erämaahan aikaisintaan vuonna 1576, jolta vuodelta on käytettävissä ensimmäiset jousiluvut. Tämän laskutavan mukaan päästään seuraavanlaiseen tulokseen vuodelta 1577:²⁶⁵

Miehiä (15–60-vuotiaat = jouset + itselliset)	= 380
Naisia (15–60-vuotiaat)	= 380
Lapsia ja vanhuksia 90 % edellisten summasta	= 684
<hr/> Yhteensä	= 1444
(Yhtiä taloa kohti 5,6 henkeä)	

261. Vrt. Soininen 1961, s. 123.

262. Jutikkala 1934 B, s. 98–100; Luukko 1954, s. 379.

263. VA 4749: 80v–85.

264. VA 4752: 76v–81.

265. VA 4749: 80v–85.

Miesten enemmisyys verrattuna naisten lukuun ei liene asutuksen alkuaikoina ollut kiistaton. Myöhemmin, esim. 1700-luvulla, naisia oli hieman enemmän kuin miehiä. Koska Oulujärven erämaan asutus alkoi olla jo melko vakiintunut ja yli 20 vuotta vanhaa, voidaan miesten ja naisten osuuksien olettaa taasoittuneen suunnilleen yhtä suuriksi. Työkyvyttömiksi luettujen (alle 15- ja yli 60-vuotiaiden) suhteellinen osuus työkykyisistä oli 1700-luvulla Suomessa 83–96 %. Korkein se oli Savossa. Tältä pohjalta voidaan olettaa, ettei vanhusten ja lasten luku ollut Oulujärven erämaassa kaukana 90 %:sta työikäisten määrästä.²⁶⁶

Erilaisten laskutapojen perusteella saadut väkilukuarvot poikkeavat toisistaan melkoisesti. Kun otetaan huomioon, että Oulujärven erämaa oli nuorta uudisasutusaluetta ja että siellä vallitsivat monessa suhteessa vaikeat olot, näyttää edellinen laskutapa antavan selvästi liian suuren tuloksen. Jälkimmäisellä tavalla saatua väkilukua on pidettävä lähinnä oikeana.

4.6. Asutuksen sijoittuminen

Jokaisen alueen asutuksen sijoittumista säätelee joukko tekijöitä, jotka on tunnettava, ennen kuin vuosisatojen takaisen asutuksen sijoittuminen voidaan selvittää.

Tekijät voidaan karkeasti jakaa luonnon ja kulttuurin luomiin edellytyksiin. Osa näistä samastuu asutuksen yleisiin edellytyksiin, kuten alueen luonnonoloihin ja liikennesuhteisiin. Väestöluvussa esiteltyjä uudisasukkaiden sosioekonomista taustaa ja uudisasukasyksikköä voidaan osaltaan pitää asutuksen sijoittumisen kultturelleina edellytyksinä, samoin kuin uudisasutusalueen asutusperinnettä (lappalaisasutus ja eräkausi, luvut 2 ja 3).²⁶⁷

4.6.1. Luonnonolot

4.6.1.1. Maaperän viljelykelpoisuus

Kallioperän laadun lisäksi maaperän hedelmällisyyteen vaikuttaa myös se, missä määrin maaperä on jääkauden sulamisvesien huuhteleva. Puhutaan vedenkoskemista (subakvaattisista) ja vedenkoskemattomista (supra-akvaattisista) alueista. Supra-akvaattisilla alueilla tarkoitetaan ns. korkeimman jääkauden jälkeisen rannan yläpuolelle jääneitä seutuja, joilta jääkauden sulamisvedet eivät ole huhdelleet pois kasvillisuudelle tärkeitä ravinteita.²⁶⁸

Korkeimman rannan sijainnin tarkka määrittäminen on kuitenkin vaikeaa, sillä rantaviivan vetäminen jotakin tiettyä korkeuskäyrää pitkin ei laajalla alueella anna oikeata tulosta. Mannerjäätikön reunan vetäytyminen kaakko-luo-

266. Vrt. *Jutikkala* 1957 B, s. 177; *Soininen* 1961, s. 123–124.

267. Vrt. *Kaukiainen* 1980, s. 44–50.

268. *Granö* 1936, s. 464; *Sauramo* 1940, s. 79.

de -suunnassa Kainuun yli arvioidaan kestäneen 1000 vuotta.²⁶⁹ Pari kilometriä paksun mannerjäätikön painon alta vapautunut maa alkoi välittömästi kohota entiseen asemaansa. Kohoaminen oli nopeinta lähinnä jään reunaa (enimmillään jopa 0,5 metrin nousuja vuodessa), ja hidastui vähitellen mitä kauemmas jään reuna eteni. Niinpä korkeimman rannan taso on edelleen vino myös Kainuun alueella. Vinous on vuosituhansien aikana hitaasti tasoittunut ja tasoittuu edelleen, sillä maan kohoaminen on nopeampaa luoteessa, missä maa on viimeksi vapautunut jään painosta. Kainuun itä- ja kaakkoisosissa, jotka vapautuivat ensiksi jään painosta, on korkein ranta yleensä 210–230 m m.p.y., kun taas Oulujärven itälaidalla korkein ranta on vain noin 170 m m.p.y. Jään reunan ollessa Oulujärven itälaidalla Kainuun itäosien vesistöt, kuten Lentua, olivat siis jo kuroutumassa omiksi järvikseen.²⁷⁰

Maan oletetaan kohonneen suurin piirtein yhtä nopeasti kaikkialla, mutta veden pinta ei laskeutunut tasaisesti vaan äkillisesti, esimerkiksi Baltian jäärjärven vedet murtautuivat Wättern-järven läpi Pohjanmereen ja näin muodostuneen Yoldiameren pinta laski silloisen merenpinnan tasolle. Suppeammalla alueella nopeaa laskua tapahtui, kun jään patoamat paikalliset sulamisvedestä muodostuneet jääjärvet mursivat väylät Baltian jääjärveen tai Yoldiamereen.²⁷¹ Jäätikön reunan perääntyessä tapahtuneet äkilliset veden pinnan laskut ovat olleet rantamerkeistä päätellen esimerkiksi Sotkamon vesistön alueella suhteellisen nopeita nykyksittäin tapahtuneita veden pinnan liikkeitä. Maisemaan ja maapeitteeseen tuo äkkiä tasolta toiselle siirtynyt vesipeite on jättänyt merkkinsä, josta johtuu vaarojen jakautuminen päällekkäisiin horisontaalisiin huuhtoutuneen ja huuhtoutumattoman tai vain vähän huuhtoutuneen maapeitteen vyöhykkeisiin. Selvimpänä tämä huuhtoutumisesta johtuva maiseman kaksijakoisuus esiintyy korkeimman rannan kohdalla, mutta myös sen alapuolella tavataan aivan supra-akvaattiselta näyttäviä alueita. Näiden alueiden heikko huuhtoutuneisuus johtuu rannan nopeasta siirtymisestä niiden ylitse veden pinnan laskettua äkillisesti.²⁷² Kainuun supra-akvaattiset alueet on esitetty kartalla 14 s. 130. Kartta on tosin vain suuntaa-antava; paikallisen asutusmuodon selvittämisen kohdalla palataan asiaan tarkempien karttojen avulla.

Muinainen ranta näkyy maastossa ns. abraasiopykälänä, joka on huuhtoutumattoman moreenin ja huuhtoutuneen rantakallion tai rantalouhikon välissä. Näiden rantamuodostumien alapuolella on tavallisesti karuja rantasorakerrostumia, huuhtoutunutta moreenia.²⁷³

Supra-akvaattinen alue on maaperältään hedelmällistä, mikäli kallioperä antaa siihen mahdollisuudet. Kainuun vaaravyöhykkeellä molemmat tekijät vaikuttavat yhdessä. Varsinkin vedenkoskematon hietamoreeni on erinomais-

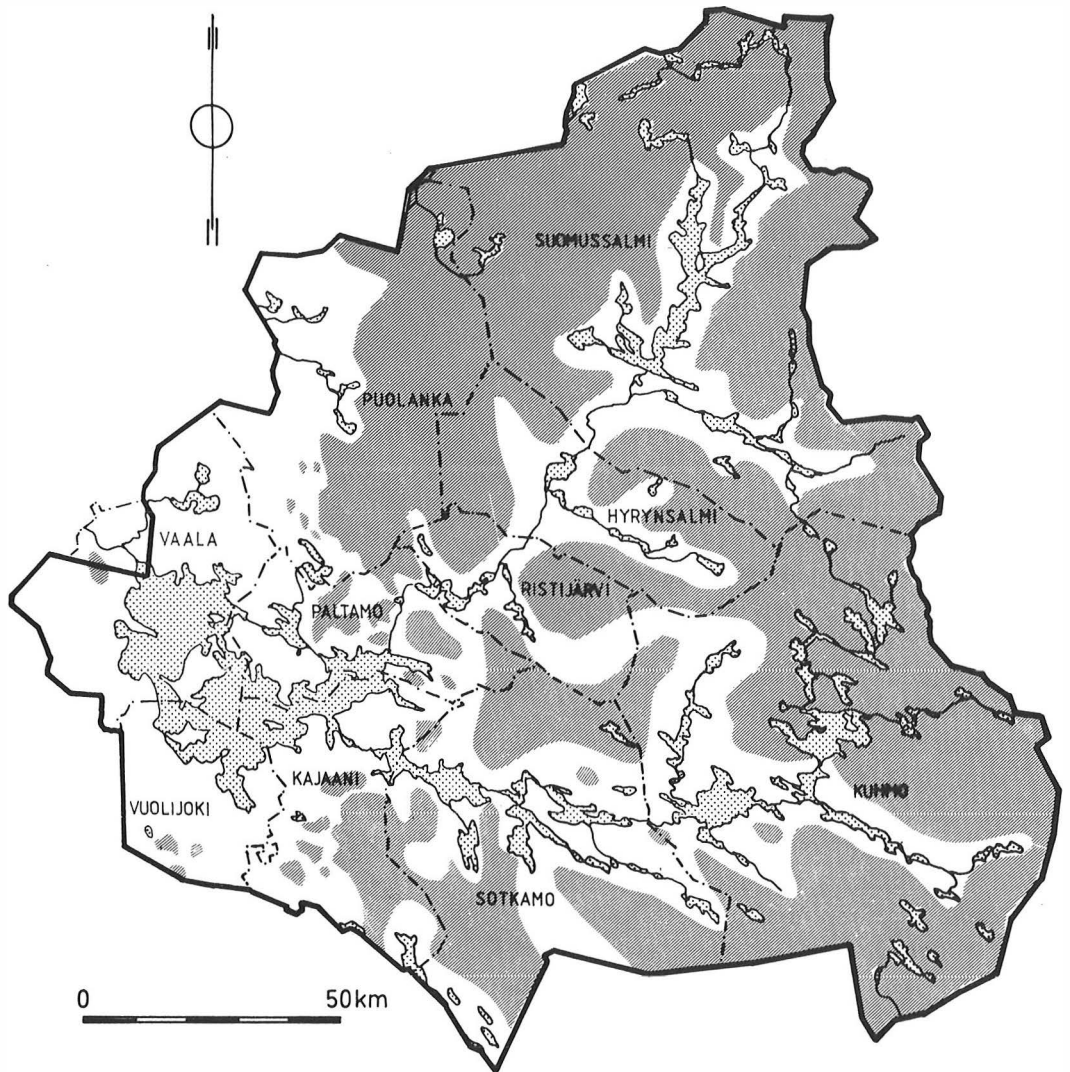
269. *Sauramo* 1927, s. 36–37.

270. *Kilpi* 1937, beilage III; *Kilpi* 1939, s. 117, 119; *Virkkala* 1948, s. 66–67; *Sauramo* 1958, s. 399–408; *Virkkala* 1960, s. 40–41; *Hyypä* 1963, s. 43, appedix 1, fig. 2; *Hakala* 2 1982; Koutaniemi & Keränen 1983, s. 10–11.

271. Esim. *Kilpi* 1939, s. 114–119; *Donner* 1976, s. 79–80; *Hakala* 2 1982; Koutaniemi & Keränen 1983, s. 10.

272. *Granö* 1936, s. 464; *Kilpi* 1939, s. 125.

273. Esim. *Sauramo* 1927, s. 66–67; *Granö* 1936, s. 464; *Kilpi* 1939, s. 125; *Donner* 1976, s. 76–84.

KARTTA 14.
Supra-akvaattiset alueet

 Supra-akvaattista I. vedenkoskematonta aluetta

ta kasvualustaa. Tästä Itä-Suomen vaarojen maalajista käytetään myös nimitystä vaaramoreeni.²⁷⁴

Vaaramoreenin koostumus on myös viljelytekniisesti edullinen. Sen paksuus vaihtelee tavallisesti 50:stä 80 senttiin, se on varsin löysää eikä kovin kivistäkään. Näin ollen sitä voitiin varsin helposti muokata yksinkertaisinkin välinein.²⁷⁵

Vaaramoreenin alla oleva hyvin tiivis ja kova pohjakerros on tärkeä vaaramoreenin kosteuden kannalta. Kerros estää veden painumisen syvempiin kerroksiin ja pitää siten huolen kasvien veden saannista. Näin hikevät vaaramaat vain harvoin kärsivät kuivuudesta, ja keväisin ne kuivuvat nopeasti viljelykelpoisiksi.²⁷⁶

Korkeimman rannan alapuolelle jäävillä vaarojen loivilla alarinteillä, laaksoissa ja matalien kohoumien päällä voi maaperä olla hedelmällistä ja viljelykseen hyvin kelpaavaa, jos veden pinta on laskenut niiden ohi nopeasti kuluttamatta paljon ravinteita. Usein tällaisten vähän huuhtoutuneiden alueiden viljavuutta lisää rantatörmistä huuhtoutuneiden runsasravinteisten maa-ainesten osittainen kasaantuminen juuri näille paikoille. Vesistöjen varsilla ovat melko yleisiä tällä tavalla meren tai järven pohjaan alunperin kerrostuneet, hienosta hiedasta, hiesusta, savesta tai näiden yhdisteistä muodostuneet maalajit. Hedelmällisyydeltään näihin verrattavia ovat vaarojen välisten laaksojen lettosuot, jotka ovat saaneet (saavat) ravinteensa myös huuhtoutumisen kautta vaarojen rinteiltä.²⁷⁷

Alemmalla tasolla sijaitsevat kerrostuneet maalajit ovat usein lähes kivettöminä helposti muokattavia lukuun ottamatta savikoita. Savikoiden ja hiesumaiden käyttöä rajoitti ennen ojituksen yleistymistä keväisin pitkään kestänyt liiallinen märkyys. Kesän poutakausina ne olivat taas liian kuivia.²⁷⁸

Maan pinta on Kainuussa suhteellisen loivapiirteistä ja sinänsä asutukseen kelpaavaa lukuunottamatta vaaravyöhykettä, jossa vaarojen rinteet ovat paikoin liian jyrkkiä, paljaksi kallioiksi tai ”pirunpelloiksi” huuhtoutuneita ja näin kelpaamattomia asutukseen. Jääkauden vetäytymisen suunnasta (kaakko-luode) johtuen ovat vaarojen kaakkois- ja etelärinteet, ns. vastasivut, usein loivapiirteisiä ja irtonaisten maalajien peittämiä, kun taas luoteis- ja osittain länsirinteet, ns. suojasivut, ovat jyrkempiä ja louhikkoisia.²⁷⁹

274. *Kivinen* 1941 A ja B. *Kivinen* ei tosin suoraan yhdistä vaaramoreenia huuhtoutumattomaan maaperään, koska hän tapaa vaaramoreenia myös korkeimman rannan alapuolelta (*Kivinen* 1941 B, s. 28–29).

275. *Kivinen* 1941 A ja B; *Heinonen* 1964, s. 50–55. On tosin jo tässä vaiheessa huomautettava, ettei kaskettaessa maata tarvinnut mekaanisesti muokata juuri lainkaan.

276. *Kivinen* 1941 A ja B; *Heinonen* 1964, s. 50–55.

277. *Sauramo* 1927, s. 66–67; *Granö* 1936, s. 464; *Kilpi* 1939, s. 125; *Kivinen* 1941 B, s. 28–29.

278. *Heinonen* 1964, s. 50–55; *Juusela* 1964, s. 71–75.

279. *Keränen* 1942, s. 138; *Rikkinen* 1977, s. 158; *Hellemaa* 1977, s. 77–78; *Mukula, Rantanen, Lallukka* 1977, s. 58.

4.6.1.2. Muut luonnonvarat

Uudisasukkaiden tärkein metsien puuston hyödyntämistapa oli kaskeaminen. Mitä nopeammin metsä kasvoi, sitä useammin voitiin kasketa samoja maastokohtia. Siksi lehtometsien muita metsätyppejä lyhyempi uusiutumisaika oli uudisasutukselle tärkeää. Parhailla lehtorinteillä tiedetään Kainuussa kaske-
 tun 3–4 kertaa miesmuistin aikana.²⁸⁰ Lehtometsät sijoittuvat Kainuussa ennen kaikkea maaperän hedelmällisyyden, mutta myös paikallisilmaston mukaan (luku 4.6.1.3.). Lehtoja onkin eniten Kainuun vaaravyöhykkeen päivänpais-
 teen puoleisilla rinneilla varsinkin vyöhykkeen eteläosissa.

Koska poltto- ja rakennuspuita uudisasukkailla oli riittävästi käytettävissä käytännöllisesti katsoen kaikkialla, ei niiden saatavuus vaikuttanut ratkaise-
 vasti asutuksen sijoittumiseen.

Karjan rehun helppo saatavuus oli monesti elinehto, sillä karjan tuottama ravinto oli etenkin katovuosina usein viimeinen hengenpidin. Siksi lehdesmet-
 sien ja varsinkin niittyjen sijainti lähellä asutusta oli tärkeää. Lehdesmetsiähän oli luonnollisesti eniten lehtomailla. Oulujärven koillisosissa, varsinkin Paltas-
 selän ja sen lahtien rannoilla, oli reheviä luhtaniittyjä.²⁸¹ Kainuun vaaravyö-
 hykkeen kasketuilla rinteillä, puronvarsilla ja lettosoilla oli myös hyviä niitty-
 jä. Muualla Kainuussa niityt olivat yleensä pieniä, hajallaan sijainneita ja heik-
 kokasvuisia suo- ja puronvarsiniittyjä ja rajoittivat karjan määrän pieneksi.²⁸²

Kasvillisuutta voitiin talon ja viljelysten paikkoja valittaessa hyödyntää myös välillisesti, sillä kasvillisuuden laatu, kasvilajien runsaus ja eteläisten la-
 jien esiintyminen antoivat tärkeitä viitteitä ennestään seutua tuntemattomille maan hedelmällisyydestä ja kasvupaikan edullisesta sijainnista. Kasvilajien runsaus ja eteläisten lajien määrä on crikoisen suuri Kainuun vaaravyöhyk-
 keen eteläosissa Sotkamossa ja Paltamossa. Rehevimpien lehtoseutujen kuten Sotkamon Naapurivaaran ja Paltamon Melalahden kasvillisuus muistuttaa suuresti Etelä-Suomen lehtojen kasvustoa.²⁸³ Kasvillisuuden rehevyudessa ja lajirunsaudessa on selvät erot Kainuun vaaravyöhykkeen ja muun Kainuun vä-
 lillä.²⁸⁴

Metsänriista oli tärkeä ruoka-, vero- ja kauppatavara. Uudistalojen paikko-
 jen valintaan saattoi tosin vain muutamien riistaeläinten esiintymisellä olla vai-
 kutusta. Metsäpeura viihtyi jäkälää kasvavissa harju- ja kangasmaastoissa. Li-
 säksi peurat noudattivat säännöllisillä vuotuisilla joukkovaelluksillaan samoja

280. Pulkkinen 1912, s. 8.

281. Tolvanen 1914, s. 192.

282. *Frosterus* 1785, n:o 14; *Äjmeläus* 1824, s. 33; *Mehiläinen, syyskuu 1836*; Taloudellinen kartta 1923, karttalehti X:9, Kajaani, *Lounela* 1942, s. 16.

Muu kasvillisuuden välitön vaikutus asutuksen sijoittumiseen ei liene ollut kovin suuri. Met-
 sämarjoja saatiin Kainuusta kaikkialta, onhan se nykyisinkin Suomen tärkein metsämarjojen
 tuotantoalue. Marjojen merkityksestä edes katovuosien ravintona ei lähteissä ole mainintoja.
 Vain lakka ja mesimarja mainitaan erikoisina herkkuihin jo 1700-luvun lopulla (*Appelgren*
 1775, s. 2). Nälkävuosina on marjoilla ilmeisesti ollut merkitystä ruokataloudessa, sillä niiden
 säilöminen ei ollut ongelma.

283. Esimerkiksi Melalahden seudun poikkeuksellisen edullisesta sijainnista ja rehevydestä ker-
 too Horkanlammesta tehty sijitepölyanalyysi, jonka mukaan seudulla kasvoi ennen pientä jää-
 kautta (1500-luvun puoliväliin saakka) jaloja lehtipuita (OYKL Huttunen & Huttunen 1982).

284. Suomenmaa XI 1, 1929, Kajaanin kihlakunta.

reittejä ja vaelluksen kohdealueet olivat myös samoja.²⁸⁵ Asutuksen alkuaikoina peurat lienevät olleet yleisiä koko Kainuussa. Niiden voidaan otaksua vaeltaneen talvibiotoopeilleen Oulujärven sekä muiden Kainuun suurten järvien rannoille ja saariin. On kuitenkin huomattava, että metsäpeura hyvin arkana eläimenä karttoi asutusta ja joutui siten uudisasutuksen alettua muuttamaan vaellustensa kohteita ja vaellusreittejään. 1600-luvulla valitettiin peurojen jo vähentyneen ja kaikonneen syrjäseuduille tai Venäjän puolelle.²⁸⁶

Turkisriistasta vain majavalla oli jatkuvasti vakituiset asuinpaikat. Sen merkitys uudisasukkaille näyttää kuitenkin olleen niin vähäinen, ettei sen pyyntimahdollisuuksia otettu huomioon asuinpaikkoja valittaessa. Majavan esiintymisestä Kainuussa on selviä merkkejä esimerkiksi paikannimistössä, mutta tileissä sitä ei mainita kertaakaan. Majavan arvokas nahka lienee ollut pelkästään kauppatavara. Majava oli tosin jo 1500-luvun puolimaissa käymässä harvinaiseksi myös Kainuussa.²⁸⁷ Muut turkiseläimet ja metsänriista yleensä valitsivat asuinpaikkansa kulloistenkin ravinnonsaantimahdollisuuksien mukaan. Mitä rehevämpi kasvillisuus oli, sitä paremmin oli ruokaa eläimille tarjolla. Voinee otaksua Kainuun vaaravyöhykkeellä asustelleen myös runsain riistakanta.

Kalat olivat uudisasukkaiden ruokataloudessa metsänriistaa tärkeimpiä ja kapahauki vakituinen veroparseli. Jo liminkalaisten eränkäynti osoitti haukea uineen runsaasti kaikissa suurissa järvissä. Oulujärvi oli ilmeisesti paras Kainuun haukivesistä, sillä 1600-luvun alun tileissä vuosittain esiintyvässä veroalueen kuvauksessa kerrotaan, että Oulujärvi oli kalaisa ja varsinkin hyvä haukivesi.²⁸⁸ Toista tärkeää pyyntikalaa muikkua parveili tiheimmin Oulujärvessä ja Suomussalmen Kiantajärvessä. Oulujärven muikku oli järvien lainehtiessa luonnonvaraisina pienempi ja laihempi kuin Kiantajärven muikku. Oulujärven parhaat muikkusaaliit vedettiin järven pohjoisrannalta Kiveslahdesta ja Petäjaniemestä.²⁸⁹

Lohta ja muita lohensukuisia kaloja muikkua lukuunottamatta ei mainita Oulujärven vesistössä erityisen tärkeinä pyynnin kohteina. Hyrynsalmen reitin latvavesillä lohta tosin vielä 1600-luvun puolivälissä saatiin runsaasti, mutta pian Oulujoen lohenpyynti muodostui niin laajaksi ja tehokkaaksi, ettei lohta Oulujärven vesistöön päässyt paljonkaan nousemaan. Sotkamon vesistöstä lohta ei tiedetä saadun lainkaan, sillä Kajaanin Ämmäkosken kuuden metrin korkuinen putous esti lohen nousun.²⁹⁰

Oulujärven tärkeydestä kalastuspaikkana ja sen kalarikkaudesta kertoo hyvin myös siikajokelaisten ja salolaisten sitkeys heidän pitäessään kiinni vanhoista kalastusoikeuksistaan järvellä 1600-luvun lopulle asti (luku 3.2.).

285. Esim. *Tegengren* 1952, s. 89–128; *Hultblad* 1988, s. 61–67; *Virrankoski* 1973, s. 74; *Montonen* 1974, s. 91–96.

286. Viimeiset peurat ennen 1960-luvulla Neuvostoliiton puolelta tulleita, vaeltelivat Kuhmon itäosissa 1800-luvun lopulla. Vielä 1900-luvun alussa Kuhmossa eläi vanhoja metsästäjiä, jotka ylpeilivät hiihtäneensä satoja peuroja (*Paulaharju* 1922, s. 84; *Montonen* 1974, s. 49–51, kuvat 164, 167, 168.).

287. *Luukko* 1954, s. 390–391.

288. Esim. VA 4869: 45v.

289. *Tolvanen* 1914, s. 200–202.

290. *Cajanus* 1663, s. 128; *Mustonen* 1886, s. 61–62; *Sirelius* 1908, s. 436–441; *Tolvanen* 1914, s. 207–208.

4.6.1.3. Paikallismasto

Johdannossa selvitettyjen laaja-alaisten ilmastotekijöiden lisäksi on huomattava suppea-alaiset, asutuksen sijoittumisen kannalta merkittävät ilmastotekijät, lähinnä lämpötilaerot, jotka ilmenevät epätasaisen reliefin alueella, kuten Kainuun vaaravyöhykkeellä.

Rinteiden viettävyyden suunta vaikuttaa kasvuoloihin. Edullisimmat lämpöolot ovat lounaaseen viettävillä rinteillä, joihin kohdistuu enemmän lämpösäteilyä kuin tasaisille maille tai pohjoiseen viettävillä rinteille. Lämpösäteilyn enemmyys nostaa maankamaran ja sen läheisyydessä olevan ilman lämpötilan näillä rinteillä päiväsaikaan korkeammaksi kuin tasaisilla maille tai päinvastaiseen suuntaan viettävillä rinteillä.²⁹¹ On tosin huomattava itä-, koillis- ja jopa pohjoisrinteiden saattavan olla niiden saamasta vähäisemmästä säteilymäärästä huolimatta erittäin suojassa hallalta, koska aamuaurinko ehtii niitä lämmitellä yön kylmimpinä hetkinä.²⁹²

Maan kaltevuudella on merkitystä myös muulla tavoin. Ilman tiheyden kasvaessa lämpötilan laskemisen myötä valuu kylmä ilma alavimpiin maastokohtiin.²⁹³ Lämpötila on tämän vuoksi alavissa kohdissa öisin alhaisempi kuin vaaroilla. Summittaisena sääntönä voidaan pitää 10 metrin korkeuseron vastaavan 1–2 asteen lämpötilaeroa selkeän ja tyynen sään vallitessa. Maan pinnan kaltevuuden jyrkkyydellä ei ole mainittavaa merkitystä kylmän ilman alavirtaukseen. Tämän takia Kainuussa, etenkin sen vaaravyöhykkeellä, jossa paikalliset korkeuserot ovat yleisesti 50–150 metriä, ovat vuorokautiset minimilämpötilat vaaroilla usein jopa 10 astetta korkeampia kuin laaksoissa. Tietenkin tämä lisää hallan todennäköisyyttä laaksoissa (laaksohalla)²⁹⁴ On kuitenkin huomattava vaaran laella olevan kylmempää kuin rinteiden yläosassa, jossa virtaukset nostavat lämpötilaa.²⁹⁵ Korkeilla vaaroilla alkaa lisäksi vaikuttaa ylempien ilmakerrosten kylmyys. Kainuun ylimmät viljelykset sijaitsevat hieman yli 300 m m.p.y., mutta niissä korkeuksissa ilmenee jo korkean paikan haittoja, kuten runsaslumisuuutta ja kasvukauden lyhenemistä.

Paitsi korkeuserot, vaikuttavat vuorokautisiin lämpötilaeroihin myös maaperän laatu ja kosteussuhteet. Kuivilla ja etenkin kivikkoisilla ja kallioisilla moreenimailla aurinko lämmittää maaperää voimakkaammin kuin kosteilla mailla, joissa suurin osa auringon säteilyn energiasta kuluu veden haihduttamiseen. Yöllä maanpinnan ja sen läheisen ilman kylmenemistä hidastaa kuivalla maalla siihen varastoitunut, maasta nouseva lämpö. Kostealla maalla tämä lämpövirtaus on hyvin heikkoa, mikä edistää ns. säteilyhallan muodostumista.²⁹⁶ Kuivilla moreeni- ja harjumilla halla vierailee huomattavasti harvemmin kuin kosteilla mailla. Näin ollen suhteellisen matalakin kohouma voi olla

291. Esim. Keränen 1942, s. 138; Franssila 1949, s. 141–142; Hellemaa 1977, s. 77–78.

292. Valmari 1966 B, s. 46.

293. Alavia maastokohtia, notkoja, vastaavat myös pienehköt metsän keskellä sijaitsevat aukot, sillä kylmä ilma pyrkii kasautumaan myös niihin (Maatalouden tutkimuskeskus, tietokortti 1 G1). Tällä ei ole kuitenkaan merkitystä tämän tutkimuksen kannalta, koska uudisasutuskauden metsien aukoista ei ole tietoa.

294. Keränen 1923, s. 943; Cajander 1927, s. 50; Saloheimo L. 1953, s. 4; Pessi 1958, s. 14–15; Pessi 1960, s. 23–24; Mielonen 1965, s. 156–158; Kivinen 1941 A, s. 256–257.

295. Pessi 1958, s. 15; Valmari 1959.

296. Saloheimo L. 1953, s. 4.

hyvä suoja kevät- ja syyshalloja vastaan.²⁹⁷

Vesistöjen rantamaiden viljelykset ovat paremmin hallalta suojassa kuin samalla tasolla vesistöistä kauempana sijaitsevat. Vesistöjen suojaava vaikutus johtuu useasta seikasta. Rantamille hallaöinä muodostuva sumukerros vähentää maanpinnasta tapahtuvaa olossäteilyn aiheuttamaa lämmönhukkaa. Ilman kosteuden ollessa suuri saattavat viljelykasvit säästyä vaurioilta myös kasvien ympärille muodostuvan jääkerroksen ansiosta. Lisäksi saattaa olla merkitystä ilmavirtauksilla, joiden mukana vesistöjen yläpuolella olevaa lämpimämpää ilmaa kulkeutuu rantamaille. Rantamaita, etenkin suurehkojen järvien saaria, niemiä ja kannaksia, joille tuuli puhalttaa useimmiten veden yli, pidetäänkin yhtä suojattuina hallalta kuin vaarojen lakia tai rinteitä.²⁹⁸ Alle kilometrin levyinen vesistö on todettu liian pieneksi torjumaan hallaa, jos maasto on muuten epäedullinen.²⁹⁹

Vesistöjen tapaan torjuu myös laaja vetinen suo hallaa. Suurten soiden ympäröimä, 1700-luvun alussa perustettu Vaalan Mustamaan kyläkunta on ollut katovuosina tunnettu vilja-aitta, johon jopa Oulujärven rantojen asukkaat ovat joutuneet hallaisimpina vuosina turvautumaan.³⁰⁰

Ei maaperän eikä maaston edullisuus pysty tehokkaasti estämään kolmannen hallatyyppin, advektiohallan (kansanomaisesti tuulihallan), esiintymistä, sillä sen perussyynä ovat säätilan mukanaan tuomat kylmät ilmavirtaukset.³⁰¹ Jos tuulihalla tulee selkeänä yönä, ovat siltä parhaiten suojassa em. varhaisen aamuauringin puoleiset rinteet.³⁰²

Kainuun uudisasukkailla oli luonnollisesti kokemusta erilaisten maastokohtien sääeroista, mutta lähtöalueita paljon pohjoisemmilla ja suurilmaston muutoksen (pikkujääkauden alkaminen 1500-luvun puolivälissä) jälkeen odotettua epäedullisemmilla seuduilla voi jonkun alueen hallaisuus paljastua vain kokemusten kautta. Jo 1700-luvulla mainitaan erityisen hallanarkoina seutuina Vaalan Neittävän ja Veneheiton alavilla mailla jokivarressa sijainneet kylät, samoin Kajaanin Maanselän eteläpuoliset alueet sekä alavimmat Puolangan, Suomussalmen ja Kuhmon seudut.³⁰³ Näille alueille keskittyvät myös kadoista kertovat paikannimet, kuten Halla-, Nälkä- ja Katoahot, Pahanrukiinkasvat jne.³⁰⁴ 1600-luvun kymmenysluetteloita selaamalla voidaan näiden seutujen todeta kärsineen pahiten katovuosiensa tuhoista. Vaaroilla sekä Oulujärven kuivarantaisissa niemissä ja saarissa vieraili halla harvemmin.³⁰⁵ Manamansalossa tiedetään hallan muutamin paikoin panneen viljan itätuulella (advektiohalla) ja harvoin hallaisimpina vuosina.³⁰⁶

297. Keränen 1923, s. 945; Keränen 1942, s. 137; Pessi 1958, s. 13; Hellemaa 1977, s. 76.

298. Pessi 1960, s. 27–28; Pessi 1964, s. 31; Elomaa 1970, s. 97–107.

299. Valmari 1959, s. 11.

300. 1900-luvun puolivälin jälkeen Mustamaata ympäröiviä soita on ojittamalla kuivattu metsänkasvulle paremmin soveltuviksi, mutta samalla hallaa on alkanut esiintyä selvästi aikaisempaa enemmän (Valmari 1961; Maatalouden tutkimuskeskus, tietokortti 1 G1).

301. Pessi 1958, s. 11–15.

302. Valmari 1966 B, s. 46.

303. Castrén 1754, s. 46.

304. Räisänen 1982, s. 104.

305. 1600-luvun tilit, kymmenysluettelot.

306. Esim. VA 9163: 435–445; Castrén 1754, s. 46; Mustonen 1885, s. 186.

Minimilämpötilamittaukset osoittavat eri maastokohtien suuret lämpöerot. Kainuussa tällaisia vertailevia mittauksia suoritettiin 1960-luvun alussa. Seuraavaan asetelmaan on koottu keskimääräiset minimilämpötilat heinä–syyskuusta 1960 ja touko–syyskuusta 1961 viidestä erilaisesta maastokohdasta:³⁰⁷

Mittauspaikka	Keskimäärin alin °C	
	1960	1961
Vaaran laki	4,96	6,47
Tasamaa suuren järven etelärannalla	4,62	6,91
Sama 400 m rannasta (hiekkamaa)	4,18	6,47
Alava metsämaa, aukean laita	1,39	3,38
Suoviljelys loivassa laaksossa	0,59	3,04

Minimilämpötila oli siis vaaran laella keskimäärin 3,5–4 astetta korkeampi kuin vain n. 30 metriä alempana sijaitsevalla suolla. Neljä astetta korkeampi minimilämpötila vastaa syksyllä tietyn minimilämpötilan saavuttamista vaaralla 22 päivää myöhemmin kuin suoviljelyksellä. Kasvukauden pituutta kuvavalla kartalla se vastaisi siirtymistä Kainuun pohjoisosista linjalle Vimpeli – Maaninka – Tohmajärvi tai Kainuun eteläosista Savonlinnan korkeudelle.³⁰⁸

4.6.2. Kulttuuri

4.6.2.1. Uudisasukkaiden lähtöseutujen asutusmuoto

Useimpien Kainuuseen saapuneiden uudisasukkaiden kotiseudun Etelä-Savon talojen sijoittumista maastoon ei ole kaskikauden osalta juuri tutkittu. Yleensä on tyydytty esittämään 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun havaintoihin perustuva käsitys, että Savon asutus oli yleensä Itä-Suomelle ominaista mäki-asutusta.³⁰⁹

ARVO M.SOININEN, joka on tutkinut Pohjois-Savon talojen maastoon sijoittumista, toteaa, että uudisasutusalueella vallitsi ranta-asutus, jossa talot sijaitsivat yksittäin pitkienkin välimatkojen päässä toisistaan. Vanhemmilla asuinalueilla taas vuorottelivat ranta- ja mäki-asutus lähinnä luonnonolojen mukaan.³¹⁰ Pohjois-Savossa oli yläasutuksen kehittymiselle kuitenkin huomatta-

307. *Valmari* 1960, n:o 10; *Valmari* 1966 A, s. 197–198; *Valmari* 1976, s. 8; Maatalouden tutkimuskeskus, tietokortti 1 G1.

308. *Valmari* 1976, s. 7. Erikoisolissa, jolloin alava maastokohta muodostaa suljetun kattilamaisen painanteen, supan, voi koko kasvukauden lämpösomma olla jopa 30 % vähäisempi kuin läheisellä vaaralla ja koko kasvukausi noin kuukauden lyhyempi (*Aartolahti* 1973, s. 43–44; vrt. *Elomaa* 1970, s. 97–107.).

309. Esim. *Pärnänen* 1974, s. 245; *Lappalainen* 1967, s. 303.

310. *Soininen* 1961, s. 114–115.

vasti paremmat mahdollisuudet kuin Etelä-Savossa, josta suurimman osan Kainuun uudisasukkaista todettiin lähteneen. Etelä-Savossa on nimittäin varsin vähän sellaisia mäkiä, jotka olisivat soveltuvia asutettavaksi, puhumattaakaan supra-akvaattisista alueista. Mäet ovat noilla seuduilla yleensä varsin jyrkkärinteisiä ja suppea-alaisia ja huonosti asutukseen soveltuvia. Näin ollen näyttää ala-asutus ja nimenomaan ranta-asutus olleen Kainuun uudisasukkaiden lähtöseuduilla yleisintä, mutta myös yläasutusta oli siellä, missä siihen oli hyvät mahdollisuudet. Savossa yläasutusta nimitetään mäkiasutukseksi.³¹¹ Esimerkkeinä voisi mainita Rantasalmen Maakansan Kolkontaipaleen, Hiismäen, Tuusmäen ja Parkumäen, Juvan Vehmaan sekä Pieksämäen seudun selännekyliä.³¹²

4.6.2.2. Uudisasutusalueen asutusperinne

Kainuu ei ensimmäisten uudisasukkaiden saapessa ollut enää aivan neitseellistä erämaata. Sen antimia oli ihminen verottanut jo vuosituhansia. Olipa näiden ihmisten vaikutus ollut alueella pysyvää tai väliaikaista, jälkensä he olivat seudun luontoon jättäneet.

Parhaat riistamaat ja kalavedet oli opittu tuntemaan, vaarojen rinteitä oli jo kaskettu ja asumuksia pystytetty. Uudisasukkaiden asuinpaikkojen valintaa helpotti se, että osa seudulla heitä ennen liikkuneesta väestöstä vaikutti siellä edelleen ja näin tahtomattaankin osoitti uudisasukaille parhaat kalavedet ja metsästysmaat. Aiemmin kasketut vaarojen rinteet olivat jo ehtineet kasvaa lehtimetsää ja olivat aluksi helpoimpia ja nopeimpia kasketa. Ei liene mahdollista, etteikö talojen paikkojakin valittu erämiesten ja lappalaisten majapaikkojen mukaan. Väliaikaisesti voitiin majoittua jopa erämiesten rakentamiin pirtteihin tai saunoihin, jos sellaisia oli vapaina.

Kainuun eräkauden loppujakson tärkein elinkeino oli kalastus, joka usein satoi niin lappalaiset kuin myös muualta tulleet eränkävijät rannoille. Tällä tavalla Kainuun eräkauden asutusperinne oli jättänyt selvimmät merkkinsä rannoille ja niiden lähialueille.

4.6.2.3. Tekninen taitavuus

Eri kulttuuriasteilla elävillä ihmisillä on erilaiset valmiudet – tekniset edellytykset – valita asuinpaikkansa. Kivikautinen väestö valitsi asuinpaikkansa toisin kuin myöhempi rautakautinen kulttuuri. Uudisasumusten paikan valinnalle ja hengissä selviämiseksi oli hyvin tärkeää taito käyttää tarjolla olevat luonnonvarat mahdollisimman tehokkaasti.³¹³

Paikalliset olot määräisivät esimerkiksi viljelytekniikan ja myös asutustekniikan. Se elämänmuoto, johon uudisasukas oli lähtöseudullaan tottunut, ja tekniikka, jonka hän hallitsi, vaikuttivat siihen, millaista asuinpaikkaa hän lähti

311. Vrt. *Kaukiainen* 1980, s. 36.

312. Veijo Saloheimon antama tieto.

313. *Kaukiainen* 1980, s. 44.

etsimään. Tämän takia sellaisilla Kainuuseen tulleilla uudisasukkailla, joiden lähtöseuduilla oli ollut samantapaiset luonnonolot kuin Kainuussa, oli todennäköisesti paremmat valmiudet alueen asuttamiseen, uuteen ympäristöön sopeutumiseen, kuin esimerkiksi rannikolta lähteneillä.

Asukkaiden elinkeinorakenne määräsi myös asutuksen tilantarpeen eli sen, miten tiheään asutusta voitiin perustaa. Näin ollen ympäristön kantokyky riipui kulloisestakin teknisestä kehitystasosta.

Liikkuminen

Kainuun uudisasukkaat tekivät muuttomatkinsa alkukesästä, sillä matkaaminen oli perhekunnittain kesäaikaan miellyttävintä. Jäidenlähdon jälkeen voitiin vesitse liikkua helpoimmin, sillä muulloin vähävetisten latvapurojen vedet vedenjakajien kahden puolen olivat tuolloin korkeimmillaan.

Savolaiset uudisasukkaat olivat tottuneet vesistöihin. Heidän lähtöseutunsa Savossa ovat Suomen runsasjärvisintä aluetta, ja vesillä liikkuminen oli kiinteä osa heidän jokapäiväistä elämäänsä. Kalastus oli tärkeä elinkeino, ja erä- ja kaskimaille kuljettiin vesitse. Elintärkeää oli omistaa vene.

Useat Kainuun uudisasukkaat näyttävät suorittaneen muuttomatkinsa suurella joukolla, mikä oli sekä turvallista että käytännöllistä. Uudisasukkaat toivat mukanaan paitsi perheensä, työ- ja tarvekalunsa, siemenviljansa sekä myös jonkin verran karjaa. Karjan ajaminen maitse 400 kilometrin matkan läpi Järvi-Suomen oli ylivoimainen tehtävä. Suuressa joukossa liikuttaessa veneistä muodostettiin lauttoja, joilla karja voitiin kuljettaa järviuudet. Virtapaikkojen ohitse karja talutettiin maitse. Osan mukaansa ottamastaan omaisuudesta uudisasukkaat lienevät vieneet uusille asuinsijoilleen talvella helppokulkuisia jääteitä pitkin.³¹⁴

Ei tiedetä, kuinka monilla uudisasukkailla oli käytettävissään hevosia aivan asutuksen alkuaikoina. Vanhimmat tiedot ovat vuodelta 1622, jolloin Kainuun kaikkiaan 324 talossa oli 184 täysikasvuista hevosta ja 42 varsaa.³¹⁵ Hevosen siis omisti vain noin joka toinen talonpoika. 1500-luvun puolivälissä hevonen oli vielä harvinaisempi.

Poroja eivät Kainuun uudisasukkaat käyttäneet lappalaisten tavoin vetojuhtina. Aivan 1600-luvun alusta on tietoja porojen siirtämisyryksistä Lapista Kainuuseen,³¹⁶ mutta niiden käytöstä vetojuhtina 1600-luvun ensimmäisellä puoliskolla ei ole mitään näytöä. JOHANNES CAJANUSKAAN ei pitäjänkuvauksessaan (1663) kerro sanallakaan poronhoidosta tai porojen käyttämisestä vetojuhtina, vaikka hän muuten kuvaa tarkoin seudun asukkaiden liikkumista-
poja.³¹⁷ Vasta 1600-luvun loppuvuosina ajoporon käyttö opittiin Kainuun pohjoisosissa. Tuolloin siirtolaisuus Kainuusta Kuusamoon oli vilkasta, ja näin tä-

314. Vrt. *Wirilander* 1960, s. 498–499.

315. VA 4944a: 33–37.

316. *Waaränen III*, s. 5, Kaarle IX Isak Behmille Gripsholmasta 13.2.1609; *Ingman* 1890, s. 90–91.

317. *Cajanus* 1663; *Virrankoski* 1973, s. 245–246.

mä Kainuun oloissa käyttökelpoinen liikkumistapa voitiin omaksua Kuusamon lappalaisilta.³¹⁸

Elleivät uudisasukkaat voineet päästä haluamaansa kohteeseen vesitietä, heidän täytyi useimmiten turvautua jalkapatikkaan tai hiihtämiseen. JOHANES CAJANUS kuvaa tarkoin hiihtämistä. Tämä on vanhimpana tunnettuna suomalaisena hiihtämisen kuvauksena merkittävä:³¹⁹

”Toinen suksista, jota pidetään vasemmassa jalassa on nimeltään lyly. Sen täytyy olla veistetty kovasta männystä. Toinen suksi, sivakka, valmistetaan aina koivusta ja sen täytyy olla pohjustettu joko kokonaan tai kuten tavallisimmin 1/2 kyynärän pituudelta peurankoipinahkalla. Näitä kutsutaan yhteisellä nimellä sukset. Mutta jotta voitaisiin matkata lauhalla säällä ja kostealla lumella, käytetään suksia, jotka molemmat on pohjustettu peurankoipinahalla. Tällaiset sukset valmistetaan sileästä männystä ja niistä käytetään nimitystä kalhut.

Oikeassa kädessään hiihtäjä pitää keihästä, jonka alapäässä on samoin kuin toisen käden sauvan alapäässä vitsasta taivutettu rengas nahkaremeineen, jota kutsutaan sommaksi. Somman alapuolella on sormen pituinen keihäänkärki tai sauvanpiikki, joka uppoaa lumeen. Näillä ”sompasauvoilla” lykkii kainuulainen eteenpäin.”

Taakkoja tuon ajan hiihtäjät kuljettivat paitsi selässään kantaen myös ahkiolla perässään vetäen.³²⁰

Kalastus

Hauki on edellä todettu Kainuun uudisasukkaiden tärkeimmäksi pyyntikalaksi. OLAUS MAGNUKSEN mukaan haukea pyydettiin Suomessa 1500-luvun alkupuolella koukulla, jossa oli syötti, tai atraimella tervastulen valossa (tuulastamalla). Kutuhaukea OLAUS MAGNUS kertoo pyydetyt lähinnä liistekatiskalla.³²¹ Liminkalaiset erämiehet varustivat mukaansa kymmeniä verkkoja jokaiseen haapioon lähtiessään hauenpyyntiin Kainuun vesille. 1700-luvun puolivälissä, miltä ajalta ovat varhaisimmat yhtenäiset tiedot kainuulaisten käyttämistä kalastustavoista, haukea pyydettiin kutuaikana rantavesistä rysillä ja verkoilla sekä myöhemmin kesällä koukuilla syvemmästä vedestä. Myös liistekatiskat ja tuulastus olivat edelleen käytössä.³²² Vaikka rysää pidetään uusimpiin kalanpyydyksiin kuuluvana, se tunnettiin jo 1500-luvulla myös Pohjanmaalla.³²³ Toisen tärkeän kalalajin muikun tärkein pyyntiaika oli syksyllä perttulis-ta (24.8) jäiden tuloon, jolloin muikku kutee suurissa parvissa. Muikkua pyy-

318. *Castrén* 1754, s. 56–57; *Åbo Tidningar* 1776 n:o 3, s. 17–19; *Mustonen* 1885, s. 68–69; *Virrankoski* 1973, s. 246.

319. *Cajanus* 1665, s. 130–131, 133–135 (suomennos kirjoittajan); vrt. *Paulaharju* 1922, s. 19–20; *Nikkilä* 1966, s. 35–36.

320. *Cajanus* 1662, s. 133; *Nikkilä* 1966, s. 54–55.

321. *Olaus Magnus* s. 122.

322. *Castrén* 1754, s. 60–61; vrt. *Paulaharju* 1922, s. 119; *Entinen Oulujoki*, s. 87.

323. *Sirelius* 1908, s. 459.

dettiin enimmäkseen nuotalla. Ahvenia, särkiä, lahnoja ja säynäviä pyydettiin verkoilla ja rysillä keväisin kutupaikoilta. Keväällä jäiden lähdön jälkeen saatiin koukuilla mateita, joita pyydettiin myös talvella kynttilänpäivän jälkeen rysillä jään alta. Syysnuottaa pienemmällä kesänuotalla pyydettiin siikoja ja kuhia sekä vähempiarvoisia pikkukaloja.³²⁴

Vain osa kaloista syötiin pyyntiaikana tuoreena, osa säilöttiin muulloin käytettäväksi. Keväällä pyydetyt hauet kuivattiin kevätahavassa kapakaloiksi. Samoin kuivattiin myös keväällä saadut mateet. Säilymistä voitiin parantaa miedolla suolauksella ja savustuksella. Muikkua kerrotaan 1700-luvun puolivälissä käytetyn lähinnä suolattuna.³²⁵ Suolaa Kainuun uudisasukkaat saivat etupäässä idästä. Vienanmeren rantojen suolankeittämöissä valmistettua suolaa kuljettiin Itämeren alueelle Oulujärven vesistön kautta jo keskiajalla.³²⁶ Täyssuolatus muikun käyttö ei liene kuitenkaan vielä uudisasutuskaudella ollut yksinomaista, sillä suolaa tuskin voitiin sen korkean hinnan vuoksi käyttää niin paljon, että se olisi riittänyt kalojen konservoimiseen pelkällä suolalla.³²⁷ Myös vihollisuuksien aikana, jolloin idänkauppa pysähtyi pitkiksi ajoiksi, oli suolan saanti hankalaa. Osa kaloista säilöttiin hapattamalla, erilaisilla kuivaus- ja savustusmenetelmillä sekä jäädyttämällä myöhäissyksyn viimeiset muikkusaaliit ja talvella pyydetyt kalat.³²⁸

Metsästys

Uudisasutuskauden kainuulaisen metsästäjän tärkeimmät varusteet olivat teräsjousi (= jalkajousi) vasamoineen, käsijousi nuolineen, keihäs ja sauva.³²⁹ Pyssy oli vielä kallis harvinaisuus. Varhaisin tieto metsästykseseen käytetystä tuliaseesta Kainuussa on vuodelta 1628, jolloin Hannes Rusanen Melalahdesta mainitaan pyssyn omistajaksi.³³⁰

Metsäpeura oli uudisasukkaiden tärkein lihariistaeläin. JOHANNES CAJANUKSEN mukaan suurriistaa kuten peuroja pyydettiin Kainuussa 1600-luvulla seuraavaan tapaan:³³¹

”Mitä syvempää ja kosteampaa lumi on, voivat he helposti suksillaan saavuttaa karhuja, susia, hirviä ja peuroja, mutta kun tulee hanki, niin että se kantaa heidän koiriaan, silloin he tappavat kaikki peurat ja karhut. Tultuaan eläimen lähelle heittävät he keihäänsä niin tarkasti, että se osuu. Sammuttaakseen janonsa metsästäjät juovat peuran verta keihäällä tai sauvala lumeen (lumipaakkuun) tehdyn reiän läpi. He sanovat sen olevan

324. *Mathesius* 1734, s. 81; *Castrén* 1754, s. 60–61; vrt. *Vuorela* 1975, s. 91–121; *Lappalainen* 1970 A, s. 130–131.

325. *Castrén* 1754, s. 60; *Mustonen* 1885, s. 61; *Vilkuna A.* 1965, s. 13–14.

326. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLFNM)*, salthandel; vrt. *Vartiainen* 1938, s. 174.

327. *Talve* 1973, s. 38–39; *Vuorela* 1975, s. 236.

328. *Vilkuna A.* 1965, s. 18–33; *Talve* 1973, s. 32–39; *Sirelius* 1919, s. 306–311.

329. *Kaj. tk.* 1646 rr 6: 83v; *Palt. Sotk.* 1653 tt 1: 134; *Palt. Sotk.* 1655 tt 1: 258; *Cajanus* 1663, s. 133.

330. *Kaj. tk.* 1628 rr: 56; *Virrankoski* 1973, s. 274.

331. *Cajanus* 1663, s. 134–135; vrt. *Castrén* 1754, s. 59 ja *Mustonen* 1885, s. 68 (suomennos kirjoittajan).

maukkaan juoman, joka ei ainoastaan sammuta janoa, vaan antaa myös voimaa toistekin saada jahti onnelliseen päätökseen. Kaadettu eläin jätetään metsään siihen asti, kunnes jahti on päättynyt. He luottavat siihen, ettei kukaan vie saalista pois, sillä täällä varastaminen ei ole yleistä, ruoka-aitatkin näet ovat usein lukottomia. Parhaassa iässä olevan miesväen ollessa ajossa tulevat vanhemmat miehet ja poikaset perässä ahkioineen, joissa on metsämiesten eväslaukut leipineen. Perässä tulevat nylkevät ja paloittelevat saaliin ja saavat siitä yhtä hyvän osuuden kuin ajomiehetkin. Jos metsämies on yksin, palaa hän samaa tietä takaisin viedäkseen saaliinsa kotiin. Näin vedetään kotiin täysinäisiä ahkioita toinen toisensa perästä.”

Peuran metsästyksen tärkeydestä kertovat hyvin siitä käydyt käräjät. Joskus sattui nimittäin niin, ettei kaadetun peuran omistajasta päästy metsässä sopimukseen. Joskus peura oli ajon aikana erehtynyt toisen metsästäjän tielle, ja tämä peuran tietenkin kaatoi. Tällöin peura tuomittiin jaettavaksi puoliksi kaatajalle ja ajajalle.³³²

Karhu kaadettiin ennen tuliaseiden yleistymistä useimmiten kierroksesta. Syksyllä ensilumen aikaan etsittiin juuri talviunille menneen karhun pesä, joka kiertäen merkittiin. Kevättalvella mentiin miehissä pesälle ja hereille hätyytetty karhu pistettiin keihäällä kuoliaaksi. Karhu saatettiin joskus kaataa myös jalkajousella.³³³ Karhun onnistuessa pääsemään pakosalle sitä ajettiin hiihtäen koirien kanssa ja kaadettiin, kun se väsyneenä pysähtyi puolustautumaan.³³⁴

Karhunkierroksesta ilmoitti sen tekijä naapureilleen heti syksyllä, sillä ensiksi pesän löytäneellä ja merkinneellä oli oikeus karhun kaatoon. Aina naapuri ei kuitenkaan malttanut odottaa, vaan kävi omin lupinsa kaatamassa karhun. Kaataja tuomittiin tavallisesti korvaamaan karhun arvo pesän merkitsijälle.³³⁵

Tärkein turkiseläin oli orava, jonka talvinahka oli kainuulaisten tärkein verotavara kapahaukien ohella. Jokainen, joka omisti teräsrousen ja pari hyvää oravakoiraa, pyysi oravia lokakuusta lähtien koko talven. Jousimiehen mukana täytyi olla vasamien kerääjä, kolkkamies tai -poika. Taitava metsästäjä voi päivässä pudottaa 10–15 oravaa.³³⁶

Tilien mukaan oli kärppä toiseksi eniten pyydetty turkiseläin. Sen nahkan arvo oli lähes kaksinkertainen verrattuna oravannahkaan.³³⁷ Opetetut koirat ajoivat kärpät puiden juurien komoihin, joista ne kaivettiin esiin ja tapettiin. Myös loukkupyyntiä harjoitettiin.³³⁸

Kettua, jonka nahan verotusarvo (punaketun) oli 10–20-kertainen verrattuna harmaanahkaan, pyydettiin raudoilla, kypälälaudoilla ja myrkyllä. Kaikki mainitut pyyntitavat lienee tunnettu jo uudisasutuskaudella, sillä ketun myrk-

332. Kaj. kk 1639 rr 1: 204 v; 1649 rr 1: 437v; vrt. *Virtanen* 1949, s. 8.

333. Esim. Palt. Sotk. 1678 tt 2: 361 v.

334. Esim. *Castrén* 1754, s. 59–60; *Vuorela* 1975, s. 37–38.

335. Palt. tk. 1692 rr 29: 149–150; Palt. kk 1693 rr 30: 155–156; *Virtanen* 1949, s. 5.

336. Esim. VA 4975: 2; *Castrén* 1754, s. 58.

337. Esim. VA 4975:1

338. Kaj. tk 1646 rr 6: 84–85; *Castrén* 1754, s. 59.

kypynnistäkin on tietoja jo 1640-luvulta.³³⁹ Ketunpesä katsottiin löytäjän omaisuudeksi samaan tapaan kuin karhunpesä.³⁴⁰

Metsälintuja pyydettiin syksyisin loukuilla, ansalangoilla sekä keväisin soitimelta ampumalla. Vesilintuja pyydettiin paitsi ampumalla myös raudoilla.³⁴¹

Lihaa säilöttiin kuivaamalla, savustamalla, suolaamalla ja jopa hapattamalla. Pohjoissuomalaisena erikoisuutena esittelee ERIK CASTRÉN 1700-luvun puolivälissä metsälintujen säilyttämisen kuivaamalla. Kuivatusta linnusta käytettiin nimitystä linnuntäkkä.³⁴²

Kaskeaminen

Savolaisen uudisasutustoiminnan onnistumisen tärkeimmäksi edellytykseksi on todettu heidän käyttämänsä kaskeamistekniikka, huuhta.

Kainuun uudisasukkaiden käyttämästä kaskeamistekniikasta on lähteissä vain joitakin viittauksia. Tuomiokirjamerkintä Sotkamosta vuodelta 1683 kertoo, että kaskea hakattaessa kaadettiin ensin syksyllä pienet puut ja talvella isot.³⁴³ Huuhtatekniikka lienee pysynyt lähes samanlaisena koko kaskikauden ajan. SAMULI PAULAHARJU kuvaa kainuulaista huuhdanviljelyä 1900-luvun alussa seuraavasti:³⁴⁴

”Sekametsäiset ruohoiset vaarat ja lempisammalikkoahot, joilla kasvoi kuusta, koivua, leppää ja pihlajaa, olivat parhaita kaskimaita, mäntyperäiset vaarat olivat huonompia ja laihempia. Useasti kaadettiin kaskeksi koko vaara, aina suonreunoja myöten.

Ensi töiksi, syksyllä Mikkelin jälkeen, kaskimetsä kirveillä ja kassaroilalla näröttiin eli kassaroiittiin. Kaikki pienet puut ja vesat rapsittiin poikki, ja isommat puut karsittiin tyveltään paljaksi. Sitten oli parempi hakata talvella eivätkä pienet puunnoikkelot olisi hangen alta yltäneetkään kirveen terään.

Sillä hangen aikaan huuhta käytiin hakkaamassa. Keväällä huuhtikuussa, jo Maarialtakin, kun lumi oli niin hangittunut, että se kannatti suksimiestä, hiihdettiin salolle panemaan puuta maahan. Kaikki puut järjestään keikautettiin vieri viereen pitkinmaiseen, latva vesietelään. Siinä asennossa ne paremmin kuivuivat, ja oli sitten helpompi rovita, kun eivät olleet ristiin rastiin. Mutta kaikkein isoimmat hongat, aarniopuut, ja haavat jätettiin seisomaan, ne vain pyällettiin, hakattiin kolot tyven kahta puolta, että tuuli sai toimittaa kaatotyön, taikka kolottiin ympäri puuta korttelia leveä vanne, niin että puu kuivui ja kuoli maata laihduttamatta. Sillä myöskin maan piti hautua, turtua ja kuolla, ennenkuin se saattoi kasvaa hyvän viljan. Semmoisia kuivia tavattomia honkia jäikin usein huuht-

339. Kaj. tk 1646 rr 6: 84–85.

340. Esim. Kaj. tk 1640 rr 5: 15v; Kaj. tk 1646 rr 6: 84–85.

341. *Castrén* 1754, s. 58.

342. *Castrén* 1754, s. 58; vrt. *Vuorela* 1975, s. 236.

343. Sotk. tk 1683 rr 20: 91.

344. Vrt. *Castrén* 1754, s. 51–52; *Paulaharju* 1922, s. 138–142; *Kortesalmi* 1969, s. 291–296; *Åström* 1978, s. 28–29; *Räisänen* 1982, s. 98–99.

tiin patvina, kuivettoina eli keloina seisoa törröttämään, jopa niin paljon, jotta orava pääsi puittamalla huuhdan ylitse metsästä toiseen. Joskus jo vuosia edeltäkäsikin isojen vaarojen isot hongat pyällettiin ja heitettiin tuulen kaadettaviksi odottamaan vastaista kaskenkaatajaa...

Suuret huuhdat pitivät hakkuumiehiä työssä aina kevätpuoleen, jotta lumi alkoi jo sulaa päiviin. Semmoisekseen sitten heitettiin koko maahan lyöty metsä. Kuivaperäiset maat poltettiin samana kesänä verikaskesta, samoin koivikoita ja hyötymetsiä rieskattiin, mutta matalat lamuperäiset maat, vanhat metsät ja kuusikot jäivät hauduntamaina vasta toisena kesänä poltettaviksi. Edellisiä sanottiin yksituliseksi, jälkimmäisiä kaksituliseksi huuhdiksi.

Juhannuksen edellä, kun touot oli tehty, kun oli tyyni hyvä ilma, taikka kävi hiljainen tuulihenki, huuhta poltettiin, ... Iskutulella, tuluksilla ei huuhtaa sytytetty, se ei ollut niin voimakasta, vaan piti ottaa valkea kitkatilella, sillä se oli vihaisempi ja äkäisempi maata kärventämään. ...

Niin jätettiin huuhta taas talveksi hangen alle, sitten seuraavana kesänä heinäntekoajan edellä, se rovitettiin. Palamattomat rungot kasattiin palamattomiin paikkoihin ja sytytettiin tuleen, rovioihin. Viimeksi vielä tierreltiin eli kekäleideneltiin (vierrettiin), kepakoilla vieriteltiin palavia kekäleitä pieltopaikkoihin, kun oli jäänyt sellaisia välkkypaikkoja, tulenkäymättömiä maankenkiä. ...

Sitten seurasi viljanpano. Ennen heinäntekoa, jo etsingon (peipposen) päivältä alettiin, ja Jaakoksi piti joutua valmiiksi, silloin vilja ehti hyvälle laiholle ennen talven tuloa. Maata ei ensinkään kynnetty, kypenikköön vain kylvettiin vilja, sitten päälle karhittiin, niin jotta multa nousi tuhan alta, ja jyvät peittyivät.”

Samalta suunnalta kuin huuhta – idästä tullut innovaatio oli myös huuhdassa tavallisimmin viljelty ruislajike, kaskiruis, joka antoi suotuisissa oloissa erittäin hyviä satoja.³⁴⁵ Huuhdasta saatiin tavallisesti vain yksi kunnollinen ruissato. Useamman ruissadon saaminen vaati kerran viljelyn huuhdan viertämisen uudelleen pariinkin kertaan sinne mahdollisesti jääneillä puilla. Rukiin jälkeen voitiin huuhtamaassa muutamana vuonna viljellä vähemmän vaateliaita kasveja, kuten ohraa, naurista tai pellavaa.³⁴⁶ 1800-luvun alusta kerrotaan, että nuoreen mäntymetsään poltetuista kaskista, joihin kylvettiin ohraa auralla peittäen, saatiin kaksi tai kolme satoa, minkä jälkeen maasta voitiin tehdä peltoa.³⁴⁷

1970-luvulla katsottiin Kainuun vaaraseutujen soveltuneen vain auttavasti viljan kasvatukseen.³⁴⁸ Pitkälle jalostetut leipäviljalajikkeet menestyivät ainoastaan vain hyvinä kesinä. Vanhat maatiaislajikkeet tuuleentuivat kuitenkin nykyisiä aikaisemmin eivätkä siten olleet kovin arkoja syyskesän halloilta. Toi-

345. *Vilkuna* 1948, s. 99–100; *Vilkuna* 1953, s. 204–205; *Soininen* 1961, s. 261.

346. *Kaj.* kk 1646 rr 6: 104; *Paulaharju* 1922, s. 142; *Talve* 1979 A, s. 51; *Pirinen* 1982, s. 360.

347. *Deutsch* 1819, s. 374; *Virrankoski* 1973, s. 190.

348. Maatal. tutkimuskeskus, Hallakoeasema, toimintakertomus 1970, liite n:o 2b.

nen tärkeä vanhojen viljalajien ominaisuus oli niiden itävyydessä. Jyvät saavuttivat täyden itävyyssasteen niiden kuivapainon kohottua vasta kolmanneksen normaalista. Tämän takia voitiin siemen pelastaa hallan uhatessa niittämällä vilja hallayönä. Riihikuivauksen avulla keskenkasvuinen maitojyvä saatiin säilymään seuraavaan kevääseen itävänä.³⁴⁹

Erämaahan siirtyneen uudisasukkaan käytössä oli huuhdan, mahdollisesti vain yhden polton huuhdan, lisäksi ainakin tavallinen kaski ja rieskamaa. Tavallinen kaski kaadettiin keski- tai syyskesällä tasaikäiseen lehtipuuvaltaiseen sekametsään. Kaadettu kaski seiso i kuivumassa syksyn ja talven. Seuraavana kesänä se poltettiin. Rieskamaa eli tuorekaski poltettiin kohta kaatamisen jälkeen nuoreen lehtimetsään. Kuivamisen jouduttamiseksi täytyi rieskamaan sijaita aurinkoisella rinteellä. Kaskeen ja rieskamaahan kylvettiin yleensä kevätviljaa, ohraa.³⁵⁰ Ohra oli vasta-asutettujen alueiden yleisin viljalaji Kainuussa.³⁵¹

Rieskamaasta voivat uudisasukkaat saada viljaa jopa ensimmäisenä kesänä. Huuhtaa nopeamman kaskitekniikan käytöstä kertoo sivulla 79 esitetty tieto eräästä kirjeestä vuodelta 1552. Siinä sanottiin talonpoikien käyneen Oulujärven erämaassa edellisenä kesänä kaatamassa kaskia, jotka he seuraavana keväänä polttivat tultuaan seudulle vakituisesti asumaan.³⁵² Samansuuntainen on myös tieto, jonka mukaan Oulujärven erämaan asukkailla oli viljaa omiksi tarpeiksi jo vuonna 1554, vaikka veronmaksuun se ei vielä riittänytkään.³⁵³ Kainuun paikannimistö kertoo myös erilaisten kaskeamismenetelmien käytöstä. On Rieska-ahoja, Pykälävaaroja, Kaskikankaita, Huuhtilampia jne.³⁵⁴ Huuhtaperäisten nimien suhteellisen vähäinen määrä Kainuussa selittyy sillä, että niiden paikan ovat vallanneet itäsuomalaiset raate- ja rasi- sekä halme-nimet.³⁵⁵

Uudisasukkaiksi oli lähdetty avioperheittäin, jotka olivat useimmiten nuoria. Perheiden puitteissa ei voitu menestyksellisesti viljellä runsaasti työvoimaa vaativaa huuhtaa. Suurperheiden muodostumiseen näiden alkuperäisten avioperheiden ympärille meni vuosikymmeniä. Täytyi siis turvautua muunlaisten työyhteisöjen käyttöön.

Yhtiökaskista ovat varhaisimmat suoranaiset tiedot saatavissa vasta 1620-luvulta, jolloin tuomiokirjoja alkaa esiintyä. Uudisasukkaiden ryhmittely alueen ensimmäisiin (1555, 1558) veroluetteloihin saattaa kuitenkin olla jo merkki kaskiyhtiöistä. Talonpojat nimittäin jaettiin kymmenkuntien sisällä 3–5 talonpojan ryhmiin³⁵⁶ eli arviokuntiin. Savon samantapaisen järjestelmän perustana pitää ARVO M. SOININEN kaskiyhtiöitä.³⁵⁷ Kaskiyhtiöiden sisällä syntyneitä riito-

349. *Valmari* 1972, s. 8, 12; *Valmari* 1978, A ja B.

350. *Jokipii* 1961, s. 4; *Soininen* 1961, s. 138–139.

351. Esim. VA 4870: 28–30.

352. *Gebhard* 1889, s. 55.

353. VA 4972: 7–12v; *Arwidsson III*, s. 207, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle 19.1.19 1554 Savolahdesta, *Arwidsson III*, s. 213, K.F. K.V:lle 2.9.1554 Porkkalasta.

354. *Räisänen* 1968 A, s. 102–104; *Räisänen* 1982, s. 99.

355. Esim. peruskartat; vrt. *Luukko* 1954, s. 183; *Räisänen* 1982, s. 100–101.

356. VA 4972: 7–12v; 4974: 15–20v.

357. *Soininen* 1961, s. 22.

ja ratkaistaessa tuomittiin sato jaettavaksi kaskeen uhratun työmäärän mukaan.³⁵⁸

Vuonna 1647 riitelivät sotkamolaiset Heikki Kärnä ja Paavo Niskanen yhteisestä kaskaastaan, joka oli kaadettu yhteisvoimin, mutta jonka Niskanen oli polttanut ja kylvänyt. Oikeus katsoi Niskasen tehneen kaskella työtä kaksinverroin enemmän kuin Kärnä ja tuomitsi Niskasen saamaan 2/3 ja Kärnä 1/3 kaskaasta.³⁵⁹

Yhtiökaskien yleisyydestä ja vakiintuneisuudesta puhuu vuodelta 1682 oleva tuomio. Paltamon Mieslahden kylän talonpojat polttivat säännöllisesti yhtiökaskia, mutta erään talon kaskenpolttoon lähettämä mies oli sattunut hukkuamaan (vesimatka) ja toiset talot eivät tahtoneet antaa tälle talolle osuutta yhteisen huuhdan sadosta. Oikeus tuomitsi osuuden kuitenkin annettavaksi.³⁶⁰ Myöhemmin kävivät yhtiökasket ja kahdenkin talon yhteiset kasket harvinaisiksi, koska taloihin sikisi työväkeä omasta takaa, ts. kehittyi suurperheitä.³⁶¹ Paikannimiin kaskiyhteistyö on jättänyt selvät merkinsä. Kainuusta löytyy Yhteisiäahoja, Rahvaanvaaroja, Mieronahoja jne.³⁶²

Huuhatekniikan heikkoutena oli paitsi sen vaatima runsas työvoima, myös jatkuva uusien kaskimaiden tarve. Kainuun korkeudella metsittyminen kaskikelpoiseksi kesti yleisesti 30–60 vuotta. Joissakin poikkeuksellisen edullisissa paikoissa tiedetään tosin kasketun 3–4 kertaa miesmuistin aikana.³⁶³ Kaskeaminen oli suuresti riippuvainen myös sääoloista, sillä jatkuvat sateet polttoaikana tai kuivuus heti kylvön jälkeen merkitsivät vääjäämättömästi katoa, joka saattoi aiheuttaa nälänhädän.³⁶⁴ Kaskeaminen ja metsästyminen sopivat huonosti yhteen, sillä kasken polttaminen hätyytti eläimet pois alueelta ja surmasi etenkin metsälintujen poikaset, jotka polton aikoihin eivät vielä osanneet lentää.³⁶⁵ Tiedetään karhunkin joskus hätäytyneen puuhun keskellä palavaa kaskea ja sinne kärventyneen kuoliaaksi.³⁶⁶

4.6.2.4. Maan ja kalaveden omistus

Eränkävijöillä ja lappalaisilla ei ollut varsinaista omistusoikeutta, vaan nautintaoikeus käyttämäänsä alueeseen, olipa se maata tai vettä. Nautintaoikeus päättyi alueen jouduttua vakinaiseen asutukseen.³⁶⁷

Uudisasukkaille alue oli vapaasti vallattavissa. Kukin sai periaatteessa rakentaa pirttinsä minne parhaaksi näki, kalastaa missä halusi ja raivata kaskensa minne tahtoi. Ensin tulleella oli tietenkin etuoikeus, ja esimerkiksi puihin

358. Esim. Palt. Sotk. 1680 tt 2: 560; *Paulaharju* 1922, s. 143–147; *Jutikkala* 1958, s. 18–20; *Pirinen* 1982, s. 344–345.

359. Kaj. kk 1647 rr 6: 245.

360. Palt. tk 1682 rr 19: 252–253.

361. *Frosterus* 1785, s. 14; *Paulaharju* 1922, s. 145–149.

362. *Räisänen* 1982, s. 104–106; *Pirinen* 1982, s. 344–345.

363. *Pulkkinen* 1912, s. 8.

364. *Talve* 1979 B, s. 349; *Pirinen* 1982, s. 362.

365. *Castrén* 1754, s. 58.

366. *Paulaharju* 1922, s. 139.

367. Esim. Palt. sk. 1690 rr 27: 519–527.

pilkkomalla merkittyä kaskimaan valtausta täytyi kunnioittaa.³⁶⁸ Viljellyn ja sen jälkeen hylätyn kaskan voi taas kuka tahansa vallata.³⁶⁹ Suuren joukkomuuton yhteydessä täytyi kuitenkin noudattaa jonkinlaista sopimusmenettelyä, jotta olisi välttytty jatkuvilta kiistoilta. Aluksi vuoden 1555 verollepanomaakirjassa maat jaettiin savolaiseen tapaan 3–5 talon arviokuntiin, joiden yhteinen nautinta-alue merkittiin tarkoin maantieteellisin määrein verokirjaan.³⁷⁰ Melalahden neljänneksessä oli 21 ja Jaalangan neljänneksessä 22 arviokuntaa. Myös myöhemmin asutusaikana, jolloin tilaa oli vielä runsaasti, näyttää verottaja laillistaneen uudistilan. Käräjillä laillistetuista uudistiloista on ennen 1600-luvun puoliväliä säilynyt vain yksi tieto.³⁷¹ Myöhemmin, varsinkin 1680–1690-luvulla uudistilojen perustamisjuttuja käsiteltiin useita kymmeniä.³⁷² Uudistilan perustajan samoin kuin aution uudelleen asuttajan (tarkemmin luvussa 5.3.5.) täytyi saada kaksi tai kolme henkilöä takamaan, että hän on kykenevä vastaamaan tilan rasituksista vapaavuosien jälkeen. Vapaavuosi-ahan myönnettiin tavallisesti kolmesta kuuteen vuoteen.³⁷³

Laillistettujen tilusten ulkopuolelle jäänyt alue oli kaikkien yhteistä. Alkuperäinen vuoden 1555 tilusjako kuitenkin pian hämärtyi, koska verottaja valitti vuonna 1570 uudisasukkaiden tiluksien epäselvyyttä.³⁷⁴ Maanomistuksen epämääräisyys oli vanhimman uudisasutuksen liikkuvuuden seurausta.

Peltoja ja aivan talon läheistä aluetta lukuunottamatta ei tiluksia määritelty asutuksen vakiintumisenkaan jälkecn kovin tarkkaan. Talon tai taloryhmän läheinen alue, 'reviiri', ulottui useiden kilometrien etäisyydelle. Sen laajuudesta ei tosin päästy aina naapurien kanssa yksimielisyyteen. Tuon tuosta valitettiin naapurin hakanneen kaskensa liian lähelle toisen taloa tämän omanaan pitämään halkometsään tai laidunmaalle.³⁷⁵ Heinämaiden, olivatpa ne luonnonniittyjä tai polttamalla raivattuja, katsottiin kuuluvan lähimetsän tapaan yksityisomistukseen.³⁷⁶ Yhteismaiden käyttöoikeus ei koskenut sellaisia, joilla ei ollut manttaaliin merkittyä maata. Vuonna 1690 sakotettiin esimerkiksi kahta ylisotkamolaista mökkiläistä kaskenpoltosta, johon heillä ei ollut oikeutta.³⁷⁷

Aluksi voi kalavesiä käyttää kuka tahansa, mutta pian käytölle asetettiin rajoituksia.³⁷⁸ Jo vuoden 1555 arviokuntajaossa oli mukana kalavesiä.³⁷⁹ 1600-luvun alussa asutuksen läheiset kalavedet oli jaettu lähinnä kylien kesken. Esimerkiksi Jaalangassa kiisteltiin 1640-luvulla erään isännän, Esko Matinpojan, pyrkimyksestä sikäläisen apajapaikan omimiseen. Lautamiesten todistettua kyseisen veden olevan kylän yhteistä todettiin kaikki kylänmiehet yhtä oikeu-

368. Esim. Kaj. k 1644 rr 5: 308; Palt. Sotk. 1653 tt 1: 134.

369. Esim. *Virtanen* 1949, s. 65–71; *Jutikkala* 1958, s. 18.

370. VA 4972: 7–12v.

371. Kaj. k. 1642 rr 5: 123.

372. Paltamon ja Sotkamon käräjien pöytäkirjat 1650–1700.

373. Esim. Palt. Sotk. k. 1651 tt 1: 23v–24.

374. VA 4720: 40.

375. Esim. Palt. Sotk. tk 1652 tt 1: 43; Sotk. tk 1695 rr 32: 180–181.

376. Esim. Palt. Sotk. k 1680 tt 2: 594; vrt. *Virtanen* 1949, s. 81–82; *Jutikkala* 1958, s. 23–24; *Kauklainen* 1980, s. 52–53.

377. Sotk. k 1692 rr 29: 407.

378. Esim. *Jutikkala* 1958, s. 33.

379. VA 4972: 7–12v.

tetuiksi kuin Esko Matinpoika kalastamaan siinä, ja Esko Matinpoikaa kiellettiin sakon uhalla tekemästä haittaa naapureilleen.³⁸⁰

Erimielisyyksiä ilmaantui kuitenkin jatkuvasti ja niin kalavesiä alettiin jakaa kylittäin talojen kesken vuotuiskiertoon. Näin tehtiin jo 1630–1640-luvulla ainakin Uuran, Melalahden, Jaalangan, Oterman, Manamansalon, Jormuan, Paltamon ja Vuokin kylissä. Osuudet kalavesiin jaettiin talojen verolukujen suhteessa.³⁸¹ Paltamon kirkonkylässä jako suoritettiin talonpoikien omasta aloitteesta nimismies Antti Eerikinpojan läsnä ollessa. Kylän kalavedet jaettiin viiteen osaan, joiden nautinta vaihteli vuosittain. Vuonna 1649 jakaantuvat kalastuspaikat seuraavasti: Vekaralahdella kalastivat Mikko Juhonpoika ja Yrjö Sivonen, Kurunrannalla ja Ollikaisenlahdella Matti Pyykkönen ja Hemminki Tolonen, Paltajärvellä ja Sokajärven perällä Jaakko Utriainen ja Matti Matinpoika, Hatulanojassa ja Kylmäojassa kirkkoherra Samuel Paldanius, Hannu Erkinpoika ja Simo Huovinen. Järjestelmän mukaan Vuoreslahden kalastajat siirtyivät Vekaralahdelle, Vekaralahden Kurunrantaan jne.³⁸²

Kainuun sisäisten, taloista kaukana sijainneiden kalavesien omistuksessa meneteltiin samoin kuin aikaisemmin eräkalastuksessa. Uudisasukkaan tullessa kalaveden äärelle menetti kalaveden entinen omistaja nautintayksinoikeutensa. Esimerkkinä olkoon Kiehimänsuun Olavi Anttosen ja Kiannan (Suomussalmen) Simo Tauriaisen kiista Piispajärven Haapasalmen kalastuksesta vuodelta 1652. Anttonen hätyytteli oikeusteitse Tauriaista pois mainitulta kalastuspaikaltaan, joka oli ollut vanhastaan Anttosen esi-isien nautinnassa (Anttoset olivat tulleet Kiehimänsuuhun jo 1550-luvun alussa).³⁸³ Tauriainen vetosi asumiseensa lähellä Haapasalmea. Kihlakunnan oikeus katsoi Anttosen oikeuden juontuneen ajalta, jolloin pitäjässä oli vain harvoja asukkaita (Kiannalla ei ollut ketään), mutta nyt Piispajärvellä asui ihmisiä ja tulevaisuudessa vielä useampia. Niinpä oikeus antoi Tauriaiselle luvan esteettömään kalastukseen taloan lähellä sijaitsevassa osassa Piispajärveä. Anttonen sai jatkaa kalastustaan kuitenkin aiheuttamatta vahinkoa Tauriaiselle, kunnes alueelle saapuisi lisää asukkaita.³⁸⁴

Yleisen käsityksen mukaan kalavedet olivat yhteistä omaisuutta siellä, missä jakoa ei oikeuden päätöksellä ollut tehty. Tosin pellon ja niityn kohdalla kalastaminen katsottiin maanomistajan oikeudeksi. Kalavesien jakotoimituksen yhteydessä voitiin myös oikeuden päätöksellä määrätä joku kalavesi kaikille

380. Kaj. kk 1643 rr 5: 215–216.

381. Kaj. 1632 rr 2: 5; Kaj 1642 rr 5: 122–123, 215–216; Kaj. kk 1644 rr 5: 309; Kaj 1646 rr 6: 103; Kaj. 1647 rr 6: 245; Kaj tk 1648 rr 6: 299; Kaj tk 1649 rr 6: 414–415; Kaj 1650 rr 7: 48, 51: *Virtanen* 1949, s. 26–41; *Virrankoski* 1973, s. 281.

382. Kaj. tk 1649 rr 6: 414–415.

383. Palt. Sotk. 1655 tt 1: 252v–253.

384. Palt. Sotk. k 1652 tt 1: 90. Aivan vastaavanlainen kiista käytiin Kiannan Paavo Tormuan ja Auhon Pekka Hiltusen sekä Puolangan Simo ja Lauri Moilasen välillä Suomussalmen Iijärven kalastusoikeudesta. Tässäkin jutussa päätös tehtiin järveä lähempänä (Tormua 5 peninkulman ja Auhon ja Puolangan miehet 20 peninkulman päässä) asuneen uudisasukkaan hyväksi (Palt. Sotk. k 1653 tt 1: 136). (On muuten hämmästyttävää todeta, miten tarkkaan osattiin jo tuolloin arvioida matkoja tiettömien erämaiden halki. Tormua asui linnuntietä mitaten 25 kilometrin (= 5 pk:n), Hiltunen 105 kilometrin (= 21 pk:n) ja Moilaset 110 kilometrin (= 22 pk:n) etäisyydellä Iijärvestä.)

avoimeksi. Esimerkiksi Luhtakangas tuomittiin vuonna 1633 kaikille vapaaksi kalastuspaikaksi.³⁸⁵

4.6.2.5. Inhimilliset tarpeet

Asutus on inhimillistä toimintaa. Niinpä asutusmuodon kehittymiseen vaikuttavat osaltaan ihmisen tarpeet. Kainuun uudisasukkaiden alkuperää ja lähtöseutujen sosioekonomista tilannetta käsiteltäessä on todettu, että ainakin asukkaiden ravinnon, tilan, turvallisuuden ja jopa työntekemisen perustarpeet tulivat lähtöseudulla huonosti tyydyttyiksi. Näiden tarpeiden tyydyttämismahdollisuuksien puuttuminen työnsi asukkaita pois kotiseudultaan, ja toisaalta halu tyydyttää näitä tarpeita veti heitä esimerkiksi Kainuuseen.³⁸⁶

Kainuun vähän käytetyt riistamaat ja kalavedet antoivat nopeasti ravintoa. Kainuun vaarojen rinteet olivat hyviä kaskimaita ja tarjosivat jokaiselle tulokkaalle työtä. Vaikka karjalaisten hyökkäysten on Savossa havaittu aiheuttaneen muuttohalukkuutta, eivät Kainuun uudisasukkaat voineet olla varmoja uuden asuinseudun turvallisuudesta. Asukkaiden turvallisuuden tarvetta koetettiin ainakin näennäisesti tyydyttää vähäisen sotajoukon ja pian myös vaatimattoman sotilastukikohdan avulla.³⁸⁷

Mainitut tarpeet säätelivät myös uudisasukkaiden asuinpaikkojen valintaa. Ravinnon helppo saatavuus oli ratkaisevin tekijä. Pyynti- ja kaskitalous vaativat runsaasti tilaa ja tarjosivat yllin kyllin työtä. Turvallisuuden kannalta oli edullisinta rakentaa talo joko niin suojaiseen tai syrjäiseen paikkaan, ettei vihollinen sitä helposti löytänyt, tai paikkaan, mistä oli mahdollista nähdä vihollinen tarpeeksi kaukaa ja kyllin aikaisin varoituksen saaneena piiloutua vainoojalta.

Myös muunlaisen kuin vihollisen saapumisesta varoittavan tiedon saanti sääteli asutusmuotoa. Tiedonvälittäminen tapahtui uudisasutuskaudella useimmiten suullisesti ja joskus merkkitulini tai -savuin. Oli edullista asua joko lähellä toisia asukkaita tai sellaisella paikalla, josta voitiin nähdä merkinanto.

Ihminen on sosiaalinen yksilö, jolla on voimakas tarve olla samankaltaistensa seurassa. Yhdessäolon lisäksi lähekkäin asuminen tuki myös työvoiman saannin tarvetta, sillä kaskitalous vaati suuremman työvoiman kuin yksi uudisasukasperhe pystyi tarjoamaan.

4.6.3. Vesistöjen varsilla

Ensimmäisen uudisasutuskauden tileissä asutus ryhmitellään aluksi neljännes- ja kymmenkunnittain ja vuodesta 1562 lähtien kylittäin. Maakirjojen kyläjako on varsin ylimalkainen. Sen sijaan 1570-luvun puolivälissä alkavien kymme-

385. Kaj. 1633 rr 2: 112–113; *Paulaharju* 1922, s. 114–115; *Virtanen* 1949, s. 26.

386. Vrt. *Kaukiainen* 1980, s. 46.

387. *Arwidsson III*, s. 160–161, Kustaa Fincke Kustaa Vaasalle Sonnes'ta 15.2.1552; Konung Gustaf I:s registr. XXIII, s. 166–167, Kustaa Vaasa Henrik Klaunpojalle (Horn) ja Olavi Trottenpojalle Vesteråsista 31.3.1552; Jaakko Teitin valitusluettelo, s. 155, 158; *Keränen* 1975, s. 48, 79.

nysveroluetteloiden kyläjaot ovat tarkempia ja helpottavat asutuksen sijoittamista makrotasolla.

Kainuun ensimmäisessä, vuoden 1555 veroluettelossa (verollepanomaakirjassa) uudisasukkaat ryhmitellään neljännes- ja kymmenkuntien sisällä vielä arviokunnittain. Arviokuntajako poikkeaa Savon vastaavasta siinä, ettei siihen merkitty uudisasukkaiden asuinpaikkoja, vaan ainoastaan 3–5 talonpojan yhteiset tilukset, jotka tarkoittavat tuossa vaiheessa käytössä olleita kalavesiä sekä metsästys- ja kaskimaita. Luettelossa on paljon sellaisia maantieteellisiä nimiä, joita ei kartoilta löydy. Tunnistettavan nimistön perusteella voidaan ensimmäisten uudisasukkaiden tilukset tai oikeastaan nautinta-alueet kuitenkin hahmottaa melko tarkoin. Nautinnassa olivat Oulujärvi saarineen ja rantamaineen, Oterma-, Puokio-, Kongas-, Osmanka-, Kives-, Uuran-, Uva-, Risti- ja Pyhäntäjärvi ympäristöineen sekä Emäjoen alajuoksu rantamaineen Oulujärven pohjoispuolella. Idässä nautinta-alueet ulottuivat Jormas- ja Nuasjärvelle. Pienemmistä järivistä Oulujärveen laskevia jokia ja puroja mainitaan runsaasti. Metsästys- ja kaskimaita oli myös kauempana vesistöjen varsilla, kuten esimerkiksi Vuolijoen Saaresmäellä ja Ristijärven Saukkovaaralla. Selvä enemmistö nautinta-alueiden nimistä liittyy kuitenkin vesistöihin.³⁸⁸

Arviokuntien tilusjako oli jo melko tarkka. Tästä kertovat esimerkiksi seuraavat tilusten rajamäärät: Varislahden pohja, Koivumäen pohjoispuoli, Honkasaari, Kiehimänkosken niska, Leppikosken niska, Lahnasniemen tyvi, kappaleen matkaa Vuohenginjoen suusta, Sotkamontaival, Korvalampi jne. Luettelon perusteella voidaan havaita joidenkin uudisasukkaiden tilusten sijainneen hyvinkin hajallaan. Niinpä esimerkiksi Jaalangan neljänneksen toisessa kymmenkunnassa vanhoina talonpoikina mainittujen Olli Sopasen, Olli Hallikaisen ja Paavo Olkkosen muodostaman arviokunnan tilusluettelo on seuraavanlainen: Kuivalainen niemi (Kuivaniemi Manamansalossa?), Säräisniemi, Mainuanlahti, Janhuanmäki, Nuasjärven eteläpuoli ja Kuluntalahti. Siis alueita koko Oulujärven eteläiseltä sivulta aina Sotkamon reitin alajuoksulle asti, vaikka heidän talonsa myöhempien kyläjakoisten veroluetteloiden mukaan sijaitsivat Manamansalossa, Saaresmäellä ja Vuolijoella.³⁸⁹ Arviokunta oli selvä poikkeus, sillä yleensä tilukset rajoittuivat melko suppeille alueille. Arviokunnan uudisasukkaiden määrittäminen vanhoiksi talonpojiksi (= seudulla muita kauemmin asuneiksi) selittää nautinta-alueiden hajanaisuuden. Seudulle muita yli 20 vuotta aikaisemmin tulleilla oli tietenkin ollut tilaisuus etsiä käyttöönsä parhaat kalastus- ja metsästyspaikat. On kuitenkin huomattava noiden kymmenkunnan ensimmäisen raivaajan joutuneen sopimaan pyyntipaikoista seudun tuolloisten eräomistajien, Pohjanlahden rannikon talonpoikien kanssa.

Ensimmäisen kyläkohtaisen maakirjan laadinnan aikoihin 1560-luvun alussa ei asutus ulottunut edellä esitetyn alueen ulkopuolelle Puolangan Somerjärveä lukuunottamatta. Kainuun ensimmäiset kylät olivat maakirjan ilmoittamassa järjestyksessä (= veronkantajan kulkujärjestys) seuraavat: Saaresmäki, Vuo-

388. VA 4972: 6–12v.

389. VA 4972: 10v; esim. VA 4978: 2–12v.

Iijoki, Säräisniemi, Jaalanka, Oterma (-järvi), Kongasjärvi, Kivesjärvi, Manamansalo, Vekara (-niemi), Koutaniemi, Vuottolahti, Melalahti, Kiehimänsuu, Uvajärvi,³⁹⁰ Ristijärvi ja Paltamo (joskus Vuohenki). 1560-luvun lopulla mainitaan lisäksi Vuoreslahti, Mieslahti ja Somerjärvi. Näistä ainakin Mieslahti näyttää olleen asuttu jo 1550-luvulta, mutta sen uudistalot jaettiin ensimmäisissä kyläkohtaisissa veroluetteloissa naapurikyliin, lähinnä Kiehimänsuuhun kuuluviksi.³⁹¹

Seuraavalla vuosikymmenellä, tosin vain vuonna 1585 mainitaan uusina kylinä syrjäiset Puolangan ja Hyrynsalmen seudut: Lylyjärvi, Tuomimäki (tarkoittanee Tuomivaaraa), Vihajärvi, Osmankajärvi ja Jaurankajärvi.³⁹² Näistä viimeksi mainittu sijaitsee Kainuun alueen ulkopuolella Pudasjärvellä, mutta sen asukkaat olivat samoja, jotka asuivat Jaurankajärven läheisyydessä Puolangan pohjoisosassa muutamia vuosia aikaisemmin. Raja Oulujärven erämaan ja Iin pitäjän välillä ei näytä vielä täysin vakiintuneen.³⁹³

Samoin kuin arviokuntaluettelon paikanmääreet liittyvät myös kyläkohtaisten tilien maantieteelliset nimet vesistöihin. Vain Saaresmäki, muutamina vuosina Someromäki ja kerran Tuomimäki ovat poikkeuksia.

Makrotasolla asutuksen sijoittumista selvitetessä osoittautuu maakirjojen kyläjako liian suurpiirteiseksi, sillä vuonna 1576 alkavat kymmenysluettelot sisältävät uusia kyliä. Kymmenysluetteloiden kyläjon poikkeaminen maakirjojen vastaavasta johtuu osaksi asutuksen vahvistumisesta 1570-luvulla alueilla, jotka maakirjoissa luettiin edelleen entisiin kyliin ja osaksi joidenkin maakirjojen perusteella epämääräisesti sijoitettavien kylien saamasta tarkemmasta maantieteellisestä määrittelystä. Kymmenysluetteloihin ilmaantuneiden uusien kylien alueiden asuttamisesta jo ennen kymmenysluetteloiden laadinnan aloittamista saa joitakin todisteita sakkoluetteloista, joissa näitä kyliä mainitaan muutamien henkilöiden kotipaikkoina jo ennen vuotta 1576.³⁹⁴

Maakirjoja ja kymmenysluetteloita vertaamalla voidaan kartalta tunnistamattoman Kienajoen maakirjakylän talot sijoittaa Puolangan Kivarinjärvelle, Voipujärvelle, Somerjärvelle sekä Paltamon ja Ristijärven alueilla olevan Iijärven länsirannalle. Mieslahden taloja sijaitsi paitsi Mieslahdessa myös Jormuanlahdessa, Pyhäntäjärvellä, Iijärven lounaisrannalla ja Uuranjärvellä. Ristijärven kylään luettiin Hyryjärven ja osa Iijärven sekä Pyhäntäjärven taloista. Koutaniemen suuri kylä sisälsi paitsi Koutaniemen, myös Kuluntalahden ja Nuasjärven rantojen asutuksen lähelle Sotkamon nykyistä kirkonkylää sekä kauempana Sotkamon reitin varrelta sijainneen Vihtamon talot.³⁹⁵

Ilmeisesti kymmenysluetteloiden ja myös sakkoluetteloiden laatijat olivat

390. Kylä on todellakin Uvajärvi (Uuajerffui) eikä Uuranjärvi (Uhrajerffui), kuten Suomen 1560-luvun asutusta kuvaavan kartan kyläluettelo esittää. Myös varsinaisessa kartassa Uvajärven talot on sijoitettu väärin, ei Uuranjärvelle kuten voisi olettaa, vaan Saarisjärvelle (vrt. Suomen asutus 1560-luvulla, kartasto, kartta 7; Suomen asutus 1560-luvulla, kyläluettelot s. 257 ja esim. VA 4983: 21v.)

391. VA 4979: 10–21v; 4983: 12–23.

392. VA 4773: 15v.

393. Vrt. *Virrankoski* 1973, s. 183.

394. Esim. VA 4739: 87v.

395. Vrt. esim. VA 4747; 93–97v; 4752: 76v–81; 4753: 83–86; VA 4755: 80v–85v; 4756: 79–83.

paremmin perillä alueen asutuksen sijainnista ja oloista yleensä kuin maakirjojen laatijat.³⁹⁶ Maakirjojen kylät osoittautuivat myös Kainuussa kuten muillakin uudisasutusalueilla ns. seutukyliksi, joiden talot saattoivat olla hajallaan laajalla alueella.

Kainuun asutuksen tuhouduttua rappasotien aikana ei voida edes kylien sijaintia täysin varmistaa. On tyydyttävä esittämään talojen lukumäärät kylittäin vain tietyn alueen sisällä. Kartta 15 (s. 152) on laadittu 1570-luvun maakirjojen ja kymmenyluetteloiden yhteenvedoksi.³⁹⁷

Ensimmäisen uudisasutuskauden asutus sijoittui miltei poikkeuksetta vesien läheisyyteen, mihin ratkaisevimmin vaikuttivat kalastus- ja liikkumismahdollisuudet. Pitkän muuttomatkan jälkeen eivät uudisasukasperheet lähteneet mielellään samoamaan tavaroineen tiettömiin erämaihin. Myös uudisasukkaiden elinkeinot vaativat hyviä kulkuyhteyksiä. Kaikki eivät voineet asettua parhaiden apajapaikkojen ja riistamaiden äärelle, vaan heidän täytyi varautua liikkumaan hyvien saaliiden toivossa pitkiäkin matkoja. Myös hyviä kaskimaita oli etsittävä joskus kaukaa. Vaikka sato kaskihalmeilta kuljetettiinkin kotiin tavallisesti vasta talvella, helpottivat vesitiet ratkaisevasti kaskiviljelyä, mistä hyvänä osoituksena on edellä mainittujen kolmen ”vanhan talonpojan” tilusten suuri hajonta. Uudisasukkaiden liikkuvasta elämänmuodosta puhuu hyvin myös verosaatavien työläästä kannosta kiukustuneen voudin tuskastunut huomautus vuodelta 1570:³⁹⁸

”Erämaan talonpoikia on ympäri Oulujärveä eikä heillä ole selviä tiluksia, vaan he polttavat kaskea ja muuttavat paikasta toiseen kuten lappalaiset eivätkä omista mitään.”

On kuitenkin korostettava liikkumisen olleen ilmeisesti ominaista vain nuorelle uudisasutukselle, joka tällä tavoin etsi parhaita asuinpaikkoja. Savolaisen uudisasutusvirran kärki tavallaan eli muutaman vuosikymmenen ajan ja jäähmettyi sitten paikoilleen. Liikkuvuutta korosti verottajan kannalta ns. kausiliikkuminen elinkeinojen, kuten kalastuksen ja kaskeamisen, vaatimusten mukaan.

Voidaan myös havaita asutuksen sijoittumista maaperän hedelmällisyyden mukaan. Nimenomaan lehtoseudut asutettiin pian. Taloja sijaitsi tiheässä Melalahden – Kiehimänsuun – Mieslahden – Ristijärven seudulla sekä Sotkamon reitin alajuoksulla, Kainuun vaaravyöhykkeen niissä osissa, joissa lehtoja on runsaimmin.³⁹⁹

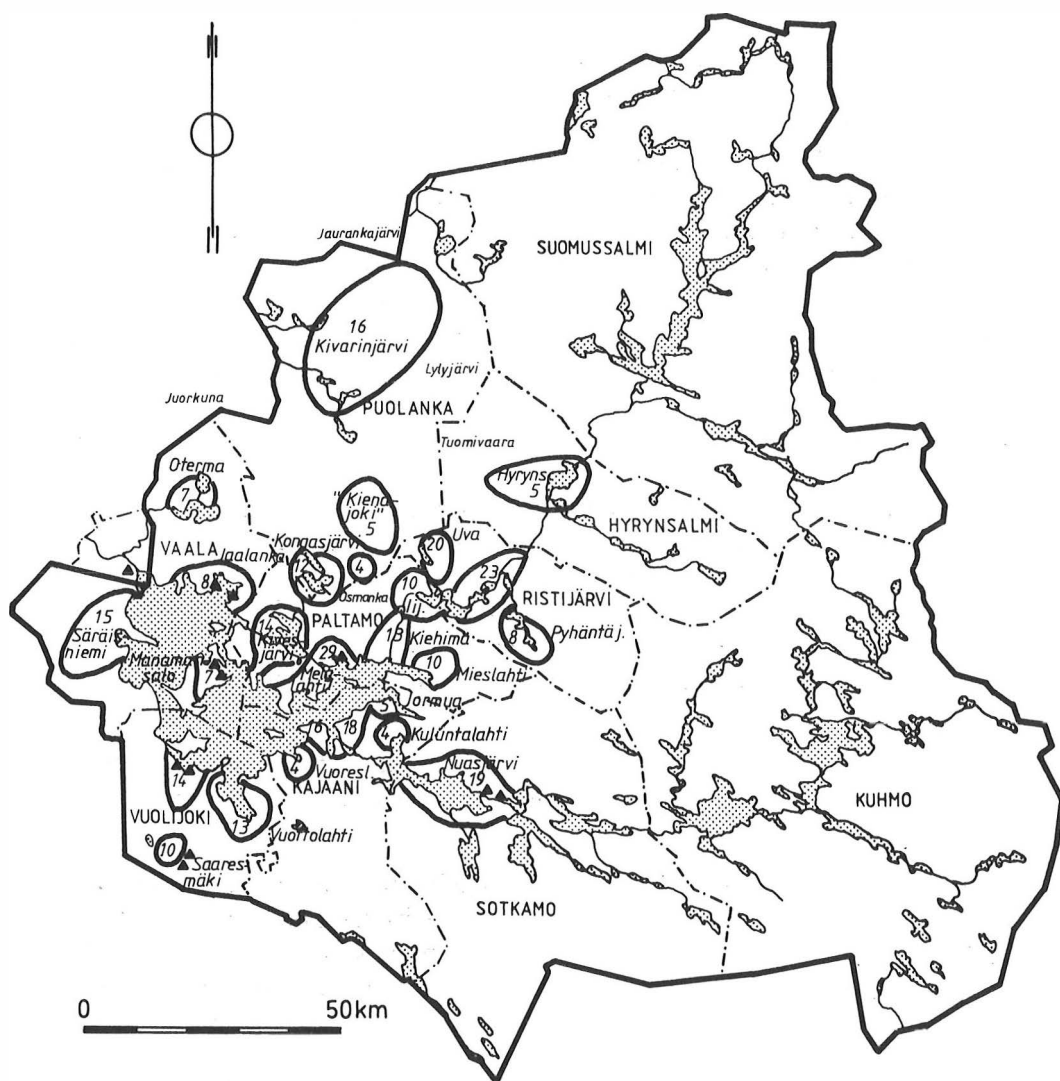
Kainuun eteläisten osien ensiksi valtaamiseen vaikutti uudisasukkaiden tulosuunnan lisäksi myös termisen kasvukauden pituus. Kasvukausi on Kainuun eteläosissa keskimäärin noin 15 päivää pitempi kuin pohjoisosissa. Koko vuo-

396. *Renvall* 1947, s. 178, 193.

397. Kartan taloluku on jonkin verran suurempi kuin kummankaan luettelon oma taloluku, koska kymmenyluetteloissa on useita sellaisia nimiä, joita ei samojen vuosien maakirjoissa esiinny. Kymmenyluetteloista puuttuu taas paljon sellaisia taloja, jotka olivat vainojen takia jo autoita. Näin kartassa esitetään tavallaan talojen teoreettinen maksimilukumäärä.

398. VA 4720: 40.

399. Vrt. Suomenmaa XI 1 1929, Kajaanin kihlakunta; *Mikkola* 1937, s. 171–172.

KARTTA 15.
Kainuun asutus 1570-luvun lopulla

12 Kylä ja sen taloluku

▲ Ennen vuotta 1552 perustettu talo

den keskilämpötiloissa on etelä- ja pohjoisosien välillä 1,5 asteen ero.⁴⁰⁰ Terminen kasvukauden pituuden merkitystä korostaa lisäksi Kainuun sijainti maanviljelyn kannalta kriittisen pohjoisessa,⁴⁰¹ näin varsinkin 1500–1600-luvulla, jolloin elettiin pikkujääkauden kylmintä vaihetta.⁴⁰²

Kuten edellisen sivun kartasta havaitaan, ei Kainuun vanhin asutus levinnyt juuri Emäjokilinjan itäpuolelle, vaikka Ruotsin ”todellinen” itäraja kulki 1500-luvun puolivälissä jo pitkin Maanselkää. Asutusta ei ulottunut selvästi 1540-luvun nautintarajan (kartta 5 s. 43) itäpuolelle kuin Nuasjärven, Vihtamon ja Pyhäntäjärven tienoilla. Vaikka karjalainen asutus Maanselän länsipuolella oli vähäistä, eivät Kainuun savolaiset uudisasukkaat näytä uskaltaneen mennä asumaan lähellekään aluetta. Haluttomuutta saattoi osaltaan lisätä myös liminkalaisten eränkävynnin siirtyminen vuoden 1559 jälkeen Kainuun itäisiin ja pohjoisiin osiin.⁴⁰³

4.6.4. Piilopirteillä

Rappasotien aikana saivat Kainuun uudisasukkaat katkerasti kokea pelkän ’rajaseutujen’ välttämättömyyden turvallisuuden takaamisessa. Viollishyökkäysten varalta heidän olisi pitänyt etsiä asuinpaikkansa mahdollisimman syrjäisiltä seuduilta, kaukaa helpokulkuisilta vesireiteiltä.

Vaikka Kustaa Vaasan Venäjän-sota kohteli kaltoin myös Kainuun uudispirtejä, se ei aiheuttanut minkäänlaista liikehdintää pois Oulujärven välittömästä läheisyydestä, sillä asutus oli vielä hyvin uutta. Vastaperustettujen uudisasumusten rakentajat eivät olleet innostuneita etsimään heti uusia paikkoja pirteilleen syrjäisiltä seuduilta, sillä olihan heillä ollut ensimmäisinä tulijoina parhaat mahdollisuudet valita edullisimmat alueet.

ARMAS LUUKKO arvelee, että kymmenyluetteloihin 1570-luvun lopulla ilmaantuneiden kylien asutus perustettiin piilopaikoiksi rappasotien 1570-luvun puolivälissä alkaneiden vainojen takia.⁴⁰⁴ Nimistövertailulla voidaan osoittaa Kainuun asutuksen saavuttaneen sen alueellisen laajuutensa, joka sillä oli sodan sytyttyä jo edellisellä vuosikymmenellä. Uusien kylien ilmaantuminen tileihin merkitsi pääasiassa vain asutuksen sijainnin tarkempaa maantieteellistä määrittelyä kymmenyluetteloihin ja maakirjoihin ja osittain se merkitsi myös asutuksen vahvistumista.⁴⁰⁵

Merkkejä selvästä rappasotien aiheuttamasta piiloonvetäytymisestä on vasta vuodelta 1585. Tuolloin tileihin ilmaantuivat uusina kylinä mainitut Puolangan ja Hyrynsalmen syrjäiset kylät Lylyjärvi, Vihajärvi, Osmankajärvi, Tuomimäki ja Jaurankajärvi, joissa oli yhteensä vain 16 veroa maksavaa savua, jotka

400. Keränen 1942, s. 138–142; Suomen kartasto 1960, kartta 5.

401. Sirelius 1934, s. 3.

402. Jutikkala 1976.

403. Vrt. Räisänen 1973, s. 12, 14.

404. Luukko 1954, s. 370.

405. Keränen 1975, s. 71–72; Renvall 1947, s. 178, 193.

kaikki sijaitsivat vaikeiden kulkuyhteyksien takana, kaukana vainolaisten käyttämiltä vesiteiltä (kartta 15 s. 152).⁴⁰⁶ Vihollisuuksien alkamisen jälkeen noille korpiseuduille siirtyneitä piilopirttiläisiä näyttävät olleen vain Jaurankajärvellä Lauri Tolvanen Uvalta ja Lauri Asikainen Melalahdesta, Osmankajärvellä Pekka Ruokolainen ja Antti Riikonen Ristijärveltä, Lylyjärvellä Lauri Kokkonen Mieslahdesta sekä Tuomimäellä Antti Roininen Hyrynsalmelta.⁴⁰⁷ Tuomimäen Tahvanainen ja Vihajärven Paavo Pettäväinen lienevät myös piiloasukkaita, mutta heidän alkuperäkyliään ei voida selvittää, koska he ilmaantuvat tileihin vasta kyseisessä vuoden 1585 tilissä. Nämä talot olivat kuitenkin vain jonkinlaisen jäävuoren huippu senhetkisestä piiloasutuksesta. Suurin osa rakennettiin niin suojaisiin ja syrjäisiin korvenloukkoihin, ettei edes veronkantaja niitä löytänyt. Mahdollista oli myös, ettei sodan tuhojen köyhdyttämällä piilopirttiläisillä ollut kertakaikkiaan varaa veroihin. Veronkantajan ei oman etunsa takia kannattanut merkitä heitä kirjoihin, ei edes autioina.

Vuoden 1585 tietojen mukaan piilopirttiasutus näyttää sijoittuneen etupäässä Puolangan alueelle sekä Hyrynsalmen ja mahdollisesti Suomussalmen länsiosiin. Emäjokilinjan itäpuolelle tuskin uskallettiin mennä. Rauhan tultua jotkut jäivät näille piilosijoilleen ja valtasivat näin erämaata pysyvään asutukseen.

Luonnollisesti piilopirtit rakennettiin paikkoihin, mistä niitä oli vaikea löytää. Hyvän kalaveden sijainti piilopaikan läheisyydessä oli asukkaiden toimeentulon kannalta tärkeää. Näin ollen pienen syrjäisen järven ympäristö soveltui tarkoitukseen. Järveen ei useinkaan johtanut kulkukelpoista vesiväylää, jota vihollinen olisi voinut käyttää. Vuonna 1585 mainituista 'piilokylistä' useimpien yhteisenä nimittäjänä onkin järvi huonojen ja mutkaisten yhteyksien takana. Jaurankajärvi on selvä poikkeus, sillä sen läpi virtaa Iijoen vuolas sivuhaara Korpijoki. Jaurankajärvi lienee kuitenkin pelkkä kylän nimi, ei asutuksen sijaintipaikan osoittaja, sillä se on Kainuun ulkopuolella. Kylän asutus sijaitsi ilmeisesti varsin kaukana järvestä Puolangan pohjoisosissa. Paikanmääreen mukaan saattoivat Tuomimäen kaksi piilopirttiä sijaita vaaralla. Vaaralta näki vihollisen lähestymisen jo kaukaa, mutta sieltä vihollinen löysi piilopirtinkin helpommin kuin pienen järven rannalta.

Rannikkopitäjien kuten Limingan ja Iin tileistä ei löydy rappasotien loppujakson aikana Kainuun kyliä eikä myöskään taloja. Puolangalta on kuitenkin merkitty muistiin perimätieto, jonka mukaan siellä olisi Limingan kirkkoherra kiertänyt perimässä veroja.⁴⁰⁸ Jos tämä pitää paikkansa, tapahtuma ajoittunee rappasotien loppukauteen, sillä Puolangalla ei ollut asutusta ennen 1550-lukua, jolloin Limingan kirkkoherra olisi voinut kerätä saataviaan tuolloin Liminkaan kuuluneesta Kainuusta. Tietoon täytyy suhtautua kuitenkin epäillen.

406. VA 4773: 15v.

407. Vrt. esim. VA 4773: 15v; 4755: 80v–85v; 4756: 82–83; 4759: 85–86.

408. *Karjalainen* 1946, s. 5–6.

4.6.5. Rannoilla

Kainuun vanhin uudisasutus sijaitsi lähes poikkeuksetta vesistöjen varsilla, mutta asettuivatko ensimmäiset uudisasukkaat rannoille, ts. oliko vanhin asutus ylä- vai ala-asutusta.

Kainuun naapurialueilla Pohjois-Savossa, Pohjois-Karjalassa ja Vienan-Karjalassa sijaitsi vanhin asutus enimmäkseen rannoilla.⁴⁰⁹ samoin myös Keski-Ruotsissa.⁴¹⁰

Lähteissä on vain muutamia tietoja, joiden perusteella voidaan tehdä ranta-asutusta tukevia päätelmiä. Nousia venäläinen kertoo Oulujärven ympärillä asuneen Ruotsin kuninkaan alamaisia talonpoikia.⁴¹¹ Myös sivulla 151 siteeratussa veronkantajan lainauksessa mainitaan uudisasukkaiden asustelleen Oulujärven ympärillä,⁴¹² ei välttämättä rannoilla. Ensimmäisen uudisasutuskauden tärkein verotavara oli kapahauki,⁴¹³ joten uudisasukkaiden kalastusmahdollisuuksien täytyi olla hyvät.

Ekologisista tekijöistä maaperän koostumus, hedelmällisyys ja pinnanmuodostus eivät asettaneet ratkaisevia esteitä ylä- eikä ala-asutukselle. Sen sijaan maaperän kosteussuhteet ja paikallisilmastolliset tekijät suosivat merkittävästi yläasutusta.

Uudisasukkaiden lähtöseutujen asutusmuoto oli kaksijakoinen: sekä ylä- että ala-asutusta. Maanviljelyskulttuurin vähittäinen vakiintuminen oli kuitenkin jo siirtämässä taloja maille. Uudisasutusalueen asutusperinne oli sen sijaan ranta-asutusvoittoinen, sillä lappalaisten ja erämiesten majat sijaitsivat rannoilla.

Teknisesti uudisasukkailla oli edellytykset asuttaa parhaat paikat, sijaitsivatpa ne ylhäällä tai alhaalla. Tekniikassa oli kuitenkin merkittävä tekijä, joka ajoi uudisasukkaita rannoille: ruoan hankkiminen ensimmäisinä vuosina. Kasket, jotka sijaitsivat useimmiten korkeilla paikoilla, antoivat kylliksi viljaa tavallisesti vasta useiden vuosien kuluttua asuinpaikalle tulon jälkeen. Sen sijaan veden viljaa, kaloja, oli välittömästi saatavissa. Vaikka kaskiviljelyksen merkitys ruoan antajana asutuksen vakiintumisen myötä kasvoi, se ei näytä ratkaisevasti muuttaneen asutusmuotoa. Rannoilla asuen oli helppo kalastaa, ja vesitse voitiin vaivattomimmin matkata kaukana olleille kaskimaille. Useimmiten kaskiviljelykselle edullinen supra-akvaattinen vaara sijaitsi lähellä rantamaata ja voitiin helposti kasketa. Kaskihalmeilla tarvitsi käydä vain pyältämisen, kaadon, polton, kylvön ja elonleikkuun aikana. Vaaroilta käsin kalastaminen oli sen sijaan työläämpää, sillä se vaati pyyntiaikana päivittäistä vesillä liikkumista.

Kalastuksen merkitys vaarojen maaperän ja ilmaston edullisuuteen verrattuna painoi vaa'assa enemmän. On myös huomattava, etteivät uudisasukkaat

409. *Soininen* 1961, s. 114–115; *Mielonen* 1965, s. 43–45; *Saloheimo* 1971, s. 220–223; *Maslova* 1976, s. 129; *Vitov* 1953 A, s. 75–82; B s. 27–37; *Kirkinen* 1970, s. 98–113.

410. Esim. *Fjellström* 1971, passim.

411. Jaakko Teitin valitusluettelo s. 159.

412. VA 4720: 40.

413. VA 4972–4984; 4719–4772.

voineet olla tarkoin perillä uusien, lähtöseutuja huomattavasti pohjoisempien alueiden paikallisista ilmasto-oloista ennen kuin muutamien vuosikymmenien kokemusten perusteella. Siihen asti, kun he viljelivät vain kaskia eivätkä rai-vanneet peltoja pirttiensä ympärille, heidän ei tarvinnut edes välittää alavien maiden epäedullisemmista ilmasto-oloista. Rannalla asunut kainuulainen il-maisi vielä 1900-luvun alussa syyn asutusmuodolle: ”Kalanpyynnin tähän on tälle paikalle tultu.”⁴¹⁴

Myös esteettiset tekijät ovat saattaneet vaikuttaa asuinpaikan valintaan. Ku-ningaskin mainitsee kuulleensa erämaassa olevan ”hyviä ja kauniita⁴¹⁵ paikkoja asua ja elää”.⁴¹⁶ Sitä, mikä oli kunkin uudisasukkaan mielestä kaunis talon-paikka, on mahdotonta arvioida. Voitaneen kuitenkin todeta ihmisten viihty-vän uudella asuinalueellaan mieluiten sellaisessa paikassa, joka muistuttaa hei-dän entisen kotiseutunsa maisemaa. Siis lapsuudessaan rannalla asumaan tot-tuneet menivät uudellakin asuinseudullaan mielellään rannalle.⁴¹⁷

Talojen sijainnista naapureihin nähden ei voida tehdä pitkälle meneviä pää-telmiä. On kuitenkin muistettava yksinäisten uudisasukasperheiden muodos-taneen liian pieniä työyksiköitä menestykselliseen huuhdan viljelyyn. Ainakin muutamien perheiden oli edullista asettua suhteellisen lähelle toisiaan. Ei pidä myöskään aliarvostaa kyläyhteisön, pienenkin, luomaa turvallisuuden tunnet-ta ja viihtyisyyttä.

414. *Paulaharju* 1922, s. 114.

415. Sanalla kaunis (*vacker*) voitiin tarkoittaa myös samaa kuin sanalla hyvä (*god*). Sitä käytettiin siis tehostuskeinona, kun haluttiin jotakin erityisesti kehua.

416. Gustaf I:s registr. XXI, s. 186, Kustaa Vaasa Ragvald Halvardssonille 20.4.1550 Vadstenasta.

417. Vrt. *Mielonen* 1965, s. 146.

5. Asuttamisen toinen vaihe – Täyssinän rauhasta Kajaanin vapaaherrakuntaan

5.1. Hallinto ja verotus

5.1.1. Paikallishallinnon elvyttäminen

Pitkällisten ja kuluttavien vihollisuuksien jälkeen solmittiin Ruotsin ja Venäjän välille rauha Täyssinässä vuonna 1595. Seuraavien kolmen vuoden aikana saatiin käydyksi uusi raja, joka liitti Kainuun pysyvästi kuulumaan Ruotsi-Suomeen.¹

Rajalinjan muotoutumiseen Kainuun kohdalla oli ratkaisevimmin vaikuttanut Oulujärven erämaan uudisasukkaiden sitkeä taistelu olemassaolostaan. Nyt myös Venäjä tunnusti heidän oikeutensa Kainuun erämaihin. Rajantakaisten karjalaisten nautinto-oikeus Kainuuseen päättyi tällä sopimuksella, mutta katkeruutta ikimuistoisten oikeuksien menettämisestä se ei täysin lopettanut. Ruotsin kruunun 1500-luvun puolivälissä asettama tavoite toteutui. Laaja, kiistanalainen erämaa-alue saatiin liitetyksi valtakuntaan ja vihollinen työnnettiin Maanselän taakse, mutta suurin osa Oulujärven erämaan asukkaista oli joutunut maksamaan tämän politiikan onnistumiseksi henkensä. Runneltu erämaa täytyi kuitenkin jälleen saada tuottamaan.

Syksyllä 1597 määräsi Kaarle herttua Oulujärven ympäristön asutettavaksi uudelleen ja sikäläisille asukkaille varattavaksi yksinoikeuden järven kalastukseen.² Seuraavana kesänä herttua lupasi kuuden vuoden vapautuksen kaikista veroista niille, jotka asettuisivat asumaan Oulujärven erämaahan.³

Oulujärven erämaan henkinherättämisessä edettiin niin nopeasti, että jo vuonna 1599 alue voitiin erottaa omaksi pitäjäkseen, jonka keskuspaikaksi valittiin Paltamon kylä Oulujärven itärannalta ja jonne rakennettiin myös saarnahuone.⁴

Uudelleen perustettu pitäjä tunnettiin aluksi samalla Oulujärven nimellä kuin ennen Täyssinän rauhaa. Melko pian, ensimmäisen kerran vuonna 1609, siitä käytettiin nimeä Kajaanin pitäjä (Cajaneborgs socken),⁵ joka nimi vähitellen vakiintui yksinomaiseksi.

Ensimmäisessä Täyssinän rauhan jälkeisessä verotuksessa vuonna 1605 pitäjä jaettiin Ristijärven ja Sotkamon neljänneskuntiin.⁶ Jako oli perustana myöhemmälle kirkolliselle (1647) ja hallinnolliselle (1681) jaolle Paltamoon ja Sotkamoon sillä erotuksella, että Sotkamon neljännekseen kuuluneet Kuluntalahden ja Jormuan kylät liitettiin pitäjäjaossa Paltamoon.⁷

1. Sveriges traktater under främmande makter 5:1, s. 107; Luukko 1954, s. 779–786; Kirkinen 1976, s. 209–211.

2. RA Hertig Carls registratur, Kaarle Herttua Hannu Hannunpojalle 16.10. ja 15.12.1597 (RR 13).

3. RA Hertig Carls registratur, Kaarle Herttua Hannu Hannunpojalle 15.7.1598 (RR 14).

4. *Cajanus* 1663, s. 139; *Strandberg* 1834 II, s. 214; vrt. *Ingman* 1890, s. 53.

5. VA 4865: 210.

6. VA 4843: 66–74.

7. Vrt. esim. VA 9110: 24–27; 9138: 241–247v; *Virrankoski* 1973, s. 525.

5.1.2. Sotilaalliset tukitoimet

Kruunun sotilaalliset turvatoimet Oulujärven uudisasukkaiden tueksi olivat 1500-luvulla osoittautuneet täysin riittämättömiksi. Aukkaat olivat saaneet turvautua omaan apuunsa.

Kainuun miesten täytyi tehdä aloite seudun asukkaiden turvallisuuden parantamiseksi myös rappasotien jälkeen. JOHANNES CAJANUS nimittäin kertoo, kuinka Kajaanin pitäjistä kotoisin ollut tavattoman suuri ja voimakas, Pekka Vesaisen kaaduttua Pohjanmaan sissijoukkojen johtajaksi noussut Klemetti Eerikinpoika -niminen mies teki aloitteen linnoituksen rakentamiseksi Kajajaanin.⁸ Tämänniminen henkilö asui Kuluntalahdessa ja myöhemmin Sotkamossa 1600-luvun alkupuolella. Vuoden 1605 maakirjan mukaan hän oli asunut paikalla ainakin kuuden vuoden ajan.⁹ 1610–1620-luvun tileissä hänestä käytetään nimitystä Klemetti profossi.¹⁰ Klemetin osuudesta Kajaanin linnan syntyyn ei ole CAJANUKSEN tiedonantoa luotettavampia todisteita, mutta hänen profossin virkansa saattoi olla palkkio urhoollisesta toiminnasta talonpoikaispäällikkönä.¹¹ Profossina Klemetin mahdollisuudet toimia linnahankkeen aloitteentekijänä olivat toki aivan toisenlaiset kuin tavallisena talonpoikana.¹²

Linnaa ryhdyttiin rakentamaan kesällä 1604 Vuohenginkosken saareen vaajaan peninkulman päähän Paltamon saarnahuoneesta kaakkoon.¹³ Rakennustöiden ensimmäinen vaihe kesti vuoteen 1619. Linna tarkoitettiin Kainuun uudisasutuksen suojaksi, mutta ennen kaikkea salvaksi, jonka piti vastedes estää vainolaisen pääsy Pohjanmaalle.¹⁴

Linnan sijainti oli tuonaikaisten sodankäyntimenetelmien mukaan lähes paras mahdollinen turvaamaan Pohjanmaan rannikkoseutuja Kainuun vesien kautta uhanneelta vaaralta. Kainuun asutusta se tuki lähinnä moraalisesti, sillä suurin osa Kainuuta jäi linnan ja vihollisen väliin. Kainuun vanha uudisasutus, joka joutui rappasotien jalkoihin, sijaitsi tosin lähes kokonaisuudessaan linnan länsipuolella.

Kainuun asutusta pyrittiin tukemaan myös muunlaisilla sotilaspoliittisilla toimilla. Kajaanin pitäjä pidettiin vapautettuna sotaväenotoista 1630-luvun alkuun asti. Vaikeiden katovuosien takia pitäjä säästyi kokonaan väenotoilta vielä vuonna 1634. Myös myöhemmin 30-vuotisen sodan aikana pääsi pitäjä

8. *Cajanus* 1663, s. 143. *Cajanuksen* tietoa ovat sitten välittäneet mm. *Mathesius* 1734, s. 10; *Castrén* 1754, s. 15; *Castrén* 1867, s. 11; *Yrjö-Koskinen* 1877, s. 582; *Vartiainen* 1931, s. 44–45; *Virrankoski* 1973, s. 645–646. Klemetti Eerikinpojasta on kirjoitettu myös historiallinen romaani, ”Sissipäällikön unelma” (Jussi Kukkonen).

9. VA 4843: 66v.

10. Esim. VA 4889: 40; 4955: 90v. Profossilla tarkoitettiin eräänlaista poliisivirkamiestä, jonka tehtävänä oli rangaistusten toimeenpano ja joskus myös syyttäjänä toimiminen. Profossi saattoi toimia suorastaan voudin sijaisena.

11. *Cajanus* tosin kertoo kuninkaan vain antaneen Klemetille vapaavuosia ansioistaan (*Cajanus* 1663, s. 143).

12. Vrt. *Vartiainen* 1931, s. 44–46; *Virrankoski* 1973, s. 645–646. Kumpikaan em. tutkijoista ei ole havainnut Klemetti Eerikinpojan toimimista profossina.

13. *Waaränen II*, s. 179. Kaarle IX Isak Behmille Tukholmasta 8.4.1605; *Nordmann* 1904, s. 320–321; *Vartiainen* 1931, s. 46.

14. *Vartiainen* 1931, s. 46–69; *Kronqvist* 1948, s. 124–129; *Jokipii* 1960, s. 96–97; *Paulaharju A.* 1968, s. 77–82; *Virrankoski* 1973, s. 645.

muuta Pohjois-Pohjanmaata vähemmällä väenotoista.¹⁵ Vapautus edisti merkittävästi jälleenrakennusta, mutta väenottojen tultua lievinäkin käytäntöön, karkasivat monet miehet metsiin. Kainuulaiset valittivat monien jättäneen talonsa ja paenneen Venäjälle ja olleen suurena vaarana papeille, nimismiehille ja lautamiehille sen jälkeen, kun heidät oli kirjoitettu sotamiehiksi.¹⁶

5.1.3. Verotus

Myöntäessään kuusi vapaavuotta Kainuun uudelleenasettajille vuonna 1598 lupasi Kaarle herttua myös, ettei pitäjistä kannettaisi muuta kuin vuotuisveroa.¹⁷ Lupaus toteutui, kun voudin, kirkkoherran ja lautakunnan muodostama komissio totesi veronpanotarkastuksessaan syksyllä 1604 Oulujärven pitäjän surkean tilan.¹⁸

Vanhakantaista 1500-luvulta periytynyttä vuotuisveroa ei Oulujärven pitäjistä ehditty kantaa kuin kolmesti vuosina 1605–1607. Verotustapa oli tosin huomattavasti monimutkaisempi kuin ennen sotia. Se oli samantapainen kuin Perämeren rannikon pitäjissä 1500-luvun jälkipuoliskolla.¹⁹ Vuonna 1605 määriteltiin pitäjälle seuraavat veroperusteet: kultakin täysverolta (fulgårds hemman) täytyi suorittaa 1/2 leiviskää voita ja haukia, yhden panninmaan²⁰ kylvöalalta äyri rahaa ja 1/2 markkaa voita, jokaiselta nokalta (= täysi-ikäiseltä henkilöltä) ja lehmältä markka voita ja kultakin jouselta vielä 10 harmaanahkaa²¹ ja 1/2 leiviskää haukia. Lisäksi piti jokaista täyttä veroyksikköä (fulgårds bonde) kohti suorittaa 12 markkaa rahaa vuodessa ns. kuukausirahana.²² Niinpä esim. 1/2 manttaalin talo, jossa oli peltoa yhden panninmaan ala, yksi jousi, neljä nokkaa ja kolme lehmää, maksoi vuotuisverona yhden äyrin rahaa, 10 markkaa (= naulaa) voita, 12 1/2 markkaa haukia ja 10 kappaletta harmaanahkoja.²³

Koska vuotuisveron kannossa oli jo 1500-luvulla ilmennyt sekavuutta ja epäoikeudenmukaisuutta, Pohjois-Pohjanmaan talonpojat valittivat siitä vuoden 1604 valtiopäiville. Kaarle IX päättikin uudistaa vuotuisveron perinpohjaisesti. Veronpanon suoritti Pohjanmaalla vuonna 1608 kamreeri Juhana Ottenpojan (Klöfwerblad) johtama komissio. Jokaiselle talolle määrättiin viljelysten koon, maanlaadun ja eri elinkeinojen tuoton mukaan veroluku eli manttaali.²⁴

15. RA Allmogens besvär. Österbotten 4, Särskilda delar Kajana socken 1637 (FR 8); *Cajanus* 1663, s. 138; *Virrankoski* 1973, s. 628.

16. RA Allmogens besvär, Kajana socken n. v. 1637 ja 11.6.1642 (FR 8); *Virrankoski* 1973, s. 629.

17. RA Hertig Carls registratur, Kaarle Herttua Hannu Hannunpojalle 15.7.1598 (RR 14); *Virrankoski* 1973, s. 461.

18. VA 4843: 68v; *Castrén* 1867, s. 7–8; *Ingman* 1890, s. 100.

19. Vrt. *Luukko* 1954, s. 624–627.

20. Panninmaa = 1/4 tynnyrialaa = 0,116 hehtaaria (*Luukko* 1945, s. 793).

21. Vaikka *Melander* tulkitsee termin gräskinn näädännahaksi (*Melander* 1896, s. 330) tarkoitettiin sillä edelleen oravannahkaa.

22. Vuotuisveroa kannettiin esitettyjen kriteerien mukaan muuten, mutta kuukausirahaa ei sisällytetty vuotuisveroon (VA 4843: 68v).

23. VA 4843: 69–72v.

24. *Melander* 1896, s. 33; *Melander* 1933, s. 54–56; *Luukko* 1945, s. 377; *Lehtinen* 1961 B, s. 166; *Virrankoski* 1973, s. 458–459.

Juhana Ottenpojan yhdessä Pohjanmaan käskynhaltijan Iisak Behmin kanssa tarkastaessa Oulujärven pitäjää, he joutuivat 28.9.1608 oulujärveläisten kanssa pitämässään kokouksessa toteamaan, ettei näitä seutuja voitu verottaa entistä enempää. Viljelykset havaittiin uudismaina hallanaroiksi ja vähäisiksi. Lisäksi miesten täytyi jatkuvasti käydä työssä Kajaanin linnan rakennuksella.²⁵

Tarkastuksessa määritellyt veroperusteet olivat huomattavasti aikaisempaa yksinkertaisemmat. Jokaiselta täydeltä manttaalilta tuli Oulujärven pitäjäläisten maksaa kolme taalaria²⁶ (= 12 mk) rahaa, 1/2 leiviskää voita ja kokonainen leiviskä haukia. Jokaiselta savulta kannettiin lisäksi 10 harmaanahkaa. Heidät velvoitettiin myös tulemaan Kajaanin linnan rakennustöihin aina käskynhaltijan sitä vaatiessa.²⁷ Myöhemmin tuosta kolmen taalarin rahaverosta alettiin käyttää nimitystä neljännesvuosiraha.²⁸

Neljännesvuosiraha oli alkuaan apuvero, joka oli asetettu maksettavaksi vuonna 1602. Alunperin vaadittiin jokaiselta manttaalilta kaksi taalaria neljännesvuosittain eli kahdeksan taalaria vuodessa. Valituksen jälkeen vero saatiin kuitenkin alennetuksi kolmeen markkaan vuosineljännekseltä (kolmeen taalariin vuodessa).²⁹

Vuotuisveron kantoperusteet säilyivät muuttumattomina 1620-luvulle, jolloin niihin liitettiin vuodesta 1607 kannettu ketunnahkavero,³⁰ suuruudeltaan 16 äyriä eli 1/2 taalaria manttaalilta.³¹ Vuotuisvero voitiin vuodesta 1622 lähtien maksaa kokonaan rahana, jolloin sille tuli kiinteä raha-arvo. Näin ollen sen eri yksiköiden keskinäisiä suhteita voidaan helpommin verrata. Tutkimusajanjakson päätöskohdassa vuonna 1650 olivat eri parseleiden hinnat seuraavat: voi 6 1/2 markkaa ja kapahauki 3 mk leiviskä ja oravannahat 6 mk kiihtelys.³² Saman vuoden vuotuisvero oli parseleittain rahaksi muutettuna seuraava:

<i>Vuotuisveron osa</i>	<i>Veron määrä</i>	<i>Veron määrä taalareina</i>	<i>Osuus %</i>
Nelj. raha	244,1 taal.	244,1	46,6
Ketunnahkavero	40,7 ”	40,7	7,8
Voi	40,7 leiv.	66,1	12,6
Kapahauki	81,4”	61,0	11,6
Oravannahka	75 kiiht.	112,5	21,4
<i>Yhteensä</i>		<i>524,4</i>	<i>100,0</i>

25. VA 4883: 75; *Castrén* 1867, s. 8; *Ingman* 1890, s. 107–108.

26. Kun tässä tutkimuksessa puhutaan taalareista, tarkoitetaan laskuyksikkönä käytettyä hopeataalaria, vaikka sitä ei enää 1600-luvun puolivälissä juuri käytetty halvemmän kuparitaalarin syrjäytettyä sen.

27. VA 4883: 75; 4861a: 71.

28. Esim. VA 4869: 45; 9098: 103.

29. *Waaränen I*, s. 295, Kaarle IX:n avoin kirje Pohjanmaan pohjoisen vuotikunnan alamaisille 18.6.1602 Tukholmasta; *Ingman* 1890, s. 116.

30. *Melander* 1896, s. 345–346; *Virrankoski* 1973, s. 459.

31. Esim. VA 9098: 103.

32. RA Grev- och friherreskap: Kajana 1650–1657 (FR 312); VA 9140; 15v–16, 17v. Eri parseleiden verotusarvot näyttävät pysyneen ennallaan 1620-luvulta ainakin 1650-luvun alkuun (vrt. *Luukko* 1945, s. 380).

Neljännesvuosirahan osuus oli selvästi suurin, mutta oravannahkojen arvo oli myös huomattava, yli viidennes koko vuotuisverosta. Puhtaasti eränkävynnin tuotteet olivat enää kolmannes (33,0 %), vaikka ne 1500-luvulla olivat olleet vielä yksinomaisen vuotuisveron muoto.

Kuinka suuri Kajaanin pitäjän vuotuisvero oli verrattuna esimerkiksi muiden Pohjois-Pohjanmaan pitäjien vuotuisveron keskiarvoon? Vuonna 1608 tilanne eri parseleittain oli seuraava:³³

<i>Alue</i>	1	2	3	4	5	6	7	8
Pohjois-Pohjanmaa	12	21,5	0,62	0,93	6	1	–	
– raha-arvo mk*	12	6,99	1,86	4,19	3,0	2	–	30,04
Kajaanin pitäjä	12	10,0	1,0	–	–	–	20,55**	
– raha-arvo mk	12	3,25	3,0	–	–	–	3,08	21,33

1= *Rahaal/mk*; 2= *Voita/naulaa*; 3= *Kapahaukia/leiviskää*; 4= *Jyviä/pannia*; 5= *Päivätoitä*; 6= *Heinäkuorma (kesäk.)*; 7= *Harmaanahkaa/kpl*; 8= *Yhteensä*.

* Eri parseleille merkityt raha-arvot on laskettu vuoden 1650 verotusarvojen mukaan. Raha-arvot on näin katsottava vain viitteellisiksi, vaikka ne eivät näytä muuttuneen vuonna 1623 tapahtuneen määrittämisen jälkeen 1600-luvun puoliväliin mennessä (VA 9140:17v; vrt. *Luukko* 1945, s. 380).

** Savuluvun mukaan kannettujen harmaanahkojen määrä on tässä suhteutettu manttaaliluvun mukaiseksi.

Kainuun vuotuisverotus oli siis noin kolmanneksen muuta Pohjois-Pohjanmaata kevyempi 1600-luvun alussa. On kuitenkin huomattava tarkasti määrittelemättömän työvelvollisuuden Kajaanin linnan rakennuksilla ainakin ajoittain ylittäneen muiden pitäjien päivätyöorasituksen.

Kajaanin pitäjän vuotuisveron pienuus ilmenee vielä paremmin, jos vertailuajankohdaksi otetaan esimerkiksi vuosi 1649, jolloin vuotuisvero on ilmoitettu rahana. Seuraavaan taulukkoon on laskettu Pohjois-Pohjanmaan pitäjien ja Kainuun vuotuisvero manttaalia ja savua kohti.³⁴

<i>Pitäjä</i>	<i>Veroa taalareina</i>	
	<i>Manttaalia kohti</i>	<i>Savua kohti</i>
Pyhäjoki	8,3	3,8
Kalajoki	8,4	4,8
Salo	8,1	3,6
Liminka	9,7	5,3
Oulunpitäjä	8,0	3,9
Hailuoto	7,5	3,5
Ii	7,5	3,3
Kemi	7,5	3,6
<i>Keskimäärin</i>	<i>8,1</i>	<i>4,0</i>
<i>Kajaanin pitäjä</i>	<i>6,5</i>	<i>1,8</i>

33. VA 4861a; 4934; vrt. *Virrankoski* 1973, s. 460.

34. VA 9128.

Kajaanin pitäjän verotus ei manttaalilta ollut kovin paljon lievempää kuin muualla Pohjois-Pohjanmaalla. Savulta kainuulaisten maksama vero jäi sitä vastoin vajaaseen puoleen Pohjois-Pohjanmaan talojen keskimääräisestä vuotuisverosta ja runsaaseen kolmannekseen raskaimmin verotettujen liminkalaisten verosta.

Manttaalin mukaan kannettiin myös ylimääräisiä veroja. Neljännesvuosirahakin oli alunperin ylimääräinen vero, mutta koska se vakiintui myös Kajaanin pitäjän verotukseen jo vuonna 1608, se on sisällytetty vakinaisiin vuotuisveroihin. Ensimmäinen merkki ylimääräisen veron kantamisesta Kajaanin pitäjältä on vuodelta 1605. Maakirjan veroperustaselvityksessä sanotaan varsinaisen vuotuisveron lisäksi oulujärveläisten maksettavaksi määrätyn kultakin täydeltä veroyksiköltä 12 mk vuodessa kuukausirahana.³⁵ Kuukausiraha oli itse asiassa raskas, ylimääräinen sotaväelle maksettu raha-apu, jonka säädyt suostuivat maksamaan Norrköpingin valtiopäivillä vuonna 1604. Vero oli voimassa vuoteen 1610 saakka.³⁶ Siitä, kannettiinko tätä veroa Kainuusta, ei ole merkin-tää tileissä. Vuoden 1605 tilityksen lopussa on tosin kuitti, jossa Pohjanmaan pohjoisen voutikunnan vouti mainitsee tilittäneensä kuukausirahoja 1110 taalaria 22 äyriä.³⁷ Voutikunnan 1444 1/2 manttaalilta³⁸ olisi veroa pitänyt kuitenkin kertyä lähes 4300 taalaria. Veroa ei siis liene kannettu kaikkialta, todennäköisesti ei myöskään Kainuusta.

Kuukausirahan lisäksi kannettiin Pohjois-Pohjanmaalta 1600-luvun alkupuolella ylimääräisinä veroina maaretken veroa, talviajoveroa, salpietariveroa, karjaveroa, kyytirahaa sekä päivätyörahaa. Viimeksi mainittu tosin vakiintui vasta vuonna 1652. Kajaanin pitäjä oli 1600-luvun puoliväliin asti jatkuvasti vapaana muista ylimääräisistä veroista paitsi karjaverosta ja kyytirahasta.³⁹

Vuodesta 1622 kannettu karjavero oli alkuaan erittäin raskas vero. Siihen liittyi myös kylvetystä viljasta peritty maksu. Esimerkiksi vuonna 1629 kannettiin Kajaanin pitäjältä karjaveroa 600 taalaria 28 1/2 äyriä.⁴⁰ Vero teki manttaalilta peräti 8,6 ja savulta 1,7 taalaria. Ylimääräinen karjavero yksistään oli alkuaan raskaampi kuin koko vakainainen vuotuisvero. 1630-luvulla karjaveroa radikaalisti lievennettiin, lähinnä vaikeiden katovuosien vuoksi. Niinpä esimerkiksi vuonna 1641 karjavero tuotti enää 161 taalaria 31 äyriä⁴¹ (2,1 taalaria/manttaali ja 0,6 t/savu). Vero laski manttaalilta neljännekseen ja talolta vajaaseen kolmannekseen alkuperäisestä. Vuonna 1642 karjavero vakiinnutettiin kiinteäksi kahden taalarin manttaaliveroksi.⁴²

Kyytiraha vakiintui vuonna 1649 korvaamaan talonpoikien kyyditysvelvollisuutta. Sen suuruudeksi määrättiin kolme taalaria manttaalilta. Muitakin yli-

35. VA 4843: 68v.

36. *Stiernman I* 1728, s. 579–585; *Tawaststjerna* 1935, s. 226–229.

37. VA 4843: 90.

38. VA 4842: 2.

39. *Virrankoski* 1973, s. 459–460.

40. VA 4964b: 108v.

41. VA 9110: 31.

42. *Virrankoski* 1973, s. 461.

määräisiä veroja yritettiin ryhtyä perimään vuonna 1637, mutta pitäjän nimismiehen Antti Eerikinpojan valitettua asiasta hallitukselle tämä päätti vuonna 1639 maaherra Melchior Wernstedtin lausuntoon nojaten, ettei kyseisiä veroja Kajaanin pitäjistä kannettaisi.⁴³

Raskas ylimääräinen vero oli Knäredin rauhan ehtojen mukaiset ns. toiset Älvsborgin lunnaat, joita kannettiin varsinaisesti kuutena vuosimaksujaksena (termiininä) 1613–1618. Koska veronperimisohjeet velvoittivat kantoluetteloiden laatijat suureen tarkkuuteen, luettelot antavat tärkeitä tietoja kameraalisesi sekasortoisen ajan asutusoloista. Näin ollen vero käsitellään tässä muita veroja seikkaperäisemmin.

Kajaanin pitäjistä ovat säilyneet kirkkoherran veron kantoa varten laatimat luettelot viideltä ensimmäiseltä termiiniltä sekä yhdistelmäluettelo kaikilta kuudelta termiiniltä. Lunnaat määrättiin kannettavaksi useimmiten henkilöverona: aviopareilta (isäntäväki) 3 taalaria (12 mk), leskimiehiltä 8 mk, leskinaisilta 4 mk, huonemiehiltä 6 mk, ”huonenaisilta” 3 mk, rengeiltä 6 mk ja piioilta 3 mk.⁴⁴ Kirkkoherraa verotettiin harkinnanvaraisesti yleisen ohjeen ollessa 16 taalaria, mutta Kajaanin pitäjän kirkkoherra määrättiin maksamaan 24 taalaria. Kappalainen selvisi kahdella ja nimismies kolmella taalarilla.⁴⁵

Kajaanin pitäjän lunnaiden kantoluettelot ovat rakenteeltaan hämmästyttäviä:

Verotettavat	Lukumäärät termiineittäin					
	1613	1614	1615	1616	1617	1618
Kirkkoherra	–	–	1	1	1	..
Kappalainen	1	1	1	1	1	..
Nimismies	1	1	1	1	1	..
Aviopari	16	12	3	68	21	..
Leskimies	–	2	10	5	16	..
Leskinainen	–	2	8	8	59	..
Huonemies	39	4	2	9	18	..
Huonenainen	–	2	9	3	75	..
Renki	1	7	9	4	8	..
Piika	7	55	79	2	7	..
(verokyvytön)	168	147	123	151	45	86
<i>Veroa taalaria</i>	<i>128¹/₄</i>	<i>116¹/₄</i>	<i>157³/₄</i>	<i>255¹/₂</i>	<i>293¹/₂</i>	<i>282¹/₂⁴⁶</i>

43. Kainuulaisten valituksessa ei tosin mainita näistä ylimääräisistä veroista erikseen kuin salpietariapu (RA Allmogens besvär, Österbotten 4, särskilda delar, Kajana socken 1637, 1638 (FR 7); vrt. *Virrankoski* 1973, s. 465).

44. Esim. VA 483 Ff: 21–23; 483 Fl: 78–85; vrt. *Melander* 1896, s. 385.

45. Vrt. VA 483 Fa–Fl; *Melander* 1896, s. 358.

46. Eri siviilisäätysten ’verotusarvot’ on laskettu viiden ensimmäisen termiinin veronkantoa varten laadittujen luetteloiden ja yhdistelmäluettelon vertailun perusteella. Vuoden 1616 luettelosta puuttuu summa, joka on korvattu laskemalla talottaiset verot yhteen mainittujen verotusarvojen mukaan. Vuoden 1618 summa on saatu laskemalla yhdistelmätaulukosta talottaiset verot yhteen.

Taulukon mukaan olisivat siis pitäjän Älsborgin lunnaita maksamaan määrätty asukkaat vuotta 1616 lukuunottamatta kaikkina termeineinä olleet enemmistöltään piikoja tai huonemiehiä. Lähemmin asiaa tarkasteltaessa kuitenkin ilmenee, että kainuulaiset asetettiin halvempiin veroluokkiin tarkoituksellisesti. Kirkkoherra todistaakin vuosittain sinetillään vakuuttaen Kajaanin pitäjän asukkaiden olevan niin köyhiä, ettei heitä voida enemmän verottaa. Aluksi tärkeimmäksi verokyvyyttömyyden syyksi mainitaan vuoden 1611 venäläisten hävitysretki ja sen jälkeen uudisasutusalueen vaikeat toimeentulomahdollisuudet ja rajan läheisyys.⁴⁷

Älvsborgin lunnaita yritettiin kantaa vielä tarkemmin kuin muita veroja.⁴⁸ Vuoden 1614 kantolistaan onkin kirjoitettu 'kelpaamaton'. Kirkkoherran ja lautakunnan tekemään uuteen listaan merkittiin kuitenkin täysin verokyvyyttömiksi 147 hylätyn luettelon 132:n tilalle.⁴⁹ Neljännen termiin (1616) kantolistaan merkitsi kirkkoherra Frosterus poikkeuksellisen tarkasti kunkin talon osittaisen tai täydellisen verokyvyyttömyyden syyt. Ei riittänyt verokyvyyttömyyden määrittely sanalla autio, vaan lisäksi talo voitiin määritellä rutiköyhäksi, loiseksi ja maksukyvyttömäksi.⁵⁰ Monet sellaisetkin, joille määrättiin täysi kolmen taalarin lunnasmaksu, luokiteltiin varmuuden vuoksi rutiköyhiksi. Ylenmääräinen tarkkuus lienee perustunut kuninkaan kehotukseen syksyllä 1616 kohdella rajaseudulla asuvia säävistästi lunnaiden perimisessä, etteivät he karkaisi. Karanneille tuli antaa verohuojennusta, jotta he palaisivat. Samassa yhteydessä vapautettiin Kajaanin linnanväki kokonaan lunnaista.⁵¹ Lunnasluettelot tehtiin vielä seuraavana vuonna entiseen tapaan, mutta joidenkin kylien täydellisen autiuden syyksi mainittiin nyt sijainti lähellä Venäjän rajaa.⁵²

Älvsborgin lunnaiden kantamisessa havaittiin koko Suomessa epäselvyyksiä. Luetteloista jätettiin pois sellaisiakin verovelvollisia, joilta lunnaat oli peritty.⁵³ Suurelta osin jäivät köyhien seutujen, kuten Kajaanin pitäjän, lunnaat säädetyssä ajassa perimättä. Kaikkien kuuden termiin yhteinen, hieman vajavaisesti säilynyt rästiluetelo on kuitenkin omituinen. Esimerkiksi ensimmäisen termiin kohdalle siihen on merkitty 127 taloa (kantolistassa oli 237, joista autioita 168), joiden rästit olivat yhteensä yli kolminkertaiset kantolistan ilmoittamaan veromäärään nähden.⁵⁴ Suurimmalle osalle taloista oli merkitty kolmen taalarin rästi eli se vuotuinen lunnasmaksu, joka talonpojan tuli suorittaa. Rästejä penättiin myös paljon useammilta, kuin kantolueteloon oli verokykuisinä merkitty. Veroa ei siis saatu kannetuksi juuri lainkaan varsinaisina maksuajankohtina. Tilanne oli samantapainen kaikkialla Pohjanmaalla. Luettelot olivat sekavia ja rästien määrä epäselvä. Ratkaisuun pyrittiin sopimus-

47. Esim. VA 483 Fb: 23; 483 Fi: 104; *Ingman* 1890, s. 118.

48. *Ingman* 1890, s. 118; *Melander* 1896, s. 360.

49. VA 483 Fc: 19–22; 483 Fd: 18–21v.

50. VA 483 Fh: 17.

51. *Waaranen V*, s. 183, Kustaa II Aadolf Erik Harelle 26.9.1616 Tukholmasta.

52. VA 483 Fl: 78–85.

53. Esim. *Lehtinen* 1962, s. 229.

54. Vrt. VA 483 Fb: 22–25v; 483 Fl: 177v–182.

teitse. Tarkastuskomissaariksi Pohjanmaalle lähetetty Carl Giliusson kutsui pitäjien edustajat Kruununkylän nimismiehen taloon Pyhän Laurentiuksen päiväksi vuonna 1619. Pohjoisen voutikunnan rästien todettiin olevan 6350 taalaria, josta Kajaanin pitäjän suoritettavaksi määrättiin 600 taalaria eli vajaa puolet kantoluetteloiden ilmoittamasta yhteissummasta.⁵⁵

Kruununkylän päätöksiin ei kuitenkaan vielä tyydytty. Rästit otettiin uudelleen esille Juhana Skytten ja Juhana Ottenpojan voutikunnan papiston ja talonpoikien kanssa Oulussa 14.3.1620 pitämässä tarkastuskokouksessa. Asukkaat valittivat tietenkin suurta köyhyyttään ja tunnustivat luetteloista jätetyn tarkoituksella pois sellaisia, joilla ei henkensä lisäksi ollut edes, ”millä he syntistä ruumistaan olisivat verhonneet.”⁵⁶ Voutikunnan rästeistä annettiinkin anteeksi vajaa kuudennes eli 985 1/2 taalaria.⁵⁷ Kajaanin pitäjää ei kuitenkaan rästien vähennysten luettelossa, ei pitäjittäisissä selvityksissä eikä myöskään Oulun kokouksen allekirjoittajien (pitäjien sinetit) joukossa ole, vaikka kaikki muut pitäjät ovat.⁵⁸ Tämä ilmeisesti merkitsee rästien täydellistä anteeksiantamista Kajaanin pitäjälle jollakin erityispäätöksellä. Nähtävästi Älvsborgin toisia lunnaita maksettiin Kainuusta hyvin vähän tai ei lainkaan, kuten muutamat tutkijat ovat arvelleet.⁵⁹ Kuninkaan määräys syksyltä 1616 rajaseutujen sävyisistä kohtelusta ulotettiin koskemaan siis koko Kainuuta.

Ylimääräinen vero, jonka kannosta on Kajaanin pitäjistä tieto vain vuodelta 1609, oli huonekuntaveron (Hjonelagshjelpen), jota voidaan pitää eräänlaisena henkirahan edeltäjänä.⁶⁰

Ylimääräisten verojen yhteenlaskettu summa teki Kajaanin pitäjässä 1600-luvun puolivälissä 5 taalaria manttaalilta, kun muualla Pohjois-Pohjanmaalla se oli 16,9 taalaria.⁶¹

Vuotuisveron ja ylimääräisten verojen lisäksi kannettiin joitakin perusteeltaan toisenlaisia veroja. Vanhoja, mutta pieniä maksuja olivat kihlakunnantuomarin- ja laamanninverot. Edellisen suuruus oli 12 äyriä ja jälkimmäisen 6 äyriä savulta. Vuodesta 1625 alettiin kantaa myllytullia, joka muutettiin vuonna 1634 kolmen markan eli 24 äyriä suuruiseksi henkirahaksi. Sen kannossa sovellettiin väestön sietokyvyn mukaan harkintaa.⁶² Näin myös Kajaanin pitäjistä kannetun henkirahan määrä vaihteli vuosittain. Esimerkkivuonna 1649 se oli talolta keskimäärin 2,1 taalaria,⁶³ mikä ei ratkaisevasti poikennut koko Pohjois-Pohjanmaan vastaavasta arvosta (2,4 taalaria vuonna 1661).⁶⁴

Kymmenysvero oli vakinaisesti maksettu viljaveron. Vaikka useimmissa Suomenkin maakunnissa siirryttiin 1600-luvun alussa Porin voutisäännön (1602)

55. VA 483 Fo: 1–1v; vrt. *Luukko* 1945, s. 397–398.

56. VA 483 Fo: 7–8; vrt. *Ingman* 1890, s. 118; *Melander* 1896, s. 368; *Luukko* 1945, s. 398.

57. VA 483 Fp: 1.

58. Vrt. VA 483 Fo: 8; 483 Fp.

59. Esim. *Virrankoski* 1973, s. 467.

60. VA 4865: 57–60; *Ingman* 1890, s. 116.

61. Vrt. VA 9128; *Virrankoski* 1973, s. 467.

62. *Virrankoski* 1973, s. 461; *Lext* 1979, s. 47–48, 67–68.

63. VA 9128: 270–276v.

64. *Virrankoski* 1973, s. 468.

mukaisesti maksamaan kymmenyksiä kylvetyn viljan mukaan, noudatettiin Pohjanmaalla yleisesti maanlain vanhaa säännöstä, jonka mukaan jokaisen talonpojan täytyi vuosittain luovuttaa kymmenesosa viljasadostaan veroksi, josta kruunulle meni kaksi kolmannelta ja pitäjän kirkkoherralle loput. Käytännössä kymmenysten maksua ei voitu tarkkaan valvoa edes peltoviljelyn piirissä, saatikka sitten erämaissa hajallaan sijainneilla kaskimailla.⁶⁵ Näin myös kymmenysvero vaihteli vuosittain, vaikka sadot olisivat pysyneet ennallaan. Ilmeisesti ajoittain 1600-luvun alkupuolella Kajaanin pitäjistä tahallisesti kannettiin säädettyä vähemmän kymmenyksiä, mikä selviää vertailtaessa kahden sääsuhteiltaan normaalin (ei tietoja kadoista) ajanjakson kymmenyksiä. Vuosina 1614–1616 pitäjistä kannettiin keskimäärin 38,2 tynnyriä (0,31/talo) viljaa vuodessa, mutta vuosina 1650–1652 jo 318,5 tynnyriä (0,85/talo).⁶⁶ Rahana teki vuosien 1650–1652 kymmenysvero keskimäärin 1,9 taalaria/talo, josta kruunun osuus oli 1,6 taalaria.⁶⁷

Kymmenysten kannossa pyrittiin siis selvästi joustamaan verotettavien taloudellisen tilanteen mukaan,⁶⁸ mikä oli mahdollista, koska kaikkien asukkaiden toimeentulotason hyvin tuntevat paikalliset uskotut miehet määräisivät kymmenysten suuruuden. Käytännössä arviointi tapahtui siten, että kylän tai kinkeripiirin lautamies yhdessä nimismiehen ja seksmannin kanssa arvioi sadon. Kirkkoherraa edusti lukkari tai joku muu sopiva henkilö. Arvioimislautakunnan 'siviilijäsenet' joutuivat vannomaan "kymmenysverotusvalan", että "he oikeudenmukaisesti ja uskollisesti haluavat verottaa ja merkitä (kymmenykset) pykäläpuuhun (merkkipirkkaan) niin, että he voivat siitä vastata Jumalan ja Korkean Esivallan edessä".⁶⁹

Välillisistä veroista vain pikkutulli koski myös talonpoikia. Vuodesta 1622 lähtien sitä kannettiin kaikista tavaroista, joita maaseudulta tuotiin kaupunkiin tai markkinapaikkoihin myytäväksi. Useimmiten pikkutulnin suuruus oli 1/32 tavarann arvosta eli äyri taalarilta.⁷⁰

65. *Pirinen* 1962, s. 50–55; *Lehtinen* 1961 B, s. 159–163; *Lehtinen* 1963, s. 289–290.

66. RA Grev- och friherreskap: Kajana (FR 312); *Virrankoski* 1973, s. 202. Dendroklimatologisen tutkimuksen perusteella (liite 7) näyttää tosin siltä, että kymmenysten määrän suuri ero selittyy ainakin osittain sillä, että vuodet 1650–1652 olivat poikkeuksellisen edullisia ilmasto-oloiltaan (keskiarvo 137, kun koko aineiston ka = 100), kun taas vuodet 1614–1616 olivat vain keskinertaisia (ka 97) (*Bitvinskas* 1974, s. 156).

67. Viljan hinta on laskettu vuoden 1650 verotusarvon mukaan, joka oli 9 mk/leiviskä (RA Grev- och friherreskap: Kajana (FR 312); vrt. *Virrankoski* 1973, s. 469).

68. Vrt. *Pirinen* 1962, s. 194.

69. Sotk. 1682 rr 19: 466; *Jokipii* 1983, s. 66.

70. *Melander* 1896, s. 494–498; *Virrankoski* 1973, s. 464–465.

Kajaanin pitäjän kokonaisverorasitus oli eri veroryhmittäin savua ja mantaalia kohden 1600-luvun puolivälissä taaläreissa seuraava:

Vero	Arvo taalareina		
	Savua kohti	Manttaalia kohti	%
Vuotuisvero	1,8	6,5	22,9
Karjavero	0,5	2,0	7,0
Kyytiraha	0,8	3,0	10,6
Tuomarinverot	0,6	2,1	7,4
Henkiraha	2,1	7,7	27,1
Kymmenysvero	1,9	7,1	25,0
<i>Yhteensä</i>	<i>7,7</i>	<i>28,4</i>	<i>100,0</i>

Muun Pohjois-Pohjanmaan kokonaisverorasitus ylsi samaan aikaan savulta 17,2:een ja mantaalilta 51,7 talaariin.⁷¹ Kainuuta verotettiin 1600-luvun alkupuolella siis huomattavasti kevyemmin kuin muuta Pohjois-Pohjanmaata, jossa verorasitus oli varsin tasainen eri pitäjissä.

Lieväkin verotus oli monille nälkärajoilla eläneille liikaa. Tavallisesti tyytymättömyys purettiin veroviranomaisiin. Esimerkiksi koutaniemeläinen Matti Pyykkönen väitti vuonna 1648 nimismies Antti Eerikinpojan kantaneen häneltä liikaa henkirahoja ja ottaneen lahjuksia väenottoja tehdessään. Koska Pyykkönen ei voinut näyttää toteen syytteitään, hänet tuomittiin 40 markan sakkoihin.⁷²

Monet yrittivät salata verotettavaa omaisuuttaan tai tulojaan aina kuitenkin onnistumatta. Esimerkiksi Heikki Räsänen Melalahdesta joutui maksamaan kolmen markan sakot nimismies Antti Eerikinpojan ja kuudennusmies Hannu Erkinpojan ilmiannettua hänet kymmenysten uppiniskaisesta salaamisesta.⁷³ Tiukoille joutuneet talonpojat erehtyivät joskus pahasti solvaamaan veroviranomaista ja joutuivat kalliisti maksamaan harkitseamattomuudestaan, kuten sotkamolainen Heikki Kärnä vuonna 1629. Häntä sakotettiin kruunun virkamiehelle kohdistamistaan häpeällisistä sanoista.⁷⁴

Veronkierron paljastuminen oli joillekin liian katkera pala. Niinpä katermaista Heikki Kuvajaa rangaistiin peräti 40 markan sakolla 2 1/2 ruistynnyrin salaamisesta ja kuuden markan sakolla sotamies Iisakki Hannunpojan lyömisestä tämän tullessa haastamaan hänet käräjiin. Joutuipa Kuvaja istumaan yhdessä poikansa kanssa kahdeksan päivää vedellä ja leivällä Kajaanin linnan tornissa voudin ja nimismiehen kimppuun tehdystä päällekkäusyrityksestä. Kaiken lisäksi Kuvaja joutui maksamaan salaamansa kymmenykset kaksinkertaisina kruunulle.⁷⁵

71. Arvot laskettu *Virrankosken* esittämien lukujen perusteella (*Virrankoski* 1973, s. 469); vrt. RA Grev- och friherreskap: Kajana 1650-1657 (FR 312).

72. Kaj. kk 1648 rr 6: 346.

73. Kaj. kk 1643 rr 5: 215.

74. Kaj. tk 1629 rr 1: 78.

75. Kaj. kk 1639 rr 4: 204.

Kainuun poikkeuksellisen pienet kruunun rasiat eivät johtuneet pelkääntään karuista oloista, eivätkä enää myöskään asutuksen vakiintumattomuudesta. Seudun tärkeä strateginen sijainti pani kruunun käsittelemään aluetta myös 1600-luvulla poikkeuksellisesti. Asutuksen säilyminen tällä kiistanalaisella alueella oli valtakunnan edun mukaista.

5.2. Asutuksen alkuperä

Lähdemaininnat Oulujärven uudelleen perustetun pitäjän asutuksen alkuperästä ovat vielä vähäisemmät kuin aluetta ensimmäisen kerran asutettaessa 1500-luvun puolivälissä.

Vanhin tunnettu tieto on eräässä Kaarle IX:n allekirjoittamassa turvakirjeessä vuodelta 1611. Siinä mainitaan joidenkin talonpoikien halunneen siirtyä Venäjään kuuluneesta Käkisalmen läänistä Kajaanin lääniin. Kuningas antoi luvan muutolle ja myönsi tulijoille samat oikeudet kuin alueelle aikaisemmin tulleille.⁷⁶

JOHANNES CAJANUS tiesi myös Täyssinän rauhan jälkeisen asutuksen alkuperästä, Hän kertoo, että Kaarle IX:n aikana Kainuuseen määrättiin uudisasukkaita Savosta sotaväenottojen tapaan. Otot suunnattiin sellaisiin taloihin, joissa oli useita miehiä (suurperheitä). Ne, jotka eivät olleet halukkaita vapaaehtoisesti lähtemään uudisasukkaiksi Kainuuseen, ruoskittiin, ja jos tämä ei auttanut, heidät uhattiin hirttää pirttinsä kurkihirteen.⁷⁷

ERIK CASTRÉNIN mukaan tiedettiin 1700-luvun puolivälissä Kaarle IX:n aikana siirretyn Kainuuseen uudisasukkaita Savosta, Karjalasta ja rannikolta, kuten tehtiin jo kuningas Kustaankin (Kustaa Vaasan) aikana.⁷⁸

Myöhemmistä tutkijoista AARNE VARTIAINEN toteaa Oulujärven väestön olleen myös vuoden 1595 jälkeen nimistöltään samaa savolaista alkuperää kuin ennen rappasotia.⁷⁹ Samansuuntaiseen tulokseen ovat päätyneet myös ALPO RÄISÄNEN ja PENTTI VIRRANKOSKI sukunimistön perusteella. VIRRANKOSKI on ottanut huomioon CAJANUKSEN tiedon 'väenotoista'.⁸⁰ LAURI KETTUNEN esittää murreanalyysin perusteella edellisistä poiketen, että Kainuun rappasotien jälkeisen ajan väestön alkuperää pitäisi etsiä Savon murteen läntisen ulkoryhmän alueelta, nykyisen Keski-Suomen läänin pohjoisosista ja Kuopion läänin länsiosista. Tämä aluehan muodosti 1500-luvulla Rautalammin vanhan hallintopitäjän. KETTUSEN oletusta tukee osaltaan VEIJO SALOHEIMON huomautus, jonka mukaan Rautalammit lienee 1500- ja 1600-lukujen vaihteessa siir-

76. *Waaaranen III*, s. 127–128, Kaarle IX:n turvakirje Kajaanin läänissä asuville venäläisille talonpojille 7.1.1611 Örebrosta.

77. *Cajanus* 1663, s. 133. *Cajanuksen* kuvaus tuntuu hieman liioitellulta, mutta tuskin se kokonaan on vailla todellisuuspohjaa, sillä tuskin rappasotien jälkeen oltiin sen halukkaampia lähtemään Kainuuseen kuin 1500-luvun puolivälissä, jolloin oli jo turvaannuttu pakkotoimiin (*Pirinen* 1982, s. 292).

78. *Castrén* 1754, s. 8.

79. *Vartiainen* 1933, s. 20–21.

80. *Räisänen* 1972, s. 15–17; *Virrankoski* 1973, s. 23.

tynyt väkeä myös Kainuuseen.⁸¹ Useat tutkijat arvelevat lisäksi Oulujärven erämaan vanhalla väestöllä olleen osuutensa Kainuun uudelleen asuttamisessa.⁸²

Kertovien lähteiden ja aikaisemman tutkimuksen tiedot Täyssinän rauhan jälkeisen asutuksen alkuperästä ovat ristiriitaiset, mutta suunta nimistöanalyysille on saatu.

Ensiksi täytyy selvittää, kuinka paljon entisiä asukkaita (=sukuja) oli seudulla selvinnyt hengissä tai sinne sodan jälkeen palannut. 1570-luvun lopun Oulujärven erämaan asukassukuja (sukunimiä) tavataan vuoden 1605 veroluettelon mukaan entisiltä asuinsijoiltaan tai ainakin samoista kylistä kuin 1570-luvulla yhteensä 28 (30 talonpoikaa). Nähtävästi osa näistä suvuista oli paennut viimeisten vainovuosien ajaksi pitäjän ulkopuolelle, mutta osa lienee piileskellyt Kainuun laajojen korpien kätköissä.

Paluuta entisille asuinsijoille on nähtävissä 1620-luvulle asti, sillä vuoteen 1626 mennessä löytyy mainittujen 28 suvun lisäksi entisiltä asuinseuduiltaan 11 muuta vanhaa sukua. Todennäköisesti Kainuussa oli säilynyt enemmänkin alkuperäisväestöä, mutta nämä hakeutuivat eri seuduille kuin aikaisemmin. Kainuun 210 suvusta oli vuonna 1626 98 (46,7 %) sellaisia, jotka asuivat alueella jo ennen rappasotia (liite 2). Seuraavan sivun taulukko ilmaisee vuoteen 1626 mennessä vanhoilta asuinsijoiltaan tavatut suvut veroluetteloiden mukaisessa järjestyksessä.⁸³

Kaikkiaan Kainuun 150 talonpojasta oli vuonna 1605 30 (20 %) sellaisia, joiden sukua oli asunut samoissa kylissä ennen rappasotia. Vuonna 1626 heitä oli 51 (12,7 %) 403:sta. Ei voida selvittää, kuinka monet 1570-luvun itsellisuetteloihin merkityistä suvuista olivat jääneet tai palanneet asumaan entisille asuinsijoilleen, sillä itsellisuetteloiden kyläjaot ovat useimmiten niin ylimalkaisia, ettei niiden perusteella uskalla tehdä rinnastuksia. Joka tapauksessa asusteli Kainuussa 1600-luvun alussa useita sellaisia talonpoikia, joiden todennäköisiä sukulaisia oli 1570-luvulla verotettu itsellisinä. Esimerkkinä mainittakoon Hyrynsalmen Keräset.⁸⁴

Liitteeseen 2 on koottu Kainuussa vuonna 1626 tavatut suvut (sukunimet) kylittäin, sillä alueen taloluku oli silloin huipussaan 1600-luvun ensipuoliskolla. Vertailukohteenä on edelleen käytetty Savon nimistöä vuodelta 1562, Länsi-Karjalan vuodelta 1571 ja lisäksi Vanhan Rautalammin nimistöä vuodelta 1580. Sivun 171 taulukko on laadittu samoin periaattein kuin 1500-luvun asutuksen alkuperää selvittävä taulukko sivulla 92. Entisiltä asuinpaikoiltaan tavatut suvut on merkitty alkuperäisväestöksi. Tunnetuiksi on merkitty myös suvut, jotka taulukon mukaan olisivat tuntemattomia, mutta joiden alkuperä on selvitetty 1500-luvun osassa.

81. Kettunen 1930, s. 144–145; Saloheimo 1959, s. 83–85. Kettusta ilmeisesti lainaten myös Lauri Lounela arvelee Täyssinän rauhan jälkeisen asutuksen keskisuomalaisperäiseksi (Lounela 1947, s. 20–21); ks. myös Pirinen 1982, s. 299.

82. Esim. Ingman 1890, s. 51; Vartiainen 1933, s. 20–21; Kettunen 1930, s. 144–145; Räisänen 1972, s. 15; Virrankoski 1973, s. 23.

83. Vrt. esim. VA 4843: 66–74; 4890: 36–40v; 4959a: 39–44v; 4773: 15v; 4758: 74v–79v; 4759: 83–86; Virrankoski 1973, s. 23.

84. Vrt. esim. VA 4749: 117–118v; 4752: 82–82v; 4843: 66–74.

<i>Suku</i>	<i>Esiintyi jo v. 1605</i>	<i>Kylä</i>
Tirinen	1	Vuolijoki
Heinonen	1	Vuolijoki
Sorsa	–	Veneheitto (Säräisniemi) ⁸⁵
Leinonen	1	Kivesjärvi
Manninen	1	Kivesjärvi
Haatainen	1	Manamansalo
Karppinen	1	Manamansalo
Pehkonen	–	Manamansalo
Rahikainen	1	Manamansalo
Sopanen	–	Manamansalo
Inkinen	–	Vuottolahti
Pehkonen	1	Vuottolahti
Pölönen	1	Vuottolahti
Turunen	1	Vuottolahti
Haverinen	–	Melalahti
Mustonen	1	Melalahti (ei esiinny v. 1626)
Nojonen	1	Melalahti
Rusanen	1	Melalahti
Tenhonen	1	Melalahti
Anttonen	1	Kiehimänsuu
Hyyryläinen	1	Kiehimänsuu
Kähkönen	1	Mieslahti
Miettunen	1	Mieslahti
Torvinen	1	Mieslahti
Heikkinen	1	Uura (Kienajoki)
Airikainen	–	Ristijärvi
Härkönen	1	Ristijärvi (ei esiinny v. 1626)
Pussinen	1	Ristijärvi (ei esiinny v. 1626)
Tihinen	1	Ristijärvi
Tenhonen	–	Ristijärvi
Tervonen	–	Ristijärvi
Tolonen	–	Ristijärvi (Kienajoki)
Tikka (-ja)	1	Hyrnsalmi
Hiltunen	1	Askanmäki (Kivarinjärvi, Jaurankajärvi)
Torvinen	–	Väyrylä + Väisälä (Kivarinjärvi)
Kolehmainen	–	Kuluntalahti (Nuasjärvi)
Sivonen	1	Kuluntalahti (Paltamo)
Hurskainen	1	Paltamo
Simonen	1	Paltamo
<i>Yhteensä 39 sukua (51 tal.poik.)</i>	<i>28 sukua (30 tal.poik.)</i>	

85. Jos kylän nimi ei ole sama kuin 1600-luvulla tai jos 1500-luvulla käytettyä nimeä ei enää ollenkaan esiinny, on sukuihin merkitty kylän tai alueen nimi, jossa suku asui 1500-luvulla. Todennäköisesti sukujen asuinpaikat olivat samat tai ainakin lähellä niitä, mitä ne olivat olleet 1500-luvulla.

Kylä	Asutuksen alkuperä											
	Alkuperäinen väestö	Suur-Savo	Pien-Savo	Länsi-Karjala	Rautalampi	Pohj.-Pohjanmaan rannikko	Koko Savo	Savo + Länsi-Karjala	Savo + Rautalampi	Savo + Länsi-K + Rautalampi	Tuntematon	Yhteensä
Tunnettu												
Saaresmäki	–	2	5	–	–	–	–	1	1	–	–	9
Vuolijoki	2	3	1	–	–	2	1	–	–	–	1	10
Säräisniemi	1	3	–	1	–	8	3	–	–	1	1	18
Veneheitto	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kukkola	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Jaalanka	–	1	–	1	–	–	1	1	–	1	1	6
Oterma	–	–	1	1	–	–	3	1	–	–	–	6
Kivesjärvi	3	1	–	1	–	–	1	–	–	–	–	6
Manamansalo	7	–	–	–	–	1	1	–	–	–	1	10
Vuottolahti	5	2	1	1	–	–	1	–	–	–	1	11
Melalahti	5	–	2	–	–	–	7	5	–	–	–	19
Kiehimänsuu	3	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	5
Mieslahti	4	4	–	–	1	1	–	1	1	1	3	16
Miesmäki	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Uuranjärvi	3	1	3	–	–	–	–	1	–	–	–	8
Ristijärvi	8	3	5	2	–	1	3	2	1	–	7	32
Pyhäntäjärvi	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hyrnsalmi	2	4	3	–	–	1	2	–	1	1	3	17
Vuokkijärvi	–	1	1	–	1	1	1	–	1	1	4	11
Kiantajärvi	–	1	2	–	1	–	2	–	–	1	6	13
Lylyjärvi	–	2	3	–	–	–	–	1	–	–	1	7
Suolijärvi	–	–	3	–	–	–	–	–	–	2	1	6
Auho + Askanmäki	2	–	–	–	–	1	1	1	–	–	1	6
Näljänkä	–	–	3	–	–	–	1	–	–	–	–	4
Väyrylä + Väisälä	1	6	4	–	–	–	2	–	–	–	2	15
Jormuanlahti	1	3	4	–	–	1	3	–	–	–	2	14
Kuluntalahti	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Murtomäki	–	4	2	–	–	–	1	1	–	–	–	8
Mainua	–	3	2	–	–	–	2	–	–	–	4	11
Paltamo	2	3	1	1	1	6	2	1	–	2	2	21
Nuasjärvi	2	2	–	–	–	1	3	–	–	–	1	9
Jormasjärvi	–	1	6	–	1	3	7	1	–	–	5	24
Vihtamo	–	3	2	–	1	2	–	–	2	–	4	14
Sotkamo	–	4	10	–	–	1	2	1	–	–	8	26
Tipasoja	–	3	1	–	–	–	1	–	–	–	2	7
Katerma	–	–	1	–	–	2	3	–	1	–	4	11
Korpisalmi	–	2	–	–	1	1	3	–	2	–	–	9
Lentua	–	5	4	–	–	–	–	–	2	–	3	14
<i>Yhteensä</i>	<i>51</i>	<i>67</i>	<i>71</i>	<i>8</i>	<i>7</i>	<i>33</i>	<i>58</i>	<i>18</i>	<i>12</i>	<i>10</i>	<i>68</i>	<i>403</i>
<i>% kaikista</i>	<i>12,7</i>	<i>16,6</i>	<i>17,6</i>	<i>2,0</i>	<i>1,7</i>	<i>8,2</i>	<i>14,4</i>	<i>4,5</i>	<i>3,0</i>	<i>2,5</i>	<i>16,9</i>	<i>100,0</i>

Samoin kuin rappasotia edeltävissä myös 1600-luvun alun lähteissä esiintyy todellista enemmän patronyymisiä sukuja. Tämä näkyy selvästi pelkkien poikkileikkausvuosien tarkastelussa. Esimerkiksi vuonna 1605 oli patronyymisiä talonpoikia 29 eli 19,3 %, mutta vuonna 1626 32 eli vain 7,9 %. Peräkkäisten vuosien vertailulla havaitaan joidenkin patronyymisten henkilöiden saaneen useimmiten nen-päätteisen sukunimen. Tällaisista suvuista voidaan esimerkkinä mainita melalahtelaiset Hyvärinen, Parkkinen ja Rusanen, joiden kaikkien edustajat ovat vuoden 1605 tileissä patronyymisinä (Heikinpoika, Paavonpoika ja Antinpoika).⁸⁶ Sukunimettömien mahdollinen alkuperäseutu on laajennettava ainakin koko Pohjois-Pohjanmaan rannikkoalueelle, sillä Kainuussa liikkui 1600-luvulla kalastajia vielä muistakin rannikon pitäjistä kuin Limingasta. Tiedetäänpä erään patronyymisenä esiintyneen henkilön tulleen Uudeltamaalta asti.⁸⁷

Taulukko osoittaa selvästi myös toisen uudisasutuskauden väestön valtaosaan savolaisperäiseksi. Lähes puolet (47,6 %) oli puhtaasti savolaisia (Suur- ja Pien-Savosta tai yleensä Savosta). Todennäköisesti myös useimmat ryhmien Savo+Länsi-Karjala, Savo+Rautalampi tai Savo+Länsi-Karjala+Rautalampi suvuista olivat kotoisin Savosta, sillä useimpia näihin ryhmiin sijoitettuja sukuja oli vain muutamia Länsi-Karjalassa tai Rautalammilla. Lisättäessä tähän alkuperäisväestön savolaisuusaste (n. 90 %), voidaan edellä olevan taulukon mukaan Kainuun toisen uudisasutuskauden väestöstä n. 70 % todeta alkuperältään savokarjalaiseksi.⁸⁸

Pohjanmaalta tullee katsotun väestön osuus näyttää kasvaneen ensimmäisellä uudisasutuskaudella yli viidellä prosenttiyksiköllä. Länsikarjalaisten määrä sensijaan hieman väheni.

Vaikka Rautalammin pitäjä luovuttikin 1500- ja 1600-luvun vaihteessa runsaasti väkeä Pohjanmaalle, Ruotsiin, Norjaan ja jopa Amerikkaan,⁸⁹ ei rautalampilaisia näytä Kainuuseen montakaan saapuneen. LAURI KETTUSEN oletus Oulujärven seutujen Täyssinän rauhan jälkeisen ajan asutuksen alkuperästä osoittautui siis vääräksi. KETTUSEN esittämä Savon pohjoisen (= Kainuun) ja Savon läntisen (= vanhan Rautalammin) ulkoryhmän murteen samankaltaisuus selittyy sillä, että kumpikin alue sai suurimman osan väestöstään samoihin aikoihin ja samoilta seuduilta. Murteen samankaltaisuuden säilymistä (= murteen myöhempää samansuuntaista kehitystä) lienee edistänyt molempien alueiden väestön joutuminen jatkuvaan kosketukseen pohjalaisten murteiden kanssa.⁹⁰

Alkuperältään tuntemattomiksi kirjattujen asukkaiden osuus on selvästi

86. Vrt. esim. VA 4843: 70v-71; 4890: 37.

87. Esim. *Luukko* 1946, s. 27-28.

88. Vrt. Esim. *Räisänen* 1976, s. 15-16.

89. *Jalkanen* 1900, s. 98-99; *Saloheimo* 1959, s. 83-85.

90. Vrt. *Räisänen* 1982, s. 13.

suurempi (16,9 %) kuin ensimmäisellä uudisasutuskaudella (11,3 %). Tunte-
mattomaksi luokiteltuja sukuja kertyy peräti 49:

Cajanus	Meriläinen	Romppainen
Elsilä(inen)	Moisanen	Räty
Hatakka(inen)	Mustaparta	Rönty
Hyrkäs	Nokia	Röntöinen
Hyy	Näsänen	Sianjalka
Härmä	Ohtonen	Siikajokilainen
Jokilainen	Oja Mikko	Sirviö
Junnonen	Pennanen	Smed
Juntunen	Perkiö	Tampio
Kaijala	Pesilä	Tiikkaja
Kangas Pekka	Piipponen	Toppinen
Keinonen	Pohjalainen	Vartija(inen)
Kropsu	Profossi	Vesiläinen
Käppyrä (Käppär)	Puhakka(inen)	Viitalainen
Kärnä	Pyllönen	Vikiö
Liuska	Riekkinen	
Lämsä	Riepu	

Nimistä tavataan Savosta vuosien 1541 (1548) ja 1551 tileistä sekä vanhimmista
tuomiokirjoista Jokilainen Rantasalmelta, Junnonen (Jononen) Rantasalmel-
ta, Juntunen Juvalta, Keinonen Juvalta ja Tavinsalmelta, Ohtonen Juvalta,
Riekkinen Visulahdelta ja Sianjalka Tavinsalmelta.⁹¹

Erikoisia, selvästi kutsuma- tai liikanimistä vakiintuneita nimiä ovat Kangas
Pekka ja Oja Mikko. Edellinen ei jäänyt pelkästään henkilökohtaiseksi ni-
meksi, vaan seurasi isältä pojalle (Kangas Antti).⁹² Kyseisten uudisasukkaiden
lähtöpaikoista ei voi saada varmuutta, mutta on huomattava samantyyppisiä
nimiä esiintyneen Savossa melko runsaasti. Kutsumanimistä muodostuneita
sukunimiä lienevät myös Käppyrä (Käppär), Mustaparta ja Riepu.⁹³ Selviä pe-
riytymättömiä ammattinimiä ovat Profossi ja Smed (seppä). Profossi-nimen
haltija esiintyy ajoittain patronymisenä (Klemetti Eerikinpoika, ks. s. 158),
mutta Smed-nimisillä ei ole muuta sukunimeä.⁹⁴ Ainakin ensinmainitun alku-
perä näyttää läntiseltä.

Suoraan uudisasukkaiden lähtöseutuun viittaavina niminä voidaan pitää
Meriläistä, Pohjalaista (vrt. Kainulainen s. 96), Siikajokilaista ja Vesiläis-
tä, samoin myös jo Savosta tavattua Jokilaista, etenkin kun Siikajokilainen

91. VA 6160: 1–102; *Pirinen* 1954, s. 34, 36, 37, 49, 50, 61, 62, 65, 141, 178, 188; *Pirinen* 1982,
sukunimiliite Ia.

92. RA Grev- och friherreskap Kajana (FR 314).

93. Vrt. *Pirinen* 1982, s. 237–239, 753.

94. Vrt. esim. VA 4843: 70 ja 4959a: 41 v.

esiintyy joissakin tileissä pelkkänä Jokilaisena.⁹⁵ Näiden sukujen kainuulaiset pioneerit tulivat siis Pohjanmaan rannikolta tai jokilaaksoista. Lopuista tuntemattomiksi luokitelluista suvuista tavataan 1500-luvulla Pohjois-Pohjanmaan rannikkoseudulta ainakin Hyrkäs Muhokselta (nimeä tavataan myös esimerkiksi Satakunnasta), Hyry Limingasta ja Temmeksestä, Härmä Limingasta ja Kemistä, Toppi(-nen) Limingasta sekä Salosta Pennanen ja Piipponen, joiden alkuperä saattaa olla selitettävissä alunperin savolaiseksi (vrt. s. 94–95).⁹⁶ Kropsuja, Lämsiä ja Sirviöitä asui 1600-luvulla Oulussa, vaikka viimeksi mainittua pidetäänkin alkuaan karjalaisperäisenä.⁹⁷

Cajanus-suvun kantaisän Antti Eerikinpojan (esiintyy tileissä patronyymisenä, mutta otettu tähän mukaan hänen poikiensa ottaman sukunimen mukaan) tiedetään lähteneen Kirkkonummelta Uudeltamaalta ja edustaneen varhain sammunutta Hevonpää eli Hjärta -nimistä aatelissukua.⁹⁸ Perkkiö (Pirkkiö) merkitsee kaskiraiviota ja on levinneisyydeltään läntinen, joten Länsi-Suomesta lienee löydettävissä myös tuon suvun alkuperä.⁹⁹ Vanha perimätieto kertoo Tiikkajan saapuneen Oulunsuusta aluksi Vuokin Alanteeseen, josta suku laajeni Hyrynsalmelle.¹⁰⁰ Nimi esiintyy tosin aluksi muodoissa Tikka tai Tikkanen ja on näin yhdistettävissä yleissavolaiseen myös Pohjois-Pohjanmaalle levinneeseen Tikkasten sukuun.¹⁰¹ Voidaan ajatella, että länsisuomalaiseen alkuperään viittaavat myös nimet Elsilä, Hatakka, Kajala, Kärnä, Liuska, Nokia, Pesiä, Puhakka, Rätty, Rönty, Tampio ja Vikiö (joskus Meriläinen).

Savolaiseen alkuperään viittaavat Näsänen, Pyllönen, Romppainen, Röntöinen, Vartija(-inen) ja Viitalainen.¹⁰² Moisanen saattaa olla savolaistyyppisyydestään huolimatta karjalaisen ristimänimen Moisa (< ven. Moisei) johdannainen.¹⁰³

Vanhin kertova lähde ilmoittaa Käkisalmen läänistä Venäjän puolelta saapuneen väkeä Kainuuseen talvella 1611.¹⁰⁴ Sitä, mitä sukuja sieltä tuli, ei nimistövertailu selvitä, sillä vuoden 1500 Vatjalaisen viidenneksen verokirjassa mainitaan vain kolme sellaista sukunimeä, jotka tavataan Kainuussa 1600-luvun alussa. Nimet Hulkkonen, Ihalainen ja Lipponen olivat kuitenkin melko yleisiä Savossa 1500-luvulla.¹⁰⁵ Erään Kainuun kolkan asutuksen alkuperä saattaa selittyä näillä käkisalmenlänniläisillä, jotka keskellä sotaa halusivat

95. Vrt. esim. VA 4959a: 44 ja 4959c: 48.

96. Esim. VA 4599; Suomen hopeaveroluettelot, Satakunta, s. 140, 188; *Luukko* 1954, s. 309–357; *Räisänen* 1972, s. 16; *Vahtola* 1980, s. 148, 450; *Pirinen* 1982, sukunimiliite 5.

97. *Koskimies* 1891, s. 128; *Virkkunen* 1919, s. 155–156.

98. *Salonen* 1927, s. 363; *Luukko* 1946, s. 27–28. Antti Eerikinpoika esiintyy Kajaanin pitäjän tileissä tosin vasta vuodesta 1633 lähtien (VA 4969:54v), mutta hänen tiedetään asuneen paikkakunnalla jo vuonna 1626 (*Vallenius* 1706, s. 57). Hänet on otettu tähän vertailuun tavallaan ulkopuolisena poikkeuksellisen alkuperänsä vuoksi.

99. *Vahtola* 1980, s. 496–504.

100. *MV Mustosen kok.*, s. 905.

101. Esim. VA 4959a: 43v–44; 9138: 243v; *Pirinen* 1982, sukunimiliite 1a.

102. Vrt. *Vahtola* 1980, s. 496–504.

103. *Räisänen* 1978; *Vahtola* 1980, s. 200–201.

104. *Waaränen III*, s. 127–128, Kaarle IX:n turvakirje Kajaanin läänissä asuville venäläisille talonpojille 7.1.1611 Örebrosta.

105. Vrt. *Ronimus* 1906, s. 129–132; *Gebhard* 1889, liite 1; VA 5041: 40–63, 67–89; 5043: 7–26.

siirtyä vihollismaahan. Vielä tämän vuosisadan alussa pidettiin nimittäin Suomussalmen Vuokin kylän asukkaita muista suomussalmelaisista poikkeavina vilkkautensa, puhetapansa ja vieläpä ulkonäkönsä vuoksi. Heitä arveltiin karjalaisperäisiksi.¹⁰⁶ Vuokkilaisen sanotaan olleen mustaverinen, kiiluvasilmäinen, ohuthuulinen ja suoranenäinen. Ulkopuolisen mielestä miesväki oli jopa ryhdikkäämpää ja joutuisampaa kuin naapurikylissä.¹⁰⁷ Vielä 1800-luvulla muistettiin parin seudulla asuneen suvun (Rokko ja Tapio) olleen alunperin Venäjältä tulleita ”venäjänuskoisia”.¹⁰⁸ Ainakin Tapiot asuivat seudulla jo 1600-luvun alussa.¹⁰⁹ Samaan ajatuskokonaisuuteen sopii JOHANNES CAJANUKSEN huomio 1600-luvun puolivälistä. Hän kertoo osan vuokkilaisista olleen jumalattomia, sillä he eivät halunneet lukea Raamattua tai opetella kristinopin kappaleita ja kävivät harvoin kirkossa.¹¹⁰ Kirkkoherran murhe saattaa selittyä sillä, että vuokkilaiset olivat vielä silloin venäjänuskoisia eli ortodokseja tai vastikään pakolla luterilaiseen uskoon käännetyttä.¹¹¹

Asutuksen tarkan alkuperän selvittäminen samalla tavoin kuin ensimmäisen uudisasutuskauden osalta ei ole mahdollista ilman vaivalloista erikoistutkimusta. Muutamit hajanaiset maininnat kirjallisuudesta antavat viitteitä siitä, mistä ja miksi lähdettiin uudisasukkaiksi. Esimerkiksi vuosina 1593–1604 tiedetään Pieksämäen pitäjässä, joka erotettiin omaksi pitäjäkseen vuonna 1575 Visulahden ja Juvan pohjoisosista, esiintyneen hyvin voimakasta autioitumista, joka saattoi osittain johtua poismuutosta.¹¹² Oulujärven uudelleenasuttajille luvattu kuuden vuoden verovapaus ja vapaus sotaväenotoista houkuttelivat väkeä muualta, kuten Savosta, jota sekä verotus että sotaväenotot rasittivat suuresti 1600-luvun alkupuolella. Jos edellä kuvattua ’väenottoa’ uudisasukkaiksi Kainuuseen¹¹³ todella suoritettiin, koettiin se varmaan pienemmäksi pahaksi kuin varsinaisen sotaväenoton kohdalle sattuminen. Savolaisia riitti uudisasukkaiksi 1600-luvulla muuallekin kuin Kainuuseen.¹¹⁴

Liikehdintää ja talojen autioitumista ilmeni Savon lisäksi ainakin Länsi-Karjalassa, jossa kruunu rasitti alamaisiaan myös huomattavasti Kainuun asukkaita raskaammin.¹¹⁵

Kainuun säilyminen sotaväenotoista vapaana saattoi olla syynä myös länsisuomalaisten runsauteen. Monet heistä ilmaantuivat Kainuuseen juuri 1620-

106. *Calamnius* 1912, s. 10.

107. *Kianto* 1910, s. 189.

108. MV Mustosen kok. s. 907.

109. Esim. VA 4843: 67v, 72.

110. *Cajanus* 1663, s. 132.

111. Mainitut vuokkilaiset on erotettava Vuokin itäpuolella aivan rajan pinnassa sijaitsevien Kuivajärven, Hietajärven ja Rimmin asukkaista. Näiden kolmen kylän asukkaat ovat säilyttäneet ortodoksisen perinteensä ja karjalaisen elämänmuotonsa. Kuivajärven ja Hietajärven asutuksen perustajien (Huovisten) tiedetään saapuneen Venäjältä 1700-luvun lopulla ja Rimmin ensimmäisten asukkaiden (Ahtosten) 1800-luvun puolivälissä. Huoviset olivat ns. piekloja eli Venäjän raskasta sotapalvelusta paenneita Suikujärveltä ja Tuukkulasta lähtöisin olleita karjalaisia. Ahtokset olivat alunperin suomalaisia, jotka olivat muuttaneet 1800-luvun alussa Venäjälle, omaksuneet siellä ortodoksisen kulttuurin ja palanneet sitten takaisin Suomeen. (*Virataranta* 1972, s. 50–54). Suomussalmen Selkoskylän Lesosten tiedetään myös tulleen piekloina Venäjältä vuoden 1800 tienoilla (*Räisänen* 1972, s. 17).

112. *Lappalainen* 1961, s. 105, 212.

113. *Cajanus* 1663, s. 133.

114. *Jalkanen* 1900, s. 98–99; *Lappalainen* 1961, s. 211, 216–218; *Saloheimo* 1953, s. 35, 38–40.

115. Esim. *Häkli* 1953, s. 57.

luvun alkupuolella, jolloin sotaväenotot alkoivat rasittaa entistä voimakkaammin. Oletusta tukee myös se, että osa tulokkaista hävisi jo 1630-luvulla Kainuusta. He jatkoivat matkaansa Käkisalmen lääniin, joka vasta valtakuntaan liitettynä oli Kainuutakin pitempään vapaana sotaväenotoista, tai Venäjälle. Näyttää siltä, että Venäjällä tarkoitettiin useimmiten rajantakaista Karjalaa eikä Käkisalmen lääniä, kuten esimerkiksi Savossa, koska lähteissä tavataan sekä Venäjälle että Pielisjärvelle muuttaneita.¹¹⁶

Eri alueilta tulleiden uudisasukkaiden sijoittumisessa on havaittavissa samaa kuin ensimmäisellä uudisasutuskaudella. Naapurukset tai samanheimoiset haakeutuivat lähekkäin. Jo vanhastaan parhaiksi todetut asuinpaikat, kuten Vuolijoki, Manamansalo, Vuottolahti, Melalahti, Kiehimänsuu, Mieslahti, Ristijärvi, Kuluntalahti ja Paltamo, säilyttivät osan alkuperäisväestöstään. Lähekkäin Savossa asuneita löytyi myös uusilta asuinalueilta naapureina, mutta ei yhtä selvästi kuin 1500-luvulla. Suursavolaisia tuli Mieslahteen, Hyrynsalmelle, Väyrylänkylälle, Murtomäkeen ja Lentualle, piensavolaisia Saaresmäkeen, Jormasjärvelle ja Sotkamoon, alueille, jonne ei Pien-Savon pohjoisosista Tavinsalmelta ollut pitkä matka. Sotkamon asutuksen pohjoissavolaista alkuperää tukee hyvin myös murretutkimus. Sotkamon ja muun Kainuun murteiden välillä on selvä ero. ALPO RÄISÄNEN otaksuu murre-eron johtuvan siitä, että Sotkamoon tuli 1600-luvulla ja vielä sen jälkeenkin väkeä Savon pohjois- ja keskiosista. Sotkamon eteläisimpään kolkkaan, Laakajärven ja Älänteen seudulle, 1600-luvun puolivälissä perustetun asutuksen perimätietokin kertoo tulleen Pohjois-Savosta.¹¹⁷

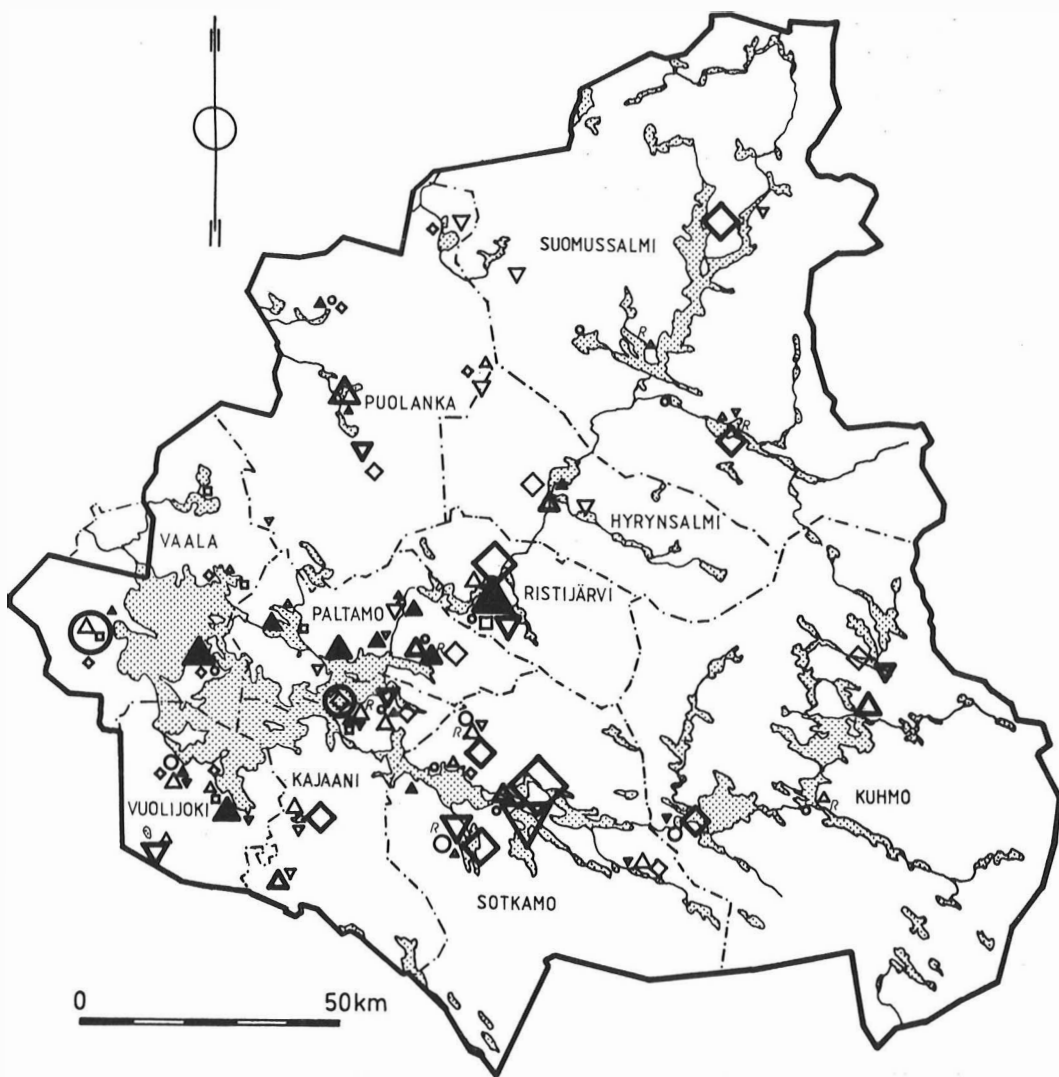
Kaikkein selvimmin heimokeskittyminen näkyy Pohjanmaan rannikolta saapuneiden sijoittumisessa. Suurin osa heistä asettui pitäjän läntisimpiin osiin sekä kirkonkylään. Rannikkolainen asutus on Kainuun läntisissä osissa ollut niin vallitsevaa, että Säräisniemi, Veneheitto ja Kukkola (Neittävä) kuuluvat edelleen pohjalaisten murteiden alueeseen (kartta 5 s. 43).¹¹⁸ Länsisuomalaisia sukua asettui myös Sotkamon reitin kyliin, varsinkin Sotkamon kirkonkylän tienoille (kartta 16 s. 177).

Kainuussa 1600-luvun loppupuolella esiintyneistä 210 sukunimestä oli alkuperältään savolaisia 121 (57,6 %), savolais-länsikarjalaisia 12 (5,7 %), savolais-rautalampilaisia 10 (4,8 %), länsikarjalaisia 8 (3,8 %), savolais-länsikarjalais-rautalampilaisia 7 (3,3 %) ja rautalampilaisia 3 (1,4 %). Jäljelle jääneistä 49 sukunimestä vielä ainakin 15 on savolaista tai savokarjalaista alkuperää. Rautalampilaisiksi katsottujen Malisten, Niskasten ja Tossavaisten voidaan olettaa lähteneen alunperin myös Savosta. Kainuun kaikkiaan 239 suvusta (210 sukunimellistä + 29 patronymistä) oli 169 (70,7 %) melko varmasti savo-

116. Vrt. esim. VA 4959a: 39–44v; 9126: 254–258; Kaj. kk 1645 rr 6: 18; Kaj. 1646 rr 6: 103.

117. Räsänen 1972, s. 19; Räsänen 1982, s. 14.

118. Kettunen 1930, s. 144; Kettunen 1940, kartta n:o 1; Räsänen 1972, s. 19–20; Virtaranta 1972, s. 176; vrt. Räsänen 1982, s. 13.

KARTTA 16.

Asutuksen alkuperän mukainen sijoittuminen 1620-luvun puolivälissä

- ▲ Alkuperäinen
- △ Suur-Savo
- ▽ Pien-Savo
- Pohjois-Pohjanmaan rannikko
- Länsi-Karjala
- ◇ Tuntematon
- ℞ Rautalampi

0 10 20 Taloa (suhteessa kuvioiden läpimittaan)

laista tai ainakin savo-karjalaista alkuperää. Länsi-Karjalasta olivat mainitut 8 (3,4 %) sukua. Lopuista 33 sukunimestä 29 oli ilmeisesti jollei Pohjanmaan rannikolta niin ainakin Länsi-Suomesta. Kun näihin lisätään 29 patronyymistä sukua, voidaan Kainuussa 1620-luvun lopulla todeta olleen länsisuomalaisperäisiä uudisasukkaita kaikkiaan 58 sukua (24,3 %). Täysin tuntemattomaksi jää vain kolme (1,3 %) mahdollisesti kutsumanimen mukaan nimettyä sukua ja yksi (0,4 %) ammattiniminen suku.

5.3. Asutuskehitys Täyssinän rauhasta Kajaanin vapaaherrakuntaan

5.3.1. 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alun asutustointiminta

Toisen uudisasutuskauden ensimmäiseen veroluetteloon voitiin vuonna 1605 merkitä 150 talonpoikaa. Maakirjaan merkityt uudisasukkaiden saapumisvuosiksi tulkittavat luvut osoittavat Kainuun asutuksen olleen melko vahvaa jo 1500-luvun viimeisinä vuosina. Jotkut talonpojat olivat niinkin idässä kuin Sotkamossa asuneet jo vuodesta 1594 lähtien samalla paikalla, mistä verottaja heidät löysi syksyllä 1604. Useimmat merkittiin kuitenkin vuosina 1595–1599 tulleiksi.¹¹⁹

Osa talonpojista oli seudun vanhaa väestöä tai heidän jälkeläisiään. Näyttää siltä, että tulovuosislukujen mukaan ei ennen rauhan solmimista uskallettu ryhtyä rakentamaan vakinaisia asumuksia. Saapumisajankohdan merkinnällä lieinee kuitenkin vain osoitettu talon veronmaksukyky. Myös uusia tulokkaita ilmaantui 1500-luvun viimeisinä vuosina useita kymmeniä perheitä. Tulovuosislukujen perusteella ei voida laatia asutuskehitystä taannehtivasti kuvaavaa asetelmaa esimerkiksi vuodesta 1594, koska tilin osa, johon tulovuodet on merkitty, ei ole säilynyt kokonaan. Seuraavaan asetelmaan on koottu toisen uudisasutuskauden asutustiedot kriisivuoteen 1611 saakka:¹²⁰

<i>Vuosi</i>	<i>Taloja,</i>	<i>joista</i> <i>uud.as. ja</i>	<i>verokyvyttömiä</i> <i>(autiot+rutik.)</i>	<i>Autioi-</i> <i>tumis-%</i>
1605	150	2	6	4
1606	141	2	2	1
1607	147	–	12 (3*)	8
1608	220 (135)**	80	26	12
1609	177 (240)***	–	–	–
1610	237	82	10	4

* Autoi-*veroluettelon* tieto, ** *kymmenysveroluettelon* tieto, *** *aviopariluettelon* tieto.

119. VA 4843: 66–74; Verollepanosta Kaarle IX:n kirjeessä Iisak Bhemille ja M. Danielille (Hjort) 20.8.1604 Tukholmasta, *Waaränen II*, s. 144.

120. (1605) VA 4843: 66–74; (1606) 4849: 82v–88; (1607) 4855: 175–186v; (1608) 4936: 80–85v; 4861a: 71–75v; (1609) 4865: 57–60v, 210–212; (1610) 4869: 41–45v; 4870: 28–30v.

Kainuun taloluku pysytteli näennäisesti varsin vakaana vuoteen 1607, mutta seuraavan vuoden maantarkastusluetteloon ilmaantui runsaasti uudisasukkaita (80). Myöhemmistä tileistä voidaan havaita uudisasukkaiden tulleen vuosina 1605–1606.¹²¹ Heille myönnettiin entiseen tapaan kuuden vuoden verovapaus, joka kyllä venähti useimpien kohdalla paljon pitemmäksi.

Uudisasutusaaltoon saattoivat olla syynä väitetyt Kaarle IX:n kovaotteiset asuttamistoimet, mihin vahvasti viittaa kuninkaan kirje elokuulta 1604 Iisak Behmille ja Daniel Hjortille. Siinä Kaarle määrää sekä aloittamaan veronkannon uudelleen perustetussa Oulujärven pitäjässä että hankkimaan lisää uudisasukkaita tähän erämaan kolkkaan.¹²² Vuosien 1601–1602 vaikeat nälkävuodet, ns. suuret olkivuodet,¹²³ voivat tietenkin antaa sysäyksen muuttoon, sillä kriisitilanteessa voi talojen kantokyky osoittautua lähtöseuduilla väestön määrään nähden liian pieneksi, mutta erämaiden antimiinhan katovuodet eivät juuri vaikuttaneet.

Muuttajat olivat lähes poikkeuksetta lähtöisin Savosta, ja monet näyttävät olleen entisten Oulujärven erämaan asukkaiden sukua, sillä 1600-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä tulleita sukuja oli vain 16, kun uudisasukkaita merkittiin samaan aikaan saapuneiksi noin 80.¹²⁴

Vainovuosien piilopirttiasutus, 1500-luvun viimeisten vuosien ja vuosien 1605–1606 muuttoaalto laajensivat Oulujärven pitäjän asutusta ratkaisevasti Puolangan, Ristijärven, Hyrynsalmen, Suomussalmen, Sotkamon ja Kuhmon alueille. Oulujärven vanhoilla rintaseuduilla kehitys oli hitaampaa, eikä uudistaloja pystytetty 1600-luvun puolella juuri muualle kuin Paltaselän ja sen lah tien rannoille.¹²⁵

5.3.2. Karkuvuosi 1611 ja sen seuraukset

Kaarle IX:n Jäämerelle suuntautuneen laajentumispolitiikan tukemiseksi tehtiin myös Pohjanmaalta sotaretkiä Venaan. Vuoden 1611 alussa hyökättiin Rovaniemen kautta Kuolaan, mutta Kainuun kannalta merkittävämpi oli kuitenkin maaliskuussa samana vuonna Oulusta vajaan tuhannen miehen voimin Oulujärven kautta Suman ja Solovetskin valloittamiseksi tehty retki. Retkikunta juuttui kuitenkin pian Vienan puolelle päästyään aikaisen kevään pehmittämään paksuun, sohjoiseen lumeen ja tyytyi hävittämään Roukkulan, Repolan, Kolvasjärven, Tšokan ja Lentieran (rajantakainen Lentiera sijaitsee

121. Esim. VA 4869: 41–45v.

122. *Waaranen II*, s. 144, Kaarle IX Isak Behmille ja M. Danielille 20.8.1604 Tukholmasta; *Melan-der 1926*, s. 23.

123. *Waaranen I*, s. 184–186, Kaarle Herttua Johannes Eerikinpojalle 21.12.1601 Turusta; *Waaranen II*, s. 6–7, Todiste Pohjanmaan pohjoisen voutikunnan hädästä 5.2.1602; *Castrén 1754*, s. 72; *Ingman 1890*, s. 124; *Luukko 1945*, s. 30–31; *Virrankoski 1973*, s. 207.

124. VA 4855: 175–186v, 4861a: 71–75v; 4865: 57–60v; 4876: 41–45; 4889: 37v–41v; 4890: 36–40v.

125. VA 4843: 66–74; 4861a: 71–75v; 4865: 57–60v; 4869: 41–45v; 4870: 28–30v.

Lieksan korkeudella) kylien asutusta.¹²⁶ Kainuun miehiäkin lienee ollut sotajoukon mukana, sillä rappasotien tuhojen aiheuttama kostonhenki vielä eli. Ainakin hyökkäystä seuranneen kesän tapahtumat viittaavat kainuulaisten mukanaoloon, sillä jo kesäkuussa 1611 tulivat rajantakaiset kostoretkelle useana partiona hävittämään Pohjanmaata. Pahimman tuhon kohteeksi joutui tietenkin lähinnä rajaa sijainnut Kajaanin pitäjä.¹²⁷

SANTERI INGMANIN mukaan vihollinen poltti Kajaanin pitäjässä 88 savua ja 80 uudistaloa (yht. 168), kun Kemin, Iin, Salon ja Oulun pitäjistä, joiden reunaosiin myös hyökättiin, poltettiin yhteensä 90 savua.¹²⁸ Tiedot hävitysten suuruudesta ovat kuitenkin ristiriitaiset eri tiliryhmien mukaan. Vuodelta 1611 säilyneessä venäläisten polttamien talojen luettelossa on 75 taloa, joihin ei ole luettu uudispirttejä.¹²⁹ Saman vuoden maakirjassa on autioita pitäjän 237 talosta 101 taloa ja 66 uudistaloa, yhteensä 167 (70 %).¹³⁰ Autioitumisen syytä ei kerrota, mutta autioiden määrä osoittaa mukaan luetun myös venäläisten hyökkäyksen autioittamat talot ja uudistilat. Seuraavan vuoden maakirjassa on autioita 173 (73 %).¹³¹ Saman vuoden autioluettelossa mainitaan kaikkiaan 176 autiota.¹³² Autioita manttaaleja oli 46 2/5 72:sta (64 %). Vuoden 1613 Älvsborgin lunnasluettelon mukaan autioita oli 237 talosta 168 (71 %), joista poltettuja ei erotella.¹³³ Hävitettyjen uudistalojen määrä on siis epäselvä. Kaikkiaan verovapaita uudistaloja oli tuolloin noin 80. Verovapauden piti päättyä vuosien 1611–1612 aikana, mutta venäläisten hyökkäyksen takia sitä jatkettiin. Uudistaloista vuosina 1611 ja 1612 erikseen autioiksi merkityt 66 ja 61 taloa lienevät olleet vihollisen polttamia. Näin laskien poltettuja taloja olisi ollut kaikkiaan 153 (87+66). Kylittäin rajantakaisten suorittamat tuhot jakaantuivat seuraavan sivun asetelman mukaisesti.

Kokonaan poltettuja kyliä olivat Vuolijoki (-lahti), Veneheitto, Oterma, Uura, Miesmäki (Härmänmäki), Pyhäntäjärvi, Hyrynsalmi, Lylyjärvi, Suolijärvi, Katerma ja Lammasjärvi. Raskaasti tuho kosketti myös Jormasjärveä ja Sotkamoaa. Koko pitäjän taloista joutui rajantakaisten hävittämiksi 64,6 %. Tuho kohdistui pahimmin syrjäisiin kyliin, sillä mitä lähempänä Kajaanin vielä keskeneräistä linnaa kylät sijaitsivat, sitä vähemmän taloja poltettiin (kartta 17 s. 182).

Tuhojen alueellista jakautumista tarkasteltaessa näyttää Kainuuseen hyökkäyksen useita vihollispartioita. Eniten tuhoa aiheutti Hyrynsalmen reittiä Oulujärvelle ja sieltä edelleen kohti Oulua liikkunut joukko. Sotkamon vesistöä saapui mahdollisesti pienempi partio, joka ilmeisesti ei uskaltanut Ku-

126. *Ingman* 1890, s. 35–42; *Sveriges krig I*, s. 349; *Palme* 1942, s. 555–557; *Virrankoski* 1973, s. 494–495; *Kirkinen* 1976, s. 250–251.

127. *Castrén* 1754, s. 72; *Ingman* 1890, s. 40–42; *Virrankoski* 1973, s. 493–496. Vuoden 1613 maakirjan alussa ilmoitetaan hyökkäyksen tapahtuneen kesällä 1610 (VA 4890: 42), mutta poltettujen talojen luettelossa taas kesällä 1611 (VA 4876: 118).

128. *Ingman* 1890, s. 41–42; myös *Virrankoski* 1973, s. 495.

129. VA 4876: 118–118v.

130. VA 4876: 41–45.

131. VA 4889: 37v–41v.

132. VA 4883: 19–20.

133. VA 483 Fb: 22–25v.

Kylä	Poltetut				Yhteensä	%
	Taloja, joista	uudis- asukkaita	Vanhat talot	Uudis- asukkaat		
Vuottolahti	16	4	6	—	6	38
Vuolilahti	8	—	8	—	8	100
Säräisniemi	5	1	1	—	1	20
Veneheitto	5	—	5	—	5	100
Jaalanka	4	—	1	—	1	25
Oterma	2	—	2	—	2	100
Manamansalo	6	—	3	—	3	50
Kivesjärvi	5	—	3	—	3	60
Melalahti	13	5	1	5	6	46
Kiehimänsuu	5	1	1	—	1	20
Mieslahti	10	4	1	4	5	50
Miesmäki	3	3	—	3	3	100
Uura	8	4	4	4	8	100
Ristijärvi	14	2	8	2	10	71
Pyhäntäjärvi	9	9	—	9	9	100
Hyrnsalmi	8	4	4	4	8	100
Vuokkijärvi	9	1	7	—	7	78
Lylyjärvi	3	—	3	—	3	100
Suolijärvi	9	9	—	9	9	100
Auho	3	—	2	—	2	67
Paltamo	18	—	2	—	2	11
Kuluntalahti	6	2	1	—	1	17
Nuasjärvi	7	2	2	2	4	57
Jormasjärvi	16	10	3	10	13	81
Sotkamo	28	8	7	9	16	57
Katerma	8	1	7	1	8	100
Lammasjärvi	9	4	5	4	9	100
<i>Yhteensä</i>	<i>237</i>	<i>74</i>	<i>87</i>	<i>66</i>	<i>153</i>	<i>64,6</i>

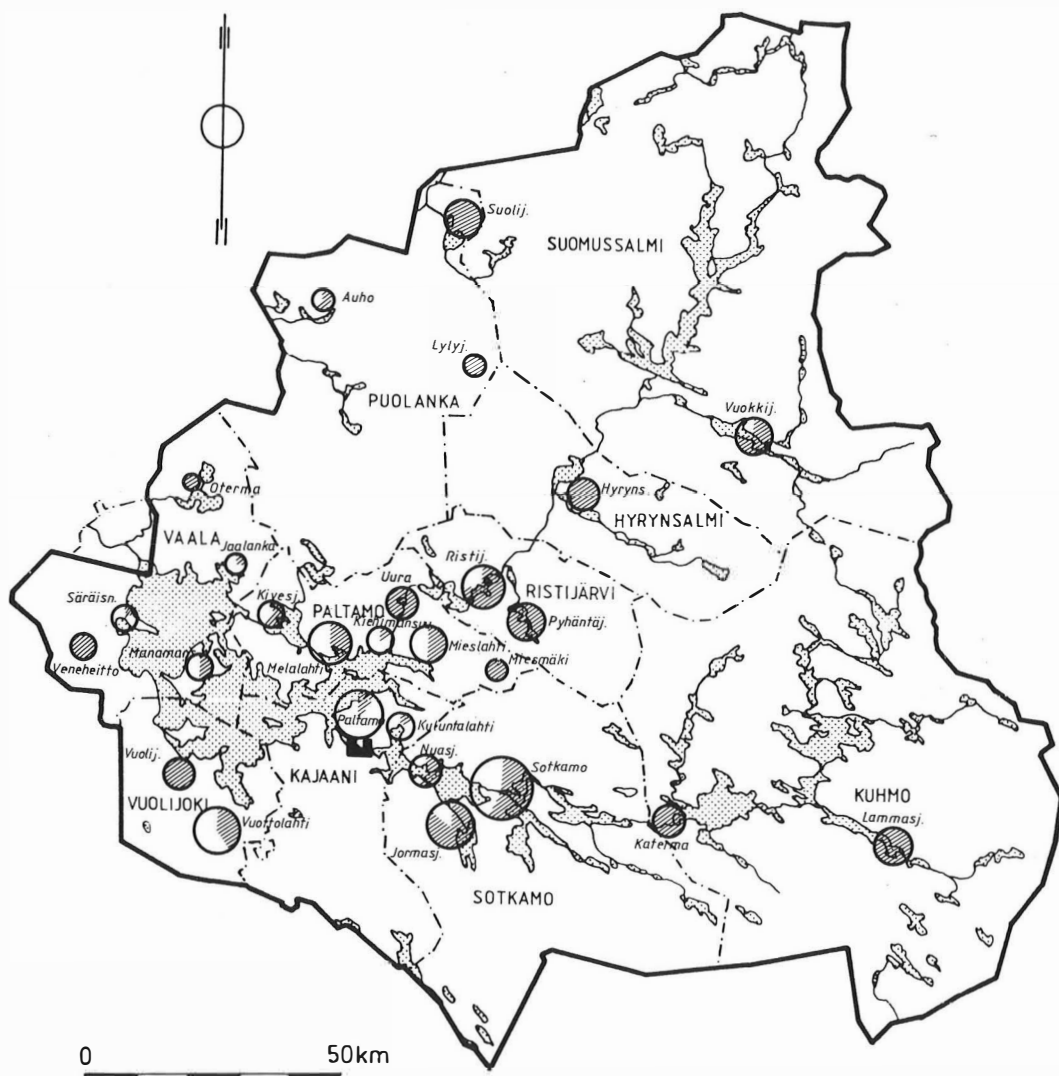
luntalahtea lännemmäksi. Puolangan pohjoisosien erämaakylien tuhot aiheutti Iijokea tai sen sivuhaaraa Korpijokea rannikkoa kohti edennyt joukkio.¹³⁴

Yli sata vuotta myöhemmin vuosi 1611 muistettiin vielä ”karkuvuotena”,¹³⁵ mikä kertonee, että vältyttiin suurilta ihmisuhreilta. Tieto rajantakaisten tuhosta oli ajanut ihmiset korpien kätköihin. Rappasotien karvaat muistot olivat vielä tuoreita ja auttoivat uudisasukkaita selviämään hengissä uhkaavasta tilanteesta. Ilmeisesti myös keväisen Vienan retken jälkeen osattiin odottaa kosta.

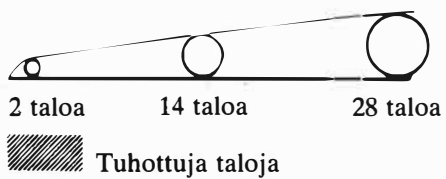
Hyökkäys rasitti Kainuun uudisasutusta sotkien verotusolot varsin sekaviksi koko 1610-luvun ajaksi. Kajaanin pitäjältä on säilynyt vuosilta 1613 ja 1616–

134. Vrt. Kirkinen 1976, s. 251–252.

135. Castrén 1754, s. 72.

KARTTA 17.
"Karkuvuoden" 1611 tuhot

1620 kaksi maakirjaa joka vuodelta. Toisen otsikkona on Oulujärvi ja toisen (ylimääräisen) pitäjän uusi nimi Kajaani (Kajanaborg). Oulujärven maakirja toistaa melkein koko ajan itseään, ts. taloluku, talonpoikien nimet ja veromäärät ovat samat. Kajaanin pitäjän veroluettelo oli laadittava siksi, ettei viimeisen tarkastuksen (vuoden 1608 Juhana Ottenpojan tarkastuksen) jälkeen kukaan (= lautakunta) varmasti tiennyt niiden nimiä, jotka olivat asettuneet autoituneille tiloille karkuvuoden jälkeen. Asiantilan selvittämiseksi laadittiin siis toinen maakirja talonpojista, joiden todella tiedettiin asuvan pitäjän eri kylissä. Näin koetettiin tietenkin saada verolle venäläisten takia vain väliaikaisesti verokyvyttömiksi autoituneet talot.¹³⁶

5.3.3. Asutuksen nousukausi kameraalisen sekasorron aikana (1610–1620-luvulla)

Karkuvuoden tuhot aiheuttivat Kainuun veronkannossa paljon hämminkiä. Toisen maakirjan laatiminen ei näytä poistaneen sekaannusta. Asutuskehityksen selvittämiseksi on vertailtava kaikkia tuolta ajalta säilyneitä tilejä. Seuraavaan asetelmaan on koottu molempien maakirjojen, kymmenysluetteloiden, Älvsborgin lunnaiden kantolistojen ja autioluetteloiden talot, uudisasukkaat ja autiot (verokyvyttömät):¹³⁷

Vuosi	Maakirjat								Autio- vero	Kymmenys- vero			Älvsborgin lunnaat				
	Oulujärvi				Kajaani					Auto	Talo	Auto	Autoitumis- %	Talo	Auto	Autoitumis- %	
	Talo	Uudisasukas	Auto	Autoitumis- %	Talo	Uudisasukas	Auto	Autoitumis- %									
1611	237	74	167	70
1612	237	79	173	73	176	..	110	-	-
1613	235	73	4	2	136	-	11	5	128	9	7	237	168	71	..
1614	237	73	59	24	124	..	123	-	-	236	147	62	..
1615	123	-	-	236	123	52	..
1616	239	79	-	-	229	-	4	1	227	111	49	245	151	62	..
1617	226	-	-	-	268	82	31	292	46	16	..
1618	231	78	-	-	224	-	-	-	272	89	32	285	45	16	..
1619	114*	34	-	-	227	-	-	-	288	82	28
1620	114*	34	-	-	231	-	-	-	297	40	13

* Vuosien 1619–1620 Oulujärven maakirjasta puuttuvat kokonaan Sotkamon neljänneksen talot

136. VA 4890: 42; 4921: 56.

137. (1611) VA 4883: 19–20; 55–56v; (1612) 4889: 37–41v; (1613) 4890: 36–44v; 4891: 190–192v; 483 Fb: 22–25v; (1614) 4896: 35v–39v, 88–91v; 483 Fc: 19–22; (1615) 4896: 123–125; 4902: 21; 483 Ff: 21–23; (1616) 4903: 122–124; 4908: 44–54, 84–87; 483 Fh: 17–20; (1617) 4914: 38–42, 69–72v; 483 Fi: 101–104v; (1618) 4921: 48–56, 145–148v; 483 Fl: 78–85; (1619) 4929: 34–39, 148–152; 483 Fl: 85–92; (1620) 4935: 37v–43v, 75–78v.

Asetelmasta havaitaan, että maakirjat eivät kuvaa todellista asutuskehitystä. Alkuperäinen Oulujärven maakirja juuttuu käytännössä toistamaan itseään jo vuonna 1610 ja ylimääräinen vuonna 1616.¹³⁸ Verrattaessa maakirjojen sisältöä keskenään havaitaan, että Oulujärven luettelossa on eritelty omaksi kokonaisuudekseen ne noin 80 uudisasukasta, jotka oli tarkoitus panna verolle vuosina 1611–1612. Kajaanin luettelossa heitä ei erotella, mutta siitä on jätetty kokonaan pois Kainuun pohjoisosien uudisasutus. Hyrynsalmen, Lylyjärven, Auhon, Suolijärven ja Pesiön talot puuttuvat. Itäisellä uudisasutusalueella oli tilanne näennäisesti päinvastainen, sillä ylimääräisessä Kajaanin maakirjassa mainitaan Oulujärven luettelosta puuttuvat kylät Turunkorva, Vihtamo, Lentua ja Korpisalmi. Lähemmin tarkasteltaessa havaitaan, että useimmat näiden kylien talot on sijoitettu Nuasjärven (Vihtamo ja Turunkorva) ja Lammasjärven (Korpisalmi ja Lentua) kyliin.

Taloluvun kehitystä on varmintä seurata lähes aukottomasti säilyneiden kymmenysluetteloiden ja Älvsborgin toisten lunnaiden kantoluetteloiden perusteella. Kymmenysluetteloihin merkittiin vuosina 1612–1615 vain kymmenyksiä maksaneet.¹³⁹ Muuten luetteloiden kokonaistaloluvut ovat varsin samansuuntaiset. Kymmenysluetteloissa on vain vuoden, parin viive, mikä johtuu siitä, että kymmenysluetteloihin alettiin vuodesta 1616 merkitä myös verovapaat uudisasukkaat ja tilapäisesti verokyvottomat. Useimmat uudisasukkaat mainitaan niin köyhiksi, ettei heiltä saatu lainkaan kymmenyksiä.¹⁴⁰ Lunnasrahoja osalta heistä yritettiin periä, mutta se lienee jäänyt yritykseksi.¹⁴¹ Ilmeisesti vuosina 1605–1606 saapuneet noin 80 uudisasukasta selviytyivät lähes jokainen ilman minkaanlaista veroa puolentoista vuosikymmenen ajan.

1610-luvun lopun 300 talon määrä osoittaa, että Kainuuseen perustettiin vuosien 1605–1606 jälkeen kymmeniä, jopa puolensataa sellaista uudistaloa, jotka eivät kuuluneet mainittujen noin 80:n joukkoon. Useimmat asukkaat olivat pitäjän ulkopuolelta saapuneita, sillä vuosien 1605–1606 uudisasutus toi alueelle vain 16 uutta sukua, kun sen jälkeen vuoteen 1617 mennessä tuli vielä 36 sukua lisää.¹⁴² On kuitenkin huomattava monien 1610-luvulla ilmaantuneiden sukujen kadonneen jo 1620-luvun puoliväliin mennessä.¹⁴³ Käkisalmen läänin avautuminen suomalaiselle asutukselle vuonna 1617 teki Kainuun monille tulokkaille vain väliaikaiseksi pysähdyspaikaksi (vrt. s. 175–176).

Kainuun verotuksen sekava tila ilmeni Juhana Skytten ja Juhana Ottenpojan maantarkastuksessa vuonna 1620. SANTERI INGMAN sanoo tarkastuksen tuloksesta sattuvasti:¹⁴⁴

”... ja niin huomattiin ..., että Oulujärvellä 80 tilaa, jotka 1608 olivat uudistiloina, ei oltu merkitty mihinkään luetteloon, vaikka olivat täydessä asutuksessa, ja muissakin pitäjissä kävi samanlainen kälmeyä ilmi.”

138. Maakirjoihin merkityt verolukujen summat toistavat täsmällisesti itseään, mutta talottain laskettuna summat vaihtelevat hieman.

139. Vrt. *Lehtinen* 1961 A, s. 116.

140. VA 4929: 151–151v.

141. Vrt. VA 483 Fb–Fo; sivu (163–165)

142. Vrt. *Keränen* 1981, liite 2 ja tämän esityksen liite 2.

143. Vrt. esim. VA 483: Fi: 101–104v; 4939c: 39–44v.

144. *Ingman* 1890, s. 57.

Tarkastusluetteloon merkittiin 289 taloa eli kahdeksan vähemmän kuin saman vuoden kymmenysluetteloon. Taloista todettiin enää 54 uudisasukkaiksi, joille määrättiin verollepanovuodet. Useille täksi ajankohdaksi tuli vuosi 1620, mutta monille vuodet 1621–1624. Oli kuitenkin 24 talonpoikaa, joita tarkastajat eivät enää löytäneet entisiltä asuinsijoiltaan. Heidän talonsa olivat siis tyystin autoituneet.¹⁴⁵ Lisäksi neljä Paltamon kylän taloa oli liitetty Kajaanin linnan karjakartanon maihin.¹⁴⁶ Talojen todellinen määrä oli vuoden 1620 tarkastuksen mukaan siis 261.

Vuotuisveron kannossa alettiin vähitellen päästä vuoden 1620 tarkastuksen edellyttämään tarkkuuteen. Tarvittiin kuitenkin vielä uusi tarkastus, jolla kiihdyttiin viimeistenkin, lähes kahden vuosikymmenen ikäisten uudistalojen verollepanoa.¹⁴⁷

Asutuskehitys oli 1610-luvulla kokonaistalolukujen osalta nouseva, mutta samaan aikaan autiusaste oli suuri. Autius oli kuitenkin suurimmaksi osaksi vain kameraalista.

Sekavien verotusolojen vähittäisen selkiintymisen ja uusien, ainakin aluksi hyvin tarkasti perittyjen ylimääräisten verojen, karja- ja kylvöveron sekä mylytullin myötä paranevat mahdollisuudet saada Kainuun asutuskehityksestä entistä varmempi kuva. Lähes samanaikainen poliittinen kehitys Käkisalmen läänin liittämiseen valtakuntaan loi aikaisempaa paremmat edellytykset asutuksen myönteiselle kehitykselle, sillä alueliitos lisäsi turvallisuudentunnetta. Täyssinän rauhansopimuksella raja oli vakiinnutettu kauas itään ja Stolbovan sopimuksella raja muuttui niin, ettei Kainuu ollut enää itään työntyvä niemeke Ruotsi-Suomen valtakunnasta. Käkisalmen liittäminen Ruotsi-Suomeen merkitsi Kainuun asutukselle paljon myös siksi, että alue, josta useimmat rappasotien sissipartiot lähtivät, liitettiin Ruotsi-Suomeen.

Kokonaan ei ulkoinen uhka poistunut, sillä vanha katkeruus kyti edelleen. Kesällä 1620 joukko vienankarjalaisia talonpoikia tunkeutui Kainuuseen ryöstäen jonkin verran omaisuutta. Sotaa pelättiin ja seudun väestö valmistautui pakoon. Välikohtauksesta selvittiin säikähdyksellä, sillä kyseessä oli rajan kahden puolen asuvien talonpoikien keskinäinen kahnaukseen, johon ei Venäjän hallituksella eikä Vienan-Karjalan johtomiehillä ollut mitään osuutta. Rankaisemalla kahakan alkuunpanijoita tsaarikin osoitti halunsa rauhan säilyttämiseen Ruotsi-Suomen vastaisella rajalla. Välikohtaus veresti tietenkin kainuulaisten muistoja ja piti heitä jatkuvasti varuillaan. Tästä on esimerkki kesältä 1626, jolloin Kainuuseen levisi sotahuhuja ja väestö karkasi metsiin pariiksi viikoksi kaikki irtain omaisuus mukanaan.¹⁴⁸

Vaikka uusien veroluetteloiden ilmaantuminen parantaakin asutuskehityksen seuraamismahdollisuuksia 1620-luvulla, tuottaa ongelmia luetteloiden

145. VA 4936: 80–85v.

146. VA 4936: 83v.

147. *Ingman* 1890, s. 110–111; *Melander* 1933, s. 57.

148. *Korhonen* 1938, s. 189; *Virrankoski* 1973, s. 496.

puuttuminen useilta vuosilta. Yhdistämällä eri veroluetteloiden tiedot voidaan asutuskehityksestä kuitenkin saada melkein aukoton kuva.¹⁴⁹

Vuosi	Maakirja			Kymmenysvero			Karjavero			Myllytulli			Autio- vero		
	Talo	Autio	Autioitumis- %	Talo	Uudisasukas	Autioitumis- %	Talo	Uudisasukas	Autioitumis- %	Talo	Uudisasukas	Autioitumis- %			
1621		
1622	243	22	9	270	-	5	2	324	-	28	9	22
1623	245	5	2
1624	255	-	7	3
1625	364	-	1	0
1626	395	18	34	9	392	-	25	6	403	11	7	2
1627	390	-	40	10
1628
1629	391	-	17	4	404	-	4	1
1630	280*	8	32	11

* Vuoden 1630 karjaveroluettelo on säilynyt puutteellisesti, sillä siitä puuttuvat noin 60 talon tiedot. Näin ollen karjaveroa maksaneiden kokonaismäärä oli vuonna 1630 n. 340.

1620-luvun alun maakirjat eivät vielä sisällä kaikkia niitä uudisasukkaita, jotka piti panna verolle vuoteen 1624 mennessä. Vuoden 1622 kymmenys- ja karjaveroluetteloita vertailtaessa havaitaan ensinmainituista jätetyn kokonaan pois Kainuun pohjoisosien laajojen erämaakylien jo vanhat uudisasutusalueet sekä sellaistenkin kylien uudisasukkaita, jotka oli verokyvöttöminä merkitty 1610-luvun lopun kymmenysluetteloihin. Molempiin luetteloihin sisältyvien kylien taloluvut ovat melko tarkoin samat. Karjaveroluettelon asutustietoja on siis pidettävä luotettavina.¹⁵⁰ Vasta vuonna 1625 kymmenysluetteloihin ilmaantuivat pohjoisten erämaiden vanhat uudistalot ja myös runsaasti nuorempia uudisasukkaita. Vuodesta 1626 lähtien asutuskehityksestä saadaan jo yksiselitteinen kuva, sillä kolmen eri veroluettelon tiedot ovat lähes yhteneviä. Verrattaessa luetteloita vuosikymmenen vaihteen kymmenysluetteloihin tai Älvsborgin lunnaiden kantolistoihin havaitaan Kainuun kokonaistaloluvun kohonneen noin sadalla. Tähän nousu tyrehtyi ja taloluku juuttui paikoilleen vuoteen 1629 saakka.

Taloluvun nopean kasvun osasyynä oli ilmeisesti verokirjanpidon paranemi-

149. (1622) VA 4944: 11–15; 4944a: 33–37; 4944b: 25–29; (1623) 4947: 67–71, 106–110v; (1625) 4958: 53–58v; (1626) 4955: 88–94v; 4959a: 39–44v; 4959c: 42–49; (1627) 4962: 62–68v; (1629) 4964a: 14–19v; 4964b: 103–108v; (1630) 4964d: 5–9v.

150. *Armas Luukko* on 1620-luvun karjavarallisuutta tutkiessaan todennut ensimmäisten 1620-luvun alun karjaveroluetteloiden luotettavuuden myös asutuksen kuvaajana (*Luukko* 1958, s. 97–98.).

nen. Lopulta onnistuttiin saamaan kaukaisten erämaiden uudisasukkaat verolle. Verotusharavan piikkien tihentyminen ei liene johtunut pelkästään mainituista vuosien 1620 ja 1624 tarkastuksista. Muutoksen aiheuttivat uudet, raskeat ylimääräiset verot, joilla valtakunta yritti sammuttaa kasvavaa rahanjanoaan. Sekä karjaveron että myllytullin kantamisessa pyrittiin aluksi äärimmäiseen tarkkuuteen, ja veroluetteloihin yritettiin koota kaikki asukkaat. Tämä ilmenee tarkasteltaessa etenkin karjaveroluetteloiden luonnetta. Autiuden syyksi kirjattiin vain harvoin talon asumattomuus tai taloudellinen autius. Useimmat autiot olivat köyhiä uudisasukkaita, ja monet muut olivat verokyvttömiä köyhyyden tai sairauden tähden. Jotkut olivat sortuneet kerjäläisiksi ja jotkut, varsinkin itäisimpien kylien asukkaat, olivat nähneet ainoaksi vaihtoehdoksi karata Venäjälle tai Pielisjärvelle. Poismuuton tai karkaamisen suunnasta on tosin vain joitakin hajatietoja ennen 1600-luvun puoliväliä.¹⁵¹

Sivun 186 asetelmasta havaitaan, että verokyvttömiä uudisasukkaita eroteltiin vain muutamina vuosina. Eniten heitä on vuoden 1626 kymmenysluettelossa (18).¹⁵² Nämä uudisasukkaat lienevät saapuneet Kainuuseen 1610-luvun lopulla tai 1620-luvun alussa. Heille myönnetystä vapaavuosista ei ole tietoa. Ilmeisesti käytettiin harkintaa, sillä vuoden 1622 karjaveroluettelossa on jo joukko taloja, joita ei löydy 1610-luvun tileistä edes autiaina tai uudisasukkaina. Uudisasukkaita näyttää saapuneen useina vuosina vielä 1620-luvun alkupuolellakin, niin että vuoteen 1626 mennessä kaikki tulokkaat voitiin merkitä tileihin verokyvttöminä uudisasukkaina ja osa jo veroa maksavina talonpoikina.

Asutuksen alkuperää selvittäessä on jo huomautettu uudisasukkaita tulleen 1600-luvun alkupuolella Savon lisäksi myös Pohjanmaalta. Eräänä syynä Kainuuseen lähtemiselle mainittiin kruunun rasiusten kasvu. Esimerkiksi Savosta oli kuulunut 1600-luvun alun ajan valituksia ankarasta verotuksesta.¹⁵³ Kainuun lievä ja puutteellinen verotus houkutteli muuttamaan. Stolbovan rauhan uusi rajalinja toi lisäksi tärkeää turvallisuudentunnetta. Lopultakin voitiin olla lähes varmoja, ettei vainolainen pystynyt äkkiarvaamatta hyökkäämään raivaajien kimppuun. Kainuuta voitiin pitää entistä turvallisempänä uudisasutuskohteenä.

Olojen rauhoittuttua itärajalla voi suuruuttaan etsivä Ruotsi-Suomi jatkaa pyrkimystensä toteuttamista uusilla seuduilla. Uudet sotatoimet, vaikka ne suoritettiinkin kaukana valtakunnan ydinalueilta, ulottivat vaikutuksensa myös Kainuun kaukaisiin erämaataloihin. Sota Liivinmaalla ja Puolassa sekä alkava 30-vuotinen sota vaativat raskasta veroa; sotaväenottoja lisättiin voimakkaasti. Osa miesväestä katsoi parhaimmaksi kaikota seuduille, mistä väenottoja ei vielä tehty ja mitkä voitiin muuten katsoa turvallisiksi. Kajaanin pitäjähän oli vapaa väenotoista 1630-luvun alkuun asti. Se oli siis mitä otollisin, tosin monille väliaikaiseksi jäänyt piilopaikka.

Karkuruus Kajaanin pitäjään lienee tuskin jäänyt vähäpätöisemmäksi kuin

151. Esim. VA 4955: 88–94v; VA 4959a: 44, 44v; Kaj. 1646 rr 6: 103.

152. VA 4955: 88–94v.

153. *Lappalainen* 1961, s. 216–218; *Saloheimo* 1959, s. 83–85.

länneestä Iisalmen ja Kuopion pitäjiin suuntautunut pako 1600-luvun puolivälissä. Nuo Pohjois-Savon pitäjät tunnettiin silloin ryövärien ja rajantakaisten karkurien mukaan ”Ruotsin Repolana”.¹⁵⁴ Saman kyseenalaisen kunnian voi antaa Kajaanin pitäjälle jo 1620-luvulla. Puolan sodasta alkaneiden ja 30-vuotisen sodan aikana jatkuneiden tiheiden sotaväenottojen ja niistä aiheutuneen sotilaskarkuruuden voidaan katsoa voimistaneen Kainuun asutusta ainakin väliaikaisesti.¹⁵⁵

Samoin kuin 1570-luvulla on myös 1620-luvulla taloluvun voimakkaan kasvun synnä Kainuun sisäinen uudisasutustoiminta. Jälleen oli kulunut miespolvi uudisasutuksen alkamisesta. Talojen pojat ja vävyt olivat ehtineet siihen ikään, jolloin he alkoivat salvoa omia pirttejä. Suotuisat puitteet nopealle asutuskehitykselle loi normaalia lämpimämpi sääjakso 1620-luvun alkupuolella (liite 7).¹⁵⁶

Vaikka Kainuun talolukua nostivat useat eri tekijät, eniten sitä lisäsivät alueen ulkopuolelta saapuneet uudisasukkaat, mikä näkyy selvästi liitteen 2 sukujen tuloaikaa kuvaavasta sarakkeesta. Sen mukaan vuosien 1618 ja 1626 välillä saapuneita sukuja oli kaikkiaan 39. Tulokkaat olivat suurimmaksi osaksi entiseen tapaan Savosta, mutta myös rannikolta lähteneitä oli nyt useita. Autiusasteen mukaan oli 1620-luku parempaa aikaa kuin edellinen vuosikymmen. Suureksi osaksi tämä on kuitenkin kirjanpidollinen harha. Verottajan silmä oli huomattavasti tarkentunut. Kun molempien vuosikymmenien autoioista erotellaan pois ne, jotka olivat uudisasukkaina verovapaita, saadaan vuosittaiseksi autiusasteeksi 1610-luvun jälkipuoliskolla ja 1620-luvulla noin 3–10 %.

1610–1620-luvun uudisasutus vahvasti ratkaisevasti vanhojen jo ennen rappasotia kansoitettujen alueiden asutusta. Oulujärven seudun kyliin ei Melalahtea, Mieslahtea ja Paltamoalukuunottamatta tullut merkittävästi uutta väkeä. Sen sijaan Murtomäki ja Mainua eteläisellä erämaa-alueella sekä Kainuun pohjoisosien laajojen korpimaiden järvien ja jokien tienoot Ristijärvellä, Hyrynsalmella, Puolangalla ja Suomussalmella vetivät väkeä, samoin kuin Sotkamon ja Kuhmon vielä harvaan asutut seudut.

5.3.4. 30-vuotinen sota ja nälkä runtelemassa asutusta

Useat 1630-luvun ja 1640-luvun alkuvuodet olivat katovuosia koko Suomessa ja laajoilla alueilla muuallakin Euroopassa.¹⁵⁷ Samaan aikaan olivat 30-vuotisen sodan aiheuttamat rasiot suurimmillaan.

154. *Lappalainen J.* 1972, s. 2.

155. Vrt. esim. *Luukko* 1958 B, s. 14

156. Esim. *Bitvinskas* 1974, s. 156; *Siren* 1963, s. 18–20.

157. Vuodet 1633–1635, 1638, 1641–1643 olivat pahoja katovuosia. Vuodet 1639, 1640 ja 1644 olivat myös huonoja vuosia. Näin pitkällinen hallavuosien kausi selittyy pienen jääkauden kylmimmän jakson osumisella juuri 1600-luvulle. Myös liitteen 7 dendroklimatologisessa käyrässä tämä poikkeuksellisen kylmä sääjakso erottuu selvästi. Tässä käytetyn tutkimuksen (*Bitvinskas* 1974) kattamasta vuosien 1457–1958 jaksosta neljä kymmenestä kylmimmästä vuodesta sijoittuu aikaan 1638–1642 (vrt. *Melander* 1924; *Virrankoski* 1974, s. 207–210; 1630–1640-luvun kymmenensuunnitelmat)

Kainuulaisten ahdingosta 1630-luvun alun surkeina vuosina on säilynyt kuvaus valituskirjeessä, joka laadittiin Paltamon pappilassa 12.8.1633 pidetyssä pitäjänmiesten kokouksessa:

”... niin olemme me kaikki alamaiset täällä Jumalan vitsomia nälän ja kalliin ajan kautta niin, että monet ihmiset ovat kuolleet nälkään ja joka päivä toisia kuolee yhtä surkeasti, ja tämmöistä on yhä suuremmassa määrin pelättävissä, koska tämän vuoden sato on luultavasti vähäinen, sillä suurin osa rahvaasta ei ole mitään kylvänyt. Meitä ahdistavat täällä sen lisäksi vielä monet muut suuret vaikeudet, joista muut Ruotsin kruunun alamaiset evät mitään tiedä.”

Suureen hätäänsä kainuulaiset pyysivät veron vähennystä ja lievennystä sotaväenotoista siten, että vain joka 15. mies kustakin ruodusta liettäisiin.¹⁵⁸

Katovuosien lisäksi kainuulaiset olivat katkeroituneet kruunun rasiitusten kasvusta. Verorasitus kasvoi yleisesti koko maassa 1620-luvulla uusien ylimääräisten verojen myötä, mutta Kainuussa rasiituksen kasvu tuntui varmaan vielä voimakkaammalta, koska veroharavan piikkejä onnistuttiin tihentämään. Vasta alkaneet sotaväenotot syvensivät ahdinkoon joutumisen tunnetta. Vaikka kruunun rasiitukset eivät kohonneet läheskään muun maan tasolle, ne riittivät yhdessä nälkävuosien kanssa kääntämään 1610-luvun lopulla alkaneen myönteisen asutuskehityksen jyrkkään laskuun.

Veroluettelot ovat 1630-luvulta säilyneet vieläkin puutteellisemmin kuin edellisiltä vuosikymmeniltä, mutta siteeratun valituskirjeen kertoman surkeuden ne pystyvät todistamaan. Alkaneesta taloluvun laskusta kertoo vuoden 1630 karjaveroluettelo, jonka kokonaistaloluku on noin 340. 1640-luvun asutuskehityksen seuraamista auttavat lähes aukottomasti säilyneet henkikirjat ja useat kymmenysluettelot. Seuraavan sivun asetelmaan on koottu 1630–1640-luvun asutusta kuvaavien tilien talo- ja autioluvut.¹⁵⁹

Kainuun asutuksen myönteinen kehitys loppui lyhyeen ja rajusti. Nälkä ja kallis aika autoioittivat taloja huomattavasti enemmän kuin veroluetteloiden autoiksi ja rutiköyhiksi luotteloitujen määrät osoittavat. Muutamassa vuodessa hävisi tileistä satakunta taloa. 1630-luvun puolivälissä asutus hieman elpyi nälkävuosien hellittäessä. 1630-luvun lopun ja 1640-luvun alun useat perättäiset katovuodet ja edelleen jatkuneet 30-vuotisen sodan rasiitukset verottivat elpymisen merkkejä osoittanutta asutusta kuitenkin siinä määrin, että 1640-luvun puolivälissä oli henkirahaa maksaneita taloja suunnilleen yhtä paljon kuin vuotuisveroa maksaneita vuosikymmen aikaisemmin (noin 200). Asukkaita oli tosin enemmän, sillä kymmenyksiä kykeni maksamaan noin 250 taloa. Osa näistä oli merkitty autioluetteloihin savua pitävinä tai vähän viljelevinä (1642 13 ja 1643 16).¹⁶⁰

158. RA Almogens besvär, Österbotten 4, Särskilda delar, Kajana socken 1633 (FR 7).

159. (1633) VA 4969: 53v–61; (1632) 4971: 52v–60; (1635) 9098: 92v–103; (1636) 9100: 75v–86; 9101: 221–223; (1637) 9103: 90v–103; (1641) 9110: 24–31; (1642) 9113: 212–212v, 341–344v; (1643) 9115: 118–119v, 188–189v, 298–301; (1644) 9117: 66–67v, 139–140v, 265–266v; (1645) 9120: 219–226, 259–261, 398–403; (1647) 9125: 171–180, 279–279v, 321–327; (1648) 9126: 150v–158, 254–258; (1649) 9128: 158v–169, 270–276v; 9129: 537–542.

160. VA 9113: 212–212v; 9115: 188–189v.

Vuosi	Maakirja			Henkikirja			Kymmenysvero			Karjavero			Autovero	
	Talo	Autio	Autoitumis-%	Talo	Autio	Autoitumis-%	Talo	Autio	Autoitumis-%	Talo	Autio	Autoitumis-%	Autio	Autoitumis-%
1633	300	47	16
1634	297	146	49
1635	319	116	36
1636	304	104	34	167	-	-
1637	303	64	21
1638
1639
1640
1641	259	4	2
1642	261	9	3	263	36	14
1643	224	-	-	274	51	19	81	..
1644	213	11	5	252	9	4	118	..
1645	208	9	4	255	-	-	82	..
1646
1647	268	3	1	296	3	7	36	..
1648	318	34	11	279	2	1
1649	318	71	22	284

Tyystin autoituneiden talojen väki oli kuollut nälkään tai lähtenyt nälkää ja kruunun rasituksia pakoon. Karkaamisista ei aina jäänyt merkkejä lähteisiin. Muutamiin poikkeuksellisen tarkasti laadittuihin autioluetteloihin voitiin merkitä autiuden syyksi ”karannut”.¹⁶¹ Tuomiokirjoihin esimerkiksi Venäjälle karkaaminen merkittiin varmimmin silloin, kun jonkin rikoksen tekijä pakeni sinne välttääkseen rangaistusta.¹⁶² Myös autioita uudelleen asutettaessa karkaaminen kirjattiin tuomiokirjoihin.

Sota söi niin paljon suurvaltahaaveitaan toteuttamaan lähteneen maan miehiä, että myös jo ennestään suurissa vaikeuksissa kamppailleen Kajaanin pitäjän täytyi ryhtyä luovuttamaan miehiään maan sotavoimien palvelukseen 1630-luvun alussa. Ymmärrettävästi eivät miespolvea aikaisemmin kalliisti maan turvallisuudesta maksaneet uudisraivaajasuvut ja etelästä sekä lännestä väenottoja paenneet miehet ottaneet sydämellisesti vastaan käskyä rientää taistelemaan kaukaiseen Saksaan.

Kaakossa oli rajanaapurina Käkisalmen lääniin kuulunut Pielisjärvi, joka oli vapaa väenotoista. Se oli mitä otollisin karkureiden määränpää. Monia muutamia vuosia tai jo pitempään Kainuussa asuneita henkilöitä tavataankin 1630-luvulta lähtien Pielisjärveltä.¹⁶³ Väenottojen ajaksi paettiin myös itäisiin erä-

161. Esim. VA 9115: 188–189v.

162. Esim. Kaj. ja Palt. 1650 rr 7: 48–49; *Mäntylä* 1969, s. 134.

163. Esim. *Saloheimo* 1953, s. 35; *Pielisjärven historia*, s. 77–80; *Virrankoski* 1973, s. 628–629.

maihin ja joskus Venäjän puolelle asti.¹⁶⁴ Melkoinen osa veroluetteloista hävinneiden ja autioiksi merkittyjen talojen väestä näyttää lähteneen pois Kainuusta. Kainuu toimi siis myös 1630-luvulla melko vilkkaana savolaisten ja myös länsisuomalaisten läpikulkupaikkana, jonne pysähdyttiin vain muutamiksi vuosiksi. Tämä liikehdintä ilmenee myös sukunimistön voimakkaana vaihtumisena.¹⁶⁵

Pahimmin kärsivät vaikeiden vuosien mukanaan tuomista rasituksista seudet, joissa asutus oli nuorta, 1610–1620-luvulla perustettua. Sekä Pohjois- että Itä-Kainuun uudisasutusalueilla autioitui väliaikaisesti ja myös pysyvästi eniten taloja. Parhaiten selvisivät Oulujärven vanhat, 1500-luvulla asutetut rantakylät, kuten Säräisniemi, Manamansalo, Melalahti ja Paltamo sekä Oulujärven välittömästä läheisyydestä erillään oleva Ristijärvi (liite 5).

Tällainen kehitys oli luonnollista, sillä kaukaa erämaasta, uudistiloilta voitiin helpommin kaikota nälkää ja muita rasituksia kuin asutuksen rintaseuduilta, missä asutus oli vakiintuneempaa. Poikkeuksellisissa oloissa myös paikalliset luonnonolot säätelivät omalla tavallaan asutuskehitystä. Nälkävuosien perimmäinen aiheuttaja, halla, ei pystynyt kovin tuhoisasti runtelemaan mainittujen, suuren Oulujärven välittömässä läheisyydessä, kuivilla, hiekkaperäisillä rantamailla tai aurinkoisilla, paikallisilmaston suosimilla vaaranrinteillä sijainneiden talojen vuodentuloa.

Koettelemukset eivät pystyneet tyystin autioittamaan ainoatakaan 1620-luvun puoliväliin mennessä asutettua kylää tai seutukuntaa. Muutamat kylännimet hävisivät tosin tileistä (liite 5), mutta vertaamalla tilien henkilönimistöä ja vuonna 1650 piirrettyä Kajaanin läänin karttaa havaitaan asuttuja taloja sijainneen edelleen myös luetteloista poistetuissa kylissä. Verokykyiset talot oli väliaikaisesti liitetty suurempiin naapurikyliin.¹⁶⁶ Ensikerran poistettuja kyliä esiintyy uudelleen 1640-luvun alkupuolelta säilyneissä autioluetteloissa.¹⁶⁷

Muualla Pohjois-Pohjanmaalla kehitys kulki samansuuntaisesti. Suurten sotien ja nälkävuosien kaudella asutuskehitys pysähtyi tai kääntyi laskuun. PENTTI VIRRANKOSKI väittää tosin hieman pitemmällä aikavälillä (1633–1663) tarkasteltuna kehityksen Kajaanin läänissä olleen suorastaan dramaattisen poikkeuksen muuhun Pohjois-Pohjanmaahan verrattuna, sillä Kainuun taloluku kohosi tuona aikana huomattavasti, vuoden 1633 300:sta 468:aan vuonna 1663 (56 %) muualla sen pääasiassa laskiessa.¹⁶⁸ Luvuissa ja niistä tehdyissä päätelmissä ei sinänsä ole mitään virheellistä, mutta jos ensimmäistä vertailuvuotta siirretään neljä vuotta aikaisemmaksi, tulos on huomattavasti vähemmän dramaattinen: vuonna 1629 404 taloa ja vuonna 1663 468 taloa, kasvua siis vain noin 16 %.¹⁶⁹ Esitetty kritiikki ei sulje pois sitä tosiasiaa, että Kainuun taloluku to-

164. Esim. Kaj. 1642 rr 5: 90; Kaj. 1646 rr 6: 103; Kaj. 1649 rr 6: 435.

165. Vrt. esim. VA 4944a: 33–37; 4959a: 39–44v; 4969: 53v–61; 9110: 24–27.

166. Vrt. Esim. VA 9120: 398–403; 4964a: 14–19v; VA MH 104/2D4/1.

167. VA 9113: 212–212v; 9115: 188–189v; 9117: 139–140v.

168. *Virrankoski* 1973, s. 32–35. Myös *Armas Luukko* (*Luukko* 1974, s. 357) ja *Eino Juikkala* (*Juikkala* 1980, s. 87–88) ovat *Virrankoskea* lainaten kiinnittäneet huomiota Kainuun taloluvun poikkeukselliseen kehitykseen.

169. VA 4964a: 14–19v; *Virrankoski* 1973, s. 33.

della nousi, vaikka se muualla laski. Vaikka muista Pohjois-Pohjanmaan pitäjistä otettaisiin vertailtavaksi nälkävuosia edeltäneen ajan (1629) taloluvut, ei se ratkaisevasti muuta tulosta. Vain Kala- ja Pyhäjoella sekä Limingassa oli vuoden 1629 taloluku suurempi kuin vuoden 1633 taloluku.¹⁷⁰

Kainuun kokonaistaloluku oli katovuosien päätyttyä 1640-luvun puolivälissä vain runsaat puolet 1620-luvun lopun taloluvusta. 30-vuotisen sodan päätyttyä oli tilanne jo korjaantumassa, mutta edelleenkin taloja luetteloitiin vain noin 80 % 1620-luvun lopun määrästä.

Puolentoista vuosikymmenen ajan lähes jokavuotisena vieraana käynneen hallan väistyttyä ja 30-vuotisen sodan käännyttyä loppuun alkoi Kainuun asutus nopeasti elpyä. Kahdessa vuodessa (1645–1647) henkikirjan taloluku kohosi 59:llä (22 %). Seuraavinakin vuosina kehitys oli nouseva, sillä vuosien 1648–1649 maakirjoihin merkittiin peräti 318 taloa. Tuo kokonaistaloluku lie-nee lähellä totuutta, sillä siihen sisältyy joukko autioita, jotka puuttuvat henkikirjoista ja kymmenysluetteloista.

Elpyminen oli voimakas ja nopea, sillä jo vuonna 1654 voitiin kirjata yli 420 taloa (henkikirjaan 422 ja maakirjaan 423)¹⁷¹ eli hieman enemmän kuin 1620-luvun huippuvuosina. Nousu jatkui vielä tämän jälkeenkin, tosin lieventyneenä, sillä vuonna 1663 Kainuussa oli 468 taloa. Näin selittyy VIRRANKOSKEN havainto Kainuun poikkeuksellisen myönteisestä asutuskehityksestä aikavälillä 1633–1663. Taloluku nousi siis vasta katojen ja 30-vuotisen sodan varjon väistyttyä. Silloin tuo nousu oli todella dramaattinen, n. 90 % vuodesta 1645 vuoteen 1663. Osa kasvusta on kuitenkin teoreettista, sillä suuri joukko uusia taloja oli itse asiassa vanhoja, useimmiten kameraalisesti autioina olleita taloja. Kainuun asutuksen kasvu oli tosiasiaassa tässä esitettyä vieläkin voimakkaampaa 1600-luvun puolivälissä, sillä esimerkiksi vuoden 1654 luvuista puuttuvat vuonna 1651 perustetun Kajaanin kaupungin 86 taloutta.¹⁷²

Kasvu johtui suureksi osaksi sisäisestä kehityksestä. Uusi ikäpolvi perusti tiloja erämaihin, sillä asutuksen rintaseudut Oulujärven rannoilla sekä Hyrynsalmen ja Sotkamon reittien alajuoksut oli asutettu ”täyteen”. Myös Kainuun ulkopuolelta tulleita uudisasukkaita voidaan löytää. Kaikkiaan vuoden 1654 henkikirjaan voitiin merkitä 44 uudisasukasta. Kasvun nopeus selittyy osittain verokirjanpidollisilla syillä, mihin edellä viitattiin, sillä henkirahan maksusta vapautettiin väkeä, varsinkin veron alkuaikoina.¹⁷³ Vuoden 1654 henkikirja onkin tässä suhteessa selvä poikkeus, koska siinä mainitaan suuri joukko uudisasukkaita ja näiden lisäksi kymmenen huonemiehen asemaan luokiteltua taloutta. Henkikirjoista jäi väkeä myös vilpin kautta. Epäonnistuneista kierto-yrityksistä kerrottakoon tapaus vuodelta 1636. Jaakko Utriainen tuomittiin 40

170. VA 4964a.

171. VA 9138: 241–247v, 59–65.

172. VA 9138: 240; *Jokipii* 1956, s. 225–228; Virrankoski 1973, s. 44, 610.

173. Henkikirjoista jätettiin pois suuri joukko lain mukaan henkirahan maksamiseen velvoitettuja henkilöitä ja myös kokonaisia talouksia, joille henkirahan maksaminen tuotti suuria toimeentulovaikeuksia. Tällaisiksi luettiin esim. köyhät, sairaat ja uudisasukkaat (esim. *Lext* 1979, s. 47–48, 67–68).

markan sakkoihin nimismiehen päällekkäisyydestä, tämän haukkumisesta, yrityksestä lyödä ja väkivalloin häätää tämä pois kuninkaan aitasta nimismiehen kirjoitettua Utraisen mielestä henkikirjaan liikaa väkeä, joka tosin Utraisen talossa asui. Maaherra antoi armon käydä oikeudessa ja katsoi Utraisen niin köyhäksi, että alensi määrätyn sakon puoleen.¹⁷⁴

Vuoden 1654 henkikirjan talolukua lisäsi kymmenellä vuonna 1649 rajanmuutoksella Kajaanin lääniin liitettyjen Raudanveden, Laakajärven, Lahna-järven ja Älänteen kylien asutus. Tuo Maanselän eteläpuolinen seutu oli uudisasutusalue, joka asutettiin vasta 1600-luvun puolivälissä.¹⁷⁵ Vuoden 1654 henkikirjassa talot eivät kuitenkaan olleet enää uudistaloina.¹⁷⁶

Myös luonto auttoi omalta osaltaan katastrofin jälkien korjaamisesta, sillä 1650-luvun alkupuoli oli ilmastoltaan hyvin edullista aikaa. Vuosi 1651 oli tässä käytetyn dendroklimatologisen tutkimuksen ajanjakson 1457–1958 toiseksi edullisin vuosi.¹⁷⁷

Todellisen autoitumisen laajuutta eivät 1640-luvun henkikirjat paljasta. Henkikirjojen autiusaste jää lähes joka vuosi alle 5 %:n. Oikeansuuntaisen käsityksen autiudesta antavat vasta vuosien 1642–1645 ja 1647 autioluettelot ja vuosien 1648–1649 maakirjat. Autiusaste oli vuosikymmenen alussa 30 %:n tienoilla ja vuosikymmenen lopulla 10–20 %.¹⁷⁸ Tämän jälkeen autius putosi nopeasti prosenttiin, parin tasolle. Sama ilmiö on havaittavissa muualla Pohjois-Pohjanmaalla vain Salossa. Muissa pitäjissä autiusaste oli edelleen korkea vaihdellen 13–27 %:n välillä.¹⁷⁹ Johtuiko alhainen autius mahdollisesti Salon ja Kainuun liittämistä vuonna 1650 Pietari Brahen Kajaanin vapaaherrakuntaan, on jo toinen asia.

5.3.5. Autioiden asuttaminen

Viranomaisten pyrkimyksenä oli mahdollisimman nopeasti asuttaa autiotilat tuottamaan kruunulle verotuloja.¹⁸⁰ Autioiden voimaperäinen viljely kenenkään asumatta tilalla oli kiellettyä. 1630–1640-luvun jatkuvien katovuosien aikana ei asiaan tosin puututtu kovinkaan tarkasti.

Muutamista 1640-luvun alkupuolelta säilyneistä autioluetteloista käy selville, että joitakin autoita viljeltiin osittain pientä veroa, ns. ruohorahaa, vastaan. Esimerkiksi vuonna 1642 kaikkiaan 58 autiosta 13 maksoi 1/2 – 2 takkavit-sallista eli köydellistä¹⁸¹ heiniä. Näin autioiden hyödyntäminen kohdistui niittiyhin.¹⁸² Myös tuomiokirjoista tapaa esimerkkejä autioiden niittyjen viljelys-

174. Kaj. 1636 rr 4: 3.

175. Palt. Sotk. tk 1653 tt 1: 130–131; *Jokipii* 1956, s. 226–227; Virrankoski 1973, s. 503–504. Talon ei löydy lisalmen pitäjän veroluetteloista 1640-luvulta (esim. VA 8592: 183–186).

176. VA 9138: 247v.

177. *Bitvinskas* 1974, s. 156–157; *Siren* 1963, s. 18–20.

178. VA 9126: 151v–158, 254–258; 9128: 158v–169; 9129: 537–542.

179. *Virrankoski* 1973, s. 40.

180. Esim. *Jutikkala* 1958, s. 117–118.

181. Reep, rep = 5 kyynärää, n. 3 m pitkä köysi (*Jansson* 1950, s. 53, 55; vrt. *Jokipii* 1974, s. 207 alav.).

182. VA 9113: 212–212v.

tä. Vuodelta 1642 kerrotaan Simo Montosen 1/8 manttaalin tilasta Jormasjärveltä, joka oli ollut seitsemän vuotta autiona, mutta sen niittyjä oli Hannu Tuhkanen viljellyt autoveroa vastaan.¹⁸³ Autovero määräytyi viljelystä saadun hyödyn mukaan, ja vero maksettiin luonnollisesti jyvinä, jos aution pelloilla kasvatettiin viljaa.¹⁸⁴

Aution asuttajan täytyi saada omistusoikeudelleen lain vahvistus. Autiotilan asuttaminen käsiteltiin näin ollen käräjillä, ja lopullisesti omistuskysymyksen vahvisti maaherra. Autioiden asuttamisasioita löytyy Kainuun tuomiokirjoista vuoteen 1650 mennessä kaikkiaan vain 29, joista 27 sijoittuu vuosiin 1642–1649. Vanhin tapaus on vuodelta 1626.¹⁸⁵ Autioiden asuttaminen tapahtui useimmiten riidoitta. Se, joka tarjoutui ottamaan tilan viljeltäväkseen, myös sen yleensä sai, olihan kruunun etu, että tila asutettiin. Se, ettei tilojen haltuun saamisesta tavallisesti riideltä, saattaa merkitä monien autioiden olleen esimerkiksi epäedullisen sijaintinsa vuoksi niin elinkelvottomia, että mieluummin raivattiin korpea jossakin suojaisessa paikassa kuin lähdettiin kitumaan autioutilalle, johon tosin oli raivattu peltoja ja jossa päästiin heti ”katon alle”, mutta jonne halla oli odotettavissa melkein joka vuosi. Esimerkkinä tämäntapaisesta tilanteesta lienee Manamansalosta Olavi Sorjosen entinen tila, jonka mainitaan vuonna 1645 olleen autiona kolme vuotta. Tilaa tarjottiin sukuoikeuden nojalla sukulaisille nimismiehen ja lautakunnan arvioimalla hinnalla lunastettavaksi, mutta kukaan ei sitä halunnut. Tilan lunasti vieras henkilö.¹⁸⁶ Ehkä sukulaiset tiesivät tilan elinkelvottomaksi eivätkä katsoneet kannattavaksi sitä lunastaa.

Sukulaisille annettiin etusija aution lunastamiseen ja asuttamiseen, jos nämä halusivat. Varsinkin ennen 1640-lukua kruunu näyttää suhtautuneen melko kärsivällisesti aution omistaneeseen perheeseen.¹⁸⁷ Esimerkiksi vuonna 1626 tuomittiin ristijärveläinen Pekka Karhu luovuttamaan kaksi tynnyriä rukiita asuttamansa verohylyksi sortuneen talon tyttarelle tämän ”perintöosana”.¹⁸⁸ Jos sukulaisia ei ollut tiedossa, ei heitä juuri etsitty, jos joku ulkopuolinen halusi asuttaa aution. Jos sukulaisia oli tavattavissa, oikeus tavallisesti tiedusteli, halusiko joku näistä lunastaa tilan itselleen. Jos sukulaisilla ei ollut varaa suorittaa oikeuden määräämiä lunastusmaksuja tai rästejä, tila meni sille, joka sen halusi ja joka pystyi suorittamaan tarvittavat maksut. Tällaisessa tilanteessa saattoi katkeruus jäädä itämään sukulaisen mieleen. Eräässä tapauksessa katkeroitunut sukulainen vahingoitti aution lunastaneen henkilön hevosta kotski.¹⁸⁹

Kaikista tuomiokirjoissa esiintyvistä 29 aution asuttamistapauksista oli kahdeksan (28 %) sellaisia, joissa entisen asukkaan sukulainen asutti aution. Kaikista tuomioista ei tosin käy selville entisen ja uuden asukkaan mahdollinen

183. Kaj. kk 1642 rr 5: 124.

184. Luukko 1945, s. 40–41; Virrankoski 1973, s. 61.

185. Pohjanmaan tuomiokunta, käräjäpöytäkirjat, Kajaani 1626–1650.

186. Kaj. kk 1645 rr 6: 18–19; Luukko 1945, s. 39–40; Jutikkala 1958, s. 118.

187. Ingman 1890, s. 57; Melander 1926, s. 2; Virrankoski 1973, s. 63.

188. Kaj. kk 1626 rr 1: 14; Virrankoski 1973, s. 63.

189. Kaj. 1643 rr 5: 214v.

sukulaisuussuhde. Yhdessäkään tapauksessa ei tilan asuttamiselle ollut esteenä se, ettei aution halunnut henkilö ollut entisen asukkaan sukulainen.

Uuden asukkaan täytyi saada vähintään kaksi hyvin toimeentulevaa ja luotettavaa talollista takaajikseen. Kun aution asuttamisen katsottiin tavallaan koskevan pitäjän yhteistä etua (yhteisten rasiusten jakajia tuli useampia), takuumiehiksi ryhtyivät paitsi varakkaimmat talonpojat myös nimismies ja jopa kirkkoherra.¹⁹⁰ Takaajat vastasivat siitä, että tilaa hakeva pysyi talossa vapaavuosien jälkeenkin, maksoi veronsa eikä yrittänyt keinotella vapaavuosilla. Takaajat velvoitettiin asukkaan karattua maksamaan saamatta jääneet verot.¹⁹¹ Jotkut uskaltautuivat useiden asuttajien, parhaimmillaan jopa kahdeksan henkilön takaajiksi, kuten nimismies Antti Eerikinpoika sekä lautamiehet Jaakko Utriainen ja Erkki Tuhkanen. Kaikissa tässä käsitellyissä aution asuttamisasoissa oli yhteensä vain 13 eri takaajaa. Takuu näyttää olleen muodollisuus, sillä jos takaajat olisivat joutuneet maksamaan karanneiden taattaviensa rästejä, he olisivat pian itse joutuneet taloudelliseen ahdinkoon. Takaajien täytyi siis olla varmoja taattavistaan. Yleensä takaajiksi näyttävät ryhtyneen pitäjän eri osissa kyseisen kulmakunnan lautamiehet, jotka tunsivat parhaiten alueensa olot ja asukkaat. Autioiden asuttajien nimiä tarkasteltaessa havaitaan heistä lähes jokaisen olleen seudun vanhaa sukua eikä kiertäviä irtolaisia.

Kruunu osoitti ymmärtävänsä sekä oman että uudisasukkaan edun antamalla aution asuttaneelle vapaavuosia, joiden määrä vaihteli aution kunnosta riippuen kolmesta kuuteen vuoteen. Tuona aikana toivottiin uuden haltijan saavan tilan sekä elin- että verokelpoiseksi. Ilman vapaavuosia tila olisi todennäköisesti autioitunut pian uudelleen ja molemminpuolinen hyöty jäänyt saavuttamatta.¹⁹²

Tilan verolukua uudelleen määriteltäessä oli syytä epäillä entisten asukkaiden joutuneen maksamaan tilan tuottavuuteen nähden liikaa veroa. Tilan veroluvun alentaminen tulikin usein esille ryhdyttäessä tilaa uudelleen verottamaan.¹⁹³

5.4. Toisen uudisasutuskauden väestö

5.4.1. Väkiluku

Jo ensimmäisen asutuskauden väkilukuja laskettaessa turvaututtiin arviointimenetelmiin, jotka perustuvat 1700-luvun puolivälin jälkeisiin väestötietoihin. Toisen uudisasutuskauden osalta tilanne on edelleen sama.

190. Esim. Kaj. kk 1642 rr 5: 125.

191. *Luukko* 1945, s. 41–42; *Jutikkala* 1958, s. 119.

192. Esim. Kaj. kk 1642 rr 5: 125; *Ingman* 1890, s. 57; *Melander* 1926, s. 2; *Jutikkala* 1958, s. 115–119; *Virrånkoski* 1973, s. 67.

193. *Virrånkoski* 1973, s. 67.

Ensimmäisissä Täyssinän rauhan jälkeisissä verotuksissa noudatettiin vanhaa 1500-luvulta peräisin ollutta menetelyä. Eräinä verotusperusteina olivat jousi ja nokka. Kolmelta vanhan verotuskäytännön mukaiselta vuodelta oli suurin jousiluku vuonna 1605 (168) ja suurin nokkaluku vuonna 1607 (331).¹⁹⁴ Näillä arvoilla soveltaen sivulla 127 käytettyä menetelmää väkiluvuksi saadaan vuonna 1605 638 ja 1607 629 henkeä (4,4 ja 4,3 henkeä/taloa). Keskiarvot jäävät selvästi samalla menetelmällä lasketusta vuoden 1577 arvosta, joka oli 5,6 henkeä/talo, puhumattakaan 1700-luvun tietojen mukaan lasketusta keskimääräisestä arvosta 7,0 henkeä/talo.

Vuodelta 1609 säilynyt huonekuntaveron kanton laadittu aviopariluettelo antaa myös mahdollisuuden arvioida väkilukua muutoin kuin käyttämällä talolukuun sovellettua kerrointa. Aviopariluettelon loppuun kirjoitettu vakuutus, että luetteloon sisältyvät sekä hyvät että huonot talot, torpat sekä uudisasukkaat,¹⁹⁵ antaa aiheen suhtautua vakavasti luettelon tietoihin.¹⁹⁶ Luetteloon on kirjattu kaikkiaan 305 avioparia ja 240 savua.¹⁹⁷ Jos oletetaan avioliitossa olleiden osuus väestöstä samaksi vuonna 1609 kuin 1700-luvun jälkipuoliskolla, jolloin se oli Suomessa 37 %, ¹⁹⁸, saadaan Kainuun väkiluvuksi vuonna 1609 peräti 1649 henkeä, 6,9/talo.¹⁹⁹

Henkikirjojen mukaan väkiluku voidaan laskea samalla menetelmällä kuin jousien tai nokkien mukaan, koska henkikirjoihin piti merkitä kaikki työkykyiset 15–63-vuotiaat (=nokat tai 2 x jouset). Ensimmäiset muualta Suomesta huolellisesti laadituiksi tunnetut henkikirjathan eivät ole Kainuusta säilyneet. Vanhimman henkikirjan (1641) väkiluku on 520²⁰⁰ ja kokonaisväkiluku näin ollen 988 henkeä, 3,8/savu. 1630-luvun puolivälin jälkeiseltä ajalta käytetään yleensä väkilukuarvioiden laskemiseen vuoden 1654 henkikirjaa,²⁰¹ jonka mukaan Kainuun väkiluku on 1006 henkeä²⁰² ja kokonaisväkilukuarvio 1911 henkeä, 4,5/savu. Lähes samaan päästään avioparikertoimen (37 %) avulla. Kainuussa oli vuonna 1654 688 avioliitossa elävää henkilöä ja sen mukaan 1859 asukasta, 4,4/savu. EINO JUTIKKALA on vuoden 1654 Hämeen henkikirjojen todellista väkilukua arvioidessaan kehittänyt menetelmän, jonka mukaan henkikirjaväkilukuun on lisättävä 26 % siitä, jotta 15–63-vuotiaiden todellinen määrä täyttyisi. Näin saatuun korjattuun henkikirjaväkilukuun on lisättävä lapsien määränä 69 % ja vanhusten määränä 15 % korjatusta henkikirjaväkiluvusta. Näin laskien saadaan Kainuun todelliseksi väkiluvuksi vuonna 1654 2395 henkeä, 5,7/savu.²⁰³ Minkään henkikirjoihin sovelletun arviointimenetel-

194. VA 4843: 74; 4855: 186v.

195. VA 4865: 60.

196. Vrt. *Virrankoski* 1973, s. 98–100.

197. VA 4865: 57–60.

198. *Jutikkala* 1957 B, s. 176–177.

199. On huomattava Kainuun asutuksen olleen vielä vuonna 1609 nuorta ja väestörakenteeltaan ilmeisesti toisenlaista kuin 1700-luvun lopulla. Avioparien suhteellinen osuus lienee ollut suurempi kuin 37 %. Väestörakenteen voi olettaa asettuneen varsin nopeasti, ehkä 20–30 vuoden kuluessa asutuksen alkamisesta lähelle 1700-luvun vakiota, sillä eihän elinkeino- eikä väestörakenne paljontaan muuttunut maaseudulla 1600-luvulta 1700-luvulle tultaessa.

200. VA 9110: 24–27.

201. *Jutikkala* 1957 A, s. 166; *Jutikkala* 1957 B, s. 150–157.

202. VA 9138: 241–247v.

203. *Jutikkala* 1957 B, s. 169–177.

män mukaan ei siis päästy lähellekään aviopariluettelon kerrointa 6,9 henkeä/savu.

Seuraavassa asetelmassa esitetään Kainuun väkilukuarviot neljältä suunnilleen tasaisin väliajoin valitulta vuodelta:²⁰⁴

Vuosi	Väkiluku			Taloluku
	1	2	3	
1609	1649	–	–	240
1626	2788	–	–	403
1641	1794	998	1185	259
1654	2912	1911	2395	422

1 = 6,9 x taloluku, 2 = henkikirjan väkiluku + 90 % vanhusten ja lasten määränä, 3 = korjattuun (26 %) henkikirjaväkilukuun lisätään siitä 69 % lasten ja 15 % vanhusten määränä.

Miten on selitettävissä henkikirjojen väkilukujen suuri vaje? Tarkasteltaessa vuoden 1654 henkikirjaa (liite 6) havaitaan miesten osuuden Kainuun väestöstä olleen 58 %, kun se muualla Pohjois-Pohjanmaalla oli samaan aikaan vain 38–47 %. Miesten enemmyyttä suhteessa naisten määrään ei selitä 30-vuotisen sodan väenottorasitusten pienuus Kainuussa verrattuna Pohjois-Pohjanmaan. Naisia puuttuu henkikirjasta ainakin 154, jos naisten ja miesten määrä oletetaan samaksi. Naisten jättämisen pois henkikirjoista arvelee PENTTI VIRRANKOSKI johtuneen Kainuun elinkeinorakenteesta. Talous nojautui edelleen suureksi osaksi kaskiviljelyyn, joka kysyi ennen kaikkea miehistä työvoimaa, kun taas naisten työnä ollut karjanhoito oli vielä vähäistä.²⁰⁵ Ei pidä kuitenkaan luulla, ettei naisia olisi tarvittu kaskiviljelyssä, mutta ilmeisesti verottaja arvioi miesten työpanosta enemmän.

Isännättömiksi kirjattiin Kainuun 422 talosta peräti 121 eli lähes 29 %, kun esimerkiksi vuonna 1641 isännättömiä taloja oli vain 17 %.²⁰⁶ Voidaan olettaa, että ainakin viitisenkymmentä 63 ikävuotta lähenevää isäntää on jätetty tässä 'harkintaverotuksessa' veron keventämiseksi pois henkikirjoista.

Tilattomalta väeltä, harvoja palkollisia lukuunottamatta, ei peritty henkirahaa vielä vuonna 1654. Tilattomia oli runsaasti, sillä kun heitä ensi kerran kirjattiin vuonna 1683, heitä oli Kainuussa 226.²⁰⁷

Näin laskien saadaan vuoden 1654 todelliseksi väkiluvuksi 2300–2400 henkeä, mikä on yhtenevä JUTIKKALAN menetelmän mukaan laskettuun väkilukuun (2395). Vuoden 1654 väkilukua lienee nostanut kuitenkin laskelmissa huomaamatta jäänyt, katastrofien jälkeiselle ajalle ominainen syntyvyyden

204. Vuodet on valittu suurin piirtein tasaisin väliajoin siten, että vuosi 1609 on ensimmäinen vuosi, jolta voidaan tehdä luotettavan tuntuinen väkilukuarvio. Vuosi 1626 on 1600-luvun ensimmäisen puoliskon asutuksellinen huippuvuosi. Vuodelta 1641 on säilynyt ensimmäinen henkikirja ja vuoden 1654 henkikirja on mukana luotettavimpana henkikirjana sitten vuoden 1634.

205. Vrt. *Virrankoski* 1973, s. 101.

206. Vrt. VA 9110: 24–27; 9138: 241–247v.

207. *Virrankoski* 1973, s. 138.

kasvu. Viimeisistä katovuosista oli ehtinyt kuluja jo vuosikymmen ja maassa oli rauha. Kainuun asutus oli myös varsin vakiintunutta, eikä 1600-luvun jälkipuoliskon sisäinen uudisasutus ollut ehtinyt hajottaa talouksia. Näin ollen tuon epämääräisen talolukuun sovelletun kertoimen (tässä 6,9) perusteella lasketua väkilukua voitaneen pitää luotettavimpana.

Liitteeseen 6 on laskettu henkikirjoitetun väestön määrän keskiarvot/talo kylittäin vuonna 1654. Väkiluku vaihtelee Säräisniemen 4,3:sta Raudanveden 1,0:aan Kainuun kaikkien talojen keskiarvon ollessa 2,4. Jos oletetaan henkikirjoittajien kirjanneen kaikista kylistä suhteellisesti yhtä paljon ihmisiä, olivat Oulujärven ympäristön vanhoissa kylissä runsasväkisimmät taloudet ja sisämaan sekä vesireittien latvaseutujen laajoissa korpikylissä pienimmät. Ilmeisesti köyhillä syrjäkulmilla kannettiin henkirahaa suhteellisesti harvemmilta kuin rintaseuduilta.

5.4.2. Väestön rakenne

Väestön yhteiskunnallisten ryhmien suuruutta voidaan 1600-luvulta tutkia vain henkikirjojen perusteella. Vasta vuoden 1654 henkikirjaa voidaan pitää niin luotettavana, että sen perusteella uskalletaan tehdä väestön rakenteesta edes suuntaa-antavia päätelmiä. Henkikirjasta on liitteeseen 6 laadittu kyläkohtainen tiivistelmä, jonka summat esitetään seuraavassa taulukossa, johon on lisäksi erotettu säätyläiset omaksi kokonaisuudekseen:

<i>Väestöryhmä</i>	<i>Lukumäärä</i>	<i>% kaikista</i>
Säätyläisiä	11	1,1
Isäntiä	331	32,9
Emäntiä	220	21,9
Poikia	216	21,5
Tyttäriä	29	2,9
Vävyjä	10	1,0
Miniöitä	137	13,6
Renkejä	21	2,1
Piikoja	31	3,1
<i>Yhteensä</i>	<i>1006</i>	<i>100,0</i>
– miehiä	584	58,1
– naisia	422	41,9
– avioliitossa olevia	688	68,4
Taloja,	422	
joista vailla henkirahaa		
maksavaa isäntää	121	28,7

Kainuun 1600-luvun puolivälin kirkollisista virkamiehistä luetellaan Paltamon kirkkoherra Johannes Antilius, Sotkamon kirkkoherra Erik Antinpoika Cajanus ja Sotkamon kappalainen Henrik Johanneksenpoika Hoffrenius vuoden 1654 henkikirjan lopussa.²⁰⁸ Paltamon kappalaiset Johannes Antinpoika Cajanus ja Bartholdus Mangelius mainitaan sen sijaan talonpoikien joukossa Paltamon kylän henkikirjassa, koska heillä molemmilla oli oma talo.²⁰⁹ Yhteensä papistoon kuulunutta väkeä oli vain yhdeksän henkeä eli vajaa prosentti koko henkikirjoitetusta väestöstä. Muuta virkamieskuntaa ei Kajaanin pitäjän henkikirjasta erotella.

Nimismies oli tavallisesti talollinen, mutta Kajaanin pitäjän nimismiehenä vuodesta 1632 vaikuttanutta Cajanus-suvun kantaisää Antti Eerikinpoikaa on pidettävä ammattivirkamiehenä. Vuonna 1651 Antti Eerikinpojasta tuli Kajaanin vapaaherrakunnan vouti ja samalla hänen pojastaan Jeremias Cajanuksesta nimismies.²¹⁰ Näin ollen Antti Eerikinpojan Säräisniemellä sijainneen suuren talon henkikirjoitettu isäntä ja tytär on myös luettu säätyläisiin.

Palkollisia oli koko henkikirjoitetusta väestöstä hyvin vähän, vain 5,2 %. Sataa taloa kohden oli 7,3 piikaa ja 5,0 renkiä, yhteensä siis 12,3 palkollista. Koko Pohjois-Pohjanmaalla oli samoihin aikoihin piikoja 21,8 ja renkejä 5,2 eli yhteensä 27,0 palkollista / sata taloa. Hämeessä olivat samat luvut vuonna 1634, tosin tarkemman henkikirjan mukaan, 35,0 piikaa ja 17,5 renkiä, yhteensä 52,5.²¹¹ Vaikka palkollisia olisi puuttunut enemmän Kajaanin pitäjän henkikirjasta kuin muualta Pohjois-Pohjanmaalta, oli silti vakinaisessa työsuhteessa ollut vierasta väkeä Kainuussa huomattavasti vähemmän kuin muualta maassa. Palkollisia oli vain seudun vanhimmissa ja vauraimmissa kylissä, eniten Paltamossa ja Säräisniemellä, joiden muita selvästi suurempi palkollisten määrä selittyy säätyläisten asumisella näissä kylissä. Kaikkiaan kuudesta säätyläistalosta kirjattiin yhteensä 18 palkollista (=18/52), eniten vouti Antti Eerikinpojalta Säräisniemeltä, kolme piikaa ja kolme renkiä.²¹²

Kainuun asutuksen rintaseuduilla elinkeinot alkoivat kehittyä entistä kiinteämmin paikallaan pysyviksi. Alkava peltoviljely ja karjanhoito vaativat myös palkkatyövoimaa. Syrjäseutujen elinkeinot perustuivat edelleen liikkuvaan kaski- ja erätalouteen, jossa perhekohtaiset taloudet tai suurperheet koettivat tulla omin avuin tai vastavuoroisuusperiaatteen mukaista yhteistoimintaa harjoittaen toimeen.

Maaseudun tilattoman väestön rakenteesta ei voida lähteiden puuttumisen takia tehdä tarkkoja päätelmiä. PENTTI VIRRANKOSKI on havainnut itsellisten olleen 1600-luvulla runsaslukuinen osa Pohjois-Pohjanmaan maalaisväestöä. Tällaisia itsellisiä eli huonemiehiä olivat torpparit²¹³, loiset eli kestit, irtolaiset, kerjäläiset ja karkurit.²¹⁴

208. VA 9138: 247v; Keränen 1977, s. 48; Lounela 1947, s. 23.

209. VA 9138: 242; vrt. Keränen 1977, s. 102, 106.

210. Jokipii 1960, s. 284; Virrankoski 1973, s. 532–533.

211. Jutikkala 1957 B, s. 374; Virrankoski 1973, s. 137.

212. VA 9138: 241–242, 247v.

213. Maakirjoissa esiintymättömillä torppareilla tarkoitettiin 1600-luvulla lähinnä myöhemmän ajan mäkitupalaisia muistuttavia mökkiläisiä eikä suinkaan vuokraviljelijätorppareita, joita Kainuussa alkoi esiintyä vasta 1700-luvun lopulla.

214. Virrankoski 1973, s. 138–141; vrt. esim. Jutikkala 1957 B, s. 198–200.

Eri väestönosien keskinäisten suuruussuhteiden lisäksi voidaan henkikirjojen perusteella tarkastella myös talouksien sisäistä rakennetta. Henkirahaa maksaneiden määrän mukaan talouksien koko näyttää varsin pieneltä, mutta jos tarkastelukohteeksi otetaan talouksissa asuneiden avioperheiden luku, tilanne muuttuu toisenlaiseksi. Jo vuoden 1609 aviopariluettelo antaa karkean kuvan talouksien koosta ja rakenteesta. Vähintään kaksivioparisia perheitä oli 172 taloudesta 63 (36,6 %).²¹⁵ Vuonna 1654 löytyi vähintään kaksivioparisia talouksia 149 eli 35,3 % kaikista. VÄINÖ VOIONMAAN vanha suurperhemääritelmän mukaanhan nämä kaikki olisivat olleet suurperheitä.²¹⁶

Monia VOIONMAAN määrittelemiä suurperheitä on kuitenkin pidettävä tavallisina perheinä, sillä normaaleiksi perheiksi on katsottava taloudet, joihin kuuluu isäntäparin lisäksi tilan myöhemmin haltuunsa ottava poika tai tytär perheineen.²¹⁷ Näin ollen VOIONMAAN esittämää suurperhemääritelmää on syytä tiukentaa. Jos taloudessa asuu vähintään kaksi isäntäperhettä, se katsotaan vakiintuneeksi suurperheeksi. Yhden isäntäperheen talous on suurperhe silloin, kun siinä asuu vähintään kaksi perheellistä lasta.²¹⁸ Vuoden 1609 aviopariluettelossa on kuusi kolmiavioparista taloutta (3,5 %). Ne olivat siis suurperheitä, mutta kuinka moni kaksivioparisista talouksista oli suurperheitä, sitä ei voida selvittää. Sitä vastoin mainittujen kriteerien mukaan laskettuna oli Kainuun talouksista vuonna 1654 60 suurperhettä eli 14,2 % kaikista talouksista. Suurperheinstituutio ei ollut kehityksensä huipulla Kainuussa vielä 1600-luvun puolivälissä.²¹⁹ PENTTI VIRRANKOSKEN mukaan Kainuussa oli vuonna 1695 samojen kriteerien mukaan laskettuna jo 27,8 % kaikista talouksista suurperheitä. Koko Pohjois-Pohjanmaan alueella oli sama suhdeluku 25,0 %.²²⁰ Kainuussa, Pudasjärvellä ja Pohjois-Pohjanmaan lounaisosissa oli suurperheinstituutio todella yleinen. Esimerkiksi Hämeessä oli vuonna 1634 suurperheitä vain 5 % ja Käkisalmen Karjalassa vuonna 1500 23 % kaikista talouksista.²²¹

Mitään monikymmenpäisiä suurperheitä ei Kainuussa ilmeisesti vielä 1600-luvun puolivälissä ollut, sillä suurin osa suurperheistä oli vain kahden isäntäperheen talouksia. Isäntäparin ja useampien perheellisten lasten muodostamia suurperheitä ei juuri ollut. Suurimmat perheyhteisöt muodostuivat joko kolmen isäntäperheen tai kolmen veljesperheen talouksista, joita oli vuonna 1654 seitsemän. Ne sijaitsivat Manamansalossa, Melahdessa, Otermalla, Kiehimänsuussa, Mieslahdessa ja Ristijärvellä.²²² Vuosisadan lopulla Kuhmossa oli yksi jopa viiden ylimääräisen perheen suurperhe.²²³ Myöhemmin suurperheiden

215. VA 4865: 57–60v.

216. Vrt. *Voionmaa* 1915, s. 403.

217. *Virrankoski* 1973, s. 130–131.

218. *Tornberg* 1972, s. 5–6; *Virrankoski* 1973, s. 131. Tutkimus esittää suurperheinstituutiosta vielä pitemmälle, erilaisiin suurperhetyyppiin meneviä määritelmiä (*Tornberg* 1972, s. 5–6), mutta 1600-luvun puolivälin lähteiden perusteella ei ole mahdollista päästä esitettyä määritelmää tarkempaan jaotukseen.

219. Vrt. *Pirinen* 1982, s. 314–315.

220. *Virrankoski* 1973, s. 131.

221. *Voionmaa* 1915, s. 390–391; *Jutikkala* 1957 B, s. 374, 378–379; *Virrankoski* 1973, s. 132.

222. VA 9138: 241–247v.

223. VA 9192: 889.

koko vielä kasvoi. 1800-luvulla Vuoksissa oli talous, johon kuului kaikkiaan 10 avioperhettä. Perheen väkiluku saattoi kohota jopa 40 henkeen.²²⁴

Suurperheinstituution yleistymisen liittyy 1600-luvulla alkaneeseen elinkeinorakenteen muutokseen peltoviljelyn suuntaan, ei kuitenkaan niin, että peltoja raivanneet talot olisivat kasvaneet suurperheiksi, vaan pikemminkin niin, että kaskiviljelyä edelleen jatkaneet, useimmiten syrjäseuduilla sijainneet talot eivät jakaantuneet, vaan muodostivat suurperheitä.

5.5. Toisen uudisasutuskauden asutusmuoto

5.5.1. Koko Kainuu asutetaan

Epäselvien ja kiistanalaisten rajaolojen selkiintyminen ja rajan siirtyminen Kainuun itäpuolelle loi asutuksen sijoittumiselle toisenlaiset edellytykset, kuin ne olivat olleet aikaisemmin. Sen sijaan luonnon asettamat asutuksen sijoittumisen ehdot pysyivät ilmastosta viilenemistä lukuunottamatta muuttumattomina.

Kainuun aluettahan alettiin asuttaa uudelleen välittömästi Täyssinän rauhan solmimisen jälkeen. Senaikaisen Oulujärven pitäjän ensimmäiseen sodan jälkeiseen verokirjaan merkittiin vuonna 1605 seuraavat kylät: Saaresmäki, Vuolilahti, Säräisniemi, Veneheitto, Kiehimänsuu, Uuranjärvi, Ristijärvi, Hyrynsalmi, Vuokkijärvi, Lylyjärvi, Kuluntalahti, Paltamo, Nuasjärvi, Jormasjärvi, Sotkamo, Katermanniska ja Lammasjärvi.²²⁵

Jo 1500-luvun loppuvuosina Täyssinän rauhassa valtakunnan yhteyteen virallisesti liitetyt Sotkamon vesistön varret tulivat asutetuiksi Kuhmon Lammasjärvelle asti. Kokonaan uusina kylinä tileihin tulivat tältä suunnalta Lammasjärven lisäksi Jormasjärvi, Sotkamo ja Katermanniska. Nuasjärvellä oli ollut asutusta jo ennen vainovuosia.

Pohjoisessa Suomussalmen suunnalla asutus valtasi välittömästi rauhan tultua Vuokkijärven ja Lylyjärven tienoot. Lännessä asutus työntyi Siikajoen vesistön latvoille Veneheittoon. Asutuksen vanhalla tukialueella Oulujärven välittömässä läheisyydessä säilyivät vanhat kylät luetteloissa. Ne asutettiin uudelleen vuosina 1595–1600. Uutena kylänä mainitaan vain Uuranjärvi, mutta sen asutus oli 1500-luvulla luettu Kienajoen tai Mieslahden kyliin.²²⁶

Entisten asuinalueiden uudelleen asuttaminen ja erämaiden valtaaminen asutukselle jatkui myös 1600-luvun alussa. Vuosina 1605–1606 asutettiin yhteensä yli 20 uudisasukkaan voimin Pyhäntäjärvi, Miesmäki (= Härmänmäki), Suolijärvi ja Kiantajärvi. Pyhäntäjärvellä oli ollut taloja jo ennen rappasotia. Samaan aikaan tulivat tileihin myös Mieslahti ja Auho. Nämä kylät olivat myös olleet kansoitettuja jo 1500-luvulla. Auhon tilalla oli silloin Askanmäki

224. *Paulaharju* 1922, s. 49.

225. VA 4843: 69–74.

226. VA 4843: 66–68.

tai Jaurankajärvi. Molemmat kylät asutettiin uudelleen jo 1500-luvun lopussa, mutta omiksi kylikseen ne erotettiin vasta, kun ne olivat saaneet vuosien 1605–1606 tienoilla lisäystä vähäiseen talomääräänsä.²²⁷

Seuraavalla vuosikymmenellä (1610-luvulla) ilmaantui veroluetteloihin Kukkola (= Neittävä), Jormuanlahti, Murtomäki ja Mainua Oulujärven seudulta sekä Turunkorva, Vihtamo, Korpisalmi (= nykyinen Kuhmon kirkonkylän seutu) ja Lentua Sotkamon ja Kuhmon suunnalta. Näistä Turunkorvan talot luettiin edellisellä vuosikymmenellä Nuasjärven kylään, Jormuan talot Kuluntalahteen ja Vihtamon talot Nuasjärven tai Sotkamon kylään. Ainakin Jormualla ja Vihtamossa oli ollut asutusta jo 1500-luvulla. Uusien kylien ilmaantuminen merkitsi täälläkin asutuksen voimistumista. Todennäköisesti myös Mainualla ja Murtomäellä oli ollut jo vuosista 1605–1606 lähtien joitakin taloja, mutta ne oli luettu uudistiloina Vuottolahden kylään. Kukkolan, Korpisalmen ja Lentuan asutus sai alkunsa vasta 1610-luvulla.²²⁸

1620-luvulla kirjattiin uusina kylinä Lehtomäki (= Lehtovaara) Savon-vasmaiselta erämaa-alueelta, Väisälä, Väyrylä (aluksi molemmat yhdessä, myöhemmin pelkkä Väyrylä) ja Näljänkajärvi Puolangan suunnalta sekä Tipasoja Sotkamosta. Väisälän tienoilla oli sijainnut taloja jo 1500-luvulla, jolloin seudut luettiin Somerjärven tai Kienajoen kyliin. Toisella uudisasutuskaudella nämä kylät asutettiin jo vuosina 1605–1606, sillä osa kylien talonpojista esiintyy kerran (1610) kymmenluettelossa läheisessä Kivarinjärven kylässä. Muutamia Näljänkajärven talonpoikia mainitaan 1610-luvun lopulla verokyvyyttöminä uudisasukkaina läheisessä Suolijärven kylässä, joten tämäkin kylä asutettiin viimeistään 1610- ja 1620-luvun vaihteessa.²²⁹

Uusina kylinä vielä ennen 1600-luvun puoliväliä kirjattiin Puolankajärvi sekä Yli- ja Ala-Sotkamo. Puolankajärven tienoot oli asutettu jo 1500-luvulla, sillä ainakin läheisen Kivarinjärven rannalla oli silloin taloja. 1600-luvulla vuoteen 1636 asti Puolankajärven talot luettiin Väyrylän kylään.²³⁰ Myös tämän seudun uudelleen asuttaminen näyttää tapahtuneen jo 1600-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä. Sotkamon kylän jakaantuminen Yli- ja Ala-Sotkamoon merkitsi Sotkamon asutuksen vahvistumista kylän itä- ja länsipuolisilla alueilla.²³¹

Sotkamoon vuonna 1649 Iisalmesta liitettyjen Maanselän eteläpuolisten alueiden asutuksen alkamisajankohdan selvittäminen on ongelmallista. Aluetta ensi kerran verotettaessa Kainuusta käsin vuonna 1654 sieltä merkittiin Kajaanin vapaaherrakunnan maakirjaan neljä kylää, joissa oli yhteensä 14 taloa.²³² Näistä puolet (7) luokiteltiin uudisasukkaiksi. Seutu oli siis asutettu jo ennen sen liittämistä Sotkamoon. Kajaanin kihlakunnan tuomari Johannes Curnovius kirjoitti aikaisempien asukkaiden olleen Savon perintötalonpoikien lampuoteja, jotka eivät olleet suorittaneet mitään veroja esivallalle.²³³ Niinpä hei-

227. Esim. VA 4861a: 71–75v; 4865: 57–60v; 4869: 41–45v.

228. Esim. VA 4935: 37v–43v; VA 483 Fa–Fi.

229. Esim. VA 4889: 37v–41v; 4958: 53–58v; 4959a: 39–44v.

230. Esim. VA 4756: 79–83; 4959a: 39–44v; 9104: 22–25; 9129: 537–542.

231. Esim. VA 4964b: 103–108v; 9104: 22–25.

232. RA Brahesamlingen Vol 28: 62 (FR 205); vrt. VA 9138: 64–65, 247v.

233. RA Skoklostersamlingen II Vol. 26: 77–78 (FR 476).

tä ei löydy Iisalmen pitäjän tileistä 1640-luvun lopulta.²³⁴ Näin ollen ennen alueliitosta seudulla sijainnut asutus oli varsin nuorta.

Monet Kainuun kylät olivat 1600-luvun alkupuolella maakirjakylä, joiden nimet asutuksen tarkan sijoittumisen määrittelijöinä olivat vain viitteellisiä. Tämä ilmenee vuoden 1650 talonnimet sisältävästä talouettelosta ja samana vuonna piirretystä alueen vanhimmasta kartasta. Suurin osa Kainuun tuonakaisesta asutuksesta sijaitsi Oulujärven läheisyydessä sekä Hyrynsalmen ja Sotkamon reittien varsilla, mutta osa hajallaan erämaassa pienten vesistöjen rantamilla. Puolangan asutus oli hajanaista: esimerkiksi Väyrylän talot olivat Salmi-, Somer-, Tuli-, Voipua- ja Kongasjärvellä. Paltamon Mieslahden itäisimmät talot sijaitsivat Ristijärven Hiisijärvellä ja Hyrynsalmella vastaavasti Mikintanjärven yläpäässä. Vuokin ylimmät talot olivat Aittojärvellä idässä ja Naamajärvellä kaakossa. Kiantajärven kylän talot sijaitsivat laajalla alueella: useimmat Kiantajärven vaiheilla, mutta myös Pesiö-, Juntus-, Tormua-, Piispa-, Peranka- ja Pistojärvellä oli useita taloja. Sotkamon suunnalla esimerkiksi Tipasojan kaukaisin talo sijaitsi Ison Tipasjärven alapäässä, Katerman taloista ainakin yksi oli Vepsänjärvellä asti ja Vieksin ylin talo Vuosankajärvellä. Lammasperän kylä ulottui kauas Kuhmon kaakkoiselle rajaseudulle: taloja oli Sauna-, Kesselin- ja Mäntykiekkijärvellä asti. Lentuan suunnalla taloja sijaitsi aina Lentiiran yläpuolella Salmi- ja Vartiusjärvellä sekä idässä Juolunka- ja Kaurojärvellä (kartta 18 s. 204).²³⁵

Ilmeisesti Kainuun asutus oli muutamaa poikkeusta lukuunottamatta saavuttanut jo 1600-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä sen alueellisen laajuutensa, joka sillä oli 1600-luvun puolivälissä. Uusien kylien ilmaantuminen tileihin merkitsi useimmiten asutuksen vahvistumista sisäisen kehityksen kautta.²³⁶

Asutuksen alueelliseen sijoittumiseen vaikuttaneita tekijöitä on jo käsitelty 1500-luvun osuudessa. Ns. vanhojen asuinpaikkojen ”työntöä” ja turvallisuuskysymystä uusien olojen kannalta katsottuna on syytä tarkastella.

Vanhojen asuinpaikkojen työntöä on pidettävä eräänä syynä hakeutumiseen pois kalaisan Oulujärven ja siihen laskevien suurimpien vesistöjen varsilta. Vanhastaan asutuilla seuduilla alkoi olla kova kilpailu parhaista kalanpyyntipaikoista, hyvistä kaskimaista ja edullisista talonpaikoista. 1500-luvulla vallatut seudut asutettiin pian ”täyteen” ja kaski- ja erätaloutta elänyt yhteiskunta ei voinut tarjota kaikille lapsille eikä uusille tulokkaille asuinpaikkoja muualta kuin etäällä olevilta salomailta.²³⁷ Malli tällaiselle liikehdinnälle oli jo eräkauden perua. Erämaa vallattiin parhailta osin ja suuret, kalaisat vedet sekä erämaat ja kaskipaikat niiden läheisyydessä otettiin ensiksi omistukseen. Viimeksi tulleet saivat hakeutua syrjäisille järville ja erämaille.²³⁸

Vaikka asutus Täyssinän rauhan jälkeen nopeasti hakeutui myös Kainuun itäosiin, asukkaat näyttävät ottaneen huomioon vainoaikojen toistumisen vali-

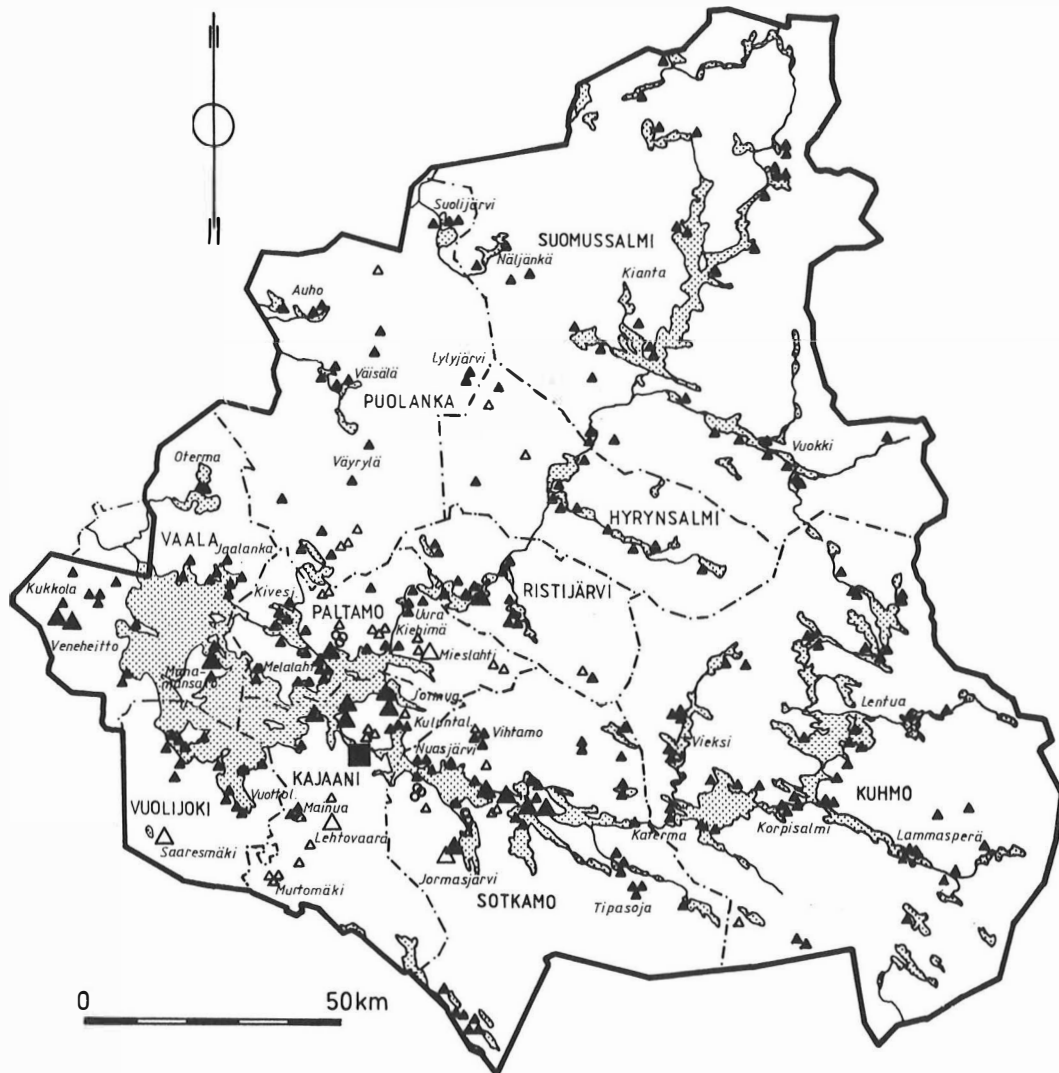
234. Esim. VA 8592: 183–186.

235. VA MH 107/2D3/1; RA Grev- och frihesseskap: Kajana (FR 314); VA 9120: 259–261.

236. Keränen 1977, s. 32.

237. VA MH 107/2D3/1; Virrankoski 1973, s. 71–72.

238. Soininen 1961, s. 45–49.

KARTTA 18.

Kainuun asutus 1600-luvun puolivälissä

- ▲ (1) ▲ (5) Alasijainti (enintään 20 m yläpuolella lähimmän vesistön)
- " ○ " Välisijainti (20–40 m yläpuolella lähimmän vesistön)
- △ " △ " Yläsijainti (vähintään 40 m yläpuolella lähimmän vesistön)

nessaan asuinpaikkoja. Eräät Puolangan ja Hyrynsalmen syrjäiset kolkat saivat ensimmäiset asukkaansa vainolaisia paenneista piilopirttiläisistä 1580-luvulla. 1600-luvulla tällaisia syrjäisiä taloja ja kyliä, jotka olivat vaikeiden kulkuyhteyksien takana ja kaukana vihollisen käyttämiltä kulkureiteiltä, oli Kainuussa jo runsaasti (kartta 18).

5.5.2. Alkavaa vaara-asutusta

Kainuun asutus on ollut rappasotien päättymisestä lähtien jatkuvaa. Tämä on ratkaiseva edellytys seudun paikallisen asutusmuodon selvittämiseksi 1600-luvun alkupuolelta, vaikka tällaisen tutkimuksen edellyttämän tarkkuustason kartoja on saatavissa vasta 1700-luvun puolivälistä.

Ensimmäisellä uudisasutuskaudella todettiin suurimman osan asutuksesta sijainneen alhaalla vesistöjen rannoilla. Sama oli asutuksen yleiskuva myös 1600-luvun alkupuolella: ranta-asutus oli edelleen vallitseva asutusmuoto. Tosin siitä ei ole lähteissä vielääkään suorita mainintoja. Oulujärven pitäjän veronkantaja selitti kuitenkin vuosittain, kuinka Oulujärven seudun asutus on levinnyt 15 peninkulmaa (= vanhaa peninkulmaa á n. 5 km) pitkän ja 12 peninkulmaa leveän Oulujärven ympärille.²³⁹

Vesistöjen merkitys kainuulaisille alkoi kuitenkin vähentyä. Vesitiet olivat edelleen käytetyimpiä kulkuväyliä ja kalastus tärkeää, mutta maanviljelyksen ja karjanhoidon merkitys lisääntyi. Näin tapahtui varsinkin Kainuun vanhimmissa uudisasutusalueilla Oulujärven ympärillä sekä Sotkamon ja Hyrynsalmen reittien alajuoksujen varsilla, missä parhaat vaaramaat oli ehditty kasketa jo pariin kertaan ja uudet kaskimaat sijaittivat kaukana ja hankalien yhteyksien takana. Viljaa täytyi entistä enemmän ryhtyä kasvattamaan pelloissa.

Kokemus oli osoittanut, että Kainuun vaarojen rinteillä monin paikoin valitsi viljan kasvulle edullisemmat olot kuin alhaalla. Kasket olivat tuottaneet parhaiten vaaroilla.²⁴⁰ Vainovuosien ja niitä seuranneen piilopirttivaiheen aikana entiset kasket olivat ehtineet kasvaa uudelleen kaskettaviksi lehtimetsiksi. Näille maille voitiin helposti raivata myös peltoja.

Peltoja raivattiin jonkin verran jo aivan asutuksen alkuaikoina. Tietoja on tosin saatavissa vain vuoden 1555 verollepanomaakirjan tilusluettelosta. Siinä mainitaan kolme peltoa: Horkkain pelto, Sunen pelto ja Moisen pelto sekä Peltolahden rantamaa.²⁴¹ Vasta 1600-luvulla alettiin harjoittaa peltoviljelyä laajemmin kaskiviljelyn ohella. 1600-luvun puolivälissä sanotaan Paltamon pitäjässä Ristijärvelle saakka olleen paikoin menestyksellistä peltoviljelyä harjoittaneita talonpoikia. Sotkamossa ei ollut kunnon peltoja muualla kuin joillakin talonpojilla kirkon lähellä.²⁴²

Kainuussa viljeltiin kaskissa rukiin ohella melko runsaasti myös ohraa, mutta osa ohrasta lienee kasvatettu pelloissa. Pellon ja kasken erottaminen on to-

239. Esim. VA 4869: 45v.

240. Vrt. *Castrén* 1754, s. 51; *Frosterus* 1785; *Soininen* 1974, s. 58.

241. VA 4972: 7, 9, 11v.

242. VA MH 107/2D3/1, selitys; *Luukko* 1954, s. 445–446; *Virrankoski* 1973, s. 189–190.

sin joskus hankalaa. Kun viljavaa kaskea käytettiin yhtä mittaa useita vuosia ja sitä muokattiin säännöllisesti joka vuosi, se sai helposti pellon nimen. Kaskipellon ehdyttyä se voitiin jättää metsittymään tai raivata lopullisesti pelloksi.²⁴³ Kymmenysluetteloiden perusteella voidaan päätellä ohran peltoviljelyn olleen Kainuussa varsin merkittävää 1600-luvulla, vaikka suurin osa viljasta saatiin edelleen halmeista.²⁴⁴ Tarkempia tietoja kaski- ja peltoviljelyn määrällisestä suhteesta ei voida saada, koska Kainuun kylvöveroluetteloissa ei eroteta kaski- ja peltokylvöä toisistaan, kuten esimerkiksi Savossa.

Peltoviljelyn yleistyminen muutti välittömästi asutusmuotoa. Oli käytännöllisintä rakentaa talot peltojen läheisyyteen, ja koska pellot raivattiin miltei poikkeuksetta kaskeamalla, synnytti kaskien sijainti vaaroilla välillisesti myös vaara-asutusta.²⁴⁵

Pelkkien kylien nimien ja vuoden 1650 kartan mukaan voidaan jo havaita ylös vaaroille tai rinnemaille, usein supra-akvaattisille alueille perustetuiksi 1600-luvun puoliväliin mennessä kaikki Saaresmäen (5), Lehtovaaran (5) ja Murtomäen (6) talot. Laajan asiakirja-, kartta- ja kenttätyötulosten vertailun perusteella voidaan todeta myös yhdentoista Mieslahden talon, osan Kiehimänsuun (Hyrylänmäen kolme taloa) ja osan Paltamon (Kaikkolan eli Kirkkohon kolme taloa) taloista sijainneen vaaralla. Lisäksi vaaroilla oli yksittäisiä tai parin talon ryhmiä Paltamon Melalahdessa, Puolangan Askanmäellä, Väyrylän Törmänmäellä, Someromäellä ja Raappanmäellä (nykyisin Paltamo), Hyrynsalmen Kytömäellä, Jormuan Kuluntamäellä (Häikiönmäellä), Sotkamon Korholanmäellä, Jormaskylällä (Vaarankylällä), Vuokatissa, Jormasjoella ja Kolmisoppisella (kuntakohtaiset asutuskartat ja taloluettelot liite 8).²⁴⁶

Asutuksen sijoittumista supra-akvaattisille vaaroille on syytä tarkastella hieman lähemmin. Tarkemman tutkimuksen kohteiksi on valittu Paltamon Mieslahden ja Kiehimänsuun kylät. Tarkastelukohteina ovat sekä talojen että niiden viljelysten sijainnit.

Mieslahdessa korkeimman rannan taso noudattelee 170 metrin korkeuskäyrää (idässä hieman sen alapuolella ja lännessä yläpuolella).²⁴⁷ Kartasta s. 209 havaitaan kylän nykyisten peltojen sijaitsevan selvästi kahdessa eri tasossa, vaaran päällä tai vaaran alla, mutta ei rinteessä. Ylhäällä sijaitsevat pellot ovat miltei poikkeuksetta korkeimman rannan yläpuolella. Peltojen alareunat jopa noudattelevat melko tarkoin ylimmän rannan rajaa ja samalla huuhtoutumattoman moreenin alarajaa. Alhaalla olevat pellot sijaitsevat taas rantatasanteella, sinne kerrostuneilla lajittuneilla maalajeilla. Vaaran rinteellä, voimakkaasti

243. Vrt. *Soininen* 1954, s. 159–160.

244. *Tilit*; *Cajanus* 1663, s. 134; *Castrén* 1754, s. 46; *Virrankoski* 1973, s. 190. Kainuun kymmenysluetteloissa ei ole eroteltu pelto- ja kaskiviljan osuuksia johtuen ilmeisesti kaskiviljelyn valta-asemasta.

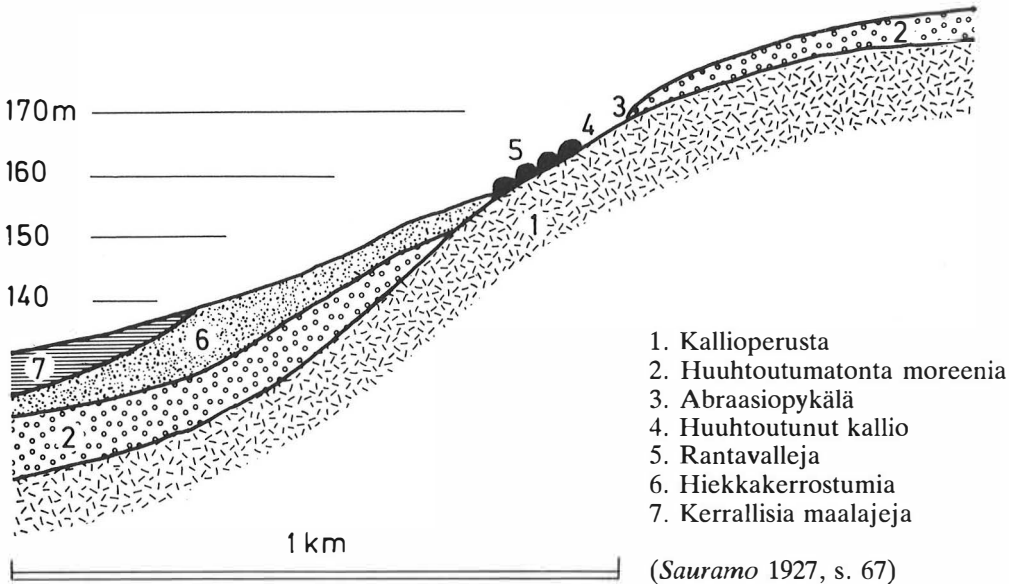
245. *Mielonen* 1965, s. 161–163; *Rikkinen* 1977, s. 57.

246. Talojen sijoittaminen perustuu vuosien 1645–1750 tilien, vuoden 1650 kartasta nykyaikaisiin peruskarttoihin ulottuvan mahdollisimman kattavan kartta-aineiston (lähdeluettelon VA:ssa, KrA:ssa, RA:ssa, PKA:ssa säilytettäviin sekä painettuihin karttoihin), kuntakohtaisesti suoritettun kenttätyön ja MV:ssä säilytettävän S.M.Y. 7/V 1892 keräelmän, isojakoaineiston sekä vuosien 1845 ja 1905 maakirjojen vertailevaan tutkimukseen.

247. *Sauramo* 1927, s. 66–67; Koutaniemi & Keränen 1983, s. 10–13.

huuhtoutuneella rantavyöhykkeiden alueella ei ole taas ollenkaan viljeltyä maata eikä myöskään asutusta.²⁴⁸

Poikkileikkauskuva Mieslahden vaaran rinteestä havainnollistaa maalajien erilaisuutta eri tasoilla:

Jo peruskartan tarkastelu antaa aiheen otaksua vaaran peltojen olevan vanhempia kuin alavan maan. Vaaran pellot ovat muodoltaan epämääräisiä tarpeen ja maaperän mukaan vähitellen raivattuja, kun taas alhaalla olevat viljelykset noudattelevat suoraviivaisia rajalinjoja, ne on siis raivattu isonjaon jälkeen. Kylän isojakokartasta selviää, että Mieslahden pellot sijaitsivat vielä 1800-luvun puolivälissä pelkästään vaaralla ja nimenomaan sen supra-akvaattisella alueella kylän talojen ympäristössä (kartta 19 s. 209).²⁴⁹

Alhaalla olevat viljelykset raivattiin pääasiassa vasta 1900-luvulla, varsinkin toisen maailmansodan jälkeisen asutustoiminnan yhteydessä. 1800-luvun puolivälissä alue oli joko kosteata korpimetsää tai luonnonniittyä.²⁵⁰

Mieslahden 13 talosta kahdeksan sijaitsi 1600-luvun puolivälissä kylän keskusalueella, loivasti kaakkoon madaltuvan vaaranselänteen etelärinteellä. Nämä talot muodostivat keskenään varsin tiiviin kyläkokonaisuuden, jossa kauimpana toisistaan olleiden talojen etäisyys oli vain noin kilometri. Talot sijaitsivat epämääräisessä parvessa, keskimäärin 200–300 metrin päässä toisistaan. Yksi talo oli parin kilometrin päässä kylän keskustasta omalla vaarallaan, sen kaakkoisrinteellä (Lehtomäellä, nyk. Junkkarinvaaralla). Kaksi taloa oli pystytetty parin peninkulman päähän Saukkovaaran eteläisen

248. Peruskartta, karttalehti N:o 3434 02.

249. OLMA Paltamon isojakokartat: Mieslax och Uura Samfällighets ägor.

250. Ks. edellinen viite.

jatkeen Härmänmäen etelärinteelle ja samoin kaksi taloa 1800-luvun alussa Ristijärveen liitetyn Hiisijärven pohjoisrannalle. Vain toinen Hiisijärven taloista sijaitsi järven senaikaisella rannalla (järveä laskettiin 1760-luvulla 14 metriä) ja toinen läheisen mäen etelärinteellä (kartta 21 s. 211).

Kiehimänsuun Kiehimänvaaran eli Hyrylänmäen kolmen talon sijainti oli aivan samanlainen kuin Mieslahden keskuskylällä, kaikki talot törröttivät vaaran supra-akvaattisella, päivänpaisteen puoleisella rinteellä. Taloryhmä muodosti jo tuolloin selvästi eroavan kokonaisuuden kahdesta muusta Kiehimänsuun talosta, jotka seisoivat toinen toisella puolella Kiehimänjoen suuta, lähellä Oulujärven rantaa (kartta 20 s. 210). Kylän talojen pellot sijaitsivat 1800-luvun puolivälissä myös kahdessa eri tasossa. Vaaran talojen pellot olivat talojen ympärillä korkeimman rannan tason yläpuolella, kun taas rannan talojen pellot olivat rantatasanteella. Vaaran kolme taloa muodostivat alun myöhemmälle kyläkokonaisuudelle. Kaksi taloista sijaitsi lähellä toisiaan ja kolmas näistä erillään, vajaan kilometrin päässä, mutta kuitenkin saman vaaran etelärinteellä.²⁵¹

Melalahden 16-taloinen kylä oli asutusmuodoltaan vastakohta edellisiin verrattuna. 1600-luvun puolivälissä kylän kaikki talot sijaitsivat korkeimman rannan tason alapuolella ja useimmat aivan rannalla. Kylän keskustan muodostivat seitsemän Melalahden pohjukassa sijainnutta taloa. Nämä talot olivat Oulujärven viettävällä etelänpuoleisella ja rehevällä, kalkkipitoisella rinnemaalla, jossa Kainuun lehtokasvillisuus on runsaimmillaan. Talot olivat ryhmitettyneet siten, että kolme taloista sijaitsi rannan välittömässä läheisyydessä, mutta neljä muuta rinteessä, korkeimmalla ollut talo lähes 40 metriä Oulujärven vedenpinnan yläpuolella. Kylän muut yhdeksän taloa olivat hajallaan Oulujärven rannalla, yksi jopa saarella (kartta 21).²⁵²

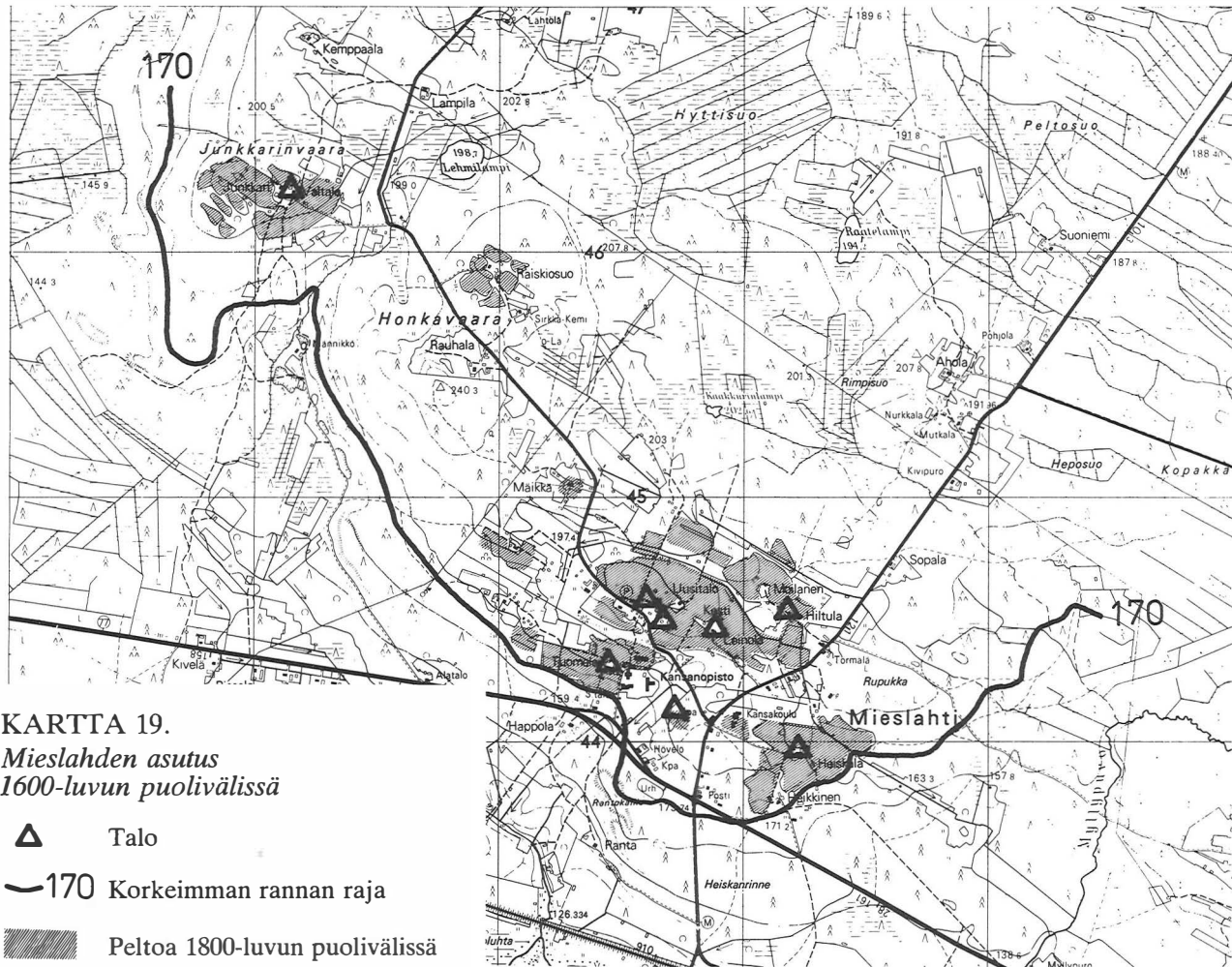
Melalahden keskustan asutusmuoto oli poikkeuksellinen verrattuna Kainuun muiden alueiden asutusmuotoon, Siellä esiintyi rinneasutusta, joka sijaitsi supra-akvaattisen alueen alapuolella, mutta rantatasanteen yläpuolella. Tähän antoi mahdollisuuden edullinen maaperä. Se on kalkkipitoista hietamoreenia, joka vaikuttaa melko vähän huuhtoutuneelta. Selvästi samantapainen sijainti oli 1600-luvun puolivälissä vain kahdeksalla Sotkamon Korholanmäen ja Jormaskylän (Jormasjoen ja Vaarankylän) talolla (=välisijainti, ks. kartta 18 s. 204 ja liite 8, Sotkamo).

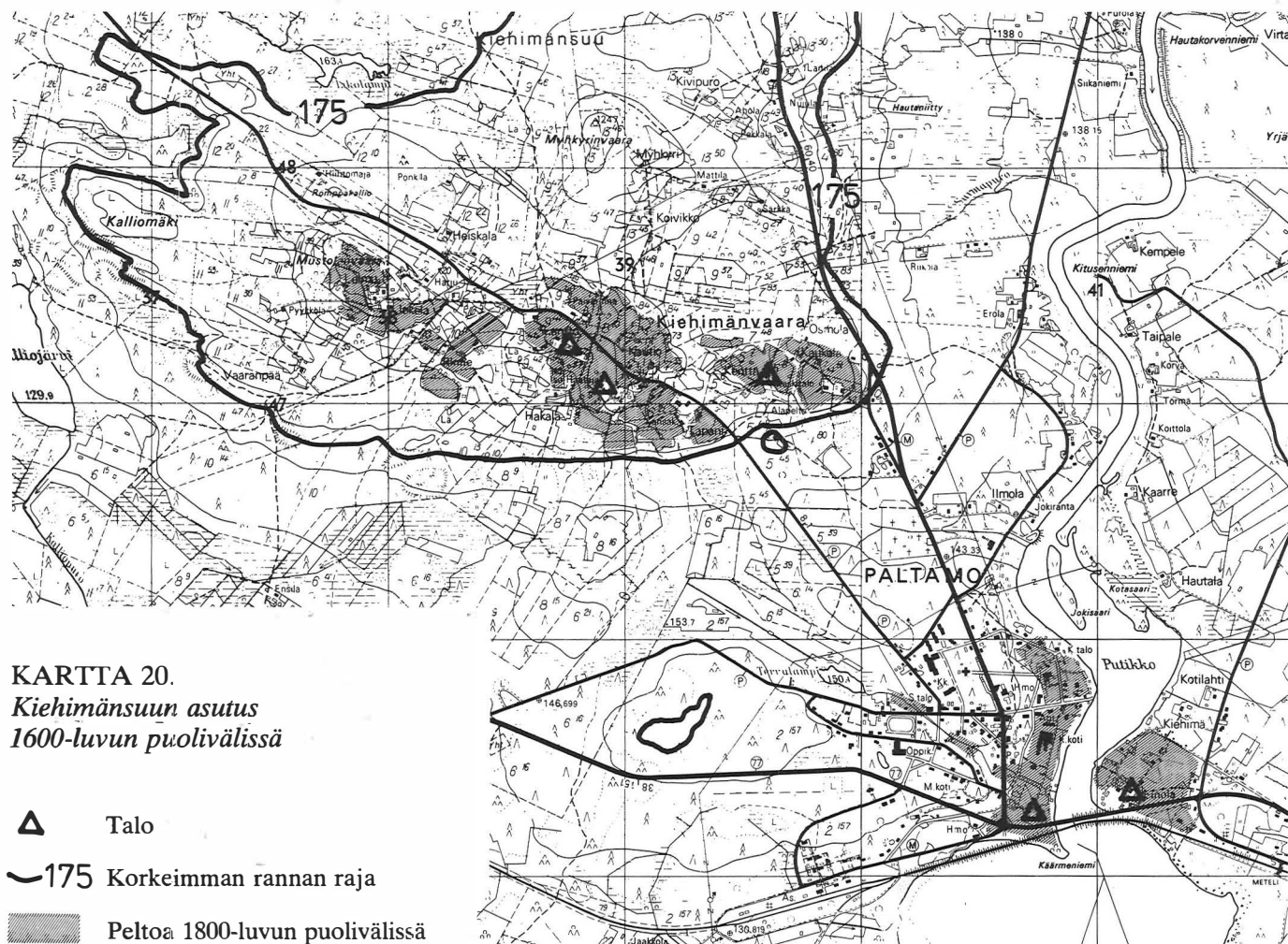
Kivesjärven 8-taloinen kylä oli 1600-luvun puolivälissä erinomainen esimerkki Kainuulle ominaisesta uudisasutusalueesta. Kylän talot sijaitsivat yhtä poikkeusta lukuunottamatta hajallaan melko kaukana toisistaan järven rannalla.²⁵³

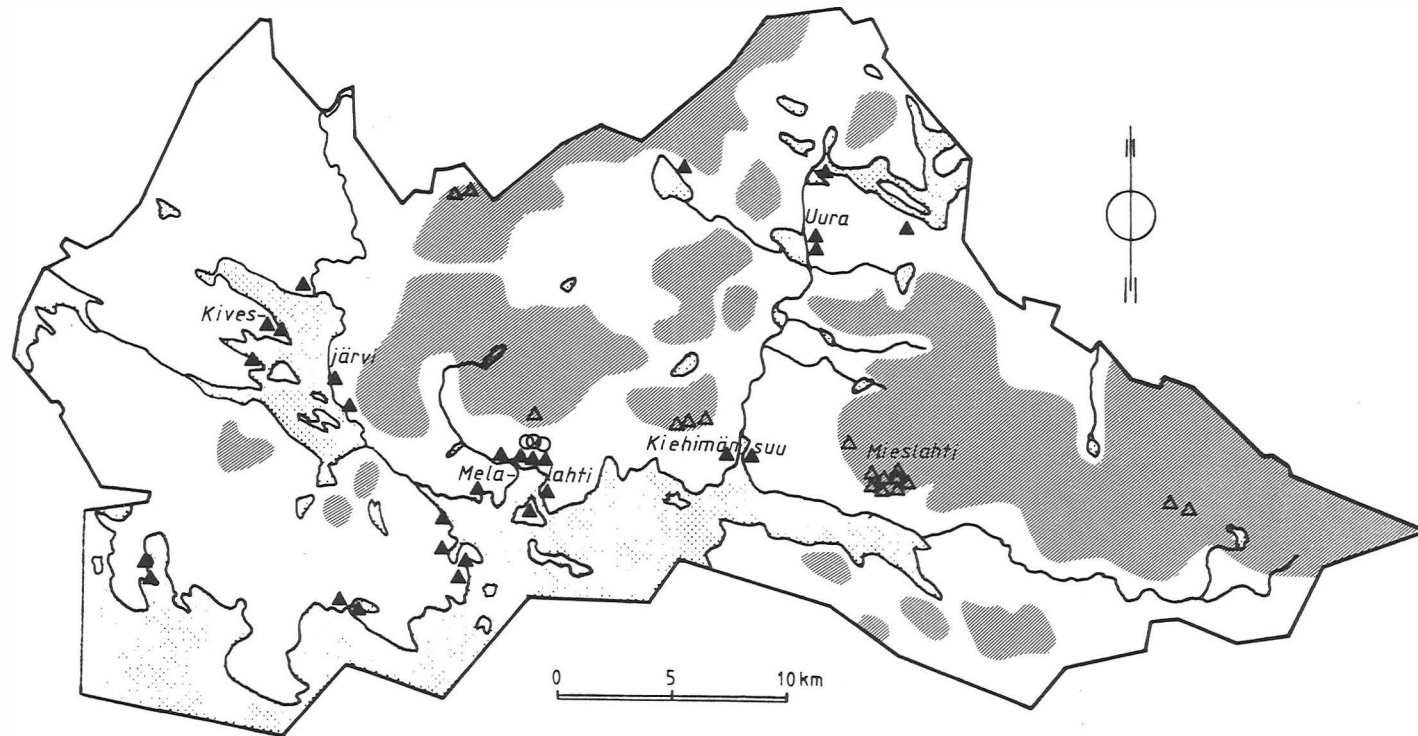
251. Tilit v. 1650–1750, Kiehimänsuu; VA MH 107/2D3/1; KrA Fr 39/1; VA MH 123/2D1/1; OLMA Paltamon isojakokartat: Melalax, Kives och Kiehimänsuu Skiftelags åkrar.

252. Tulos perustuu samanlaiseen vertailuaineiston käyttöön kuin alaviitteessä 246 on ilmoitettu.

253. Ks. viite 246.

KARTTA 21.

Paltamon asutus 1600-luvun puolivälissä

- △ Talo yläsijainti (vähintään 40 m yläpuolella lähimmän vesistön)
- Talo välisijainti (20-40 m yläpuolella lähimmän vesistön)
- ▲ Talo alasijainti (enintään 20 m yläpuolella lähimmän vesistön)
- ▨ Supra-akvaattista l. vedenkoskematonta aluetta

Viides nykyisen Paltamon alueen kylistä oli 1600-luvun puolivälissä 4-taloinen Uura. Kylän keskusta sijaitsi Kiehimänjoen suvannon, Uuranjärven itärannalla. Keskustan kaksi taloa sijaitsivat kaikki järveen loivasti viettävällä rantatasanteella harvassa rivissä talojen ollessa toisistaan vajaan kilometrin päässä. Kolmas talo sijaitsi noin kolmen kilometrin päässä edellisistä omalla niemellä Kiehimänjoen niskassa ja neljäs pienen järven (Pajulammen) rannalla peninkulman päässä kylän keskustasta (kartta 21).²⁵⁴

Viimeistään 1600-luvun alkupuolella ja vähäisessä määrin jo 1500-luvulla asutusta alkoi hakeutua ylös vaaroille. Suurimpana syynä vaara-asutuksen syntyyn on pidettävä rantamaita tai muita alavia maita edullisempaa vaarojen ilmastoaa. Vaikka ainakin savolaisperäisillä uudisasukkailla täytyi olla kokemusperäistä tietoa yläasutuksen eduista, heidänkin oli asuttava seudulla vuosikautia, ennen kuin lähtöseutuja paljon pohjoisemman alueen ilmastollisista erikoispiirteistä saatiin riittävästi kokemuksia. Kokemusten tärkeyttä korosti pikukujääkauden tulo kylmimmilleen.

Asutuksen sijoittumiseen vaaroilla vaikutti ratkaisevasti korkeimman rannan sijainti. Hallalta olisi voitu välttyä jo alempana, mutta supra-akvaattinen alue tarjosi edullisen ilmaston lisäksi myös hedelmällisen ja huuhtoutuneita rinteitä helpommin viljeltävän maaperän. Myös vaarojen pinnanmuodostus ja koko säätelivät asuinpaikkojen valintaa, lähinnä kylämuodon kehitystä. Joissakin tapauksissa, kun maaperä oli vain vähän huuhtoutunut ja omasi runsaat ravinnevarat, ja kun pinnanmuodostus oli asutukselle suotuisa, talot sijoittuivat rannan ja vaaran välille rinneterasseille entisten rantatörmien välimaastoon.²⁵⁵

Pelloissa kasvatetun leipäviljan menestymisen tärkeys veti kainuulaisia vaaroille, varsinkin vanhoilla asutusseuduilla, joilla kaskimaat olivat vähenemässä. Leipäviljasadon varmistamisella pyrittiin ensi sijassa turvaamaan hengissäpysyminen. Rukiilla näyttää myös olleen jo 1600-luvulla kaupallista merkitystä Kainuun asukkaille, sillä se mainitaan joinakin vuosina kaphaukien ja turkisten ohella tärkeimpänä kainuulaisten myyntiartikkelina.²⁵⁶ Myyntiviljan kasvattamiseksi ei kuitenkaan vielä 1600-luvulla monessakaan tapauksessa taloa perustettu vaaralle, kasvatettiinhan ruis suurimmaksi osaksi edelleen kaskissa. Perinteinen kaskiruis ei edes soveltunut peltoviljelyyn.²⁵⁷ Kaskeaminen oli varsinkin Kainuun syrjäkulmilla kauan hyvin syvälle juurtunut tapa: ”Ehk’ei halmetmaita enää löydykkään, niin rientävät he kuitenkin ympäri erämaita, niitä etsien, ja unhottavat ja laiminlyövät kokonansa peltopruukin” sanottiin 1830-luvulla Suomussalmella.²⁵⁸ Karjalle hankittiin rehu alavilta ja kosteilta luonnonniityiltä sekä lehtimetsistä. Ensiksi asutettiin lähellä vesistöjä sijaitsevat vaarat, sillä kalastus pysyi pitkään tärkeällä sijalla ruokataloudessa, ja vesistöt olivat ainoita kulkuväyliä.

254. Ks. viite 246.

255. Vrt. *Mielonen* 1965, s. 65, 162; *Saloheimo* 1971, s. 293.

256. *Vartiainen* 1931, s. 308–309; *Virrankoski* 1973, s. 387.

257. *Talve* 1979 A, s. 52.

258. *Mehiläinen* 1837, maaliskuu.

On myös muistettava, että Kainuun vaaroilta on usein näkyvyyttä jopa useita peninkulmia kaikkiin suuntiin. Vaaroilla asuen voitiin nähdä lähestyvä vihollinen tai tästä kertova varoitus ratkaisevasti kauempaa kuin alhaalta sokkeloisten lahtien rannoilta. Siitä, levisikö tieto esimerkiksi vuonna 1611 lähestyneestä vihollisesta muutamien jo vaaroille pystytettyjen pirttien tai vaaroilla sijainneiden merkinantopaikkojen välityksellä, ei ole varmuutta. Kainuun väki ehti kuitenkin piiloutua tuona ”karkuvuonna” paremmin kuin rappasotien aikana.²⁵⁹ Samantapaista turvallisuusnäkökohdan huomioonottamista asuinpaikkoja valittaessa tai vaihdettaessa on VEIJO SALOHEIMO havainnut joiltakin Pohjois-Karjalan alueilta.²⁶⁰

Esitetyt tulokset Kainuun asutusmuodosta perustuvat harvojen asiakirjamerkintöjen, kirjallisten lähteiden, tili- ja karttamateriaalin vertailuun sekä asutuksen sijoittumisen edellystysten analyysiin. Kiehimänsuun kylään on kuitenkin lisäksi sovellettu ns. ekolokeromenetelmää²⁶¹ sivuavaa tutkimustapaa. Kylän tileistä on etsitty talojen toimeentuloa kuvaavia muuttujia, joiden perusteella voitaisiin nähdä, kumpi asutusmuoto, ylä- vai ala-asutus, oli edullisempi, ”vetävämpi”.

Kylän tilit on läpikäyty vuosilta 1605–1713. 1500-lukua ei ole voitu ottaa huomioon, koska silloin Oulujärven erämaan verotus oli savukohtaisena sama kaikille riippumatta uudistalon tuotosta lukuunottamatta muutamina vuosina rappasotien aikana kannettuja jousikohtaisia veroja ja kymmenyksiä. 1600-luvun jälkipuolisko ja 1700-luvun alku on otettu mukaan pelkän 1600-luvun alkupuolen osoittauduttua kameraalisesti sekavana kautena liian lyhyeksi ajanjaksoksi menetelmän soveltamiseen.

Selvin ja kaikille verolaaduille yhteinen muuttuja on savuluku. Seuraavassa taulukossa Kiehimänsuun savuluvut on esitetty 10-vuotisvälein ylä- ja ala-asutukseen eriteltyinä. (Muutamat pienet poikkeamat 10-vuotisjaotuksessa johtuvat tilien aukollisuudesta):

<i>Savuja</i>	1605	1616	1625	1635	1645	1655	1665	1674	1686	1695	1705	1713
Yläasutus	1	2	4	3	3	5	4	9	12	7	7	8
Ala-asutus	2	2	2	2	2	2	2	4	4	4	4	4
<i>Yhteensä</i>	3	4	6	5	5	7	6	13	16	11	11	12

259. Vrt. esim. VA 4752: 76v–81; 4876: 41–45.

260. Esim. *Saloheimo* 1971, s. 242.

261. *Daun & Löfgren* 1971.

Savulukujen perusteella vaara näyttää olleen alavaa rantamaata suositumpi asutuskohde. Alhaalla rannalla, fluviaalisella suistomaalla, 1600-luvun alussa sijainneet Sopala²⁶² (Kiehimänjoen suun länsipuolella) ja Anttola (Kiehimänjoen suun itäpuolella) jakaantuivat kahtia vuoden 1670 tienoilla, mutta varsinaista uudisasutusta ei sinne tullut. Vaaralla alunperin sijainnut kantatalo (Hyrylä) jakaantui kahtia jo vuonna 1607. Tämän lisäksi vaaralle alettiin perustaa uudistaloja 1610-luvulla. Talojen jakaantumisten ja uudistalojen perustamisen kautta Hyrylänmäelle oli jo vuoteen 1686 mennessä perustettu 12 taloa. 1600-luvun lopun nälkävuodet koettelivat vaaran uudistaloja raskaasti autioittaen niistä neljä pysyvästi. Rannan taloista ei yksikään autioitunut nälkävuosien vuoksi, mutta yksi hävisi isonvihan aikana 1710-luvulla.

Eri veroryhmistä oli vuotuisvero sidottu kiinteästi manttaaliin ja savuluukuun. Manttaaliluku oli määrätty vakinaisesti kullekin talolle eri elinkeinojen arvioidun tuoton mukaan. Vain manttaalilukujen tilapäinen muutos tai vähenys, joka tuli harvoin kysymykseen, voi vuotuisveron osalta heijastaa jotakin talon kulloisestakin taloudellisesta tilanteesta. 1630-luvun pahimpina katovuosina manttaaliluvut muuttuivat eniten. Esimerkiksi vuosina 1634 ja 1637 vaaralla oli yhteensä 1 3/4 manttaalia, kun rannalla oli vain 3/4 manttaalia. Normaalisti manttaalien suhde oli 1 3/4 : 1 1/2.²⁶³ Tämän mukaan näyttävät 1630-luvun katovuodet ja 'kallis aika' koetelleen enemmän rannan taloja.

Kymmenykset eli puidusta viljasta verona maksettu osuus olisi ehkä paras talojen kulloistakin taloudellista tilannetta kuvaava muuttuja, joka kuvaisi myös asuinpaikan oloja. Kymmenysluettelot ovat kuitenkin Kainuusta melko aukolliset. Vain 1600-luvun ensimmäiseltä neljännekseltä vuodesta 1608 lähtien niitä on säilynyt lähes joka vuodelta, samoin 1650-luvulta. Ensinmainittu ajanjakso oli kuitenkin lähes yksinomaan kaskikautta. Kymmenysten määrän vaihtelusta ei voida tehdä päätelmiä jonkin asuinpaikan edullisuudesta, sillä kasket eivät sijainneet siellä, missä talot. Kaskiviljely vaikeasti valvottavana aiheutti myös vaihteluita kymmenysten vuosittaiseen määrään. Myös kymmenysveron harkinnallinen luonne vie pohjaa vertailulta.

Rukiin viljely onnistui 1600-luvun alkuvuosina paremmin rannan kuin vaaran taloilta, sillä esimerkiksi vuosina 1614–1615 vaaran talot eivät pystyneet maksamaan yhtään ruiskymmenyksiä, mutta rannan talot maksoivat suunnilleen saman määrän kuin ennenkin.²⁶⁴ 1650-luvun kuuden peräkkäin säilyneen

262. Sopalan ja Hyrylänmäelle sijoitetun 1610-luvun lopulla perustetun Kähkölän keskinäinen sijainti on eri lähteiden mukaan ristiriitainen. Kaikissa talonnimet sisältävissä kartoissa (vanhimmat 1740-luvulta) sijainti on sama kuin yllä mainittu (Kähkölä vaaralla ja Sopala rannalla). Vuoden 1650 talonnimet sisältävän manttaaliluettelon paikannimien perusteella sijainti on kuitenkin päinvastainen (Sopala Hyrylänmäellä ja Kähkölä Mustaniemessä) (VA MH 123/2D1/2; KrA Fhk: Portfölj 155: 9; KrA Fr: 39/1; RA Grev- och friherreskap: Kajana (FR 312)). Päinvastainen sijainti ei kuitenkaan muuttaisi ratkaisevasti vertailun tulosta. Sopala tosin tuli paremmin taloudellisesti toimeen kuin Kähkölä. Varteenotettava mahdollisuus on tietenkin se, että nälkävuosien ja isonvihan aikana talojen keskinäinen sijainti olisi vaihtunut. Kähkölä, jos se sijaitsi rannalla, ei liene sijainnut aivan joen suussa Oulujärven rannalla, vaan noin kilometrin järvestä sijaitsevalla Kiehimänjoen niemellä, sillä Mustaniemi-nimistä niemä ei ole kartoista voitu paikantaa. Tuossa niemessä sijaitsi kuitenkin 1700-luvulla torppa, jota joissakin kartoissa nimitetään Kähköläksi (vrt. VA MH 123/2D1/2; KrA Fr 39/1).

263. Esim. VA 4971: 54v–55; 9098: 95v–96; 9103: 94v–95.

264. Esim. VA 4896: 89–89v; 4903: 122v–123.

kymmenysluettelon vertailussa on syytä kiinnittää huomio lähinnä vuoden 1657 satoon, vaikka yhden vuoden muutosten todistusvoimaan ei voidakaan paljon tukeutua. Tuona vuonna Pohjanmaalla sattui kuivuuden ja hallan aiheuttama kato.²⁶⁵ Kiehimänsuun talojen ohrasatoon kato ei näytä vaikuttaneen, mutta ruissatoon kylläkin. Vaaran talojen ruissato jäi noin viidenneksen edellisvuosien keskimääräisestä sadosta.²⁶⁶ Rannalla sijainneiden talojen ruissadot eivät juuri muuttuneet. Ilmeisesti rukiin kylvöajan jälkeinen kuivuus edellisenä kesänä oli kadon pääsyynä. Vähän tai ei lainkaan muokatussa kaskeissa (tuhkassa) ruis iti kuivalla säällä huonosti. Silloin ei auttanut edes vaaranmaiden hikeyvyys. Ohraan loppukesän kuivuus ei vaikuttanut yhtä turmiollisesti, jos ohra oli saanut orastaa suotuisissa oloissa. Ohra ei myöskään ole yhtä hallanarka kuin ruis.

Päinvastainen vaikutus oli vuoden 1675 Olavinpäivän (29.7.) vastaisella hallalla.²⁶⁷ Alavilla mailla sijainneiden talojen ohrasato tuhoutui suureksi osaksi, mutta vaaran talojen ohrasato oli normaali. Suuri osa ohrasta lienee siis kasvatettu pelloissa talojen läheisyydessä. Ruissato ei vaihdellut yhtä voimakkaasti, vaikka se oli melko heikko verrattuna keskinkertaisiin vuosiin lukuunottamatta paria vaaran taloa, joissa se oli normaali.²⁶⁸ Samantapainen sato saatiin myös vuonna 1677, vaikka tuon kadon syystä ei olekaan tietoa.²⁶⁹

Ruissadoista ei voida tehdä kummankaan asutusmuodon edullisuutta tukevia päätelmiä, mutta ohra näyttää menestyneen vaaralla paremmin ainakin tunnettuina katovuosina. Tämä johtunee siitä, että ruista kasvatettiin lähes poikkeuksetta kaukana taloista sijainneilla kaskilla ja ohraa yhä yleisemmin talojen ympärillä sijainneilla pelloilla. Kymmenysluetteloista voidaan havaita vaaran kantatalon Hyrylän ja rannan Anttolan olleen 1600-luvun puolimaissa koko Kainuun suurimpia kymmenysten maksajia. Hyrylä oli tuolloin myös Kainuun ainoa koko manttaalin talo, ja Anttolan²⁷⁰ lisäksi oli vain yksi muu 3/4 manttaalin talo.²⁷¹

Karjaveroluetteloista, joita on säilynyt seitsemän vuosilta 1622–1641, ei voida tehdä ylä- eikä ala-asutusta puoltavia päätelmiä, sillä karjanhoitoon paikalliset luonnonolot eivät vaikuttaneet. Yleistä toimeentuloa kuvaavia nautayksikköjen määrät tietenkin ovat. Vaaran kantatalossa Hyrylässä (Niilo Hyryyläinen) oli kaikkina seitsemänä vuonna kylän suurin karja, nautakarjayksikkömäärän²⁷² vaihdellessa 15–18:n välillä. Hyrylän toisessa puolikkaassa (Pekka

265. RA Rydbyholm samlingen vol 13, Zacharias Palmbaum Pietari Brahelle 7.9.1657 Kajaanista (FR 214); myös *Tigersted* 1880, s. 86–87.

266. Grev- och friherreskap: Kajana 1651–1657 (FR 312).

267. *Virrankoski* 1973, s. 211.

268. VA 9163: 439–439v.

269. VA 9172: 411–411v.

270. Anttola oli 1600-luvulla merkittävä kainuulaistalo myös siinä mielessä, että sen isäntä Olavi Anttonen toimi vuosisadan puolivälissä valtiopäivämiehenä, joten osasy talon menestymiselle saattoi olla tavallista kyvykkäämmässä ja edistyksellisemmässä talon hoidossa. (RA Rydboholms samlingen vol. 13, Nicolaus Petrellius Pietari Brahelle 28.9.1666 Kajaanista (FR 214).

271. Esim. VA 9128: 158v–169; 9129: 538v.

272. Hevonen on 2, varsa 1/2, härkä, sonni ja lehmä 1, nuori nautaeläin 1/2, sika 1/3, lammas 1/8, pukki ja vuohi 1/2 nautayksikköä (*Luukko* 1958 B, s. 103).

Hyyryläinen) oli 1630-luvun katovuosiin asti kylän toiseksi suurin 13–15-nautayksikkoinen karja. Vaaran kahden uudistalon karjat olivat pieniä, alle viiden nautayksikön karjoja. Rannan molempien talojen Sopalan ja Anttolan karjat olivat suunnilleen yhtä suuret, 8–13 nautayksikköä. 1630-luvun katovuosina talojen nautayksikkömäärät laskivat 3–4:ään, paitsi Hyrylässä ja Anttolassa, joissa luku pysyi 7–10:n välillä.²⁷³

Henkikirjojen väkiluku ei myöskään ole talon sijainnin edullisuutta suoraan kuvaava muuttuja. Väestön määrä oli kuitenkin suhteessa talon yleiseen varallisuuteen ja kokoon. Esimerkiksi molempien Hyrylän talojen taloudet olivat 1600-luvun puolivälissä 2–3-isäntäisiä suurperheitä. 1600-luvun lopun ja 1700-luvun alun väekäin talo oli Anttola (myöh. Mikkola – Joensuu), jossa asusti pitkään kolme perheellistä veljestä.

Sovelletun ekolokeromenetelmän mukaan tärkeimmäksi vaarasijainnin suosituimmuutta puoltavaksi muuttujaksi osoittautui savuluku, joka osoittaa vaarasijainnin rantasijaintia suuremman suosion perustettaessa uudisasutusta 1600-luvun jälkipuoliskolla. Osasyynä tähän oli hyvien rantamaiden puute.

Kainuun 318 talosta sijaitsi vaarojen supra-akvaattisilla alueilla 1600-luvun puolivälissä 45 taloa (n. 14 %). Välimaastossa oli 10 taloa (n. 3 %). Alkava vaara-asutus sijaitsi suurimmaksi osaksi Kainuun vaaravyöhykkeen keskiosissa Oulujärven itä- ja pohjoispuolella. Poikkeuksia olivat Saaresmäen ja Murto-
mäen syrjäiset talot, jotka kyyhöttivät Oulujärven eteläpuolisella erämaa-alueella sijaitsevilla yksinäisillä vaaroilla, nimensä mukaisesti mäillä. Talot pystytettiin useimmiten lähelle vaarojen lakia, päivänpaisteen puoleisille rinteille (rinnesijainti) tai joissakin tapauksissa vaarojen lakialueille (lakisijainti) kuten muutamat Lehtovaaran, Saaresmäen ja Korholanmäen talot.²⁷⁴

Vallitseva asutusmuoto oli vielä 1600-luvun puolivälissä ranta-asutus, nimenomaan järvenranta-asutus. Poikkeuksen tekivät Kainuun läntisimmän kolkkan, Vaalan Veneheiton yhdeksän Neittävänjoen ja Rokuanojan varsilla sijainnutta taloa. Näiden asutusmuoto muistutti Pohjanmaan jokivarsien asutusta. Tuo osa Kainuuta on tyypillistä pohjalaista maisema-alueetta, jossa ta-
saista, alavaa maata halkoivat jokiuomat. Pohjalaistyyppisen asutusmuodon syntyminen selittyy paitsi maaston vaatimuksesta, myös sillä, että juuri näiden seutujen asutus oli alkuperältään muusta Kainuusta poikkeavaa eli pohjalaista. Poikkeavuudet heijastuivat myös elinkeinorakenteeseen, sillä kaskitalouden vallitessa muualla oli Veneheitossa karjanhoito tärkeintä. Neittävänjoen varsien alavat niityt soveltuivat hyvin laidunmaiksi ja talvirehun kokoamiseen. Paavo Lämsä Veneheitosta olikin Kainuun suurimman karjan omistaja 1620-luvulla. Esimerkiksi vuonna 1627 häneltä kirjattiin 2 hevosta, 1 sonni, 12 lehmää, 8 nuorta nautaa, 2 sikaa ja 21 lammasta (24 1/3 nautayksikköä).²⁷⁵

Tiivistäen voidaan asutuksen sijoittumisesta sanoa sen noudatelleen molemmilla uudisasutusjaksoilla vesistöjä. Ensimmäisellä kaudella olivat Oulujärven ja siihen laskevien suurimpien vesistöjen alajuoksujen tienoot suosituimpia

273. VA 4944a: 34v; 4959c: 46v; 4962: 65v; 4964b: 105; 4964d: 6; 9101: 221v; 9110: 29.

274. Vrt. Rikkinen 1977, s. 56–58.

275. VA 4962: 62; vrt. esim. VA 4944a: 33–37; 4959c: 42–49; Keränen 1977, s. 130.

asutuskohteita. Asuttaminen alkoi uudisasukkaiden päätulosuunnasta etelästä, jossa olivat myös edullisimmat luonnonolot. Asutuksen leviämiseksi alueen itäosiin merkitsi ratkaisevaa sysäystä epäselvien rajaolojen vakiintuminen Täyssinän rauhansopimuksella. Hakeutuminen suurien vesistöjen läheisyydestä vesireittien latvoille tai Kainuun korpiseuduille oli seurausta keskeisten alueiden nopeasta täyteen asuttamisesta sekä rappasotien aikaisille piilopirteille jäämisestä. 1600-luvun puoliväliin mennessä oli asutus levinnyt jo koko Kainuun alueelle, tosin vielä harvana.

Asutuksen paikallisen sijoittumisen määräävin tekijä oli raivaajien pääelinkeino. Alkuaikoina, varsinkin ensimmäisellä uudisasutuskaudella, suosittiin kalastuksen tärkeyden vuoksi rantoja. Toisella kaudella vähitellen virinnyt peltoviljely alkoi vetää väkeä myös vaaroille. Vaaroille siirryttäessä kiivettiin useimmiten niiden hedelmällisimmille, supra-akvaattisille alueille. Sama ilmiö oli ominainen myös Pohjois-Karjalan asutusmuodolle 1600-luvulla.²⁷⁶

Kainuulle myöhemmin luonteenomaiseksi katsottu vaara-asutus otti ensi askeleitaan 1600-luvun puolivälissä, tämän tutkimuksen päätösajankohdassa. Kehitystä kuvaavia kertovia lähteitä on säilynyt vasta 1700-luvun puolivälistä alkaen. Niistä ilmenee, kuinka kainuulaiset olivat katkerien pettymysten kalliilla hinnalla vähitellen saamiensa kokemusten kautta oppineet valitsemaan asuinpaikkansa entistä paremmin. ERIK CASTRÉN ilmaisi asian 1750-luvulla seuraavasti:²⁷⁷

”Mitä enemmän on kokemusta saatu, näkee yksi ja toinen tarpeelliseksi, jos mahdollista, siirtää peltonsa ja talonsa hallanpaikalta kuivemmalle ja hallattomammalle seudulle.”

Suomussalmen asioista hyvin perillä ollut tuntematon huomioitsija (mahdollisesti Suomussalmen eli Kiannan tuolloinen kirkkoherra KARL SAXA nuorempi) näki kehityksen 1830-luvulla jo kokonaisvaltaisemmin:²⁷⁸

”Ensimmäiset tänne talottuneet asujamet elättelit ittiänsä halmetten viljelmisellä, mettän ja veden viljalla; siitä syystä ei he juuri, asuntopaikkoja valitessa, kattoneet peltomaan hyvyttä ja hallan estämistä, jonka tähden vanhat asunmajat havataan alhailta maisemilla, usein soiden rannoilla, aina kuitenkin vetten partaalla tehdyiksi, että kalavesi aina oli saapuvilla. Kun nyt talouden sijoja valittaisa pääasia, nimittäin peltomaan hyvyys ja hallan turmio unhotettiin, niin on monen täytynyt jättää esisänsä majaan autioksi ja muuta korkiammille vaaroille, joisa heillä oli sekä soveliampi maa pellon viljelemiseen, että he ynnä sielä olit paremmin rauhoitetut hallan vahingosta.”

Havaittiin myös Kainuun luonnonmaantieteellisten osa-alueiden edellytykset erilaisten asutusmuotojen esiintymiselle. Sotkamon oppinut kirkkoherra JOHAN FROSTERIUS eritteli Itä-Kainuun asutusoloja ja -mahdollisuuksia vuonna 1785 tähän tapaan:²⁷⁹

276. *Saloheimo* 1971, esim. s. 243.

277. *Castrén* 1754, s. 46 (suom. kirjoittajan).

278. *Mehiläinen* 1837, maaliskuu; vrt. *Mustonen* 1885, s. 98.

”Pitäjän Venäjän rajan vastaisessa osassa eli Kuhmon kappelissa on selvästi vähemmän maamiehiä kuin pitäjän alaosassa (Sotkamossa). Seutu on enimmäkseen männikköä kasvavaa karheahiekkasta maata, pellot ovat hyvin pieniä ja harvoilla on mahdollisuuksia niitä laajentaa. Talot on rakennettu enimmäkseen järvien ja vesireittien varsille, jotta olisi helppompaa kalastaa. Kalastaminen on kansan viimeinen apu silloin, kun peltua ja olkea on käytettävä leivän sijasta. Kauempana järvistä ja joista on joissakin paikoissa parempaa peltomaata. Yläpitäjässä (Kuhmossa) ei myöskään ole sopivia mäkiä, vaan sitä useammin tasaisia soita. Pitäjän alaosissa on parempaa peltomaata, vaikkakin monin paikoin kivistä. Alapitäjä on täynnä mäkiä, jotka jatkuvat pohjoiseen ja ulottuvat Paltamoon.”

Vaara-asutus yleistyi tutkimusajanjaksoa seuranneella vuosisadalla nopeasti. Määrällisesti oli ala- ja etenkin ranta-asutus edelleen hallitseva. Vaara-asutuksen huippukausi sattui Kainuussa 1800-luvun lopulle ja 1900-luvun alkuun. Tuohon aikaan sitä pidettiin vallitsevana asutusmuotona Kainuussa, mutta se oli tavallaan visuaalinen harha, sillä ala-asutus oli edelleen määrällisesti runsaampaa koko aluetta ajatellen. Vaara-Kainuussa yläasutus oli yleisin leimaten koko aluetta.

6. Tiivistelmä

Kainuun asuttaminen on katsottava kiinteäksi ja merkittäväksi osaksi sitä itä-suomalaista, pääasiassa savolaista uudisasutusekspansiota, joka alkoi 1400-luvun lopulla, saavutti huippunsa 1500-luvun puolivälissä ja jatkui 1600-luvulle. Tämä maamme asuttua aluetta hyvin voimakkaasti laajentanut liikehdintä alkoi asutuksen vanhojen rintaseutujen sisäisen väestö- ja talouskehityksen johdosta ja jatkui myöhemmin, varsinkin Kainuuseen, myös virkavallan ohjaamana.

Uudisasutus ei Kainuussa perustunut samalla tavoin eräomistuksiin kuin toisella savolaisasutuksen valta-alueella Pohjois-Savossa, jossa tarkkojen rajojen ympäröimien erämaiden omistajat tai heidän sukulaisensa asuttivat takamaat. Eränkäynti oli tavallaan Kainuunkin asutuksen perustana, mutta vieraat uudisasukkaat valtasivat eräsjätkä-kruunun suostumuksella ja tuella asutukseen. Pohjalaisten eräsjätkä vaihtuivat savolaisten uudistiloiksi. Tällaista menettelyä noudatettiin muillakin Savon ulkopuolisilla savolaisten asuttamilla alueilla.

Uudisasukkaat tulivat varsinkin ensimmäisellä uudisasutuskaudella lähes kaikki Itä-Suomen kaskiviljelyalueilta. Etenkin savolaiset osoittautuivat teknisiltä valmiuksiltaan sopiviksi asuttajiksi. Savolaisten uudisasukkaiden osuus oli molemmilla uudisasutuskausilla selvästi dominoiva myös Kainuussa.¹

Asutuksen sijoittuminen noudatti vesistöjä. Oulujärven ja siihen laskevien vesireittien alajuoksujen tienoot asutettiin ensiksi. Uudisasukkaiden elinkeinorakenne ohjasi asutuksen paikallista sijoittumista. Vesistöt nopeimpina ravinnonlähteinä ja edullisimpina kulkuväylinä vetivät vanhimman uudisasutuksen rannoille. Kaskiviljely paljon työvoimaa vaativana satoi taas talonpoikia toistensa läheisyyteen ja johti kyläyhteisöjen syntymiseen.

Valtakunnan johto oivalsi 1500-luvun puolivälissä sen suuren poliittisen merkityksen, mikä olisi rintaseutujen liikaväestön ohjaamisella valtakunnan itäisten ja pohjoisten rajaseutujen omistussuhteiltaan kiistanalaisiin erämaihin. Vakituinen asutus näillä alueilla olisi rajaneuvotteluissa hyvä valtti ja valmis 'rajavartiosto' mahdollisten konfliktien sattuessa. Tällainen tehtävä annettiin Kainuuseen siirtyneille uudisasukkaille. Voidaan sanoa heidän täyttäneen tehtävänsä, vaikka monet maksoivat siitä raskaasti – hengellään. Valtakunta laajensi voimakkaasti aluettaan osittain näiden sitkeiden uudisasukkaiden tuella 1500-luvun lopulla. Tämä tosiasia täytyi vastapuolenkin hyväksyä rajansiirrolla Ruotsi-Suomen hyväksi Täyssinän rauhassa vuonna 1595.

Kainuun 1500-luvun uudisasutuksen suuren poliittisen merkityksen lisäksi on syytä korostaa sen asemaa ehkä tärkeimpänä osana Savon maakunnan ulkopuolelle suuntautuneessa uudisasutusekspansiossa. Se oli yhtenäisin, uudistilojen lukumäärässä sekä vastaamansa alueen laajuudessa suurin savolaisasutuksen kohde.

1. Vrt. esim. *Soininen* 1957, passim; *Jokipii* 1959, s. 84–94, 285–286; *Suvanto* 1973, s. 254–255; *Keränen* 1978 B, s. 34–39.

Uudisasutusvirta Kainuuseen ei suinkaan päättynyt 1500-lukuun. Rappasotien lopulta päätyttyä vuonna 1595 asutus täytyi aloittaa lähes tyhjästä. Tuolloin asutusta voitiin rakentaa aikaisempaa lujemmalle perustalle, sillä nyt seisottiin maalla, jonka aikaisemmasta poiketen myös Venäjä tunnusti osaksi Ruotsi-Suomea. Valtakunnan johto ymmärsi entistä paremmin sen veron suuruuden, minkä Kainuun erämaiden asukkaat olivat maksaneet valtakunnan edun puolesta. Se antoi entistä suuremman arvon Kainuun asutuksen olemassaololle etuvartiona Venäjää vastaan. Niinpä uudella vuosisadalla näiden seutujen jälleenrakentajien velvollisuuksia voitiin kruunun taholta hieman tinkiä.

Raunioille rakentajat olivat osaksi sellaisia seudun vanhoja asukkaita tai heidän jälkeläisiään, jotka olivat onnistuneet selviämään rappasotien kauhuista piilopirteillä tai pakomatalla. Suurin osa toisen uudisasutuskauden asukkaista oli kuitenkin tulokkaita, jotka olivat edelleen enemmistöltään savolaisia. Kainuun entisten eränkävijöiden pohjalaisten osuus kasvoi jonkin verran.

Uusien asukkaiden ei tarvinnut enää asettua neitseelliseen erämaahan, vaan he voivat raivata kaskiaan ja peltojaan jo kerran viljellyille seuduille ja salvoa pirttinsä jo hyväksi todetuille paikoille. Uuden vuosisadan alussa asutus poliittisten suhdanteiden muututtua laajeni ratkaisevasti käsittämään koko Kainuun asutukselle soveltuvan alueen. Hakeutuminen suurimpien vesireittien läheisyydestä latvavesien varsille tai korpiseuduille oli seurausta Kainuun asutuksen rintaseutujen nopeasta täyttymisestä sekä rappasotien aikaisille piilopirteille jäämisestä. Elinkeinorakenteen vähittäinen muutos vakiintuneen maanviljelyn suuntaan veti asutusta vaaroille. Vaaroille siirryttäessä mentiin useimmiten niiden hedelmällisimmille, supra-akvaattisille alueille, joilla vallitsi edullisin paikallisilmasto. Kainuulle ominaisena pidetty vaara-asutus otti tämän tutkimuksen kattaman ajanjakson lopulla vasta ensi askeleitaan. Myöhemminkään vaara-asutus ei tullut vallitsevaksi asutusmuodoksi muualla kuin Kainuun vaaravyöhykkeellä, missä sen syntyyn olivat parhaat luonnonedellytykset.

Asutuksen määrällistä kehitystä säätelivät voimakkaasti luonnonolot ja poliittiset suhdanteet. Rappasotien tuhot olivat niin suuret, että alue asutettiin sananmukaisesti káhteen kertaan ja 1630–1640-luvun suurten koettelemusten jälkeen osin kolmanteen kertaan. Asutuskehitys oli kokonaisuutena varsin hidasta. Tutkimusajankohdan lopulla oli tuskin ylitetty 400 talon raja, vaikka jo lähes sata vuotta aikaisemmin, 1550-luvun puolivälissä, oli todennäköisesti päästy lähelle 250 taloa.

Tärkein tulos Kainuun asuttamisesta oli valtakunnan alueen laajentaminen ja sitä kautta elinmahdollisuuksien luominen yhä suuremmalle väestömäärälle. Kainuun asutuksen kokemat vaikeudet eivät loppuneet 1600-luvun puoliväliin. Myös myöhemmät katastrofit koettelivat ankarasti Kainuun asutusta, joka heiveröisenä rajan pinnassa oli jatkuvasti alttiina sekä katovuosille että sodille.

LIITE 1.

Sukujen sijoittuminen ja alkuperä 1570-luvulla

VA 4626; 4720–4773; 4972–4984; 5032; 5041; 5043; 5360–5364; 6133; 6160; 6443–6455; Gebhard 1889, liite I; Pelkonen 1902, liite A; Pirinen 1954; Lappalainen 1967, s. 118–131; Lappalainen 1970 B, s. 398–421; Pirinen 1982.

*-merkillä varustettu numero tarkoittaa sukua, joka tavataan 1570-luvulla itsellisveroluetteloissa.

Suku	Saapuneet			Esiintyi alueella 1570-luvun lopulla																									Esiintyi Savossa ja Länsi-Karjalassa v. 1562 (1571)								
	Ennen v. 1558	1558–1570	1570-luvulla	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	Kienajoki			20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	Suur-Savo		Pien-Savo		36			
																	17	18	19											30	31	32	33		34	35	
	1	2	3																																		
Airikainen	1		1													1						1*							1					2			
Anttonen																1													1+2*	5	3			1			
Asilainen			1														1*											1+1*									
Asikainen	1														2							1*						2+1*	6			11		1			
Haapalainen		1																									4	4									
Haatanen (Haataja)	1			1		1					1									1								4			3			3			
Hakkarainen	1																										2	2					4				
Halikka (-nen)	1			1																							1	1				1				7	
Halttunen	1																										4	4				4					
Hannukainen			1																								1	1									
Harmainen						1																						1							1		
Hasunen	1														1													3					1				
Haverinen	1														2													3				1		3			
Heikkinen	1					2																						3+1*	3	4		3					
Heinonen	1			1						1	1																1	4	6	28	1				5		
Hieskanen	1														1													1+1*			5				2		
Hiltunen	1														1*												1	3+1*				4		2		4	
Himotuinen			1																								1	1									
Holappa			1		1*																							1*	6				4				
Hukkanen	1																											1				1					
Hulkkonen			1	1																								1									1
Huovinen			1																									1	1*								
Hurskainen	1																											1							3		
Hyvärinen	1												1															1									
Hyryläinen	1															1												1									2

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
Härkönen	1																					1						1	2	3	20				8	
Häyrynen	1																					1						1	2	2	1				3	
Ihalainen	1*											1										1						2	8	2	3			3	4	
Ihannuksinen			1									1									1							3				3	2	3		
Ikonen			1									1					1		2			1*						18	5	2						
Ikäheimonen	1			1																								1				12	3			
Immonen			1																									1*	1*	2	2	10	2			
Inkinen	1			1			1*					1																2+1*	5	5	1	4	1	2		
Itkonen			1												1													1					1	3		
Jurvainen			1																		1							1	2		4	4	4			
Juutinen	1			1									2															3		2		1				
Jääskeläinen	1						1					1										1						1*	3+1*			3	2	1		
Jöriinen			1													1												1								
Kaartinen			1																							1*		1			13	1	1	1		
Kainulainen			1													1												1								
Kalpiainen			1																			1*							1*							
Kantarainen			1		1																		1*					1					2			
Karhinen	1			1													1											1		3		3				
Karjalainen	1						2																					3	10	1	2	7	1		4	
Karppinen	1									1						1*	1				1							3+1*	6		8		3			
Kanrat (Kannaret)		1											1															1								
Karpalainen			1													1*												1								
Keinänen		1																	1									1	20			4		1		
Kekkonen		1												1								1*						1*	1+2*							
Kemettinen	1			1																								1								
Kervinen	1																										2	2		4	3	5				
Keränen			1														1*											1		3		10				
Kietäväinen	1											1																2								
Kiiskinen	1																										1	1		11	2	3	1			
Kilpeläinen			1													1*	1										1	2				1				
Kinnunen		1																														8	16			
Kirjavainen	1				1					1									2									2								

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36		
Koistinen	1												1								1								1						4	4		
Kokkonen			1																	1											1	4	1					
Kolehmainen	1																				1						2				3		13	4	9	5	4	
Koljonen	1											1											1							2	1				2	8		
Kononen (Komonen)	1				1																	1										2	1	3	1			
Konttinen	1				1																									1		6	3	1				
Koponen	1					1					1																						7	4				
Korvinen (Kourinen)		1							1																													
Kotilainen	1									1*							1													1+1*	2			4				
Kovainen	1									3						2*														3+2*	2							
Kumiainen	1																										1							1				
Kuosmanen	1																																					
Kupsa			1													1					1																	
Kurkinen	1																																					
Kuronen			1														1*								1					2			4	2				
Kähkönen	1			1	1																																	
Kämäräinen	1																																					
Kärkkäinen	1		1									1		3																								
Kääriäinen	1																																					
Lampainen			1						1																													
Lantainen	1															1																						
Lappalainen		1							1																													
Lattunen	1													1																								
Laukkanen			1																																			
Laulainen	1																																					
Leinonen	1								1	1									2		1																	
Le(i)vonen			1																																			
Leppänen		1			1																																	
Leskinen	1														2																							

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	
Lipponen			1																			1*															
Loikkanen	1														2										1												
Lukkari(nen)			1																					1													
Luttinen	1																1					1								2		2		4	2		
Manninen	1									1									1		1															3	
Martikainen	1																										1									1	
Matilainen	1			1																							1										
Miettunen	1									1																											
Mikkonen	1											1								1																	3
Mononen	1					1						1										1															
M(o)ukkonen	1																																				
Mustonen	1														1	1											1										4
Montaneuvoinen	1																					1*		1												1	2
Myöhänen (Möhöinen)	1															1																					5
Mäkeläinen	1							1	2																								2		1	4	
Naukkarinen			1								1																										
Niiranen	1																					1															
Nikkonen	1											1																									
Nisunen	1									1																											
Nojonen	1																																				
Nousiainen			1					1				1																	2	1	4	5	9				
Noponen			1																										2	1							
Nykänen	1		1														1*																				
Oittinen	1			1																																	
Olkkonen	1				2	1																															
Ollikainen	1																											1	4	1	8	2	7	4	1		3
Orainen			1						1																												
Oravainen			1																									1*	1+1*	7	2	3					
Pakarinen	1											1																									
Paalanen	1																											1	1	2	3	3				3	

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36		
Parainen		1												1														1										
Parkkinen		1																																				
Parma			1			1																																
Partanen		1																		1																		
Parviainen	1															3	1*					1																
Pasanen			1													1	1*																					
Pehkonen	1																1				1																	
Pekastinen		1																																				
Pekonen	1													1												1												
Pelkonen			1									1																										
Pellinen			1																			1*																
Penttinen			1																									1										
Piirainen	1																						1*															
Piskoinen	1						1																															
Pulkkinen													1																									
Pura			1																				1															
Pussinen	1																1																					
Putkonen	1																	1		1																		
Pylkkänen			1																																			
Pylvänäinen	1								1	1																												
Pynnönen	1																2																					
Pärnäinen		1							1																													
Pölönen (Pöllänen)	1												1				1																					
Pöyhönen			1													1		1																				
Rahikainen	1										1																											
Rahkonen		1				1																																
Rautia(-inen)	1			2																																		
Reponen		1							1																													
Riikonen			1																																			
Rissanen	1											1																										
Roininen		1																																				

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	
Toivanen	1																				1							1			14	3	1				
Torvinen		1																	1								1						2	3			
Tulipää			1																			1*													1		
Tuppurainen	1				1										1										1												
Turakainen	1														1																						
Turunen	1			1		1								1				1															12	11	3		
Turpeinen	1					1																									2	1	1	1	1		
Utriainen	1								1																					6		2	1	5	3		
Vainikäinen		1														1										4					1	3			7		
Valtanen				1																																	
Vanha Lauri				1																																	
Vatanen		1																																			
Vanhanen			1																																		
Vartiainen			1																																		
Vellonen			1																																		
Vertanen				1																																	
Veteläinen			1																																		
Virpinen	1						1			2																											
Väätäinen	1																																				
sukunimetön	1							1		1					1					1	2	1															
Yhteensä	199	114	23	62	10	14+	15	8+	7	12	14+	7	16	4	13	28+	14+	10	4	16	10+	19+	23+	8	5	5	4+	20+	18+	309+							
						1*	1*				1*					3*	10*	5+	2*		1*	1*	15*				3*	1*	6*	45*							

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47							
Hulkkonen	1																				1																1																	
Hurskainen	1*																		1																			1																
Hyrkäs				1																																																		
Hyyryläinen	1*			1										2*																																								
Häikiä(-inen)			1																																																			
Hämäläinen			1																																																			
Hänninen			1				1																																															
Härmä			1																																																			
Ihalainen	1					1																																																
Ikonen	1																																																					
Iiainen (Iloinen)			1											2																																								
Inkinen	1*											1*																																										
Jokilainen			1																																																			
Junnonen				1													2																																					
Juntunen		1															3																																					
Jurvakainen			1																																																			
Jääskeläinen	1																																																					
Kaartinen	1																																																					
Kajjala				1																																																		
Kaikkonen		1																																																				
Kainulainen				1																																																		
Kaipainen		1																																																				
Kangas Pekka			1																																																			
Karhinen	1																																																					
Karhu(-inen)	1																																																					
Karjalainen	1																																																					
Karvonen	1		1																																																			
Karppinen	1*											1*																																										

LIITE 4.

Kainuun asutus 5-vuotiskausittain ja kylittäin ensimmäisellä uudisasutuskaudella

Vuosi	1531–1552	1555			1560			1565			1570			1575				1580				1585	
Kylä	Talo	Talo	Veronahka	Autio	Talo	Veronahka	Autio	Talo	Marittaali	Autio	Talo	Taloupoika	Autio	Talo	Jousi	Autio	Isellinen	Talo	Jousi	Autio	Maakirja+kymm. I.	Talo	Jousi
Saaresmäki	2							12	12	-	7	7	-	9	..	9		10	1	9	10		
Vuolijoki	2	Jaalangan			Jaalangan			15	15	-	11	11	-	10	..	-	8	11	-	11	14		
Säränsniemi	1	neljännes-			nelj. kun-			6	6	-	13	13	-	7	..	1		14	1	13	15		
Jaalanka	2	kunta:			ta:			8	8	-				11	..	-		14	12	2	8		
Oterma		6 kymm.			6 kymm.			4	4	-	3	3	-								7		
Kongasjärvi		kuntaa:			kuntaa			8	8	-	4	4	-	8	..	-		12	6	6	12		
Kivesjärvi		69 72 ..		56	..	4		13	13	-	10	10	-	7	..	-		14	10	5	14	2	2
Manamansalo	1							5	5	-	6	6	-	8	..	-		6	1	5	5		
Vekara								2	2	-	3	3	-								2		
Koutaniemi								17	18	-	21	21	-	23	..	-	7	35	-	35	16		
Nuasjärvi	2																7				20		
Kuluntalahti											7	7	-	4	..	-	8				4		
Vuoreslahti											4	4	-	12	..	-		4	-	4	4		
Vuottolahti								7	7	-	4	4	-	12	..	-		13	-	13	13		
Melalahti	2	Melalahden			Melalah-			21	22	-	15	15	-	18	..	-	5	29	1	29	28		
Kiehimänsuu		nelj. kun-			den nelj.			15	16	-	12	12	-	9	..	-	11	11	-	11	14		
Mieslahti		ta: 7 kymm.			kunta: 6						11	11	-	11	..	-	12	15	1	14	10		
Jormuanlahti		kuntaa:			kymme. kuntaa:																5		
Pyhäntäjärvi		64 66 ..		59	..	3															8		
Ristijärvi								27	28	-	19	19	-	23	..	-		32	1	31	23	4	4
Somerjärvi											13	13	-										
Uvajärvi					Kiehimän			5	9	-	7	8	-	12	..	-		19	6	11	19		
Hyrnsalmi					nelj. kun-																5		
Kienajoki					ta: 8									18	..	-		24	10	15	5		
Kivarinjärvi					kymm. kun-												2				16		
Voipujärvi					taa:																4		
Iijärvi					90 ..	17															10	1	1
Paltamo								15	15	-	13	13	-	14	..	-	7	17	-	17	18		
Lylyjärvi																						1	1
Jaurankjärvi																						5	5
Tuomimäki																						2	1,5
Vihajärvi																						2	2
Osmankjärvi																						5	4,5
Yhteensä	12	133	138	13	205	..	24	180	188	-	179	180	-	204	..	10	67	280	50	231	309	22	21

LITTE 5.
Kainuun asutus 5-vuotiskaustittain ja kyttään 1600-luvun alkupuolella

Vuosi	1605			1610			1616			1620***			1626			1629			1635			1641			1645			1648			1654								
	Kylä	Talo	Väkiluku (fousi)	Auto	Uudisasukas	Talo	Väkiluku (fousi)*	Auto	Uudisasukas	Talo**	Väkiluku	Auto	Uudisasukas	Talo	Väkiluku	Auto	Uudisasukas	Talo	Väkiluku	Auto	Uudisasukas	Talo	Väkiluku	Auto	Uudisasukas	Talo	Väkiluku	Auto	Uudisasukas	Talo	Väkiluku	Auto	Uudisasukas						
		Tarkastus- luetelo																																					
Saaresmäki	2	5	-	-	-	9	-	-	10	-	1	-	10	-	-	1	8	-	-	-	3	6	-	-	2	4	-	-	2	5	-	-	5	10	-	-			
Vuolijoki	7	8	-	-	-	8	11	-	6	-	-	-	5	10	-	2	10	-	-	-	7	13	-	-	8	12	-	-	8	14	-	-	9	24	-	-			
Säräsniemi	4	-	-	-	-	5	11	-	1	-	-	-	14	-	-	4	18	-	-	-	18	-	-	-	4	11	-	-	4	11	-	-	3	13	-	-			
Venebaitto	4	5	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	22	-	-	12	34	-	-	12	34	-	-		
Kukkola	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	7	-	-	6	16	-	-	6	16	-	-		
Jaalanka	3	4	-	-	-	4	8	1	-	6	-	-	6	4	-	-	6	-	-	-	7	-	-	-	6	11	-	-	4	6	-	-	6	9	-	-			
Ozerna	4	4	-	-	-	2	-	-	10	-	-	10	11	-	9	6	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4	-	-	3	6	-	-	5	16	-	-			
Kivesjärvi	4	4	-	-	-	5	9	-	6	-	-	6	8	-	6	6	-	-	-	-	4	-	-	-	7	15	-	-	6	11	-	-	6	13	-	-			
Manamansalo	6	8	-	-	-	6	8	1	1	6	-	6	6	9	1	1	10	-	-	-	17	-	11	-	6	16	-	-	8	17	-	-	8	26	-	-			
Vuottolahti	10	9	2	-	-	16	13	-	4	6	-	4	6	25	1	9	11	-	1	-	9	-	-	-	5	10	-	-	5	8	-	-	6	15	-	-			
Melalahti	8	12	-	-	-	13	19	-	5	12	-	5	12	15	2	2	19	-	-	-	16	-	11	-	12	25	-	-	11	18	-	-	14	25	-	-			
Kehimänsuu	9	9	-	-	-	5	20	-	1	4	-	1	4	6	1	1	5	-	-	-	6	-	-	-	5	13	-	-	5	11	1	-	5	12	-	-			
Mieslahti	-	-	-	-	-	10	-	-	4	8	-	4	8	10	-	1	16	-	-	-	17	-	10	-	8	12	-	-	4	6	-	-	10	14	-	-			
Miesmäki	-	-	-	-	-	3	-	-	3	2	-	3	2	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Uuranjärvi	5	7	-	-	-	8	10	4	4	6	-	4	10	1	2	8	-	-	-	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Ristijärvi	12	11	2	-	-	14	26	3	2	13	-	3	19	16	2	2	32	-	1	2	21	-	-	-	18	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
Pyhäntjärvi	-	-	-	-	-	9	-	-	9	4	-	9	4	8	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	17	33	1	-	3	6	-	-	3	6	-	-			
Hyrnsalmi	4	3	1	-	-	8	8	-	4	⊙	-	4	⊙	7	-	-	17	-	-	5	16	-	-	45	34	-	-	12	24	-	-	13	25	-	-				
Vaokkijärvi	3	4	1	-	-	9	10	-	1	7	-	1	7	9	1	-	11	-	-	14	2	-	6	-	6	9	-	-	4	6	-	-	6	10	-	-			
Kiantjärvi	-	-	-	-	-	6	-	-	10	-	-	10	4	-	-	-	13	-	-	19	-	-	-	9	18	-	-	8	8	-	-	10	15	-	-				
Lyljyjärvi	7	8	-	-	-	3	17	-	3	⊙	-	3	⊙	3	-	-	7	-	-	6	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
Suolijärvi	-	-	-	-	-	9	-	-	9	⊙	-	9	-	-	-	-	9	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Näljänkäjärvi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Aubo+Askamanj.	-	-	-	-	-	3	-	-	1	⊙	-	1	1	-	-	-	3	-	-	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Puolankajärvi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Väyrylä	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15	-	-	14	-	1	-	9	-	-	-	6	13	-	-	8	5	1	-	11	18	1	-			
Jormuanlahti	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Kuluntalohi	4	3	-	-	-	6	10	-	2	10	-	2	10	8	-	2	14	-	-	15	-	-	-	-	-	10	18	-	-	4	7	-	-	6	10	-	-		
Murtomäki	-	-	-	-	-	2	-	-	2	2	-	2	2	8	-	-	11	-	-	8	-	-	-	5	-	1	-	1	1	-	-	1	1	-	-	6	10	-	-
Mainua	-	-	-	-	-	6	-	1	-	6	-	-	6	11	-	-	8	-	-	11	-	-	-	29	9	-	-	5	11	-	-	6	10	-	-	9	22	-	-
Lehtovaara	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Pältamo	13	15	-	-	-	18	22	-	4	12	-	4	12	18	4	-	19	-	-	2	18	-	-	-	-	14	31	-	-	13	22	-	-	14	27	-	-		
Nuasjärvi	4	5	-	-	-	7	7	-	2	⊙	-	2	4	6	2	-	9	-	-	10	-	-	-	7	3	-	-	7	11	1	-	3	5	-	-	8	11	-	-
Tarunkorva	-	-	-	-	-	4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Vihtamo	-	-	-	-	-	5	-	-	-	5	-	-	5	-	-	-	14	-	-	8	-	1	1	34	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Jormasjärvi	7	9	-	-	-	16	16	-	10	15	-	10	15	18	4	-	24	-	1	-	16	-	-	-	22	13	-	-	9	20	1	-	6	10	-	-			
Ala-Sotkamo	20	25	-	-	-	28	-	-	8	25	-	7	28	31	-	4	26	-	-	1	-	-	-	12	-	10	-	-	14	33	1	-	12	18	1	-			
Yli-Sotkamo	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Tipasaja	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Katerma	5	4	-	-	1	8	51	-	1	8	-	1	8	10	2	2	7	-	-	-	15	-	1	2	11	4	-	-	5	13	-	-	5	5	-	-			
Korpisalmi	-	-	-	-	-	6	-	-	-	6	-	-	6	-	-	-	9	-	1	-	10	-	-	-	22	5	-	-	3	5	-	-	3	5	-	-			
Vieksi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Lammasperä	5	4	-	-	1	9	15	-	4	⊙	-	4	-	-	-	14	1	6	-	-	-	-	-	-	-	11	5	-	-	-	-	-	5	6	-	-			
Lentua	-	-	-	-	-	6	-	-	-	6	-	-	6	-	-	-	14	-	2	-	15	-	-	1	-	-	10	18	-	-	10	9	2	-	11	16	-	-	
Raudanvesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Lahnasjärvi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Laakajärvi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Älänteenjärvi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
virkaillijat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	8	-	-	2	6	-	-	2	8	-	-	
Yhteensä	150	167	6	2	237	306	10	82	229	⊙	4	79	231	289	28	54	403	7	11	404	7	5	319	135	259	520	4	208	325	9	279	488	2	422	1006	44			

V A. 4843-67-74, 4865-57-4864, 4889-41-457, 4906-44-54, 4935-37-437, 4936-80-537, 4959-39-47, 4964-14-19, 4968-92-103, 911024-27.

912039-403, 913824-2477.

Vuoden 1600 joulukuun alusta vuoden 1609 syyskuuhun.

** Vuoden 1600 joulukuun alusta vuoden 1609 syyskuuhun.

⊙ Ovat lisäykset ns. uudempaan maakirjaan, jotka on tehty ns. vanhemman maakirjan tiedon perusteella.

*** Vuoden 1620 kohdalla on esitetty tavallisen maakirjan lisäksi samoin vuoden tarkastusluetteloon tiedot.

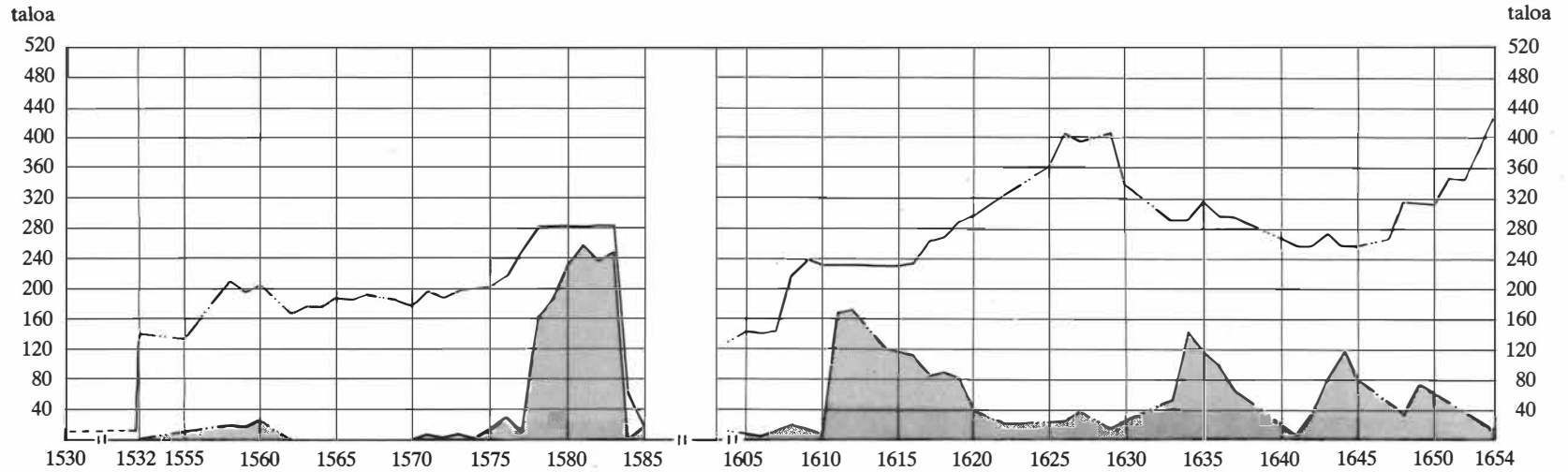
LIITE 6.
Vuoden 1654 henkikirjan kyläkohtainen tiivistelmä.

Kylä	Taloja	Isäntä	Eränäitä	Poika	Tytöt	Vävy	Minä	Renki	Pika	Yhteensä	Isännätön	2 tai us. isäntä	2 tai us. vävyä tai minää	Henkikirjaa maksavialtalo	
Paltamo	Säräisniemi	3	2	-	2	1	-	2	3	3	13	1	-	1	4,3
	Kukkola	6	5	4	2	2	1	2	-	-	16	2	1	1	2,7
	Veneheitto	12	8	7	10	2	-	7	-	-	34	5	1	2	2,8
	Manamansalo	8	3	3	10	-	-	9	-	1	26	5	-	3	3,3
	Vuolilahti	9	6	4	7	-	-	5	1	1	24	4	1	1	2,7
	Vuottolahti	6	2	3	6	-	-	4	-	-	15	4	-	1	2,5
	Saaresmäki	5	6	3	1	-	-	-	-	-	10	-	1	-	2,0
	Murtomäki	6	3	1	3	1	-	2	-	-	10	3	-	-	1,7
	Mainua	9	7	4	6	-	-	4	1	-	22	2	-	-	2,4
	Paltamo	17	15	15	10	1	1	5	2	3	52	4	2	2	3,1
	Melalahti	19	10	10	14	2	-	11	1	-	48	9	-	3	2,5
	Kivesjärvi	6	5	6	5	1	1	4	-	1	23	2	1	1	3,8
	Jaalanka	7	5	3	5	-	1	2	-	-	16	2	-	-	2,3
	Oterma	5	5	3	5	-	-	3	-	-	16	2	1	-	3,2
	Kiehimänsuu	6	7	4	6	1	-	3	-	2	23	2	2	-	3,8
	Mieslahti	11	10	7	8	1	-	4	-	1	31	2	1	2	2,8
	Uuranjärvi	5	7	5	-	1	-	-	-	1	14	1	2	-	2,8
	Ristijärvi	21	21	19	9	2	-	3	2	1	57	4	3	-	2,7
	Hyrnsalmi	16	15	15	7	1	1	5	-	-	44	3	2	-	2,8
	Vuokkijärvi	15	10	5	8	-	-	3	1	2	29	5	-	-	1,9
	Kiantajärvi	18	12	4	11	2	-	8	-	1	36	6	1	2	2,1
Suolijärvi	8	5	5	7	-	-	1	-	-	18	4	1	-	2,3	
Auho	5	5	2	3	-	-	2	-	-	12	-	-	-	2,4	
Puolanka	6	5	5	1	4	1	-	1	-	17	1	-	-	2,8	
Väyrylä	12	12	7	6	-	-	2	-	2	29	-	-	-	2,4	
Jormua	9	8	1	2	-	-	2	-	-	13	1	-	-	1,4	
Kuluntalahti	3	2	3	1	-	-	1	-	-	7	2	1	-	2,3	
Sotkamo	Nuasjärvi	11	11	6	1	1	-	1	-	-	20	-	-	-	1,8
	Jormaskylä	19	15	6	8	-	-	5	-	1	35	5	1	1	1,8
	Ala-Sotkamo	21	17	15	13	1	1	8	2	4	61	7	3	2	2,9
	Yli-Sotkamo	18	14	8	8	1	1	5	1	1	39	7	2	1	2,2
	Tipasoja	9	7	4	1	-	-	-	-	-	12	2	-	-	1,3
	Käterma	17	13	8	11	-	-	6	-	-	38	6	2	2	2,2
	Lammasperä	14	12	8	4	1	-	2	1	-	28	3	1	-	2,0
	Lentua	26	21	10	9	2	1	7	1	-	51	5	-	1	2,0
	Vieksi	11	6	1	3	2	1	3	-	-	16	5	-	1	1,5
	Korpisalmi	9	6	5	-	-	-	3	1	1	16	4	1	1	1,8
	Raudanvesi	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1,0
	Lahnasjärvi	1	1	-	1	-	-	1	-	-	3	-	-	-	3,0
	Laakajärvi	4	5	3	-	-	-	-	-	-	8	-	1	-	2,0
	Älänteenjärvi	5	4	-	2	-	-	2	-	-	10	1	-	-	2,0
	virkaillijat	3	3	2	-	-	-	-	3	5	13	-	-	-	4,3
Yhteensä	422	337	224	216	30	10	137	21	31	1006	121	32	28	2,4	

Suurperhe

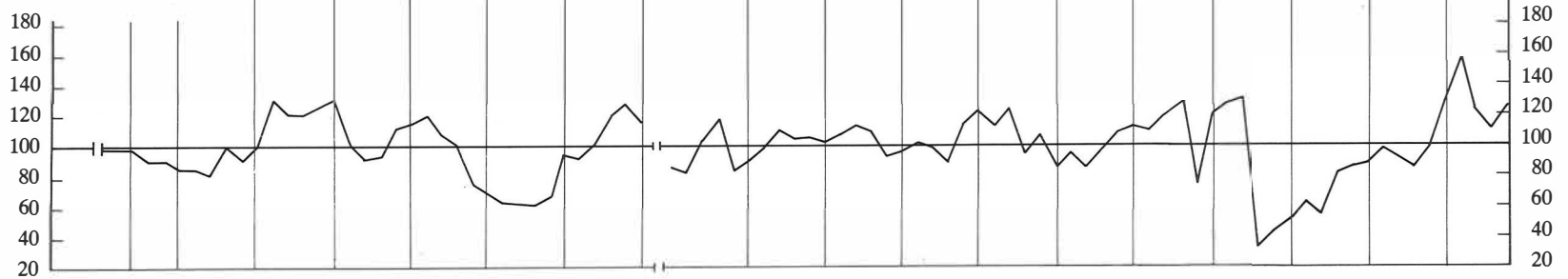
LIITE 7.

Kainuun asutus ja sääolot (dendroklimatologisen tutkimuksen mukaan) v. 1530–1654

□ taloja
 ■ autioita

Dendroklimatologinen käyrä¹

¹ *Birvinskas* 1974, s. 156–157. Käyrä on ikäkorjattu ja standardoitu vuosilustojen paksuusvaihteluiden keskiarvokäyrä, jossa arvo 100 on koko analyysin aikajakson 1457–1958 keskiarvo. Analyysi tehty Neuvosto-Karjalassa Soutujärven—Lahtkolammen (Kuopion korkeudella, termisesti Kainuun korkeudella) seudun metsistä.

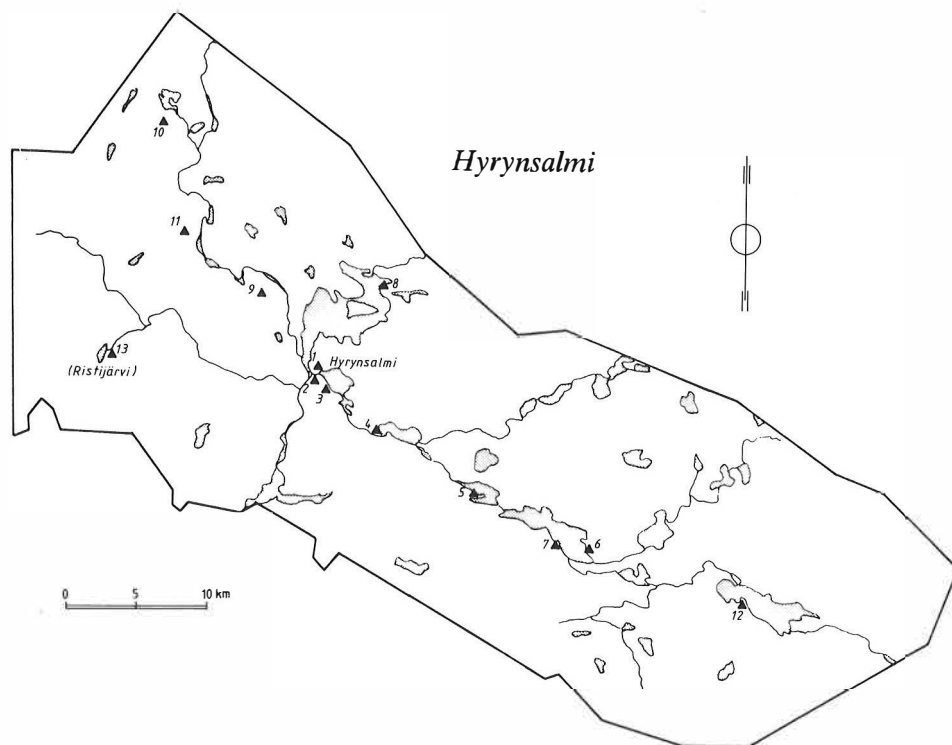
LIITE 8.

Kainuun asutus vuonna 1650

– Kuntakohtaiset kartat ja talouluettelot kylittäin

▲ paikannettu talo

△ paikoitus epävarma

HYRYNSALMI

Talonpoika

Hyrynsalmi

- 1 Erkki Kemppainen
- 2 Lauri Oikarinen
- 3 Yrjö Tiikkaja
- 4 Lauri Kemppainen
- 5 Perttu Kemppainen
- 6 Olavi Kettunen
- 7 Lauri Romppainen
- 8 Olavi Keränen
- 9 Ragvald Tihinen
- 10 Tuomas Hämäläinen
- 11 Antti Kettunen
- 12 Juho Heikkinen

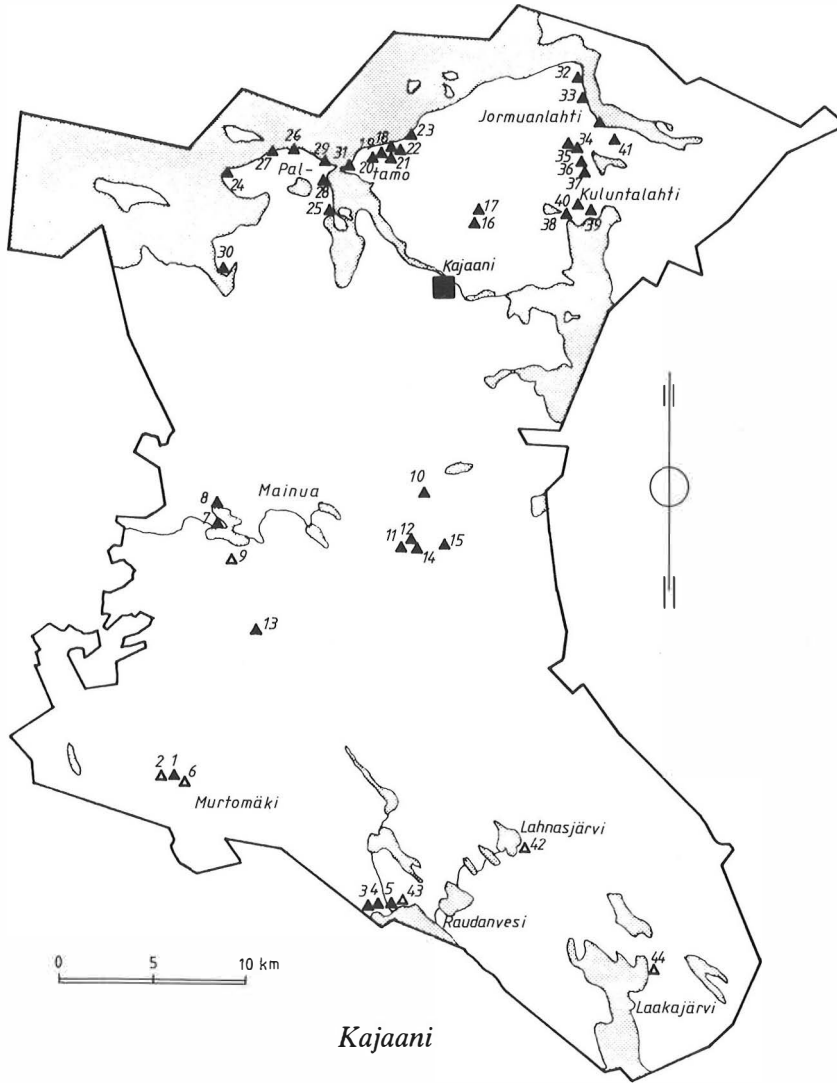
Ristijärvi

- 13 Esko Kyröläinen

*Talonnimi v. 1650 ja sen muuttuminen
1900-luvun alkuun mennessä*

- Luvasalmi – Salmi – Salmela
- Luvasalmi – Isto
- Luvasalmi – Tiikkaja
- Nuottijärvi – Kemppaala – Pikkarala
- Taivanala – Kemppaala – Niemelä
- Luvajärvi – Kettula – Ollila
- Luvajärvi – Romppanen – Tolola
- Hyryjärvi – Kerälä – Hoikka
- Hilpola – Haapala
- Kaisko – Vaajamäki
- Kytömäki – Kettula – Väisälä
- Mikitänjärvi – Heikkilä – Seppälä

Lietejärvi (autioitunut)

KAJAANI

Talonpoika

Murtomäki

- 1 Lauri Konttinen
- 2 Paavo Laitinen
- 3 Pekka Matilainen
- 4 Heikki Matilainen
- 5 Tyrys Matilainen
- 6 Olavi Matilainen

*Talonnimi v 1650 ja sen muuttuminen
1900-luvun alkuun mennessä*

Murto – Kontiola – Kontio
Kuuluvat
Savoön – Matila

Sirviölä – ?

Mainua

- 7 Pekka Koljonen
- 8 Mikko Siira

Mainuajärvi – Koljola – Mikkola
Mainuajärvi – Siira – Siirala

- 9 Matti Pesonen
 10 Matti Ronkainen
 11 Paavo Ronkainen
 12 Niilo Kananen
 13 Paavo Ollikainen
 14 Lauri Kananen
 15 Simo Simaskainen

Paltamo

- 16 Pekka Kaikkonen
 17 Tuomas Knöpi
 18 Antti Hurskainen
 19 Ransu Kähkönen
 20 Mikko Juhonp.
 21 Matti Olavinp.
 22 Samuli Tuomaanp.
 23 Antti Eerikinp.
 24 Yrjö Sivonen
 25 Jaakko Utraiainen
 26 Simo Haverinen
 27 Matti Pyykkönen
 28 Heikki Tolonen
 29 Hannu Erkinp.
 30 ?
 31 Johannes Anttilius

Jormuanlahti

- 32 Pekka Sivonen
 33 Juho Virkkunen
 34 Matti Milla
 35 Olavi Toppinen
 36 Matti Tikkanen
 37 Matti Sivonen

Kuluntalahti

- 38 Antti Pörönen
 39 Olavi Vainikainen
 40 Tuomas Matinp.
 41 Tuomas Häikiä

Lahnajärvi (1654)

- 42 Lauri Turunen

Raudanvesi (1654)

- 43 Antti Mökköi

Laakajärvi (1654)

- 44 Tuntematon

- Pesola – ?
 Kivimäki – Ronkaala – Kivimäki
 Lehtovaara – Ronkaala
 Lehtovaara – Kanala
 Haapamäki – Ollikkala – Haapavaara
 Lehtovaara – Kanala – Mikkola
 Lehtovaara – Akkovaara ?

- Pehkolanmäki – Kaikkola – Tuovila
 Pehkolanmäki – Knöpilä
 Paltasenlampi – Hurskala – Juusola
 Paltasenlampi – Mattila ?
 Paltasenlampi – Kemilä
 Paltasenlampi – Mattila – Sivola
 Paltasenlampi – Lanteri?
 Sutela
 Sivolanlampi – Sivolanniemi
 Sokajärvi – Utriala – Sokasaari
 Mannila – Ilkkola – Ilkko
 Toukanlampi – Pyykkölä
 Koutaniemi – Tolola – Säisä – Huovila
 Pulkkila – Koutaniemi – Koivikko
 Vuores – Joenniemi
 Kirkkoniemi (pappila)

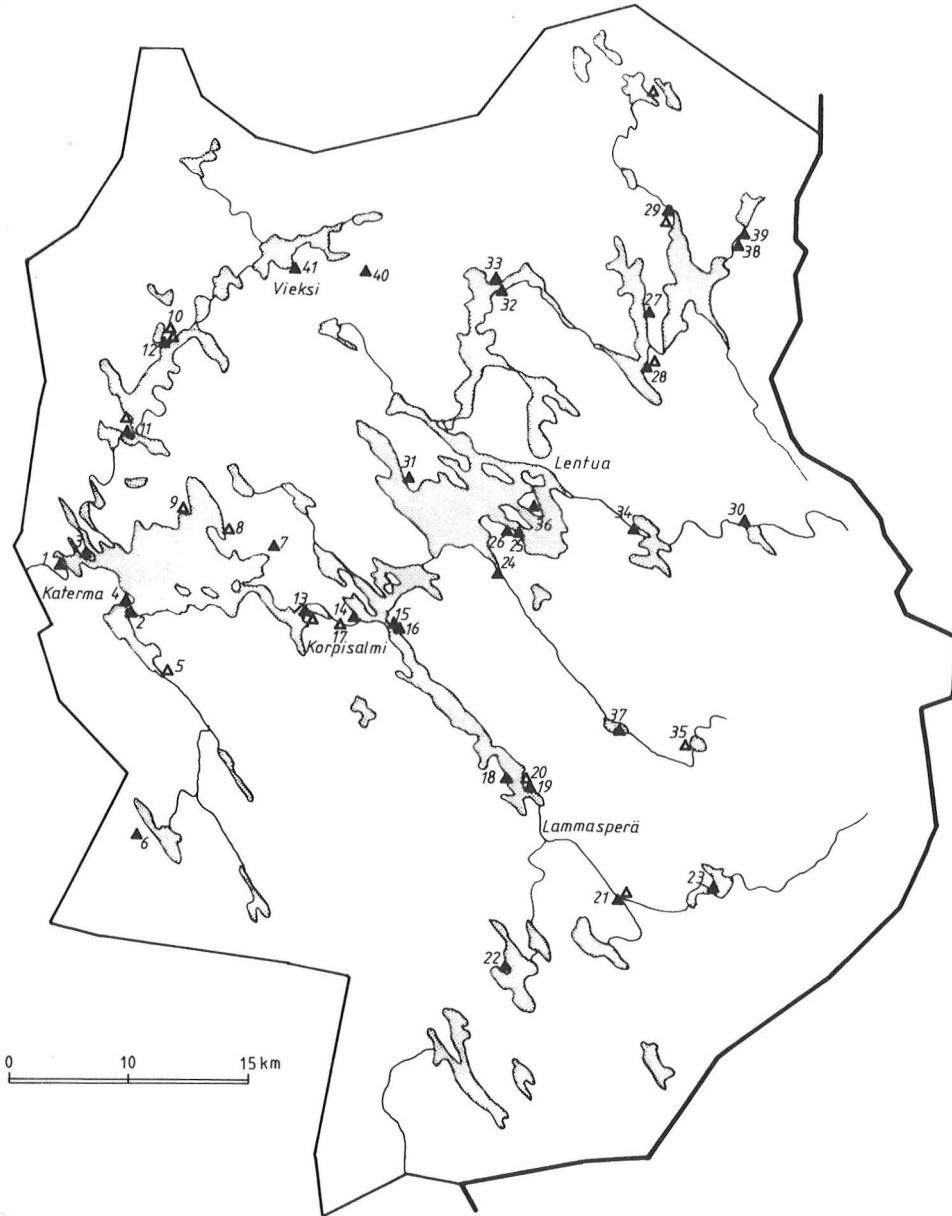
- Jormuanniemi – Torvela – Leinola
 Jormuanniemi – Virkkula – Jormua
 Salmijärvi – Hurskala – Juntula, Piipponen
 Salmijärvi – Toppila
 Salmijärvi – Tikkala
 Salmijärvi – Sivola – Hovi

- Kuluntalahti – Sivola
 Kuluntalahti – Vainikkala – Mattila, Liettu
 Kuluntalahti – Rimpilä – Tuomaala
 Kuluntamäki – Leinola – Häikiönmäki

?

?

?

Kuhmo

KUHMO

Talonpoika

Katerma

- 1** Martti Kuvaja
- 2** Olavi Taavetinp.

*Talonnimi v. 1650 ja sen muuttuminen
1900-luvun alkuun mennessä*

**Katermanniska – Kuvajala – Piirala
Talvenniemi – Tervasalmi**

- 3 Tapani Kuvaja
 4 Heikki Kuvaja
 5 Antti Jäppinen
 6 Erkki Liimatainen
 7 Krels Lukkari
 8 Olavi Sivonen
 9 Pekka Korhonen
 10 Matti Kähkönen
 11 Matti Kyllönen
 12 Antti Pekka

Korpisalmi

- 13 Pekka Heikinp.
 14 Matti Komulainen
 15 Yrjö Hatakka
 16 Pekka Pääkkönen
 17 Juho Ohtonen

Lammasperä

- 18 Matti Kettunen
 19 Pekka Kettunen
 20 Erkki Kettunen
 21 Klemetti Ikonen
 22 Heikki Lesi
 23 uudisasukas

Lentua

- 24 Paavo Hatakka
 25 Yrjö Ohtonen
 26 Kyllönen (uud. as.)
 27 Paavo Pulkkinen
 28 Niilo Haverinen
 29 Matti Kyllönen
 30 Pekka Haapalainen
 31 Olavi Mikkonen
 32 Pekka Seilonen
 33 Pekka Karvonen
 34 Juho Malinen
 35 Matti Kaijala
 36 Heikki Piipponen
 37 Hannu Mikkonen
 38 uudisasukas
 39 uudisasukas

Vieksi

- 40 Pekka Pöhönen
 41 Matti Tampio
 42 Olavi Puhakka

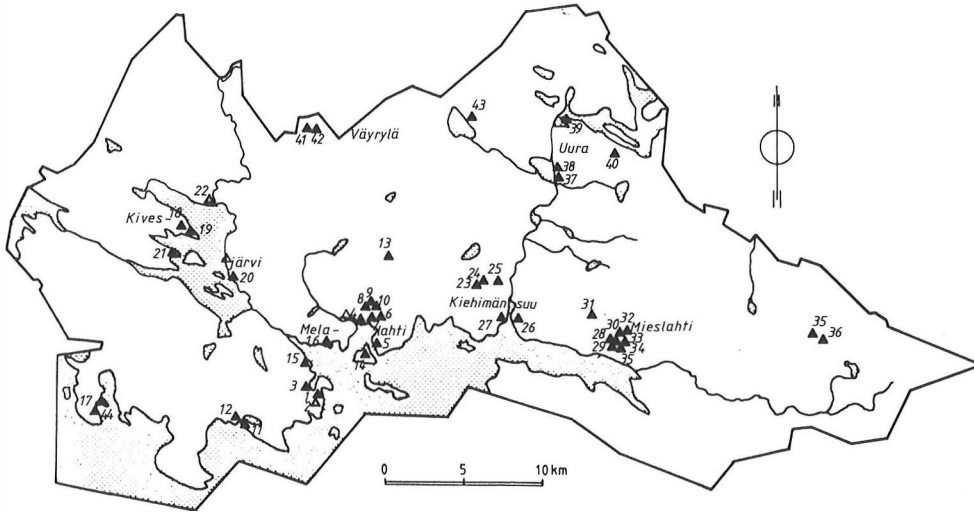
- Tervasalmi – Kuvajala – Anttila
 Tervasalmi – Kuvajala?
 Konapankoski – Apaja-autio?
 Vepsäjärvi – Liimattala – Pihlaja
 Siikalahti – Kuvajala – Siikalahti
 Ahokkala – ?
 Kokkojärvi – ?
 Nauanlahti – Huuhilon lähellä?
 Kellojärvi – Myttylä – Niemelä
 Huuhilojärvi – Pääkkölä – Huuhilo

- Saarikoski – Särkijoki, Niskala
 Pajakkakoski – Ikola (pappila)
 Kuhmonniemi – Pulkmila – Jaakkola, Sillankorva
 Kuhmonniemi – Pääkkölä
 Kouhia – Hiltula – Merkkü?

- Lammasperä – Kettula – Pulkmila, Pääkkölä
 Lammasperä – Kettula – Kilpelä – Kähkölä
 Lammasperä – Kettula – Koivuranta?
 Kesseli – Ikola – Kesseli
 Saunajärvi – Piirala
 Kiekinjärvi – Piirala – Kiekinniemi

- Varaoja – Määttälä – Varajoki
 Kuivaniemi – Ohtola
 Lentuanniemi – Kyllölä
 Pulkmila – Kuivala
 Lentiira – Sutela – Lentiira – Seppälä
 Änätti – Kyllölä – Änätipää
 Kaurojärvi – Haapala – Mäkelä
 Ollila?
 Hiirenniemi – Seilola – Malila, Salmela
 Hiirenniemi – Pulkmila
 Kerakoski – ?
 Kaijala – Kostamo?
 Hämeensaari – Piippola – Saari (siirtynyt)
 Särkioja – Mikkola (siirtynyt)
 Valtala – Vartius
 Valtala – Vartius – Polvela

- Kalliojärvi – Pöhölä (siirt.)
 Vuosankajärvi – Tampiola – Rannantalo
 – ?

Paltamo

PALTAMO

Talonpoika

Melalahti

- 1 Erkki Karjalainen
- 2 Niilo Haverinen
- 3 Juho Karjalainen
- 4 Pekka Leinonen
- 5 Juho Asikainen
- 6 Matti Ahonen
- 7 Jaakko Pääkkönen
- 8 Lauri Rusanen
- 9 Heikki Rusanen
- 10 Heikki Hannunp.
- 11 Heikki Mustonen
- 12 Heikki Rimpiläinen
- 13 Erkki Valtanen
- 14 Pekka Koljonen
- 15 Hannu Karjalainen
- 16 Olavi Milan leski

Kivesjärvi

- 17 Pentti Karjalainen
- 18 Juho Leinonen
- 19 Sigfrid Leinonen
- 20 Pekka Leinonen
- 21 Yrjö Kurikka(nen)
- 22 Heikki Liuttinen

Talonnimi v. 1650 ja sen muuttuminen
1900-luvun alkuun mennessä

1	Erkki Karjalainen	Varisniemi – Karjala – Junttila
2	Niilo Haverinen	Varisniemi – ?
3	Juho Karjalainen	Varisniemi – Karjala – Valaja
4	Pekka Leinonen	Parkkila – Leinola
5	Juho Asikainen	Tahkosalmi – Salmi
6	Matti Ahonen	Aholanmäki – ?
7	Jaakko Pääkkönen	Tenhola – Pääkkölä – Moilala
8	Lauri Rusanen	Rusalanmäki – Rusala
9	Heikki Rusanen	Rusalanmäki – Seppälä?
10	Heikki Hannunp.	Rusalanmäki – Pietola?
11	Heikki Mustonen	Mutous – Mustola – Mutous
12	Heikki Rimpiläinen	Mutous – Rimpilä – Mutous
13	Erkki Valtanen	Valtalanmäki – Valtala – Vehmasmäki
14	Pekka Koljonen	Koljosensaari
15	Hannu Karjalainen	Leskisenniemi – Karjala – Hannila
16	Olavi Milan leski	Nojola – Antinlahti
17	Pentti Karjalainen	Mannisenmäki – Mannila – Pehkola – Haaparanta
18	Juho Leinonen	Piskusenniemi – Leinola – Haataja
19	Sigfrid Leinonen	Piskusenniemi – Pääskynniemi – Niemelä
20	Pekka Leinonen	Virpiniemi – Virpelä
21	Yrjö Kurikka(nen)	Kovalanniemi – Kovala
22	Heikki Liuttinen	Pirttiojanlahti – Petäjälähti?

Kiehimänsuu

23	Hiilo Hyyryläinen	Hyrylänmäki – Haataja
24	Antti Hyyryläinen	Hyrylänmäki – Hyrylä – Lantto
25	Olavi Sopanen	Hyrylänmäki – Sopala – Joenniemi (siirtynyt?)
26	Olavi Anttonen	Anttola – Mikkola – Joensuu
27	Lauri Kähkönen	Mustaniemi – Pikkula (siirtynyt?)

Mieslahti

28	Juho Miettunen	Korhola – Mikkola
29	Paavo Tarkiainen	Korhola – Erkkilä
30	Klaus Torvinen	Torvila – Hiltula?
31	Paavo Väisänen	Lehtomäki – Junkkari
32	Juho Kaipainen	Näsälä – Karjala – Kesti?
33	Rusi Kaipainen	Näsälä – Pääkkölä?
34	Lauri Kärkkäinen	Näsälä – Kähkölä?
35	Jaakko Härmä	Miesmäki – Härmälä – Rimpilä
36	Mikko Rautia	Rautiala – Miesjärvi – Härmänmäki – Vaarapää

Uura

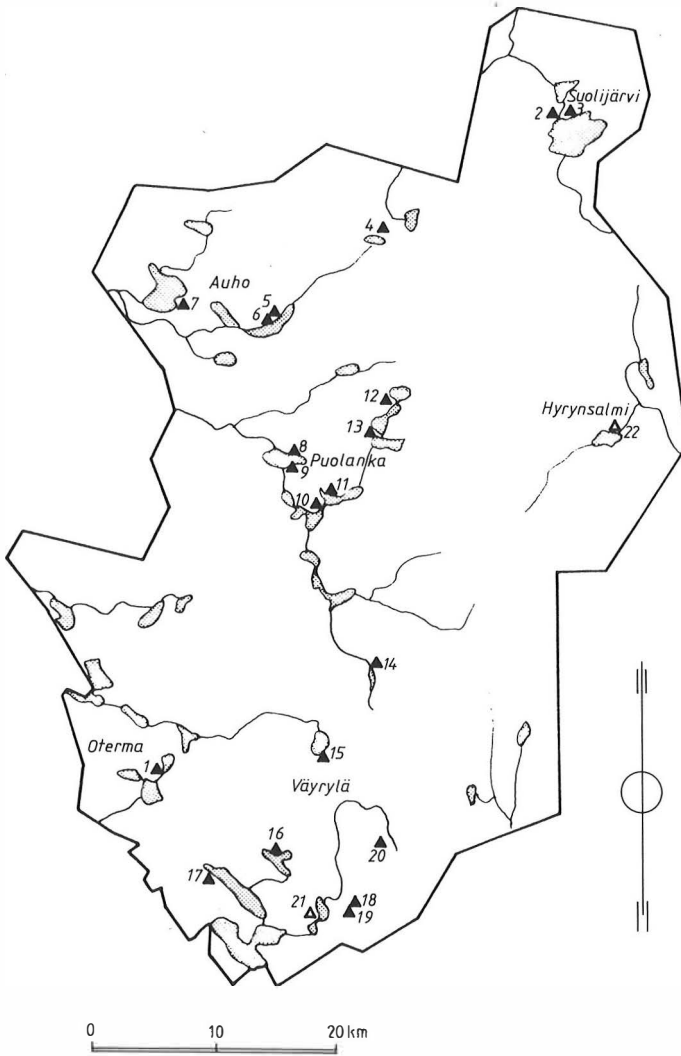
37	Heikki Heikkinen	Sirviölä – Heikkilä – Alatalo?
38	Lauri Heikkinen	Sirviölä – Heikkilä – Väliatalo?
39	Olavi Kotilainen	Kyrölänniemi – Niemilä
40	Lauri Möttönen	Pajujärvi – Möttölä – Sivola

Väyrylä

41	Pekka Väyrynen	Raappananmäki – Raappana
42	Martti Hyyryläinen	Raappananmäki – Pikkarala
43	Matti Räsänen	Saarijärvi – Heikkilä

Manamansalo

44	Mauno Manninen	Vekaralahti – Vekara

Puolanka

PUOLANKA

Talonpoika

Oterma

1 Olavi Laamanen

Suolijärvi

2 Lauri Moilanen

3 Erkki Mäkelä

*Talonnimi v. 1650 ja sen muuttuminen
1900-luvun alkuun mennessä*

Laamala – Hyrylä – Laamala

Mäkelä

Olikkala – Moilala – Alatalo

Auho

- 4 Lauri Oikarinen
5 Pekka Hiltunen
6 Tuomas Hiltunen
7 Tuomas Tappinen

Askanmäki
Auho – Hiltula
Auho – Hiltula – Sakari
Kalhama – Lippola

Puolanka

- 8 Paavo Väisänen
9 Taavetti Väisänen
10 Simo Moilanen
11 Jaakko Moilanen
12 Matti Väisänen
13 Lauri Torvinen

Kivari
Kivari – Väisälä – Nurmi
Puolanka
Puolanka – (siirt. Leipivaaralle, Moilala)
Kuttero – Koutero (autioitunut)
Aittojärvi – Autio?

Väyrylä

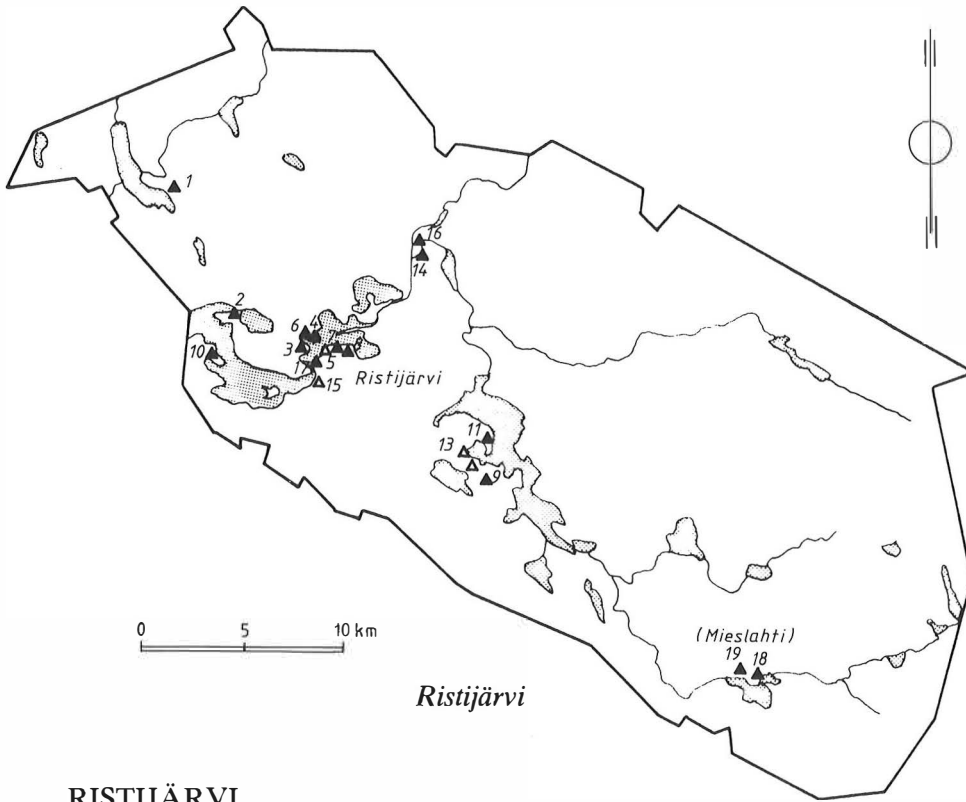
- 14 Olavi Hyttinen
15 Niilo Huovinen
16 Martti Väyrynen
17 Heikki Väyrynen
18 Pekka Hyttinen
19 Heikki Heikkinen
20 Lauri Väisänen
21 Antti Ahonen

Salmi – Hyttilä – Niemi, Mäki
Somerjärvi – Huovila – Väisälä
Paakana – Väyrylä – Paakana
Kongas – Väyrylä – Heikkilä
Törmänmäki – Hyttilä – Oikarila
Törmänmäki – Heikkilä – Alatalo
Karhunmäki – Väisälä – Karhunmäki
Voipuajärvi – Kinnula?

Hyrynsalmi

- 22 Antti Turpeinen

Lylyjärvi – Levälä?

RISTIJÄRVI

Talonpoika

Ristijärvi

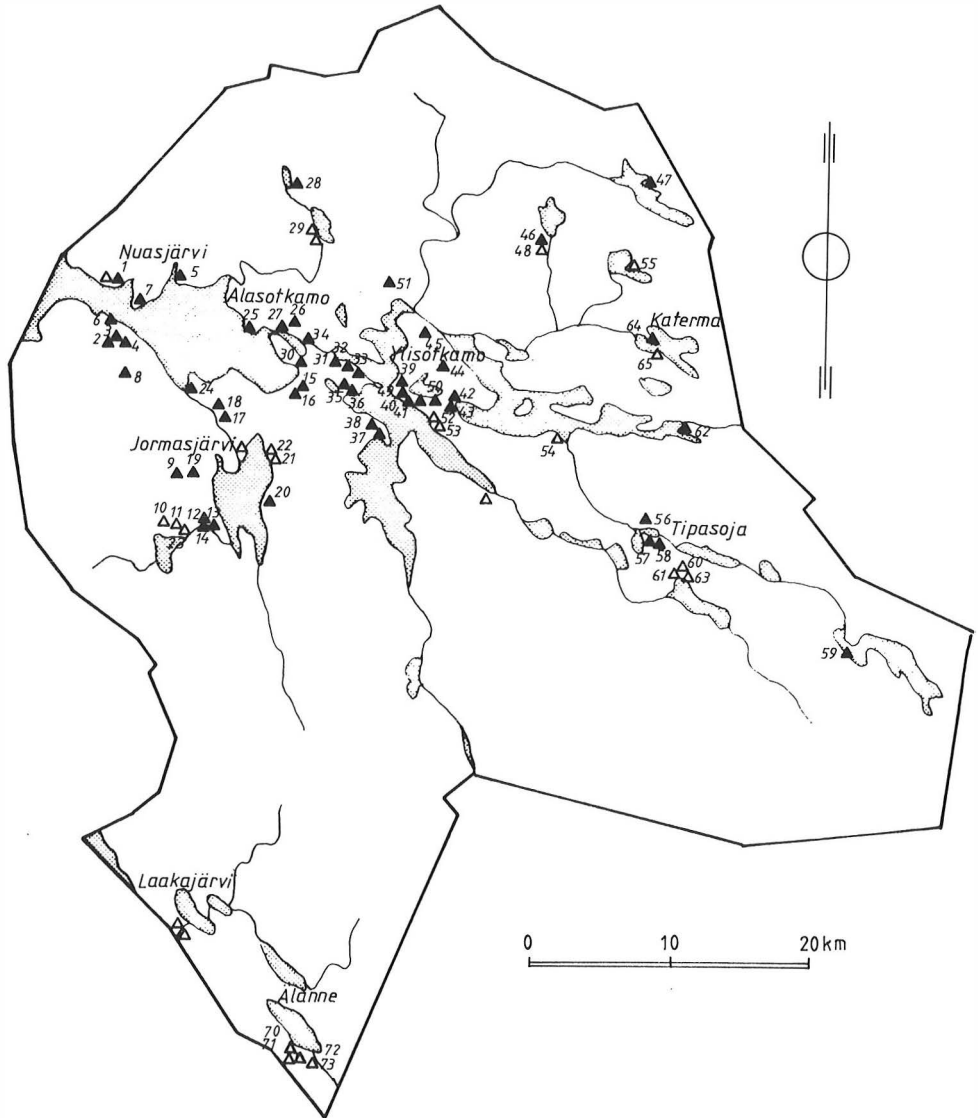
- 1 Antti Anttonen
- 2 Matti Karhu
- 3 Juho Oikarinen
- 4 Paavo Oikarinen
- 5 Yrjö Pyykkönen
- 6 Erkki Mikkonen
- 7 Pekka Tolonen
- 8 Arvid Rönty
- 9 Matti Mäkäraäinen
- 10 Paavo Karhinen
- 11 Lauri Mikkonen
- 12 Heikki Säkkinen
- 13 Juho Immonen
- 14 Lauri Säkkinen
- 15 Tapani Määttä
- 16 Lauri Juntunen
- 17 Lauri Tenhunen

Mieslahti

- 18 Juho Härkönen
- 19 Urbanus Pekonen

*Talonnimi v. 1650 ja sen muuttuminen
1900-luvun alkuun mennessä*

- Uvajärvi – Väisälä
 - Lahnas – Karhula
 - Vattuniemi
 - Koiraniemi – Onnenniemi
 - Tihilä – ?
 - Pussila
 - Möttölä – Tolola (pappila)
 - Möttölä
 - Juntula – Mäkäralä – Hovila, Vanhatalo
 - Iijärvi – Karhila – Niemi, Tyvi
 - Sipilänniemi – Sipilä? (siirt. Mikkola – Eskola)
 - Tihilä – ?
 - Immola – ?
 - Säkkisenniemi – Säkkilä
 - Hukkala – ?
 - Juntula
 - Tenhula – Putkola
-
- Hiisjärvi – Härkölä – Pesämä, Sepäntalo
 - Hiisjärvi – Pekola, Harjula

Sotkamo

SOTKAMO

Talonpoika

Nuasjärvi

- 1 Yrjö Koistinen
- 2 Heikki Kolehmainen
- 3 Mauno Kolehmainen
- 4 Lauri Kolehmainen

*Talonnimi v. 1650 ja sen muuttuminen
1900-luvun alkuun mennessä*

Turunkorva

- Kolehmalanmäki – Kolehkala – Kanala
Kolehmalanmäki – Kolehkala – Moilala
Kolehmalanmäki – Kolehkala – Muhola

- 5 Olavi Kuosmanen
6 Ransu Kähkönen
7 Pekka Rimpiläinen
8 Olavi Hyry

Iiso – Sirviölä – Lahti – Iivonlahti
Sormula
Laudanniemi – Rimpilä
Juvanmäki 1. Hyrynmäki – Hyyrö?

Jormaskylä

- 9 Matti Mikkonen
10 Lauri Tossavainen
11 Antti Mustaparta
12 Erkki Tuhkanen
13 Esko Tuhkanen
14 Hannu Tuhkanen
15 Tapani Mustaparta
16 Lauri Mustaparta
17 Heikki Määttä
18 Pekka Määttä
19 Matti Mikkonen
20 Grels Lintunen
21 Antti Mikkonen
22 Antti Riikonen
23 Jaakko Tikkanen
24 Heikki Torvinen

Hannila – Mikkola
Kolmisoppi – Ärväs?
Kolmisoppi – Harju, Niskala?
Rönkkölä – Tuhkala
Rönkkölä – Tuhkala – Kaikkola?
Rönkkölä – Tuhkala – Huovila?
Vuokatti
Turula – Suutari?
Jormaskoski – Määttälä – Karjala, Määttälä
Jormasjoki – Määttälä – Eevala
Hannilanmäki – Mikkola – Mustola
Leivolanmäki – Lintula
Leivolanmäki – ?
Leivolanmäki – ?
Tetterjärvi – Kolmisoppi ?
Jormasjoensuu – Torvela

Ala-Sotkamo

- 25 Pekka Huusko
26 Juho Määttä
27 Pekka Hiltunen
28 Olavi Korhonen
29 Olavi Pohjalainen
30 Sigfrid Tolvanen
31 Simo Määttä
32 Juho Heikkinen
33 Lauri Hiltunen
34 Markus Tikkanen
35 Lauri Haapalainen
36 Simo Määttä
37 Matti Urpiainen
38 Yrjö Rahkonen

Käreniemi
Mujenhoulu – Määttälä
Mujenhoulu – Hiltula
Vihtamo – Korhola
Vihtamo – ?
Jäätiönlahti – Jäätiö
Kalliola – Määttälä
Pirttijärvi – Määttälä – Rauramo
Pirttijärvi – Hiltula – Tervo
Korenniemi – Tikkala – Tiakanniemi
Tuorinperä – Haapala
Tuorinperä – Laatikkala – Hiltula?
Kuolanniemi – Urpiala – Kuolanniemi
Kuolanniemi – Liuskila – Merilä

Yli-Sotkamo

- 39 Heikki Kärnä
40 Heikki Joekelainen
41 Matti Sopalainen
42 Martti Karvonen
43 Mauno Pesonen
44 Lauri Laatikainen
45 Olavi Kaikkonen
46 Antti Pesonen
47 Paavo Niskanen
48 Olavi Moisanen
49 Heikki Sirviö
50 Juho Kärnä
51 Mikko Ärväs

Sotkamanniemi – Kärnä – Toivonniemi?
Sapsojärvi – Juutia?
Sapsojärvi – Sopala
Saianlahti
Saianlahti – Kärnä – Laatikkala
Kimakeio – Laatikkala – Keskitalo, Uusitalo
Kimakeio – Ärväälä – Sirviölä, Pelkola
Matikkala – Pesola
Kusianjärvi – Määttälä – Kusia
Moisala – ?
Sotkamosuu (autioitunut?)
Sotkamonperä – Kärnä
Pienola – Ärväs – Ärväälä?

- 52 Martti Kyröläinen
 53 Heikki Hyvönen
 54 Yrjö Salmundi
 55 Mauno Karvonen

Tipasoja

- 56 Antti Laatikainen
 57 Pekka Heiskanen
 58 Heikki Heiskanen
 59 Tuomas Liimatainen
 60 Pentti Okkonen
 61 Tuomas Erkinp.
 62 Yrjö Viitalainen
 63 Heikki Heiskanen

Katerma

- 64 Pekka Karppinen
 65 Olavi Tampio

Laakajärvi (1654)

- 66 Risto Utriainen
 67 Antti Utriainen
 68 Esko Karppinen
 69 Matti Turunen

Älänteenjärvi (1654)

- 70 Olavi Ollikainen
 71 Olavi Olavinpoika
 72 Olavi Kurki
 73 Antti Pääkkönen

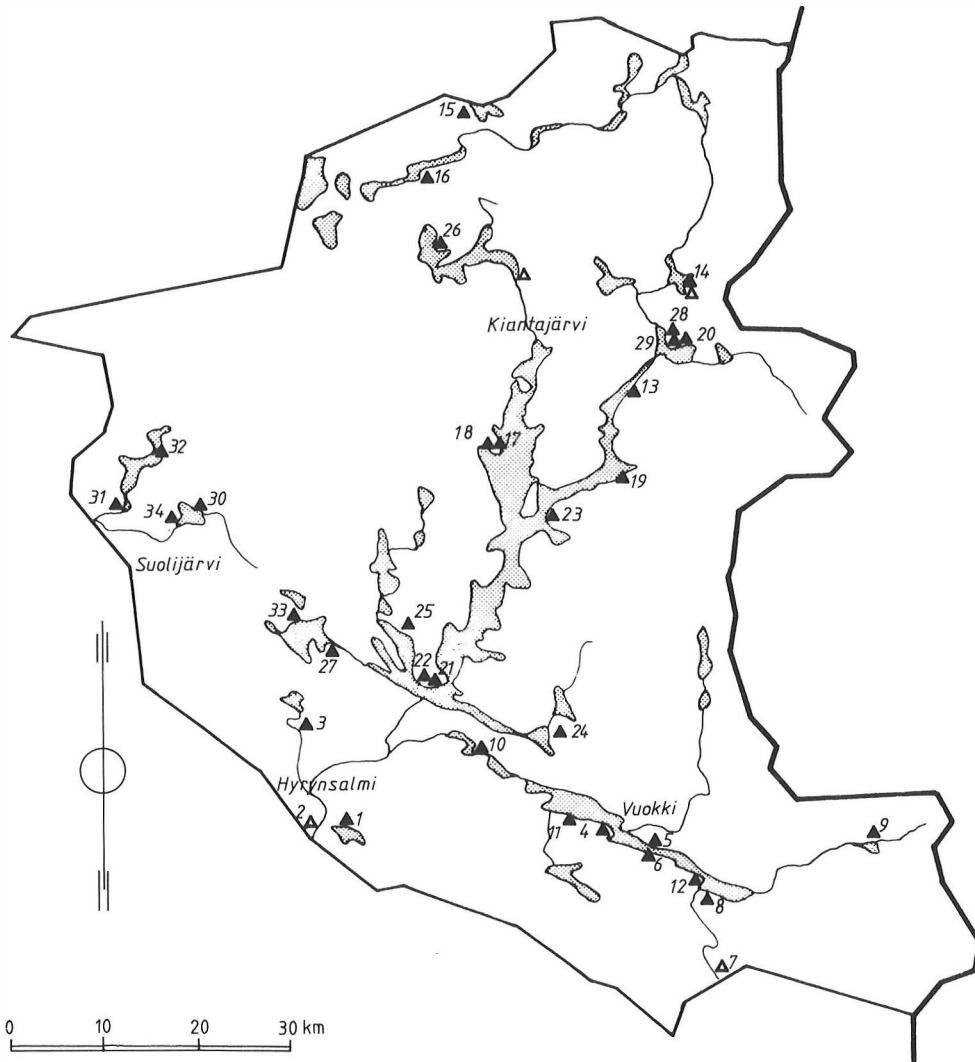
- Mehellä? Sapsorannan
 Heiskala talot
 Kimajärvi – Tipasniemi?
 Vääräjärvi – Tervajärvi?

- Tipasoja – Laatikala – Ikola
 Räätäjärvi – Heiskala
 Räätäjärvi – Korhola
 Tipasjärvi – Liimattala – Kissaniemi (siirtynyt)
 Hietajärvi – Herttua?
 Hietajärvi – ?
 Kurikkaniemi – Joenalus
 Hietajärvi – Heiskala – ?

- Sumsajärvi – Karppila – Huotari
 Sumsajärvi – Tervola?

- .. – ?
 .. – ?
 .. – ?
 .. – ?

- .. – ?
 .. – ?
 .. – ?
 .. – ?

Suomussalmi

SUOMUSSALMI

Talonpoika

Hyrynsalmi

- 1 Matti Keränen
- 2 Heikki Keränen
- 3 Pekka Seppänen

Talonnimi v. 1650 ja sen muuttuminen 1900-luvun alkuun mennessä

- Sakarajärvi – Kerälä – Sakara (siirtynyt)
- Vuottojoki? (siirtynyt)
- Lahnas – Lahnanen

Vuokki

- 4 Sigfrid Matero
5 Olavi Kaartinen
6 Juho Pussinen
7 Risto Pöllänen
8 Antti Tuulianen
9 Matti Hyry
10 Juho Tikka (-ja)
11 Juho Hulkkonen
12 Olavi Tenhunen

Murisalmi – Matero
Tapio – Kaartila – Kyllölä
Pussila – Kyllölä – Järvelä
Ylipää?
Naamansuu – Tuuliala – Mutkala?
Aittojärvi – Hyry
Vuokinalanto – Alanne
Tikkala – Hulkkola – Mäkelä
Naamansuu – Tenhula – Kinnula

Kiantajärvi

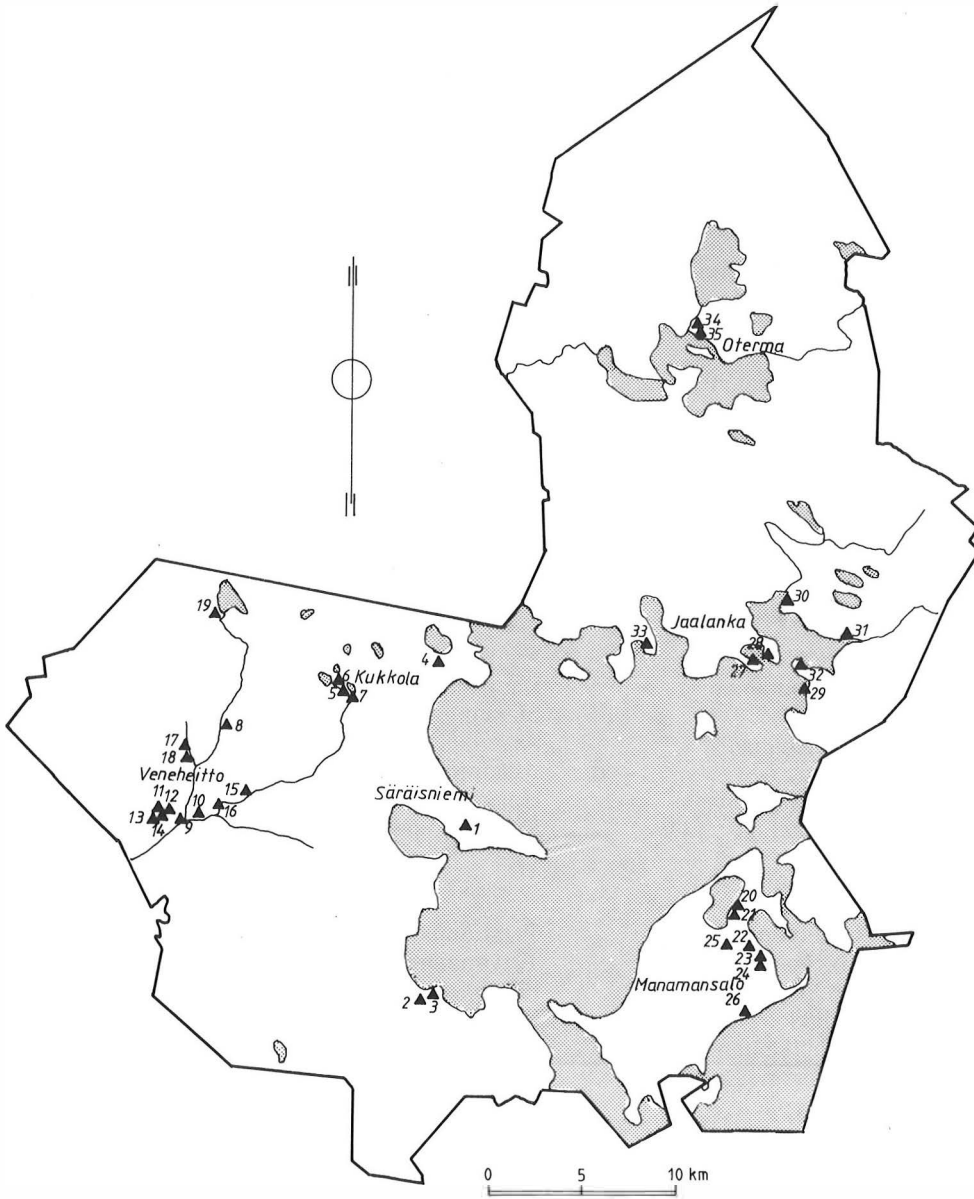
- 13 Paavo Kettunen
14 Paavo Tormua
15 Klemetti Heinonen
16 Lauri Tauriainen
17 Erkki Lieppa
18 Paavo Keinänen
19 Mikko Koistinen
20 Pekka Kemiläinen
21 Antti Hulkkonen
22 Antti Airikainen
23 Tuomas Rönty
24 Antti Takkinen
25 Paavo Vihavainen
26 Simo Tauriainen
27 Matti Haapalainen
28 Riko Luukkonen
29 Olavi Luukkonen

Akonjärvi – Kettula – Kokkonieni
Tormuanjärvi – Tormua
Pistojärvi – Pisto
Perankajärvi – Tauriala – Peranka
Pankanniemi – Päätaalo?
Pankanniemi – Keinälä – Junnula
Pärsämöoja – Pärsämö – Kempaala
Kylmäsalmi – Kemilä
Hulkkola – Hulkonnimi
Hulkkola – Hulkonniemi
Hulkkola – Röntylä (siirtynyt)
Haukiperä – Haukila – Juntula
Malila – Vaara – Kylänmäki?
Piispajärvi – Moilala – Ketola
Pesiö – Haapala
Luukkola
Luukkola

Suolijärvi

- 30 Heikki Torvinen
31 Juho Koistinen
32 Pekka Lipponen
33 Lauri Keränen
34 Nuutti Laaskoinen

Näljänpää – Hyttilä – Parkkila
Naamansuu – Seppälä – Kiviniemi – Niemelä
Sivionola? – Polvila?
Pesiö – Kerälä – Pesiö
Näljänpää – ?

Säräisniemi

SÄRÄSNIEMI

Talonpoika

Säräisniemi ja Kukkola

- 1 Antti Eerikinpoika
- 2 Matti Harmainen

*Talonnimi v. 1650 ja sen muuttuminen
1900-luvun alkuun mennessä*

Kirjavala – Säräisniemi – Juusola
Enonlahti – Huovila – Kolehmainen

- 3 Juho Harmainen
4 Risto Mikkonen
5 Heikki Koukkari
6 Matti Hänninen
7 Matti Kukkonen

Veneheitto

- 8 Heikki Suutari
9 Heikki Lämsä
10 Heikki Suorsa
11 Esko Lämsä
12 Sigfrid Pekanp.
13 Sigfrid Kirjavainen
14 Nuutti Lämsä
15 Paavo Lämsä
16 Nisius Lämsä
17 Heikki Kirjavainen
18 Juho Suutari
19 Kauppi Meriläinen

Manamansalo

- 20 Paavo Rahikainen
21 Tapani Rahikainen
22 Elias Haataja
23 Paavo Karppinen
24 Antti Karppinen
25 Heikki Karppinen
26 Tuomas Haataja

Jaalanka

- 27 Heikki Tervonen
28 Lauri Tervonen
29 Olavi Kekkonen
30 Esko Koukkari
31 Paavo Rahikainen
32 Rusi Rahikainen
33 Pekka Tervonen

Oterma

- 34 Yrjö Leinonen
35 Hannu Tervonen

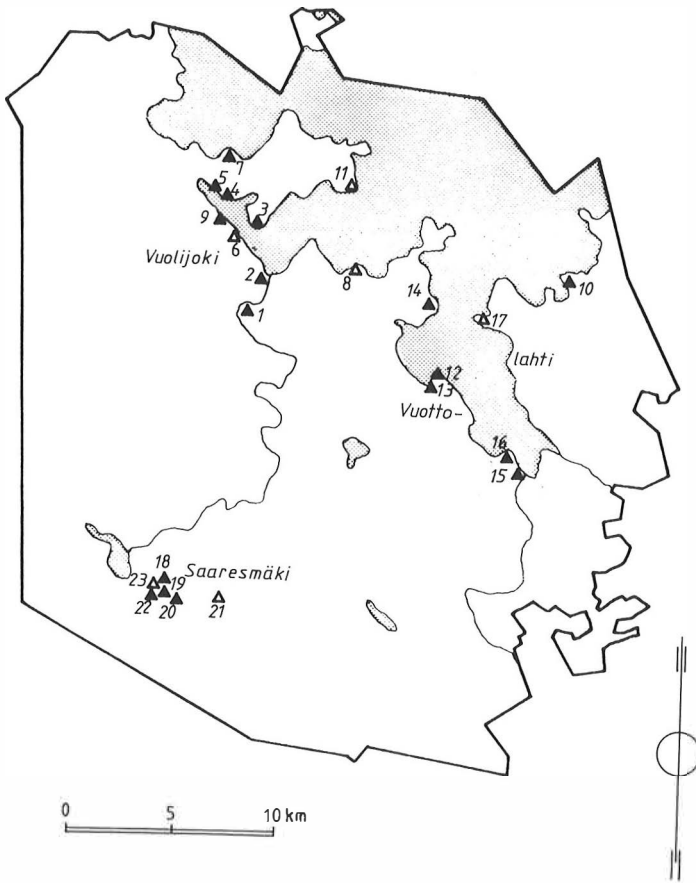
- Enonlahti – Turula
Nimisjärvi – Raappana – Nimisjärvi
Leivola – Koukkari – Haataja
Neittävä – Suutarila – Suutari
Neittävä – Kukkola

- Rokuanoja – Suutarila
Rokuanoja – Lämsälä – Vanhala, Ketola
Rokuanoja – Suorsa – Sorsa, Leinola
Kivisaari – ?
Kivisaari – ?
Kivisaari – Kirjavala – Ylitalo
Kivisaari – Lämsälä – Nuuttila
Veneheitto-oja – Lämsälä
Veneheitto-oja – Lämsälä – Pohja
Haaroja – Kirjavala – Välitälo
Haaroja – Suutarila – Alatalo
Rokuanoja – Rokua

- Kaaresjärvi – Rahikkala – Kaares
Kaaresjärvi – Rahikkala – Niilekselä – Huovila
Manama – Haataja – Suotalo
Alalampi – Karppila – Heikka
Alalampi – Karppila – Järvelä?
Haukijärvi – Kangas
Kuivalampi – Harju

- Tervonniemi – Tervola – Lassila
Tervonniemi – Tervola
Piskusenniemi – Kekkola
Koukkarinlahti – Leinola
Koukkarinlahti – Rahikkala – Lahti
Koukkarinniemi – Rahikkala – Tikanniemi
Väätäjäniemi – Tervola – Väätäjä

- Tulliola – Koukkari
Tulliola – Holappa

Vuolijoki

VUOLIJOKI

Talonpoika

Vuolijoki

- 1 Olavi Piipponen
- 2 Heikki Pölonen
- 3 Antti Heinonen
- 4 Erkki Heinonen
- 5 Sigrifd Heinonen
- 6 Niilo Tapaninp.
- 7 Tapani Pirska
- 8 Paavo Tervonen
- 9 Simo Tirinen

Talonnimi v. 1650 ja sen muuttuminen 1900-luvun alkuun mennessä

- Vuolinoja – Piippola – Karjala
 Vuolinoja – Pölölä – Joensuu
 Käkiniemi – Suorsa – Sorsa
 Käkiniemi – Karppila
 Käkiniemi – Tervola
 Torvenperä – Antikkala – Kukkola
 Torvenperä – Pirska – Paatio?
 Nahkaharju – Tervola – Kaarre, Haataja
 .. – Tirilä – Pussila

Vuottolahti

- 10 Antti Antikainen
- 11 Pekka Turunen
- 12 Heikki Ollikainen
- 13 Simo Leinonen
- 14 Esko Halonen
- 15 Nuutti Leinonen
- 16 Yrjö Leinonen
- 17 Jaakko Utriainen

Saaresmäki

- 18 Olavi Hukkanen
- 19 Perttu Pussinen
- 20 Paavo Pynnönen
- 21 Matti Heinonen
- 22 Heikki Sivonen
- 23 Pekka Rahonen (autio)

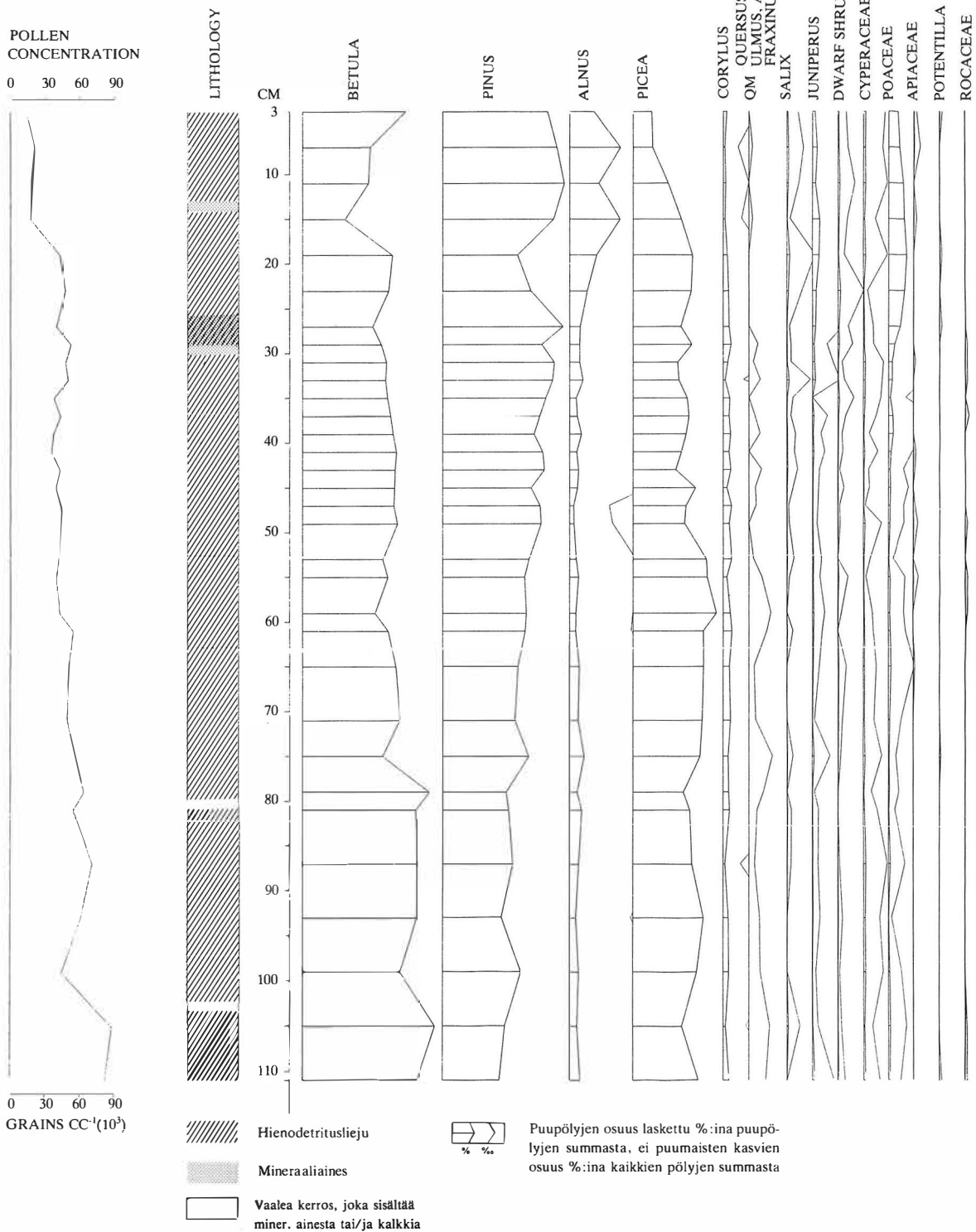
- Ounas – Kemilä – Ounas
- Vuolensuu – Vuoliniemi – Vuolila – Huovila?
- Vimpelinsuu – Ollikkala – Valtala
- Vimpelinsuu – Suutarila – Vimpeli
- Koiraniemi – Halola – Koiraniemi
- Vuottojoki – Leinola
- Vuotto-ojansuu – Junttila – Väisälä – Kontiola
- Nikusenniemi – Halola?

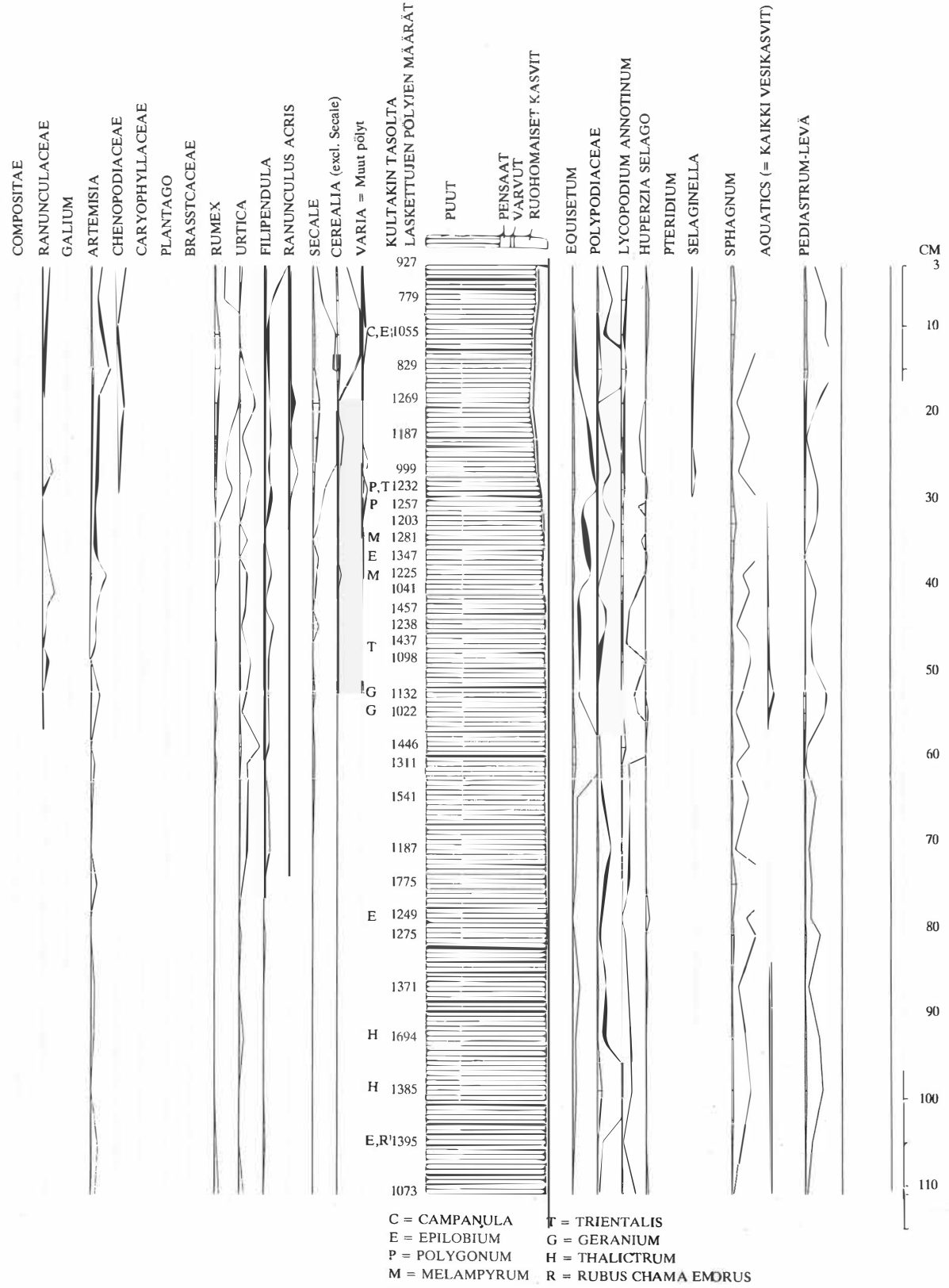
- Hukkala
- Pussila – Sorsa, Kaanes
- Pynnölä
- Korhola – Leinola – Leppimäki?
- Pynnölä – Lämsä
- Rahola – Tervola – Porola?

LIITE 9.
Siitepölyanalyysi Melalahden Horkkanlamesta.

HORKKANLAMPI
PALTAMO

64 astetta 25' N / 27 astetta 40' E

LÄHTEET

Arkistolähteet (käytetty lyhenne ja mahd. mikrofilmi suluissa)

VALTIONARKISTO (VA), Helsinki

Voudintilit

Voudintilien yleisiä asiakirjoja (Älvsborgin lunnaita koskevia asiakirjoja ja tilejä) VA 483 (1613–1620).

Korsholman läänin voutikuntien tilejä
VA 4529 (1531–1538), VA 4534 (1548), VA 4626 (1560), VA 4972–4984 (1555–1567), VA 4720–4971 (1569–1634).

Savonlinnan läänin voutikuntien tilejä
VA 6133 (1541), VA 6160 (1551), VA 6443–6455 (1571), VA 6600 (1589), VA 6679 (1600), VA 6732 (1608).

Viipurin läänin voutikuntien tilejä
VA 5032, 5041, 5043 (1551), VA 5360–5364 (1571).

Läänintilit

Pohjanmaan läänin tilejä VA 9098–9401 (1635–1755).

Viipurin ja Savonlinnan läänin tilejä otantoina 1540–1650.

Kihlakunnanoikeuksien tuomiokirjat

Pohjanmaan tuomiokunta käräjäpöytäkirjat (1626–1650),

Kajaanin vapaaherrakunta käräjäpöytäkirjat (1651–1659, 1674–1676, 1678–1680),

Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta käräjäpöytäkirjat (1681–1698).

Yksityiskokoelmat

Hiereuologia Ostrobotnica (Alcenius IX).

De fatis Ostrobotniae notandis (Alcenius IX).

Nymanssonin kertomukset VA 2 D 21 / 4

Karttakokoelma

VA MH 107/2D3/1, Geographisk Afritning öfwer Kajanaborgs Lähn ... (Claes Classon 1650).

VA MH 108/2D3/1, kopio edellisestä (C.G. Holm 1822).

VA MH 123/2D1/2, Geographisk Charta öfver Paldamo i Cajana Lähn ... (Joh. Cajano 1746).

VA MH 123/2D4/2, Geographisk Charta öfver Uhleå Träsk ... (Joh. Cajano 1746).

VA MH 125/2D6/1, Geographisk Charta öfver nedra delen af Sätkamo Sochn ... (Daniel Gadolin 1746).

VA MH 126/2D6/2, Geographisk Charta öfver öfvre delen af Sätkamo Sohn ... (Daniel Gadolin 1746).

VA MH 124/2D6/1, Geographisk-Transport-Charta hörande till nedra delen af Paltamo Sochn ... (Fred. Gab. Odelman 1764 och 1765).

VA MH 156/2D4/3, Kajana Härad enligt anmärkningar under en resa år 1814 af H. Deutsch.

VA MH 409/2D6/4, Geographisk Charta öfver Lähnegräntzen Emellan Paldamå och en del Sätkamå sochnar ... mot Idensalmi Sochen ... af Fred. Rönholm 1746.

RIKSARKIVET (RA), Tukholma

Allmogens besvär

Särskilda delen, Kajana socken fr. 1633 samt odat (FR 7-8).

Brahesamlingen (FR 202-205)

Kammararkivet

Grev- och friherreskap: Kajana (FR 312-315).

Riksregistratur

Hertig Carls registratur (FR 13-14).

Rydboholms samlingen (FR 214).

Skokloster samlingen (FR 476).

Skrivelser till Kungl. Maj:t.

Landsh. i Österbottens län 1762 3/2, Charta öfver Paldamo Sohn ... (Simon Appegren 1762).

KRIGSARKIVET (KrA), Tukholma

Finska handritade kartor (Fhk)

Uhleåborgs län, Kajana härad: 154:2-7; 155:9; 156:1.

Finska rekognoseringsverket (Fr)

Uhleåborgs län:

39/1, Geographisk Charta öfver en del af öfvre delen utaf Paldamo ... (Gabr. Barck 1765).

40/1a ja b, Geographisk Charta öfver en del af neder delen utaf Paldamo ... (Gabr. Barck 1764).

40/3, Geographisk Charta öfver Salo, Otterma, Jalanga och Kivesjärvi byar ... (Gabr. Odelman 1765).

41/4, Karta öfver nordiska delen av Paldamo socken samt ... (alkuperäinen otsikko repeytynyt pois).

41/6, Charta hörade til Början eller Nedra delen af Paldamo Socken ... (Gab. Odelman 1764).

42/2, Geographisk Charta öfver Lähnegräntzen Emellan Sätkamo ... (Fried. Rönholm 1746).

42/3, Geographisk Charta öfver Norra delen af Nuasjärvi, ... (Jean Taimelin 1764).

Hermelinska samlingen (Hs)

Vol. nr. 2 Finland, Uleåborgs Höfdingedöme:

11. Sotkamo Socken, 14. Delar af Paldamo och Hyrynsalmi Socknar, 15. En del af Uleträsk, 17. Paldamo Socken, 18. Hyrynsalmi Socken.

MAANMITTAUSHALLITUKSEN ARKISTO (MH), Helsinki

Isojakokartat ja asiakirjat

Kainuun kunnat.

Karttakirjat

Oulun lääni (F 1), Mikkelin lääni (C 1).

Vuoden 1845 maakirja

Oulun lääni, Kajaanin kihlakunta (MH 13).

Vuoden 1905 maakirja

Oulun lääni, Kajaanin kihlakunta (MK 23).

MAATALOUDEN TUTKIMUSKESKUS (MT), Helsinki

Hallakoeasema (Vaala)

Tietokortit, vuosikertomukset.

MUSEOVIRASTO (MV), Helsinki

Mustosen kokoelma

S.M.Y. 7/V 1892. Kajaanin kihlakunta, Tietoja seudun muinaisuudesta. Kokoillut O.A.F. Mustonen (Lönnbohm).

SUOMEN NIMIARKISTO, Helsinki

Pitäjänkokoelmat

Kainuun kunnat

OULUN MAAKUNTA-ARKISTO (OMA), Oulu

P. Virrankosken kokoelma

B Muistiinpanot, a. Tuomiokirjamuistiinpanot Ba:1-5, c. Registratuuramuistiinpanot.

OULUN LÄÄNIN MAANMITTAUSKONTTORIN ARKISTO (OLMA), Oulu

Isojakokartat

Kainuun kunnat.

KAINUUN MAATALOUSPIIRI, Kajaani

Luettelot sukutilaviirien ja -kunniakirjojen saajista.

KAINUUN MUSEO, Kajaani

Rajamerkit ja rajanylityspaikat

(esitietoja keskeneräisestä tutkimuksesta).

OULUN YLIOPISTO, KASVITIETEEN LAITOS (OYKL), Oulu

Horkanlammin siitepölyanalyysi

(Huttunen &

Huttunen 1982).

PALTAMON KIRKONARKISTO, Paltamo

Paltamon pitäjän kinkerikuntakartta vuodelta 1786 (Simon Appelgren).

MAUNO JOKIPIIN KOKOELMA, Jyväskylä
Satakunnan historian muistiinpanot.

Lähdejulkaisut

- Arwidsson I, III, IV, VII ja VIII.* Adolf Iwar Arwidsson, Handlingar till upplysning af Finlands häfder I, III, IV ja VIII. Stockholm 1848–1856.
- Grottenfelt* 1912. Kustavi Grottenfelt, Suomenkielisiä historiallisia asiakirjoja Ruotsin vallan ajalta (vuodelta 1548–1809). – SKS:n toim. 130. Helsinki 1912.
- Hausen V.* Reinhold Hausen, Bidrag till Finlands historia V. Helsingfors 1917.
- Jaakko Teitin valitusluettelo Suomen aatelista vastaan v. 1555–1556. – Todistuskappaleita Suomen historiaan V. Helsinki 1894.
- Konung Gustav den förstes registratur XXI–XXV. Stockholm 1903–1910.
- Leinberg* 1900. K.G. Leinberg, Handlingar rörande finska kyrkan och prästerskapet 4. Helsingfors 1900.
- Pirinen*, 1954. Kauko Pirinen (toim.), Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565. – Suomen vanhimmat tuomiokirjat I. Helsinki 1954.
- Schybergson* 1889. M.G. Schybergson, Konventen i grefve Per Brahes finska förlänningar, – SSLF XIII, FU 4. Helsingfors 1889.
- Stiernman I* 1728. A.A. Stiernman, Alla riksdags och mötens beslut I, Utg. af And. Anton Stiernman. Stockholm 1728.
- Suomen hopeaveroluettelo 1571 IV Satakunta. Toim. Mauno Jokipii. – Suomen historian lähteitä V, 4. Turku 1953.
- Sveriges traktater med främmande magter, jemte andra dit hörande handlingar, femte deles förre hälft 1572–1632. Utgifven af O.S. Rydberg och C. Hallendorf. Stockholm 1903.
- Tigerstedt* 1880. Tigerstedt K.K., Ur Per Brahes brevexling. Bref från och till Per Brahe. Helsingfors 1880.
- Waaranen I, II ja III.* Johan E. Waaranen, Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid. Helsingfors 1863–1866.
- Waaranen* 1874. Johan E. Waaranen, Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid. Helsingfors 1874.

Kartat (painetut)

- Atlas öfver Finland 1910. Helsinki 1911.
- Hermelin* 1798. Geographiske Chartor över Sverige. Hans Maj^e Konung Gustaf IV Adolfs Allenådigeste Tilstånd, Utgifne av Friherre S.G. Hermelin. Andra afdelningen, Storfurstendömet Finland. 1798.
- Karta över Storfurstendömet Finland, sektioner 4C, 3D, 4D ja 5D (1864).
- Oulun lääni, eteläosa. – Suomenmaa IX karttaliite. Helsinki 1928.
- Peruskartan pienennös (topografinen kartta) 1:50000, karttalehdet: 3344 1 (1974), 3344 2+4322 1 (1974), 4322 2 (1978), 4324 1 ja 2 (1978), 4342 1+2 (1978), 3414 1 ja 2 (1979), 3432 1 ja 2 (1975), 3434 1 (1975), 3431 1 (1974), 3431 2 (1973), 3433 1 (1976), 3433 2+4411 1 (1976), 4411 2 (1976), 4413 1 ja 2 (1978), 4431 1+2 (1979),

3434 2+4412 1 (1976), 4412 2 (1976), 4414 1 ja 2 (1979), 4432 1 (1979), 3441 1 (1974), 3441 2 (1975), 3443 1 (1974), 3443 2+4421 1 (1979), 4421 2 (1979), 4423 1 (1979), 4423 2+4441 1 (1980), 3442 1 ja 2 (1974), 3444 1 (1974), 3444 2+4422 1 (1979), 4422 2 (1979), 4424 1+2 (1980), 3531 2 (1974), 3533 1 (1974), 4522 2 (1980), 4513 1 ja 2 (1980).

Peruskartta 1:20 000, karttalehdet n:o 3413 10 (1963), 3432 10 (1972), 3432 11 (1972), 3434 01 (1972), 3404 02 (1972), 3434 03 (1972).

Suomen asutus 1560-luvulla, kartasto. – Suomen historiallisen Seuran käsikirjoja VII. Forssa 1973.

Suomen geologinen yleiskartta, kivilajikartta, karttalehdet: Kajaani (1929), Nurmes (1931), Suomussalmi (1954).

Suomen geologinen yleiskartta, maalajikartta, karttalehdet: Kajaani (1929), Nurmes (1931), Suomussalmi (1941), Hyrynsalmi (1941), Raate (1941), Vuokkijärvi (1941).

Suomen historian kartasto. Toim. Eino Jutikkala. – Suomen tiedettä 2. Helsinki 1959. Suomen kartasto 1925. Helsinki 1925–1928.

Suomen kartasto 1960. Helsinki 1960.

Suomen taloudellinen kartta, lehdet X:9 (1923), 134 (1941), 135 (1958), 140 (1940), 141 (1941), 142 (1941), 147 (1941), 148 (1941), 149 (1968), 155 (1940), 160 (1941), 161 (1940).

Suomen tiekartta, karttalehdet 11 ja 13, GT-painos. Helsinki 1975.

Tabella Geographica Caiania, illustrissimi et generossis. Comitum Domini Petri Brahe Batronatus (kuparipiirros vuodelta 1651, joka on julkaistu mm. Nordman 1904, 2. 289).

Kirjallisuus

(Sisältää myös painamattomat tutkimukset)

Aartolahti 1973. Toive Aartolahti, Morphology, vegetation and development of Roku-anvaara, an esker and deme complex in Finland. – Fennia 127. Helsinki 1973.

Ajo, 1948. Reino Ajo, Liikennealueiden kehittyminen Suomessa. – Fennia 69. Helsinki 1948.

Alho 1968. Pentti Alho, Pohjois-Pohjanmaan metsien käytön kehitys ja sen vaikutus metsien tilaan. – Acta forestalia Fennica 89. Helsinki 1968.

Alho 1973. Pentti Alho, Pohjois-Pohjanmaan metsien tila 1800-luvulla metsäammattimiesten kuvausten valossa. – Scripta historica III. Oulu 1973.

Almqvist 1919–1922. Joh. Ax. Almqvist, Den Civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Stockholm 1919–1922.

Alopaeus 1982. Aarre Alopaeus, Novgorodin rajalla. – Kaleva 21.11.1982.

Appelgren 1775. Gustaf Reinh. Appelgren (resp. Pehr Kalm), Oförgripeliligs Tankar Om Landbrukets Uphjälpande Uti Paldamo Sokn Cajanaborgs Län. Åbo 1775.

Aspelin 1869. J.R. Aspelin, Korsholman linna ja lääni keskiajalla. Helsinki 1869.

Aspelin 1882. J.R.A. (Aspelin):n arvostelu J.W. Ruuthin Suomen ja Hansan välisiä suhteita käsitelleestä väitöskirjasta. – Valvoja 1882.

Bitvinskas 1974. T.T. Bitvinskas, Dendro-klimatiškiekie issledovanija. Lenindgrad 1974.

Blomstedt 1921. Kaarlo Blomstedt, Henrik Klauipoika Horn. – Hist. tutkim. III 1. Helsinki 1921.

Cajander 1927. E. Cajander, Ilmasto ja maatalous. Porvoo 1927.

- Cajanus* 1663. Johannes Cajanus, Anno 1663 d. I Febr. ... hölts den anlraförsta visitation uti Paldamo ... – Tidningar utgifne af et sällskap i Åbo 1776 n:o 16–18.
- Calamnius* 1912. R. Calamnius, Suomussalmen seurakunnan historia. Oulu 1912.
- Castrén* 1754, Erik Castrén (resp. Pehr Kalm), Om Cajanaborgs Län och i synnerhet om dess hushållning. Åbo 1754.
- Castrén* 1867. K.A. Castrén, Kajaanin läänin vaiheista vv. 1650–1750. Helsinki 1867.
- Claudelin* 1936. H.V. Claudelin, Hajanaisia piirteitä ja muistoja Hyrynsalmen seurakunnan vaiheista vv. 1786–1936. Kajaani 1936.
- Claudelin* 1938. H.V. Claudelin, Sutela, Piirteitä Sutela-nimisen tilan vaiheista, joihin liittyy kappale Kainuun kansan historiaa. Kajaani 1938.
- Daun Löfgren* 1971. Åke Daun Orvar Löfgren, Den ekologiska aspekten. – Nord Nytt 1971 n:o 2.
- Deutsch* 1819. Henrik Deutsch, Oeconomiska antekningar rörande norra delen af Uleåborgs län, under resor derstädes 1814 och 1815. – K. Finska Hushållnings-Sällskapets Handlingar 3. Åbo 1819.
- Donner* 1975, Joakim Donner, Klimatförändringarna efter senaste istid. – Societas Scientiarum Fennica Årsbok – vuosikirja LI B N:o 6. Helsinki 1975.
- Donner* 1976. Joakim Donner, Suomen kvartäärigeologia. – Helsingin yliopiston geologian ja paleontologian laitos. Moniste N:o 1. Helsinki 1976.
- Elomaa* 1970. Esko Elomaa, Pinnanmuotojen vaikutus lämpötilaeroihin Lammin Uutulanharjulla kesällä 1968. – Terra 82. Helsinki 1970.
- Entinen Oulujoki, historiikka ja muistitietoa. Helsinki 1954.
- Ervasti* 1978. Seppo Ervasti, Kuusamon historia I. Kuusamo 1978.
- Fjellström* 1971. Phebe Fjellström, Immigrantmiljön och den kulturekologiska aspekten. – Nord Nytt 1971.
- Fontell* 1881. A.G. Fontell, En blick på Österbottens tillstånd år 1571 samt gränsfejden. – Valan 1. Helsinki 1881.
- Franssila* 1949. Matti Franssila, Mikroilmasto-oppi. – Tiedekirjasto n:o 11. Helsinki 1949.
- Frosterus* 1785. Johan Frosterus, Någon tilökning til framl. Propsten m. Eric Castréns år 1754 under Prof. Kalms inseende utgifna Disputation om Cajanaborgs Län, författad hr. Mag. Johan Frosterus. – Åbo Tidningar 1791 n:o 13–14.
- Gallén* 1968. Jarl Gallén, Nöteborgsfreden och Finlands östgräns. Helsingfors 1968.
- Gebhard* 1885. Hannes Gebhard, Kuvaelmia Kajaanin kaupungista v. 1651–1700 ja 1723–1809. Helsinki 1885.
- Gebhard* 1887. Hannes Gebhard, Mitä vanhat asiakirjat kertovat Oulujärven pitäjästä. – Valvoja 1887.
- Gebhard* 1889. Hannes Gebhard, Savonlinnan läänin oloista vuoteen 1571. Helsinki 1889.
- Granö* 1936. J.G. Granö, Asutus. – Suomen maantieteen käsikirja. Helsinki 1936.
- Grotenfelt* 1902. Kustavi Grotenfelt, Suomen historia uskonpuhdistuksen kaudella 1521–1617. Jyväskylä 1902.
- Haavio* 1965. Martti Haavio, Bjarmien vallan kukoistus ja tuho. Helsinki 1965.
- Hakala* 1982, Veikko Hakala, Suomalaisen maiseman synty 2. – Keski-suomalainen 18.9.1982.
- Hakkarainen* 1979. Pentti Hakkarainen, Kainuun ortodoksisuuden historiallinen tausta. – Kainuun Sanomat 18.11.1979.
- Hautala* 1956. Kustaa Hautala, Suomen tervakauppa 1856–1913, sen viimeinen kukoistus ja häviö sekä niihin vaikuttaneet syyt. – Hist. tutkim. 45. Porvoo 1956.
- Heikinheimo* 1915. Olli Heikinheimo, Kaskiviljelyn vaikutus Suomen metsiin. Helsinki 1915.
- Heinonen* 1964. Reijo Heinonen, Suomen maaperä. – Maanviljelijän tietokirja I. Porvoo 1964.
- Hellemaa* 1977. Pirjo Hellemaa, Mikroilmatologia. Luonnonmaantieteen kenttäkurssi. – Helsingin yliopiston maantieteen laitoksen opetusmonisteita 9. Helsinki 1977.

- Helspong Löfgren* 1976. Mats Helspong Orvar Löfgren, Land och stad. Lund 1976.
- Holthoer* 1981. Rostislav Holthoer, Birch-bark documents from Novgorod relating to Finland and Scandinavia. – Acta Universitatis Upsaliensis. Figura. Nova series 19. Uppsala 1981.
- Hultblad* 1968. Filip Hultblad, Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokmokks socken. – Nordiska museet: Acta Lapponica XIV. Lund 1968.
- Huttunen* 1980, Pertti Huttunen, Early land use, especially the commune of Lammi, southern Finland, interpreted mainly using pollen and charcoal analyses. – Acta Botanica Fennica 113. Helsinki 1980.
- Huurre* 1973. Matti Huurre, Ristiretkiajan polttohauta Suomussalmella. – SMYA 75. Helsinki 1973.
- Huurre* 1979. Matti Huurre, 9000 vuotta Suomen esihistoriaa. Keuruu 1979.
- Huurre* 1980. Matti Huurre, Savokarjalan rautakautinen asutus arkeologian valossa. Esitelmämoniste 1980.
- Hyyppä* 1963. Esa Hyyppä, On the late-quaternary history of the Baltic sea. Helsinki 1963.
- Häkli* 1953. Martti Häkli, Katsaus Kaukolan pitäjän vaiheisiin. Lahti 1953.
- Ilvessalo* 1930. Yrjö Ilvessalo, Suomen metsät viljavuusalueittain kuvattuina. – Metsätieteellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja 15. Helsinki 1930.
- Ilvessalo* 1948. Yrjö Ilvessalo, Nyky-Suomen metsät. – Metsätieteellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja 33.5. Helsinki 1948.
- Ilvessalo* 1967. Yrjö Ilvessalo, Luonnonnormaalien metsiköiden kehityksestä Kainuussa ja sen lähiympäristössä. – Acta forestalia Fennica 81. Helsinki 1967
- Ingman* 1890. Santeri Ingman (Ivalo), Tutkimuksia Pohjois-Suomen historiasta vuosilta 1595–1635. Helsinki 1890.
- Itkonen* 1920. T.I. Itkonen, Lappalaisperäisiä paikannimiä suomenkielen alueella. – Viittäjä 1920.
- Itkonen* 1926. T.I. Itkonen, Suomen kansanomaiset veneet. Suomen Museo 1926.
- Itkonen* 1947. T.I. Itkonen, Maamme lappalaisen ja suomalaisen asutuksen vaiheita. Jouko IV. Oulu 1947.
- Itkonen* 1947 I ja II. T.I. Itkonen, Suomen lappalaiset I ja II. Porvoo 1948.
- Jaakkola* 1925. Jalmari Jaakkola, Suomen muinaiset valtarajat vuoteen 1323. – Hist. tutkim. VII. Helsinki 1925.
- Jaakkola* 1933. Jalmari Jaakkola, Suomen varhaiskeskiaika. Porvoo 1933.
- Jaakkola* 1935. Jalmari Jaakkola, Suomen varhaishistoria. Heimokausi ja Kalevalakulttuuri. Porvoo 1935.
- Jaakkola* 1959. Jalmari Jaakkola, Suomen myöhäiskeskiaika II. Porvoo 1959.
- Jaakkola* 1960 A. Jalmari Jaakkola, Pattijoen rajahistoriallinen asema. – HAik 1960.
- Jaakkola* 1960 B. Jalmari Jaakkola, Pähkinäsaaren rauhan rajasta. HAik 1960.
- Jalkanen* 1892. K.J. Jalkanen, Pohjois-Hämeen erämaat, asutus ja olot vuoteen 1620. Hämeenlinna 1892.
- Jalkanen* 1900. K.J. Jalkanen, Rautalammin hallintopitäjän historia. – Pitäjänkertomuksia VI. Helsinki 1900.
- Jansson* 1950. Sam Owen Jansson, Måttordbok. Svenska mättstermer före metersystemet. Stockholm 1950.
- Jokipii* 1956 ja 1960. Mauno Jokipii, Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I ja II. – Hist. tutkim. 48. Helsinki 1956 ja 1960.
- Jokipii* 1959. Mauno Jokipii, Vanhan Ruoveden pitäjän historia kivikaudesta isoonvihaan. – Vanhan Ruoveden historia I. Vammala 1959.
- Jokipii* 1961. Mauno Jokipii, Kaskenpoltosta ja kydönviljelyksestä Satakunnassa ennen isoavihaa. – Satakunta XIII. Vammala 1961.
- Jokipii* 1963. Mauno Jokipii, Saarijärven keskiaikaisista erämaista ja ensimmäisestä asutuksesta. – Saarijärven kirja. Toim. Mauno Jokipii. Pieksämäki 1963.
- Jokipii* 1966. Mauno Jokipii, Die mittelalterliche finnische Erä-kultur. – Wissenschaft-

- liche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Universität Greifswald, Jahrgang XV. 1966.
- Jokipii* 1967. Mauno Jokipii, Metsästyksestä Satakunnassa 1500- ja 1600-luvulla. – Satakunta XVIII. Keuruu 1967.
- Jokipii* 1974. Mauno Jokipii, Satakunnan talouselämä uuden ajan alusta isoonvihaan. – Satakunnan historia IV. 1974.
- Jokipii* 1983. Mauno Jokipii, Pykäläpuu muistiinpanovälineenä 1500–1600-luvun Suomessa. – Res referunt repertae, Niilo Valonen 1913–1983. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 183. Helsinki 1983.
- Julku* 1967. Kyösti Julku, Oulujokilinja karjalaisen kaukoliikenteen väylänä keskiajalla. – Studia historica I. Oulu 1967.
- Julku* 1968 A. Kyösti Julku, Kemin pitäjän ja Lapin raja. – Oulun yliopiston historian laitos. Eripainossarja n:o 2. Oulu 1968.
- Julku* 1968 B. Kyösti Julku, Oulun seudun keskiaika. – Kaleva 3.3., 6.3., 10.3.1968.
- Julku* 1969 A. Kyösti Julku, Kainuu. – Kotiseutuni Keski-Pohjanmaa, Pohjois-Pohjanmaa, Kainuu. Malmö 1969.
- Julku* 1969 B. Kyösti Julku, Pohjanmaan nimi. – Scripta historica II. Oulu 1969.
- Juntunen* 1979. Kalle Juntunen, Hyrynsalmelta löydetty virsu venäläisperäinen. – Kainuun Sanomat 11.12.1979.
- Jutikkala* 1933. Eino Jutikkala, Asutuksen leviäminen Suomessa 1600-luvun alkuun mennessä. – Suomen kulttuurihistoria I. Jyväskylä 1933.
- Jutikkala* 1934 A. Eino Jutikkala, Sääksmäen pitäjän historia. Jyväskylä 1934.
- Jutikkala* 1934 B. Eino Jutikkala, Väestö ja asutus 1500-luvulta 1800-luvun puoliväliin. – Suomen kulttuurihistoria II. Jyväskylä 1934.
- Jutikkala* 1957 A. Eino Jutikkala, Can the Population of Finland in the 17th Century Be Calculated? – The Scandinavian Economic History Review 1957.
- Jutikkala* 1957 B. Eino Jutikkala, Väestö ja yhteiskunta. – Hämeen historia II, 1. Hämeenlinna 1957.
- Jutikkala* 1958. Eino Jutikkala, Suomen talonpojan historia. Porvoo 1958.
- Jutikkala* 1976. Eino Jutikkala, Maatalous ilmaston kourissa. – Maaseudun Tulevaisuus 20.11.1976.
- Jutikkala* 1980 A. Eino Jutikkala, Norra och mellersta Finlands äldre bebyggelsehistoria. – Acta Universitatis Umensis 24. Umeå 1980.
- Jutikkala* 1980 B. Eino Jutikkala, Suomen kansan muodostumisesta. Yhteenveto Tvärminnen symposiumista. – Tiede 2000 2/1980.
- Jutikkala* 1981 Eino Jutikkala, The Way Up. – Desertion and Land Colonisation in the Nordic Countries c. 1300–1600. Uppsala 1981.
- Juusela* 1964. Taneli Juusela, Maan vesitalous ja sen järjestely. – Maanviljelijän tietokirja I. Porvoo 1964.
- Juva* 1951. Einar W. Juva, Suomen suuriruhtinaskunta Ruotsin vallan aikana. Helsinki 1951.
- Kainuun luonnonympäristö. – Kainuun seutukaavaliiton julkaisuja 1:16. Kajaani 1972.
- Kainuun runkokaava. Kainuun seutukaavaliiton julkaisuja 1:30. Kajaani 1974.
- Kainuun kulttuurihistorialliset suojelukohteet. Kajaani 1975.
- Karjalainen* 1946. Artturi Karjalainen, Kuvia Kainuun historiasta. – Kainuun Joulu 1946.
- Kalliola* 1973. Reino Kalliola, Suomen kasvimaantiede. Porvoo 1973.
- Kaukiainen* 1980. Yrjö Kaukiainen, Suomen asuttaminen. – Suomen taloushistoria I, agraarinen Suomi. Helsinki 1980.
- Kerkkonen* 1966. Martti Kerkkonen, Voionmaan käsitys kaskikauden itäsuomalaisesta kiertoasutuksesta. HAik 1966.
- Kero* 1974. Reino Kero, Migration from Finland to North America in the years between the United States Civil War and the First World War. – Migration studies c1. Vammala 1974.
- Keränen* 1923. J. Keränen, Hallaöistä. – Eripainos Omasta Maasta. Porvoo 1923.

- Keränen* 1942. J. Keränen, Lämpötalous ja lämpötila maataousilmastollisena tekijänä Suomessa. – Terra 54:1–2, 1942.
- Keränen* 1975. Jorma Keränen, Vanhan Paltamon asutus keskiajan lopusta 1600-luvun puoliväliin. – Suomen historian pro gradu-tyo Jyväskylän yliopistossa 1975.
- Keränen* 1977. Jorma Keränen, Paltamon seurakunnan historia. Kiuruvesi 1977.
- Keränen* 1978 A. Jorma Keränen, Kainuu. – Otavan Suuri Ensyklopedia 4. Keuruu 1978.
- Keränen* 1978 B. Jorma Keränen, Konginkankaan alue, asutus ja väestö. – Konginkankaan kirja. Toim. Jorma Keränen. Jyväskylä 1978.
- Keränen* 1980. Jorma Keränen, Kainuun uudisasutuskauden asutusmuoto. – Suomalaisen ja vertailevan kansatieteen sivulaudaturtyö Jyväskylän yliopistossa 1980.
- Keränen* 1981. Jorma Keränen, Kainuun asutus keskiajan lopulta 1600-luvun puoliväliin. – Suomen hist. lis.tyo Jyväskylän yliopistossa 1981.
- Kettunen* 1930. Lauri Kettunen, Suomen murteet II, murrealueet. Helsinki 1930.
- Kettunen* 1940. Lauri Kettunen, Suomen murteet III, A, murrekartasto. Helsinki 1940.
- Kianto* 1910. Ilmari Kianto, Vuokkia vaeltamassa. – Jouko I. Helsinki 1910.
- Kilpi* 1937. Sampo Kilpi, Das Sotkamo – Gebiet in postglazialer Zeit. Helsinki 1937.
- Kilpi* 1939. Sampo Kilpi, Sotkamon reitin alue myöhäisklasiaalikaudella. – Terra 51:2, 1939.
- Kirkinen* 1963. Heikki Kirkinen, Karjala idän kulttuuripiirissä. Helsinki 1963.
- Kirkinen* 1964. Heikki Kirkinen, Lisälähteitä Karjalan keskiajan historiaan. – HAik 1964.
- Kirkinen* 1970. Heikki Kirkinen, Venäjän Karjala renessanssiajalla (1478–1617). – Karjala idän ja lännen välissä I. Joensuu 1970.
- Kirkinen* 1976. Heikki Kirkinen, Karjala taistelulentänä. – Karjala idän ja lännen välissä II. – Hist. tutkim. 99. Joensuu 1976.
- Kirkinen* 1979. Heikki Kirkinen, Bjarmien ja Skandinavian yhteyksistä keskiajalla. – Esitelmä Neuvostoliiton skandinavistien kongressissa Petroskoissa lokakuussa 1979. (Kopio tekijän hallussa.)
- Kirkinen* 1982. Heikki Kirkinen, Karjalaista rakennusperinnettä Kainuussa. – Rajaseutu 1/1982.
- Kivinen* 1941 A. Erkki Kivinen, Mistä ”Vaara”-asutus johtuu. – Terra 53:4. Helsinki 1941.
- Kivinen* 1941 B. Erkki Kivinen, Tutkimuksia vaara-alueiden moreenimaiden ominaisuuksista. – Maatalouskoelaitoksen maatumkimusosasto. Agrogeologia julkaisuja n:o 51. Helsinki 1941.
- Kiviniemi* 1981. Eero Kiviniemi, Paikannimistöä uusia näkymiä Peräpohjolan varhaishistoriaan. – Forssa 4:80. Rovaniemi 1981.
- Koivukangas* 1975. Olavi Koivukangas, Suomalainen siirtolaisuus Australiaan toisen maailmansodan jälkeen. – Siirtolaisinstituutti, siirtolaisutkimuksia A1. Kokkola 1975.
- Kolkki, Huovila, Valmari* 1970. Osmo Kolkki, Seppo Huovila ja Arvi Valmari, Kasvu- tuotannon alueelliset rajat maatalousmeteorologian kannalta. – Nordia Tiedonantaja n:o 3 1970.
- Korhonen* 1938. Arvi Korhonen, Suomen itärajan syntyhistoriaa. Porvoo 1938.
- Korhonen* 1962. Keijo Korhonen, Milloin Kainuusta tuli Kainuu. Maakuntanimen synnystä. – Kainuun Joulu 1962.
- Kortesalmi* 1969. Juhani J. Kortesalmi, Suomalaisen huuhtaviljely, kansatieteellinen tutkimus. – Scripta Historica II. Oulu 1969.
- Koskimies* 1891. A.V. Koskimies (Forsman), Pakanuudenaikainen nimistö, johdanto. – Tutkimuksia suomenkansan persoonallisen nimistön alalla I. Helsinki 1891.
- Koutaniemi & Keränen* 1983. Leo Koutaniemi and Reijo Keränen, Lake Oulujärvi, main holocene developmental phases and associated geomorphic events. – Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Series A, III Geologica – Geographica 135. Helsinki 1983.

- Kronqvist* 1948. I. Kronqvist, Kajaanin linnan rakennushistoria viime vuoden kaivaus-
tutkimusten valaisemana. – SMYA 48. Helsinki 1948.
- Kukkonen* 1968. Otso Kukkonen, Kainuun Sanomat 1918–1968. Kajaani 1968.
Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid XIV, Salthandel. Helsingfors 1969.
- Lagus* 1853. Wilh. Gab. Lagus, Om Kajana och Uleabårgs Friherrskap. Helsingfors
1853.
- Lappalainen J.* 1964. Jussi T. Lappalainen, Erämaasta pysyvään asutukseen. – Pihtipu-
taan kirja. Toim. Jussi T. Lappalainen. Pieksämäki 1964.
- Lappalainen J.* 1972. Jussi T. Lappalainen, ”Mutta niin sotainen oli nyt Suomen kan-
sa”. – Sotilasaikakauslehti 8/1972.
- Lappalainen* 1961. Pekka Lappalainen, Pieksämäen seudun historia I. Pieksämäki
1961.
- Lappalainen* 1967. Pekka Lappalainen, Puumalan historia I. Pieksämäki 1967.
- Lappalainen* 1970 A. Pekka Lappalainen, Itäinen Savo karjalaisen eräkuulttuurin, mat-
koreittien ja rajaperinteen piirissä. Jyväskylä 1970.
- Lappalainen* 1970 B. Pekka Lappalainen, Sämingin historia I:1. Pieksämäki 1970.
- Lehtinen* 1961 A. Erkki Lehtinen, Autoitumisesta Ala-Satakunnassa 16. ja 17. vuosisa-
dan vaihteessa. – Satakunta XVII. Vammala 1961.
- Lehtinen* 1961 B. Erkki Lehtinen, Suomen kameraalinen keskushallinto 1600-luvun al-
kupuolella. – HAik 57. Turku 1961.
- Lehtinen* 1962. Erkki Lehtinen, Piirteitä Suomen hallinnossa vv. 1619–1623. – Studia
historica Jyväskyläensia I. Historica I. Pieksämäki 1962.
- Lehtinen* 1963. Erkki Lehtinen, Asutuskaudelta Suomen sotaan. – Lapuan historia I.
Vaasa 1963.
- Leimu* 1976. Pekka Leimu, Liikennereitit ja niiden käyttö Paltamossa 1800–1970. – Tu-
run yliopiston kansatieteen laitos, monisteita 11. Turku 1976.
- Leimu* 1980. Tuula Leimu, Kyläyhteisö elämänmiljöönä. – Muuttuva kylä. Turun yli-
opiston kylätutkimusryhmän loppuraportti 1. Vaasa 1980.
- Leiviskä* 1943. Iivari Leiviskä, Maantieteelliset tosiseikat historiallisten kysymysten sel-
vittämisessä. – Terra 1943.
- Lext* 1979. Gösta Lext, Matalskrivningen i Sverige före 1860. – Meddelanden från eko-
nomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. Göteborg 1979.
- Linkola* 1972. Martti Linkola, Peurasta poroksi ja porosta poroeloksi. – Suomen Luon-
to 6/1972.
- Lounela* 1942. Lauri Lounela, Sotkamon vaiheita vuosisatojen varrelta. – Sotkamon
seurakunnan 300-vuotismuisto. Kajaani 1942.
- Lukkarinen* 1917. J. Lukkarinen, Eräs muinainen kulkutie Laatokan ja Oulunsuun vä-
lillä. – Suomen Museo 1917.
- Luukko* 1945. Armas Luukko, Nuijasodasta isoonvihaan. – Etelä-Pohjanmaan historia
III. Vaasa 1945.
- Luukko* 1946. Armas Luukko, Pohjalaisen osakunnan nimikirja I. Vaasa 1946.
- Luukko* 1948. Armas Luukko, Pohjanmaan Kainuu-nimien syntyprobleemi. – HAik
1948.
- Luukko* 1954. Armas Luukko, Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku.
– Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II. Oulu 1954.
- Luukko* 1957 A. Armas Luukko, Suomen erätalous uuden ajan alussa. – Suomalainen
tiedeakatemia, esitelmät ja pöytäkirjat 1956. Helsinki 1957.
- Luukko* 1957 B. Armas Luukko, Suur-Lohtajan historia vuoteen 1809. Kokkola 1957.
- Luukko* 1958 A. Armas Luukko, Suomen asuttaminen. – Oma maa I. Porvoo 1958.
- Luukko* 1958 B. Armas Luukko, Suomen karjavarallisuus 1620-luvulla. – HAik 1958.
- Luukko* 1968. Armas Luukko, Suomen asuttaminen. – Suomen talous- ja sosiaalishisto-
rian kehityslinjoja. Porvoo 1968.
- Luukko* 1974. Armas Luukko, Uusi osa Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin maakuntahisto-
riaan. – HAik 1974.

- Luukko* 1981. Armas Luukko, Riittävätkö paikannimet yksinään asutushistorian kriteereiksi? – HAik 1981.
- Lönnrot* 1902. Elias Lönnrotin matkat I ja II. – SKS:n toim. 98. Helsinki 1902.
- Makkonen* 1975. Olli Makkonen, Ilmaston vaihtelujen vaikutus ihmisen historiaan metsähistorioitsijan näkökulmasta. Societas Scientiarum Fennica Årsbok – Vuosikirja LI B N:o 8. Helsinki 1975.
- Manninen* 1981. Ohto Manninen, Kajaanin asukkaat 1651–1750. – Suomen sukututkimuksen julkaisuja 33. Helsinki 1981.
- Maslova* 1976. G.S. Maslova, Asuinpaikat. – Venäläinen perinnekulttuuri. Neuvostoliiton Pohjois-Euroopan venäläisväestön etnologiaa 1800-luvulta 1900-luvun alkuun. Hämeenlinna 1976.
- Mathesius* 1734. Pehr Niclas Mathesius, Geographisk Beskrifning om Osterbotten. – Suomi 1843. (Alkuteos D.D. Disputatio Geographica de Ostrobotnia. Upsaliae 1734).
- Mehiläinen* 1836 ja 1837.
- Melander* 1896. K.R. Melander, Suomen ynnä Käkisalmen läänien ja Inkerin veroista vuosilta 1617–1634. – HArk XIV. Helsinki 1896.
- Melander* 1924. K.r. Melander & G. Melander, Katovuosista Suomessa. – Eripainos Omasta maasta. Porvoo 1924.
- Melander* 1926. K.R. Melander, Ruotsin hallituksen asutustoiminnasta maassamme 1500-luvun loppupuolelta 1600-luvun keskivaiheille. – HArk XXXV. Helsinki 1926.
- Melander* 1933. K.R. Melander, Vanhimmat maanjaot. – Suomen maanmittauksen historia I. Porvoo 1933.
- Mielonen* 1965. Mauno Mielonen, Die Vaara-Siedlung in Nord-Karelien und ihre Beziehung zur Landwirtschaft. – Turun yliopiston maantieteen laitoksen julkaisuja n:o 39. Turku 1965.
- Mikkola* 1937. A.V.V. Mikkola, Sotkamon lehdosta. – Jouko III. Helsinki 1937.
- Mikkola* 1939. J.J. Mikkola, Hämärän ja sarastuksen rajoilta. Porvoo 1939.
- Mikola* 1980. Peitsa, Mikola, Alati muuttuva metsä. – Suomen luonto 2. Metsät. Helsinki 1980.
- Montonen* 1972. Martti Montonen, Metsäpeura ja Suomen kulttuurihistoria. – Suomen Luonto 6/1972.
- Montonen* 1974. Martti Montonen, Suomen peura. Porvoo 1974.
- Mustonen* 1885. O.A.F. Mustonen, Tietoja Kajaanin kihlakunnasta ja etenkin Paltamon pitäjistä. Hämeenlinna 1885.
- Mukula, Rantanen, Lallukka* 1977. Jaakko Mukula, Olli Rantanen, Ulla Lallukka, Ohran viljelyvarmuus Suomessa 1950–1976. – Maatalouden tutkimuskeskus, Kavinviljelylaitoksen tiedote n:o 9. Tikkurila 1977.
- Mäkelä* 1979. Anneli Mäkelä, Hattulan kihlakunnan ja Porvoon läänin autioituminen myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa. – Hist. tutkim. 109. Helsinki 1979.
- Mäntylä* 1969. Ilkka Mäntylä, Ja yhteinen rahvas todisti. Kollaasi 1600-luvun suomalaisista tuomiokirjoista. Porvoo 1969.
- Neuvonen* 1982. Maija-Liisa Neuvonen, Ilmaston, havupuiden paksuuskasvun ja viljasatojen välisistä suhteista Kuusamossa. – Progradu-tutkielma kasvitieteestä, Oulun yliopisto 1982.
- Nicolausen* 1965. Johannes Nicolausen, Primitiva kulturer. Stockholm 1965.
- Nickul* 1970. Karl Nickul, Saamelaiset kansana ja kansalaisina. Helsinki 1970.
- Nieminen* 1980. Mauri Nieminen, Metsäpeuran muotokuva. – Keskisuomalainen 28.12.1980.
- Nikander* 1951. Gabriel Nikander, Kulturskeden och bebyggelse typer. – Folkliv 1950–1951.
- Nikkilä* 1946. Eino Nikkilä, Satakuntalainen haapio sekä sen aikaisempi levinneisyys Suomessa. – Satakunta XIII. Vammala 1946.

- Nikkilä* 1966. Eino Nikkilä, Suksen tarina. Porvoo 1966.
- Nissilä* 1948. Viljo Nissilä, Pohjois-Pohjanmaan karjalaista nimitystä. – Virittäjä 1948.
- Nissilä* 1962. Viljo Nissilä, Suomalaista nimitystutkimusta. – SKS:n toimituksia 272. Helsinki 1962.
- Nissilä* 1968. Viljo Nissilä, Karjalan kannaksen asutushistoriaa nimityksen valossa. – Kaukomieli 10. Lappeenranta 1968.
- Nordmann* 1904. Petrus Nordmann, Per Brahe, illustrerad lefnadsteckning. – SSLF LX. Helsingfors 1904.
- Olaus Magnus* (Gothus), Pohjoisten kansojen historia, Suomea koskevat kuvaukset. Keuruu 1973.
- Osmonsalo* 1933. Erkki Osmonsalo, Valtion ja valtakunnan rajankäynnit Suomessa venäjänvallan ja itsenäisyyden aikana. – Suomen maanmittauksen historia III. Porvoo 1933.
- Palme* 1942. Sven Ulric Palme, Sverige och Danmark 1596–1611. Uppsala 1942.
- Palosaari* 1981. Tellervo Palosaari, Dendrokronologisista ajoituksista Tornion seudulla. – Pro gradu-tutkielma Oulun yliopiston kasvitieteenlaitoksella 1981.
- Paulaharju A.* 1968. Ahti Paulaharju, Oulun linna. Porvoo 1968.
- Paulaharju* 1922. Samuli Paulaharju, Kainuun mailta. Helsinki 1922.
- Pelkonen* 1902. Antero Pelkonen, Entis-ajan muistoja Rantasalmen kihlakunnasta. – SMYA XXIII. Helsinki 1902.
- Pelkonen* 1925. Antero Pelkonen, Savolaiset asuttavat vakituisesti Pohjois-Savon. – Talonpoika II, Pohjois-Savo. Porvoo 1925.
- Pessi* 1958. Yrjö Pessi, Hallojen esiintymisestä ja niiden aiheuttamista vahingoista Suomessa. Helsinki 1958.
- Pessi* 1960. Yrjö Pessi, Ilmasto ja kasvinviljely. – Maamiehen käsikirjasto n:o 3. Helsinki 1960.
- Pessi* 1964. Suomen ilmasto ja sääolot. – Maanviljelijän tietokirja I. Porvoo 1964.
- Pfaler* 1909. K.A. Pfaler, Muistelmia Kuhmoniemen seurakunnasta. – Kansanvalistusseuran kotiseutukuvauksia 3–4. Helsinki 1909.
- Pfaler* 1914. K.A. Pfaler, Tapiolan lasten haudalla. – Jouko II. Helsinki 1914.
- Pielisjärven historia. Kuopio 1954.
- Pirinen* 1962. Kauko Pirinen, Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota. – Hist. tutkim. LV. Helsinki 1962.
- Pirinen* 1963. Kauko Pirinen, Savon kirvesmiehet ja Käkisalmen Karjalan populit. – Kotiseutu 1963.
- Pirinen* 1965. Kauko Pirinen, Taistelut Savon ja Pohjois-Karjalan välisellä rajalla ennen Stolbovan rauhaa. Joensuu 1965.
- Pirinen* 1966. Kauko Pirinen, Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täyssinän rauhaa. – HAik 1966.
- Pirinen* 1982. Kauko Pirinen, Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617. – Savon historia II:1. Pieksämäki 1982.
- Pohjolan-Pirhonen* 1960. Helge Pohjolan-Pirhonen, Suomen historia 1523–1617. – Suomen historia VII. Porvoo 1960.
- Pulkkinen* 1912. Salomo Pulkkinen, Ristijärven muistoja ja kuvauksia. Helsinki 1912.
- Pärnänen* 1947. J.A. Pärnänen, Vanhimmat elinkeinot. – Savon historia I, esihistoria ja keskiaika. Kuopio 1947.
- Rapola* 1936. Martti Rapola, Suomen sanat erä ja erämaa. – Virittäjä 1936.
- Renvall* 1947. Pentti Renvall, Historian tutkimuksen työmenetelmät. Turku 1947.
- Renvall* 1949. Pentti Renvall, Kuninkaanmiehiä ja kapinajohtajia vaasakauden Suomessa. Helsinki 1949.
- Renvall* 1965. Pentti Renvall, Nykyajan historian tutkimus. Porvoo 1965.
- Rikkinen* 1977. Kalevi Rikkinen, Suomen asutusmaantiede. Keuruu 1977.
- Rinne* 1947. Juhani Rinne, Hallinto ja verotus. – Savon historia I, esihistoria ja keskiaika. Kuopio 1947.

- Rissanen* 1927. Santeri Rissanen, Iisalmen entisen pitäjän historia. Kuopio 1927.
- Ronimus* 1906. J.V. Ronimus, Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja v. 1500 ja Karjalan silloinen asutus. – HArk 20. Joensuu 1906.
- Ruong* 1969. Israel Ruong, Samerna. Stockholm 1969.
- Rytkönen* 1978. Raili Rytkönen, Suur-Iin historia 1700–1870. Kajaani 1978.
- Räisänen* 1968 A. Alpo Räisänen, Kaskenpolttokauden jälkiä Suomussalmen paikannimistöissä. – Suomussalmi. Helsinki 1968.
- Räisänen* 1968 B. Alpo Räisänen, Lappalaismuistoja. – Suomussalmi. Helsinki 1968.
- Räisänen* 1972. Alpo Räisänen, Kainuun murteiden äännehistoria I, Vokaalisto. – SKS:n toim. 307. Helsinki 1972.
- Räisänen* 1973. Alpo Räisänen, Ylä-Kainuun maaveron maksajat vuonna 1654. – Salmelainen 42/25.10.1973.
- Räisänen* 1975. Alpo Räisänen, Ylä-Kainuun asutuksesta 1600-luvun alkupuolella. – Ylä-Kainuu 28/11.2.1975.
- Räisänen* 1978. Alpo Räisänen, Karjalaisperäisistä paikannimistä ja synnystä Kainuussa. – Kainuun Sanomat 8.5.1978.
- Räisänen* 1981. Alpo Räisänen, Mistä nimet Kainuu ja Kajaani? – Kainuun Sanomat 15.3.1981.
- Räisänen* 1982. Alpo Räisänen, Kainuun murteiden ja nimistön opas. Kajaani 1982.
- Saarenheimo* 1951. Eero Saarenheimo, Suomen herttuakunnan ja suuriruhtinaskunnan synty Ruotsin diplomatian kannalta. – HAik 1951.
- Saburova* 1976. L.M. Saburova, Maanviljely. – Väestön elinkeinot ja alueellinen kulttuuri. – Venäläinen perinnekulttuuri. Hämeenlinna 1976.
- Saloheimo L.* 1953. Lauri Saloheimo, Vaara- ja suoilmaston lämpötilaeroista. – Koetointiminta ja käytäntö. N:o 11 1953.
- Saloheimo* 1953. Veijo Saloheimo, Nurmeksen historia. Kuopio 1953.
- Saloheimo* 1959. Veijo Saloheimo, Rautalammin historia. Pieksämäki 1959.
- Saloheimo* 1965. Veijo Saloheimo, Eräs karjalaisen asutushistorian lähde aikalaisen silmin. – HAik 1965.
- Saloheimo* 1966. Veijo Saloheimo, Väinö Voionmaan kiertoasutusteoriasta. – HAik 1966.
- Saloheimo* 1971. Veijo Saloheimo, Pohjois-Karjalan asutusmuodot 1600-luvulla. Joensuu 1971.
- Saloheimo* 1972. Veijo Saloheimo, Itäsuomalainen haja-asutus – menneisyyden sitkeähenkinen haamu. – Kotiseutu 1972.
- Saloheimo* 1976. Veijo Saloheimo, Pohjois-Karjalan historia II. Joensuu 1976.
- Saloheimo* 1977 A. Veijo Saloheimo, Asutuksen kasvun rajat. Taloluvun kehitys ja sen tekijöitä Laatokan-Karjalassa 1500–1764. – Joensuun korkeakoulu, Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja n:o 27. Joensuu 1977.
- Saloheimo* 1977 B. Veijo Saloheimo, Maankäyttö perinnäisen maatalouden muutoksissa. – Joensuun korkeakoulu, Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja n:o 28. Joensuu 1977.
- Salonen* 1927. Ilmari Salonen, Cajanus Juhana. – Kansallinen elämäkerrasto I. Porvoo 1927.
- Sauramo* 1927. Matti Sauramo, Maalajikartan selitys, lehti C4, Kajaani. – Suomen geologinen yleiskartta. Helsinki 1927.
- Sauramo* 1940. Matti Sauramo, Suomen luonnon kehitys jääkaudesta nykyaikaan. Helsinki 1940.
- Sauramo* 1958. Matti Sauramo, Die Geschichte der Ostsee. – Suomal. Tiedeakatemia toimituksia A III 51. Helsinki 1958.
- Seger* 1981. Tapio Seger, Pohjanmaa ja paiserutto. Yleiseurooppalainen epidemia suomalaisen rautakautisen asutuskatkon selityksenä. – HAik 1981.
- Siivonen* 1972. Lauri Siivonen, Peuran suvun levinneisyys ja rodut. – Suomen Luonto 6/1972.

- Sirelius* 1908. U.T. Sirelius, Suomalaisten kalastus, osa III. – Kansatieteellisiä tutkimuksia I. SKS:n toim. 116. Helsinki 1908.
- Sirelius* 1919. U.T. Sirelius, Suomen kansanomaisista kulttuuria. Esineellisen kansatieteen tuloksia I. Helsinki 1919.
- Sirelius* 1934. U.T. Sirelius, Metsästys. – Suomen suku III. Helsinki 1934.
- Siren* 1963. Gustaf Siren, Tree rings and climate forecasts. – New scientist, No. 346. London 1963.
- Soininen* 1954. Arvo M. Soininen, Rantasalmen historia. Pieksämäki 1954.
- Soininen* 1957. Arvo M. Soininen, Erämaiden asuttaminen. – Hämeen historia II. Hämeenlinna 1957.
- Soininen* 1961. Arvo M. Soininen, Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa. – Hist. tutkim. 58. Helsinki 1961.
- Soininen* 1974. Arvo M. Soininen, Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle. – Hist. tutkim. 96. Helsinki 1974.
- Soininen* 1981. Arvo M. Soininen, Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa. (Toinen täyd. painos.) – Hist. tutkim. 58. Helsinki 1981.
- Soininen* 1982. Arvo M. Soininen, Pohjois-Savo esi-isiemme asuinpaikkana. – Juhlaesitelmä Pohjois-Savon sukututkimusharrastajat ry:n 10-vuotisjuhlassa Kuopion kaupunginkirjastossa 7. maaliskuuta 1982. Kuopio 1982.
- Strandberg* 1834. Carl Henrik Strandberg, Åbo stifts herdaminne ifrån reformationens början till närvarande tid. Åbo 1834.
- Suomen asutus 1560-luvulla, kyläluettelot. – Helsingin yliopiston historianlaitoksen julkaisuja n:o 4. Helsinki 1974.
- Suomen kansankulttuurin kartasto 1, aineellinen kulttuuri. Toim. Toivo Vuorela. Helsinki 1976.
- Suomen kielen etymologinen sanakirja. – Lexica societatis fenno-ugricae XIII, 2. Helsinki 1958.
- Suomenmaa IX, 1 1929. Maantieteellis-taloudellinen ja historiallinen tietokirja. Porvoo 1929.
- Suvanto* 1973. Seppo Suvanto, Keskiaika. – Satakunnan historia III. 1973.
- Sveriges krig 1611–1632 I, dansk och rysk krigen. Stockholm 1936.
- Talve* 1973. Ilmar Talve, Suomen kansanomaisesta ruokataloudesta. Turku 1973.
- Talve* 1979 A. Ilmar Talve, Suomen kansankulttuuri. – SKS:n toim. 355. Helsinki 1979.
- Talve* 1979 B. Ilmar Talve, Talonpoikauskulttuuri 1600-luvulta 1870-luvulle. – Suomen Kulttuurihistoria I. Porvoo 1979.
- Tawaststjerna* 1901. Werner Tawaststjerna, Suomen sotavoima Juhani III:n aikana. – HAik XVII. Helsinki 1901.
- Tawaststjerna* 1905. Werner Tawaststjerna, Suomen maasotaväki Kustaa Vaasan ja Eerikki XIV:n aikana. – HAik XIX. Helsinki 1905.
- Tawaststjerna* 1918–1920. Werner Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota, vuosien 1570–1590 välinen aika. – Hist. tutkim. IX. Helsinki 1929.
- Tawaststjerna* 1929. Werner Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota, sotavuodet 1590–1595 ja Täyssinän rauha. – Hist. tutkim. IX. Helsinki 1929.
- Tawaststjerna* 1935. Werner Tawaststjerna, Kaarle IX:n ja Sigismundin taistelu Viron ja Liivinmaan omistuksesta. – Hist. tutkim. XIX. Helsinki 1935.
- Tegengren* 1952. Helmer Tegengren, En utdöd lappkultur i Kemi Lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria. – Acta Academiae Aboensis, humaniora XIX, 4. Åbo 1952.
- Tengström* 1853. J.J. Tengström, Några blad ur Finlans häfder för. K. Gustaf I:s regeringstid. – Suomi 1853.
- Tidningar utgifne Af ett Sällskap i Åbo 1776 n:o 3.
- Toivonen* 1963. Anna-Leena Toivonen, Etelä-Pohjanmaan valtamerentakainen siirtolaisuus 1867–1930. – Hist. tutkim. LXVI. Helsinki 1963.
- Tolvanen* 1914. Vilho Tolvanen, Oulujärven luonnonoloista. – Jouko II. Helsinki 1914.

- Tornberg* 1971. Matleena Tornberg, Kuusamolainen suurperhe työ- ja elinyhteisönä. – Scripta Etnologica 27. Turku 1971.
- Tornberg* 1972. Matleena Tornberg, Storfamiljinstitutionen i Finland. – Nord Nytt 1/1972.
- Vahtola* 1977. Jouko Vahtola, Liminkalaisten historiaa. – Liminka 1477–1977. Oulu 1977.
- Vahtola* 1980. Jouko Vahtola, Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Ni-
mistötieteellinen ja historiallinen tutkimus. – Studia historica septentrionalia 3.
Rovaniemi 1980.
- Vallenius* 1706. Ericus Vallenius, Ruumiin saarna koska provasti Johannes Cajanus
haudattiin. Turku 1706.
- Wallin* 1893. Väinö Wallin (Voionmaa), Suomen maantiet Ruotsin vallan aikana. Kuo-
pio 1893.
- Valmari* 1959. Arvi Valmari, Maaston vaikutuksesta hallaisuuteen. Havaintoja Kai-
nuun hallaisilta tiloilta. – Koetoiminta ja käytäntö n:o 10–12 1959.
- Valmari* 1960. Arvi Valmari, Hallaisuuden selvittäminen alimman lämpötilan mittauk-
silla. – Koetoiminta ja käytäntö n:o 10 1960.
- Valmari* 1961. Arvi Valmari, Vesi torjuu hallaa. – Käytännön maamies n:o 9 1961.
- Valmari* 1966 A. Arvi Valmari, On night frost research in Finland. – Suomen maata-
loustieteellisen seuran julk. 107. Hämeenlinna 1966.
- Valmari* 1966 B. Arvi Valmari, Pohjois-
Suomelle ominaisia paikallisilmastokysymyksiä. – Geofysiikan päivät 21.–
22.6.1965. Oulu 1965.
- Valmari* 1972. Arvi Valmari, Säätekijän vaikutus ohran ja kauran kehitysnopeuteen. –
Liite n:o 2 Hallakoeaseman toimintakertomukseen vuodelta 1972.
- Valmari* 1976. Arvi Valmari, Viljelysvarmuudesta. – Maataloushallituksen aikakauskir-
ja 6.4.1976.
- Valmari* 1978 A. Arvi Valmari, Hallaisuus Kemijokivarressa ja muualla. – Pohjolan Sa-
nomat 31.3.1978.
- Valmari* 1978 B. Arvi Valmari, Suomen ilmasto maatalouden kannalta. – Kasvisviljely-
oppi 1. Rauma 1978.
- Valonen* 1971. Niilo Valonen, Ruokalintujen ansapyynnistä. – Parkanon ja Kihniön kir-
ja. Toim. Heikki Rantatupa. Jyväskylä 1971.
- Valonen* 1980. Niilo Valonen, Varhaisia lappalais-suomalaisia kosketuksia. – Ethnolo-
giae Fennica 1980. Helsinki 1980.
- Valpasvuo* 1954. Ahti A.A. Valpasvuo, Säräisniemen pitäjän vaihteita. Helsinki 1954.
- Vartiainen* 1931. A. Vartiainen, Kajaanin kaupungin historia I. Kajaani 1931.
- Vartiainen* 1933. A. Vartiainen, Piirteitä Kajaanin seutujen asutuksesta ja taloudellisista
oloista 16:nella ja 17:nellä vuosisadalla. – HArk XL, 3. Helsinki 1933.
- Vartiainen* 1938. A. Vartiainen, Eräs Kajaanin tienoilla itärajan yli käytyä kauppaa va-
laiseva asiakirja 1600-luvulta. – HArk XLIV. Helsinki 1938.
- Vasari* 1978. Yrjö Vasari, Kuusamon luonto ja sen kehitysvaiheet. – Kuusamon historia
I. Kuusamo 1978.
- Viljanti* 1957. Arvo Vilajanti, Gustaf Vasas ryska krig I ja II. – Kungl. vitterhets historie
och antikvitets akademiens handlingar, historiska serien 2:1. Stockholm 1957.
- Vilkuna* A. 1965. Asko Vilkuna, Kalannimistä kulttuuritutkimuksen lähteinä. – Suomi
111:2. Helsinki 1965.
- Vilkuna* 1935. Kustaa Vilkuna, Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta ja
kulkuneuvoista. – Varsinais-Suomen historia III,2. Porvoo 1933.
- Vilkuna* 1948. Kustaa Vilkuna, Pykäläköt ja suurkasket. Katsaus kaskiviljelyn histori-
aan. – Kotiseutu 1948.
- Vilkuna* 1953. Kustaa Vilkuna, Isien työ. Veden ja maan viljaa, arkisen työn kauneutta.
Helsinki 1953.
- Vilkuna* 1957. Kustaa Vilkuna, Kainuu – Kvenland. Missä ja Mikä? Helsinki 1957.

- Vilkuna* 1960 A. Kustaa Vilkuna, Kymmenen virran maa. – Kertomus Suomen Akatemian toiminnasta vuonna 1957. Helsinki 1960.
- Vilkuna* 1960 B. Kustaa Vilkuna, Pähkinäsaaren rauhan raja kansantieteellisessä katsannossa. – HAik 1960.
- Vilkuna* 1964. Kustaa Vilkuna, Kihlakunta ja häävuode. Keuruu 1964.
- Vilkuna* 1971. Kustaa Vilkuna, Mikä oli lapinkylä ja sen funktio. – Kalevalaseuran Vuosikirja n:o 51/1971.
- Vilkuna* 1976. Kustaa Vilkuna, Helmi ja simpukka. – Kalevalaseuran Vuosikirja n:o 56/1976.
- Vilkuna* 1980. Kustaa Vilkuna, Pearl Fishing in Finland and Surrounding Areas. – Ethnologia Scandinavica, a Journal for nordic ethnology 1980.
- Wirilander* 1960. Kaarlo Wirilander, Savo kaskisavujen kautena 1721–1870. – Savon historia III. Kuopio 1960.
- Virkkala* 1948. K. Virkkala, Maalajikartan selitys, lehti D4, Nurmes. – Suomen geologinen yleiskartta. Helsinki 1948.
- Virkkala* 1960. K. Virkkala, Explanation to the map of superficial deposits sheets 4421–4442. – Geological map of Finland. Helsinki 1960.
- Virkkunen* 1919. A.H. Virkkunen, Oulun kaupungin historia I. Kaupungin alkua ajoilta isonvihan loppuun. Oulu 1919.
- Virrankoski* 1956. Pentti Virrankoski, Suur-Kalajoen historia I. Kokkola 1956.
- Virrankoski* 1962. Pentti Virrankoski, Utajärven asutushistoria. – Utajärven vaiheita. Helsinki 1962.
- Virrankoski* 1968. Pentti Virrankoski, Asutushistoria paikallishistoriassa. – Paikallishistoria tänään. Porvoo 1968.
- Virrankoski* 1973. Pentti Virrankoski, Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1600-luvulla. – Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia III. Oulu 1973.
- Virrankoski* 1981. Pentti Virrankoski, Peräpohjolan asutuksen syntyhistoriaa. – Fara-vid 4. Rovaniemi 1981.
- Virtanen* 1949. E.A. Virtanen, Suomalaista tapaoikeutta, metsästäjän, kalastajan ja talonpojan oikeustapoja. – Tietolipas n:o 7. Helsinki 1949.
- Virtaranta* 1972. Pentti Virtaranta, Polku sammui. Vammala 1972.
- Virtaranta* 1980. Pentti Virtaranta, De finska dialekterna i norra Skandinavien historia i tvärvetenskaplig belysning. – Acta universitatis Umensis 24. Umeå 1980.
- Vitov* 1953 A. M.V. Vitov, Poselenija zaonezja v. XVI–XVII vv kak predmet etnografitsesko izutsenija. Aftoreferat kandidatskoi dissertatsii. – Krat. soobsts. Inst. etnografii im. N.N. Mikluho-Maklaja 1953 n:o 19.
- Vitov* 1953 B. M.V. Vitov, O Klassifikatsii poselenii. – Sov. etnografia 1953 n:o 3.
- Voionmaa* 1912. Väinö Voionmaa, Suomalaisia keskiajan tutkimuksia. Porvoo 1912.
- Voionmaa* 1915. Väinö Voionmaa, Suomen karjalaisen heimon historia. Helsinki 1915.
- Voionmaa* 1917. Väinö Voionmaa, Stolbovan rauha historiallis-maantieteelliseltä kannalta. – HArk 27. Helsinki 1917.
- Voionmaa* 1933. Väinö Voionmaa, Liikenne ja kauppa. – Suomen kulttuurihistoria I. Jyväskylä 1933.
- Voionmaa* 1947. Väinö Voionmaa, Hämaläinen eräkausi. Porvoo 1947.
- Wolf* 1971. Erik R. Wolf, Bönder. Stockholm 1971.
- Vorren* 1980. Ørnulv Vorren, Samisk bosetning po Nordkalotten, arealdisponering og ressursutnytting i historisk-økologisk belysning. – Acta Universitatis Umensis 24. Umeå 1980.
- Vuorela* 1977. Irmeli Vuorela, Suomen asutushistoria ja siitepölyanalyysi. – Luonnon Tutkija 81. Forssa 1977.
- Vuorela* 1975. Toivo Vuorela, Suomalainen kansankulttuuri. Porvoo 1975.
- Vuoristo* 1980. Vivi Vuoristo, Karjalan iloiset kauppamiehet. – Kainuun Sanomat 9.12.1980.
- Yrjö-Koskinen* 1857 A. Yrjö Koskinen, Nuijasota, sen syyt ja tapaukset. Turku 1857.

- Yrjö-Koskinen* 1857 B. Yrjö Koskinen, Pohjanmaan asuttaminen. – Suomi 1857.
Yrjö-Koskinen 1877. Yrjö Koskinen, Nuijasota, sen syyt ja tapaukset. (Toinen uudistettu painos). Helsinki 1877.
Yrjö-Koskinen 1881. Yrjö Koskinen, Suomen kansan historia. Helsinki 1881.
Åkerblom 1945. Bror Åkerblom, Lappnomen i Finland. – Folkmålsstudier 11. Helsinki 1945.
Åström 1978. Sven-Erik Åström, Natur och byte. Ekenäs 1978.
Åjmeläus 1824. Carl Fr. Åjmeläus (Aejmelaeus), Om hushållning i Paldamo Socken af Kajana Län. – Underrättelser från Kejsrerliga Finska Hushållnings-Sällskap 2:4. 1824.

Haastateltuja henkilöitä

Juntunen Kalle Hyrynsalmi
 Karjalainen Yrjö Vaala (Säräisniemi)
 Keränen Eeli Paltamo
 Keränen Lyyli Paltamo
 Korhonen Paavo Sotkamo
 Koukkari Aarne Vaala (Säräisniemi)
 Meriläinen Lempi Sotkamo
 Mäkäräinen Reino Puolanka
 Nissinen Osmo Vuolijoki
 Oikarinen Anna Ristijärvi
 Ruonakangas Väinö Puolanka
 Räisänen Alpo Suomussalmi
 Vester Lippo Suomussalmi

SUMMARY

The settling of Kainuu took place at a time when there were already tax rolls of each house, which is essential for working with the three main themes of this study: the quantitative development of the population, the origins of the population, and the placing of the population.

The eras of the Lapps and fishing and hunting prepared the way for a permanent population. There are few records of that time, but name studies, popular tradition and pollen analysis (of lakes) have been useful. It has been possible to prove by pollen analysis that there has been settlement of "the white man" more than permanent than of transitory nature only as early as the Merovingian times (8th century).

Account books have been invaluable sources when studying the different phases of permanent settlement. The information derived from different account groups, such as country records, lists of the tithes due, census lists and cattle tax lists is often contradictory. This makes a comparative use of all the account groups necessary. The information derived from the accounts has been completed by e. g. court minutes.

Actual information about the origins of the population is insignificant and haphazard. Administrative correspondence gives, however, some information, which enables a comparative name study of people's names. By comparing the surnames of the settlers with the corresponding names in the areas of their origins a relatively reliable result of the origins of the populations can be obtained.

The placing of the population in every new area is regulated by a number of factors, which have to be known in order to be able to explain the settlement that took place centuries ago. The factors can be divided into two groups: conditions created by natural surroundings, and those formed by culture. The natural surroundings in the original home regions of the Kainuu settlers differed from those in the settling area to such an extent that a knowledge of the adaptability of the people is not without importance. This makes it vital to know the natural conditions of the area well, both general and specific climactic conditions, the fertility and cultivation potential of the land and other natural resources. In order to find out how the settlers were able to adapt to the new circumstances we must know the technical development level of the newcomers, because the people of the Iron Age, for example, were able to choose their dwellings differently from those of the Stone Age because of their different abilities. Thus,

this study needs help from various fields of science (archeology, geology, geography, biology, meteorology), of which the special lines of pollen analysis, micro-climatology and dendro-climatology should be noted. Studying the conditions of the settlement also serves to explain the placing of population.

Maps from the essential part of the studying settlement in methods proper to history. The oldest map illustrating the population with each house dates back to the main period of this study, the middle of the 17th century. The following maps of the population date back to as late as the middle of the 18th century. The location of houses has, however, owing to changes in industries, gradual adaption and external factors, often changed so much that maps and a comparison of accounts do not give exact results. This is why a comparative map and record study has been made to cover modern times as well. Gaps has also been filled by field work (interviews) and earlier collected popular tradition.

The settling of Kainuu is to be regarded as an essential and important part of the East-Finnish, mainly Savo, settling expansion, which started towards the end of the 15th century, achieved its climax in the middle of the 16th century, and continued into the 17th century. This movement, which largely expanded the populated area of our country, began because of the inner demographic and economic development in the old cultivated regions, and continued later, particularly in Kainuu, also directed by the authorities.

Settling was not based in Kainuu on wilderness possession as in another Savo settling area, North-Savo, where the owners of the strictly limited parts of the wilderness or their relatives inhabited the back country. Hunting and fishing were to some extent also the basis of the settling of Kainuu, but new settlers who came from outside took the wilderness for settlement approved of and backed by the government. Ostrobothnian wilderness sites were turned into the houses of Savo settlers houses. This method was also followed in other areas outside Savo settled by Savo people.

Almost all the settlers came, especially in the first settling era, from *kaski* (= a method of burning the forest and using the land for farming) areas in Eastern Finland. The Savo people turned out to be technically very adept in settling the wilderness. The percentage of Savo settlers was, in fact, predominated in both settling eras also in Kainuu.

Settling followed waterways. The areas next to Lake Oulujärvi and the estuaries of the rivers flowing into it were the first to be settled. The industries of the settlers directed the local placement of the population. Waterways, the quickest source of food and the cheapest traffic channels, attracted the earliest settlements to the waterfronts. On the other hand, *kaski* demands much labour; thus it bound the peasants to each other and led to the formation of village communities.

In the middle of the 16th century the government realized the great political significance which would result from directing the superfluous population of the cultivated regions to the wilderness in the eastern and northern borderlands, where the ownership of the land was not clearly defined. A permanent population in these areas would be a good trump in frontier negotiations and a

ready "frontier patrol" during possible conflicts. This was the duty given to the settlers who moved to Kainuu. They can be said to have fulfilled their duty, though many of them paid very heavily for it – with their lives. The country expanded its territory considerably, partly thanks to these settlers, towards the end of the 16th century. The enemy had to admit this fact and move the frontier to Sweden-Finland's benefit at the Treaty of Tälppä in 1595.

In addition to the great political significance of the settling of Kainuu in the 16th century, its position as perhaps the most important part of settling expansion outside the province of Savo should be emphasized. It was the most uniform and biggest area of Savo population with regard to the number of settler's houses and the size of the land taken into cultivation.

The flow of settlers did not end with the 16th century. When the wars finally came to end in 1595 settling had to be started from nothing. However, the settlements could now be built on a firmer basis than before because they were standing now on territory which was, unlike earlier, recognized as part of Sweden-Finland by Russia as well. The government of the country understood better than previously the size sacrifices which the inhabitants of the Kainuu wilderness had made for the good of the country, thus making the Kainuu population even more important as the outpost against Russia. Therefore, the resettlers of these regions could be treated somewhat less demanding by the government during the new century.

Those who built on the ruins were partly old inhabitants of the area of their descendants, who had managed to survive the horrors of the wars by hiding in cots or by escaping. Most settlers of the second settling era were, however, newcomers, who were still mainly Savo people. The number of the Ostrobothnians, former hunters of the area, increased to some extent.

The new inhabitants longer had to settle in virgin wilderness, but they could clear their fields in once cultivated areas and build their cottages in places which had been proved to be good. As the political situation changed at the beginning of the new century, settling grew to cover almost the whole area of Kainuu fit for population. The tendency to leave the biggest waterways for the sources of the rivers or wilderness was the result of the rapid over-populating of Kainuu and also the staying in hidingcots. The gradual change towards established farming also drew the population to the hills. When moving to the hills people mostly went to live on their most fertile supra-aquatic areas, which also had the most suitable local climate.

Living on the hills, considered so typical of Kainuu, was only taking its first steps at the end of the period covered by this study. Even later living on hills did not become the prevailing form of habitation in places other than the hill zone of Kainuu, where the best natural conditions for it could be found.

The quantitative development of population was strongly controlled by natural circumstances and the political situation. The destruction caused by the war was so big that the area was literally settled twice, and after, the enormous hardships of the years 1630–1640, partly for a third time. The development of the population was on a whole fairly slow. At the end of the study period the number of 400 houses had hardly been crossed, even though nearly a hundred

years earlier, in the middle of the 1550's, there had been almost 250 houses.

The most important result of the settling of Kainuu was the expansion of the territory of the country and thus the creation of living space for the growing population. The difficulties of the population of Kainuu were not over by the middle of the 17th century. It also had to face later catastrophes; fragile and near the frontier, the population was always exposed to both crop failures and wars.